

**AZƏRBAYCAN
MEMARLIQ VƏ İNŞAAT
UNİVERSİTETİ**

**HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI
İNKİŞAF MODELİ**

BAKİ- 2020

UOT 338

A-99

Elmi Redaktor:
Redaksiya heyəti:

prof. M.A.Məmmədov
akademik Z.Ə.Səmədzadə
prof. E.M.Hacızadə
i.e.d. V.Qasımlı
prof. M.İmanov
prof. M.Musayev
prof. H.A.Xəlilov
dos. İ.R.Məmmədov
i.ü.f.d. Ş.İ.Əlizadə

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli:
Monoqrafiya- Bakı-2020- 496 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində 14 may 2020-ci il tarixli “Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli” mövzusunda keçirilmiş elmi konfransında çıxış edən alimlərin məruzələri əsasında tərtib edilmişdir: prof. G.H.Məmmədova- ön söz, akademik Z.Ə.Səmədzadə- 1.1., i.e.d. V.Ə.Qasımlı- 1.2., i.e.d. prof. N.Müzəffərli (İmanov)- 1.3., i.e.d. prof. M.A.Məmmədov, N.E.Hacızadə- 1.4., i.e.d. prof. M.Q.Musayev-1.5., i.e.d. prof. M.A.Əhmədov- 1.6., i.ü.f.d. F.F.Fikrətzadə- 1.7., i.e.d. M.S.Bağirov- 1.8., M.R.Əsgərova- 1.9., i.e.d. prof. E.M.Hacızadə - 2.1., AMEA-nın müxbiri, i.e.d., prof. A.F.Musayev, S.S.Əsədova- 2.2., i.e.d., prof. H.A.Xəlilov, t.e.n., dos. R.Q.Qəribov- 2.3, i.e.d., prof. E.Y.Məmmədov- 2.4, i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov- 2.5., i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev, K.N.Əhədova- 2.6., i.e.n., dos. Ə.H.Həsənov- 2.7., i.e.d., prof. T.N.Əliyev, i.ü.f.d, dos. M.H.Zeynalov- 2.8., i.ü.f.d. M.T.Abbasızadə- 2.9., i.ü.f.d., dos. R.T.Əliyeva, i.e.n., dos. Ə.M.Babaşov- 3.1., i.ü.f.d., dos. C.İ.Mahmudov- 3.2., i.ü.f.d. M.İmanova- 3.3., V.İsmaylova- 3.4., Taner Şener -3.5., A.C.Ağayeva, Z.M.Seyidova- 3.6., i.ü.f.d., dos. E.M.Yusifov- 3.7., dos. A.Q.Novruzova- 3.8., i.ü.f.d. O.A.Nəsirova- 3.9., dos. İ.R.Məmmədov- 4.1., t.ü.f.d. R.Y.Əliyev- 4.2., i.e.n., dos. Ə.M.Əliyev- 4.3., i.e.n., dos. İ.C.Həsənov- 4.4., i.ü.f.d. F.Ə.Məmmədova, i.ü.f.d. Ş.İ.Əlizadə- 4.5., i.e.n., dos.T.T.Aslanova, N.R.Fətahova- 4.6., L.Ə.Ələkbərova – 4.7., X.İ.Qəniyev, S.Tağızadə- 4.8., i.ü.f.d, dos. K.A.Ağayeva- 4.9., M.L.Əliyeva- 4.10., A.F.Əbdürrəhmanova – 4.11., G.V.İmamquliyeva- 4.12., T.D.Cəfərov – 4.13., K.M.Məmmədova – 4.14., B.H.Şirinov, S.Y.Səfərov - 4.15., t.e.n., dos. A.Ə.Abbasova, N.O.Qəmbərli – 4.16.,

Monoqrafiyada müstəqil dövlətimizin qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi, hazırda ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf etdirilən Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf modelinin çoxşaxəli strategiyasının formalaşması mərhələləri, xarakterik cəhətləri, müasir dövrdə ölkəmizin iqtisadiyyatının davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən amillər və perspektiv inkişafının prioritetləri araşdırılır.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
I FƏSİL:	
İQTİSADİ İNKİŞAFIN HEYDƏR ƏLİYEV MO- DELİ VƏ MİLLİ DİRÇƏLİŞ STRATEGİ- YALARI.	13
1.1. Heydər Əliyev və Azərbaycan İqtisadiyyatının inkişaf strategiyası	14
1.2. İlham Əliyev: İslahatçı liderin portreti.....	27
1.3. İqtisadiyyatın solluğu-sağlığı və iqtisadi inkişaf strategiyalarının seçimi.....	39
1.4. Heydər Əliyevin milli iqtisadi inkişaf modeli ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin əsasıdır.....	48
1.5. Heydər Əliyev və azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf modeli.....	61
1.6. Azərbaycanda müstəqil milli iqtisadiyyatın for- malaşdırılması Ulu Öndər Heydər Əliyev iqtisa- di siyasətinin ana xəttini təşkil edir.....	74
1.7. Aqrar islahatların Azərbaycan modeli: inkişaf po- tensialının gücləndirilməsinə yönəldilən davamlı yeniləşmələr.....	91
1.8. Təcrübəli rəhbər və iqtisadi tərəqqi.....	104
1.9. Heydər Əliyev: İnkişafın Azərbaycan modeli.....	120
II FƏSİL:	
İQTİSADİ İNKİŞAFIN HEYDƏR ƏLİYEV MODELİNİN REALLAŞDIRILMASI: İSLAHATLARIN YENİ MƏRHƏLƏSİ	131
2.1. Qlobal çağırışlar və milli enerji sektorunda inkişafın yeni hədəfləri.....	132

2.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqəmsallaşdırma perspektivləri.....	146
2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatında aqrar sektorun inkişaf meyilləri	171
2.4. Yeni çağırışlar kontekstində Azərbaycanın iqtisadi siyasəti.....	180
2.5. Azərbaycanda tətbiq olunan fiskal siyasət və monetar siyasət: alınan dərslər və nəticələr.....	187
2.6. Uçot analitik informasiya təlimatı və maliyyə hesabatının formalaşması istiqamətləri.....	204
2.7. Heydər Əliyev və Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların inkişafı.....	213
2.8. Biznes mühiti üzrə beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri	221
2.9. Azərbaycanda milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məsələləri.....	234

III FƏSİL:

**REGIONLARIN VƏ SOSIAL SFERANIN
İNKİŞAFININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ** 240

3.1. Dövlətin sosial siyasəti və respublika iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi imkanları.....	241
3.2. Müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu günü Heydər Əliyev ideyalarının gerçəkliyidir....	251
3.3. Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyası: Naxçıvanda sənayenin inkişafı.....	261
3.4. Müstəqil Azərbaycanın təhsil sisteminin yenidən qurulmasında dahi lider Heydər Əliyevin strateji modeli.....	272
3.5. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təhlili və indeks göstəricilərinin qiymətləndirilməsi.....	279

3.6. Təhsildə yeni meyl: əlavə təhsil modeli.....	288
3.7. Sənaye korporasiyalarında maraqlı tərəflər arasında yaranan münaqişələrin xüsusiyyətləri və tənzimlənməsi.....	295
3.8. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracının artırılması istiqamətləri.....	305
3.9. Müasir dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafının potensial imkanları.....	318

IV FƏSİL:

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İNVESTİSIYA

QOYULUŞLARI VƏ TİKİNTİ

İNFASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI 325

4.1. Şəhər tikintisinin inkişafının əsas istiqamətləri və sosial - iqtisadi strukturda münasibətlərin tənzimlənməsi sistemi.....	326
4.2. Mənzil sferasının sosial-iqtisadi problemləri və islahatların reallaşdırılmasının elmi əsasları.....	339
4.3. Sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında investisiyaların rolu.....	350
4.4. Tikinti sferasında investisiyaların texnoloji strukturu və obyektlərin model sistemi.....	358
4.5. Azərbaycanda tikinti sektorunun inkişafının idarə edilməsinin metodları və perspektivləri.....	374
4.6. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində investisiya fəallığının rolu.....	384
4.7. Альтернативные и возобновляемые источники энергии в Азербайджане.....	392
4.8. Müasir dövrün çağırışları kontekstində istehsal infrastrukturunu sistemlərinin inkişaf strategiyasının hazırlanması xüsusiyyətləri.....	397

4.9. Əsasli tikinti obyektləri bazarında rəqabətin təhlili.....	406
4.10. İnnovasiyaların tətbiqinin sosial-iqtisadi aspektləri.....	410
4.11. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya aktivliyinin artırılmasının başlıca istiqamətləri.....	419
4.12. Emal sənayesinin investisiya təminatında inkişaf institutlarının rolu.....	428
4.13. Azərbaycan energetika sistemində Avropa ittifaqının 2009/72 ES direktivinə uyğun islahatın gözlənilən ssenarisi.....	437
4.14. Принципы и механизмы соблюдения корпоративного управления.....	449
4.15. Əməyin qiymətləndirilməsinin müsbət və mənfi cəhətlərinin tədqiqi.....	461
4.16. Təchizat zəncirində logistika xidmətləri: problemlər və perspektivlər.....	478

**ÖN SÖZ: H.ƏLİYEV - MÜASİR İQTİSADI
İNKİŞAFIN BANİSİ**

Milli iqtisadiyyatımızın formalaşmasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Ümummilli Lider tərəfindən bazar iqtisadiyyatı prinsiplər əsasında formalaşdırılan milli iqtisadiyyatımızın əsası Heydər Əliyevin 1969-cu ildə respublikaya rəhbər seçilməsindən başlamışdır. Ümummilli Liderin uzaqgörən və müdrik siyasəti nəticəsində 1971-75-ci illərdə 1966-70-ci illərə nisbətən məhsul istehsalı 34% artmış və iqtisadiyyatın bir sıra prioritet sahələrində yüksək göstəricilərə nail olunmasına zəruri təməl yaradıldı, 1976-80-ci illərdə Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi artımına görə SSRİ-nin 15 müttəfiq respublikaları arasında birinci yerə çıxdı. Azərbaycan o dövrdə Sovet İttifaqı respublikaları arasında ən qabaqcıl sənaye və kənd təsərrüfatı respublikasına çevrilməklə yanaşı elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər sahələrin inkişafında da müsbət nəticələrə nail olunmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində 1970-ci illərdən başlanan iqtisadi inkişaf, əslində respublikamızı müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yolun başlanğıcı idi. Sonrılar o illəri xatırlayarkən Ulu Öndər demişdir: “70-ci illərdə görülən işlər, yaradılan bu böyük iqtisadiyyat, sənaye potensialı və neft sənayesi sahəsində yaranmış potensial Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin əsasıdır. Bu gün bəyan etmək istəyirəm ki, o illərdə bu işləri görərkən mən məhz Azərbaycanın gələcəyini, bugünkü müstəqilliyini düşünürdüm. O işləri görərkən mən əmin idim ki, onlar Azərbay-

canın sərbəst, müstəqil yaşaması üçün əsas yaradır”.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini yenidən bərpa etsə də, o dövrdə ölkədə yaranmış siyasi böhran müstəqilliyin ilk illərində iqtisadiyyatda tənəzzül prosesinin dərinləşməsinə, ölkə iqtisadiyyatının idarəolunmaz vəziyyətə düşməsinə və əhəlinin sosial vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb oldu. Yalnız Ümum-milli Lider Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədə siyasi sabitlik bərqərar oldu, atəşkəs əldə edildi, irimiqyaslı iqtisadi islahatlara başlandı. Bunun nəticəsində ölkənin maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyata cəlb olunan investisiyaların həcmi ildən-ilə artdı və əhəlinin həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

Azərbaycanın 90-cı illərin əvvəllərində mövcud məhdud imkanlarını nəzərə alan Heydər Əliyev iqtisadiyyatda ciddi dönüşə nail olmaq üçün respublikanın malik olduğu zəngin karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadəni vacib hesab edirdi.

Siyasət korifeyi ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafı üçün neft əmilindən məharətlə istifadə edərək 1994-cü ilin sentyabrın 20-də dünyanın 8 ölkəsini təmsil edən 11 transmilli neft şirkəti ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına nail oldu. Bu müqavilə Azərbaycanda siyasi sabitliyin yaradılmasının və enerji təhlükəsizliyinin möhkəm əsaslar üzərində yaradılmasını təmin etdi və bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə səmərəli inteqrasiya edilməsi üçün münbət şərait yarandı və ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların axını başlandı.

Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarına çıxaran Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru neft kəməri

transmilli layihəsi Heydər Əliyevin neft strategiyasının ən böyük uğurlarından biridir.

Eyni zamanda, Azərbaycan qazının qərb bazarına ixracının təmin olunması üçün Ulu Öndərin şəxsi təşəbbüsü ilə Bakı-Tbilisi-Ərzurum transmilli qaz kəmərinin inşasına başlanıldı və uğurla başa çatdırıldı.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1999-cu ildə neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsindən hasil edilən neftin satışından daxil olan vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması ilə bağlı fərman imzaladı. Fəaliyyətinin əsasını Heydər Əliyevin 'Neft Azərbaycanın ən böyük sərvəti olub, xalqa, özü də tək-cə indiki nəsə deyil, həm də gələcək nəsillərə mənsubdur' fəlsəfəsini təşkil edən Dövlət Neft Fondunun başlıca məqsədi neft və qaz hasilatından əldə olunan vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsidir.

Ulu Öndərin müdrik qərarı ilə Dövlət Neft Fondundan ilk vəsait qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldildi. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Fondun fəaliyyəti və bu sahədə şəffaflığın təmin edilməsi yüksək qiymətləndirilir.

Heydər Əliyevin neft strategiyasına uyğun olaraq, neft-qaz sənayesinin uğurlu inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında aparıcı rol oynadı. Düşünülmiş iqtisadi siyasət nəticəsində makroiqtisadi sabitliyə nail olundu və davamlı iqtisadi artımın əsası qoyuldu, iqtisadiyyatın bütün sahələrində islahatlara başlanıldı, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində zəruri proqram və layihələr həyata keçirildi.

Aqrar sektorun bazar prinsipləri əsasında qurulması ilə bağlı islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. Heydər Əliyevin memarı olduğu və uğurla həyata keçirdiyi torpaq islahatı nəticəsində 1350 min hektardan çox torpaq sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylandı. Bütün qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində bu gün aqrar bölmədəki özəl sektorun xüsusi çəkisi demək olar ki, 100%-ə çatdırılması təmin edilmişdir.

1995-ci ildən etibarən ölkədə aparılan ardıcıl və sistemli iqtisadi islahatların ən mühüm istiqamətlərindən birini də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən proqram və layihələr oldu.

Ümummilli Liderin ölkənin gələcək inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyduğu vəzifələrdən biri də ölkə regionlarının tarazlı və davamlı inkişafının təmin edilməsi olmuşdur. Bu baxımdan, 1995-2003-cü illəri regionların sürətli inkişafını təmin edən sosial-iqtisadi tədbirlərin və proqramların hazırlıq mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar.

Azərbaycan xalqına xidməti ən böyük xoşbəxtlik kimi dəyərləndirən Ulu Öndər qeyd etmişdir: “İstər bir azərbaycanlı, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, istərsə də onun rəhbəri, Prezidenti kimi mənim həyat amalım yalnız sizə - bütün varlığım qədər sevdiyim Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına xidmət olmuşdur”.

Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində müstəqilliyin ilk illərində yaranmış tənəzzülün qarşısı uğurla alındı. Düşünül-müş iqtisadi siyasət nəticəsində makroiqtisadi sabitliyə nail

olundu, davamlı iqtisadi artımın əsası qoyuldu, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsi yaxşılaşdı. Qiymətlər sabitləşdi, özəl sektorun inkişafının dəstəklənməsi mexanizmi yaradıldı, demokratik, hüquqi-dünyavi dövlət qurulması prosesi təmin edildi və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin sürətləndirilməsi təmin olundu, ölkənin gələcək dinamik və davamlı maliyyə artımının əsasları yaradıldı. Bu gün Azərbaycanda sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, həmin sahənin inkişafı Ümummilli Liderin adı ilə bağlı olmasın.

Heydər Əliyevin siyasi varisi, onun ideyalarını uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublika-sının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müdrik və uzaqgörən inkişaf strategiyası nəticəsində son illər ərzində dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafa nail olan, dünyadakı nüfuzu durmadan artıran, regionun siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevrilən ölkəmiz bu gün müəyyən edilmiş hədəflərə doğru inamla gedir. Davamlı və dinamik inkişafı özündə ehtiva edən özünəməxsus milli inkişaf modeli ilə tanınan Azərbaycan hazırda inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsini yaşayır və yeni-yeni uğurlara nail olur.

2019-cu ilin yekunlarına həsr edilmiş müşavirədə prezident İlham Əliyev öz nitqində ölkənin iqtisadi inkişafının əsas prioritetlərini bəyan etmişdir.

2019-cu il iqtisadi cəhətdən Azərbaycan üçün uğurlu il olmuşdur. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bütün sahələrdə artım tendensiyası təmin edilmişdir. Ümumi daxili məhsul 2,2 % artmışdır. Qeyri-neft sektorunda artım 3,5%, kənd təsərrüfatında 7% müşahidə olunmuşdur. Valyuta ehtiyatlarımız 6,4 mlrd.ABŞ dollar artaraq rekord həddə, yəni 51 mlrd.ABŞ dollara çatmışdır.

Dünya bankı Azərbaycanı 20 ən islahatçı ölkələr sırasına daxil etmişdir. Uğurlu iqtisadi siyasət sosial infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə münbit şərait yaratmışdır. Xəstəxana, məktəb tikintisi davam etdirilmişdir, yolların çəkilməsi, elektrik stansiyalarının tikintisi, digər infrastruktur layihələri həyata keçirilmiş, TANAP qaz kəməri layihəsi istifadəyə verilmiş, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin icrası uğurla davam etdirilir.

Son 17 il ərzində əldə edilən uğurlar ölkəmizin islahatlar və inkişaf yolu ilə inamla gətməsinin təzahürüdür.

Beləliklə, siyasi-iqtisadi baxımdan sabit, davamlı və dayanıqlı inkişaf edən Azərbaycanın bugünkü nailiyyətləri məhz Heydər Əliyev siyasətinin, bu siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla və qətiyyətlə davam etdirilməsinin məntiqi nəticəsidir. Bu inkişaf kursu Azərbaycanı daha böyük zəfərlərə, möhtəşəm qələbələrə aparır.

G.H.Məmmədova

Memarlıq elmləri doktoru, prof.,

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru

I FƏSİL:

İQTİSADI İNKİŞAFIN HEYDƏR ƏLİYEV
MODELİ VƏ MİLLİ DİRCƏLİŞ
STRATEGİYALARI

1.1. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF STRATEGİYASI

Heydər Əliyev dahi şəxsiyyətdir, böyük liderdir, uzaqgörən, cəsarətli siyasi xadimdir. O, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqına sədaqətlə xidmət edirdi, xalq üçün yaşayırdı, yaradırdı. Heydər Əliyev Azərbaycana iki dəfə rəhbərlik etmişdir. Hər iki dəfə Azərbaycanı tənəzzüldən, böhrandan çıxarıb inkişaf yoluna qoymuşdur. Bu, onu göstərir ki, ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, Heydər Əliyev həmişə ən düzgün siyasət aparmış, Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə və təmin etmişdir.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Ümummilli lider, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, dünya şöhrətli siyasət və dövlət xadimi Heydər Əliyevin şəxsiyyətinə bəslənən ümumxalq sevgisi, xatirəsinə olan sonsuz ehtiram çoxminillik tariximizin heç bir dövründə heç bir dövlət rəhbərinə nəsib olmamışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevi xalqımızın qəlbində bu qədər ucalığa yüksəldən, müqəddəsləşdirən isə onun Azərbaycana olan böyük sevgisi olmuşdur. Azərbaycanın müdrik və qüdrətli oğlu bütün şüurlu həyatını Vətəninə, tərəqqisinə, xalqımızın xoş günlərə qovuşmasına həsr etmiş və gərgin mübarizələr nəticəsində, böyük çətinliklər bahasına bu istəyinə çatmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev həm sovet dönəmində, həm də müstəqillik illərində bu istəyinə çatmağın başlıca təminatı olaraq iqtisadiyyatın inkişafına böyük önəm vermişdir. Siyasi liderlik bacarığına, idarəçilik təcrübəsinə mükəmməl yiyələnmiş ulu öndər həmişə belə hesab edirdi ki, iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir və istənilən müstəqilliyin əsasında iqtisadiyyat durur. Heydər Əliyev həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün tarixi xidmətlər göstərmişdir.

Sovet zamanında ittifaqa daxil olan respublikaların rəhbərləri bir qayda olaraq mərkəzdən müəyyən edilən qaydalar əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Hər bir mühüm məsələ SSRİ dövlətinin nəzarətində idi. Lider kimi fəaliyyət göstərmək üçün çoxlu məhdudiyyətlər var idi. 1969-cu ildə Azərbaycanın rəhbəri seçilən Heydər Əliyev də bütün bu məhdudiyyətlərlə, çətinliklərlə üzləşməli olmuşdu. Üstəlik, respublika iqtisadiyyatında, sözün əsl mənasında, ağır vəziyyət yaranmışdı: bütün əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə görə Azərbaycan ittifaqda axıncı yeri tuturdu.

Heydər Əliyev, ilk növbədə, iqtisadiyyatda yaranmış ağır vəziyyətin, onu doğuran səbəblərin sistemli təhlilini apardı, risklər edərək bir sıra təşkilati tədbirlər həyata keçirdi. İttifaq hökuməti qarşısında respublikanın gələcək iqtisadi həyatı ilə bağlı məsələlər qaldırdı və qısa vaxt ərzində sovet hökumətinin Azərbaycan Respublikasının inkişafına dair xüsusi qərarlarının qəbul edilməsinə nail oldu. Milli gəlir, sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında 60-cı illərdəki gerilik aradan qaldırıldı, yeni keyfiyyətli inkişafın fundamental əsaslarının möhkəmləndirilməsi üçün xeyli iş görüldü.

Heydər Əliyev qəti qərara gəlmişdi ki, respublika iqtisadiyyatının uzaq gələcəyə yönələn inkişafı elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sahələrin daha üstün inkişafından çox asılı olacaq. Bu strateji xətti həyata keçirmək üçün Heydər Əliyev titanik fəaliyyət göstərdi, ciddi maneələrin aradan qaldırılmasına nail oldu. 1976-cı ildə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycanda sənayenin təkmilləşməsinə dair çox mühüm sənəd qəbul etdi. Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycan sənayesinin inkişafı tarixində mühüm rol oynayan bu proqramın uğurla reallaşması üçün böyük təşkilati iş aparıldı. Nəticədə, sənayenin vacib proporsiyaları xeyli yaxşılaşdı, yeni tipli müəssisələr, istehsal sahələri istifadəyə verildi, on minlərlə yeni iş yeri yaradıldı. Sənayenin ixrac potensialı xeyli artdı, istehsalın mədəni-texniki səviyyəsi yüksəldi.

1976-1980-ci illərdə Azərbaycan sənayedə məhsul istehsalının artımına görə SSRİ-də birinci yerə çıxdı. Sənayenin strukturunda maşınqayırma və metal emalı sənayesinin payı 1965-ci ildəki 10 faizdən 16,3 faizə qalxdı. Elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sənaye sahələrində istehsalın həcmi əvvəlki onillikdəki səviyyəyə nisbətən 2,4 dəfə artdı. 1970-ci illər Azərbaycan tarixinə, sözün əsl mənasında, sənayenin intibah dövrü kimi daxil oldu.

XX əsrin əvvəllərində, istərsə də sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas rolu neft sənayesi oynayırdı. Heydər Əliyev iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasında yaranmış geriliyin aradan qaldırılması, qeyri-neft sahələrinin üstün inkişafının təmin edilməsi üçün əsaslandırılmış təkliflər hazırladı. 1971–1975-ci illərdə respublika iqtisadiyyatına

əvvəlki 5 ildəkindən 30 faiz çox vəsait qoyuldu, 64 iri sənaye müəssisəsi istifadəyə verildi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirməklə bağlı müəyyən etdiyi strategiyada aqrar sektor xüsusi yer tuturdu. 1960-cı illərdə Azərbaycan kəndində əhalinin yarısı yaşayırdı, kənd təsərrüfatında istehsal olunan milli gəlir də böyük çəkiyə malik idi. 1971-1975-ci illərdə kənd təsərrüfatında da əvvəlki 5 ilə nisbətən məhsul istehsalı 34 faiz artdı, bir sıra vacib sahələrdə yüksək göstəricilərin əldə edilməsinin möhkəm təməli yarandı. 1976--1980-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artımına görə ittifaqda birinci yerə çıxdı. 1970-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı göstəriciləri tarixi inkişafın ayrı-ayrı dövrləri ilə müqayisə etdikdə, birmənalı olaraq bu nəticəni çıxarmaq olar: Azərbaycanın 1969--1985-ci illəri əhatə edən dövründə iqtisadiyyatda yüksək artım sürəti təmin edilmiş, onun keyfiyyət göstəriciləri əsaslı surətdə yaxşılaşmışdır. Bütün bunlar işə müstəqil Azərbaycanın iqtisadi bazasının formalaşması və inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük Vətən sevgisi, xalq məhəbbəti onu Azərbaycanın xilasını üçün qorudu. 1993-cü ilin may-iyununda dövlət müstəqilliyinin ilk addımlarını atan Azərbaycanda hakimiyyət böhranının son dərəcə kəskinləşməsi ilə ölkədə vətəndaş müharibəsi və suverenliyin itirilməsi təhlükəsi yarandıqda xalqımız mövcud hakimiyyətin dəyişməsinə təkidlə tələb etməklə, taleyini qəti surətdə ümummilli lider Heydər Əliyevə etibar etdi. Zəngin dövlətçilik təcrübəsi olan Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən böyük siyasətə qayıtdı, respublikanı ağır fəlakətdən qurtarmaq üçün ölkənin tarixi-

iqtisadi xüsusiyyətlərinə, geopolitik şəraitinə, xalqın mentalitetinə, milli mənaflərinə uyğun inkişaf strategiyası hazırladı. Heydər Əliyev müstəqilliyini yeni bərpa edən dövlətimizi dünyaya tanıtmmaq üçün sistemli şəkildə çalışdı. Müstəqil Azərbaycanın qanunvericilik sistemi də möhkəmləndirildi, yeni iqtisadi strukturlar yaradıldı. Bu sistemin yaradılması, qanunların qəbul edilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin formalaşdırılması Azərbaycanın inkişaf imkanlarını köklü şəkildə dəyişdirdi.

İllər keçəndən sonra düşünürük ki, əgər ötən əsrin 70–80-ci illərində ulu öndərin mükəmməl rəhbərliyi, müstəsna səyləri ilə yaradılmış elmi-texniki istehsal potensialı olmasaydı, müstəqil Azərbaycan o zaman çoxlu çətinliklər, problemlərlə üzləşə bilərdi. Ulu öndər düşünülmüş və əsaslandırılmış sistemli tədbirlər həyata keçirdi, beynəlxalq təşkilatlar və inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlığın formalaşmasını, iqtisadi islahatların aparılmasını prioritet vəzifələr kimi müəyyən etdi. Müstəqil dövlətin inkişaf strategiyasında dövlət quruculuğu, sivil demokratik cəmiyyətin, yeni iqtisadi sistemin hüquqi bazasının formalaşması prosesi beynəlxalq hüquq normaları, qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipləri ilə əlaqələndirildi. Respublikada iqtisadi inkişaf, investisiya mühitinin yaxşılaşması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi. Bu gün biz böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni iqtisadi sisteminin yaradılması da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu elə bir iqtisadi sistemdir ki, o, respublikamızın perspektiv inkişaf, xalqın yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi imkanlarını reallaşdırmaq üçün güclü zəmin yaratmağa qadirdir. Müstəsna təşkilatçılıq qabiliyyətinə, zəngin idarəçilik təcrübəsinə, dərin analitik təfəkkürə malik olan Heydər

Əliyevin müstəqil Azərbaycanın inkişaf strategiyası barədə baxışları fundamental xarakter daşıyır. Bu konseptual baxışlar Azərbaycan reallığına, onun malik olduğu imkanların sistemli təhlilinə, qloballaşan dünyada gedən proseslərin milli maraqlar baxımından qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Prezidenti olaraq Heydər Əliyev xarici iqtisadi siyasətlə bağlı strategiyasını çox çətin bir şəraitdə formalaşdırdı. Müstəqilliyin ilk illərində respublikada yaranmış ağır şərait, ictimai-siyasi sahədə qeyri-sabitlik müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə imicini çox aşağı salmışdı. Heç bir dövlət Azərbaycana investisiya baxımından əlverişli bir region kimi baxmırdı. Respublika isə xariclə iqtisadi əməkdaşlığa böyük ehtiyac hiss edirdi. Heydər Əliyevin tövsiyyəsi ilə beynəlxalq əməkdaşlığın yeni prinsiplər əsasında inkişafını formalaşdırmaq üçün bir sıra qanunlarda dəyişiklik edildi. Xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində cəsarətli addımlar atıldı.

Bütün bu mərhələlərdə ulu öndər milli maraqları ön plana çəkdi. Xarici şirkətlərin, demək olar ki, hamısı gözləyirdi ki, Heydər Əliyev tez bir zamanda ondan əvvəl hazırlanmış neft kontraktlarını imzalayacaq. Amma dövlət başçısı bunu etmədi və çıxışlarının birində bunu vurğuladı ki, biz milli mənafehlərimizin ziddinə gedə bilmərik, təklif edilən şərtlər respublikanın maraqlarına cavab vermir. Bundan sonra dərin araşdırmalar aparıldı, müqayisəli təhlillər edildi, müstəqil ekspertlərin fikirləri açıqlandı.

Göründüyü kimi, müstəqillik şəraitində də Heydər Əliyev xarici iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərində milli maraqları ön plana çəkməyi inkişaf strategiyasının vacib prinsipi kimi

qiymətləndirirdi. Müstəqil dövlətin rəhbərini idxal və ixracın nisbətində ilk illərdə yaranmış mənfi saldo narahat edirdi. Bu gün isə nisbət ixracın xeyrinə dəyişib. Hələlik bu nisbət-saldo obyektiv olaraq neft faktoru hesabınadır. Amma qeyri-neft sektorunun üstün inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müəyyən edilən strateji inkişaf xətti ixracın strukturunun daha da təkmilləşməsinə təmin edəcəkdir. Heydər Əliyev açıq iqtisadiyyatın, bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinin nəinki tərəfdarı, həm də fəal təbliğatçısı idi.

Heydər Əliyev ağır vəziyyətdə olan Azərbaycan iqtisadiyyatını dirçəltmək, bütünlükdə dövlətimizin müstəqilliyinin qorunmasını təmin etmək üçün düşünülmüş strategiya seçdi və bu strategiyada neft faktoruna üstünlük verdi. Bu, yeganə çıxış yolu idi. Qeyd edək ki, son 15–20 ildə dünyada və Azərbaycanda siyasi və iqtisadi mübarizələrin kəskinliyi, Xəzər nefti uğrunda dünyadakı hökmran güclərin diplomatik savaşı bəzən elə bir böhran vəziyyətinə gətirib çıxarırdı ki, sanki, hər an bir partlayış qopacağı təhlükəsi yaranırdı. Xəzər nefti üçün güclü dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqlarının toqquşması nəticəsində Azərbaycanın gələcəyinə və mənafeyinə zidd olan planların zərərsizləşdirilməsində Heydər Əliyevin müstəsna rolu oldu. Azərbaycan xalqı yaxşı bilir ki, Heydər Əliyevin neft siyasətinin həyata keçirilməsinə nə qədər güclü təzyiqlər, maneələr edildi. Amma dövlətimizin başçısı millətimizin və ölkəmizin taleyi, tərəqqisi üçün çox vacib olan prinsiplial mövqeyindən dönmədi və 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası dünyanın böyük neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi”ni imzaladı. Bu, müstəqil Azərbaycan dövlətinin, onun Prezidentinin tarixi uğuru idi.

Bu, eyni zamanda, Azərbaycanın dünya integrasiyasında fəal iştirakı üçün əlverişli imkanların yaradılması demək idi. Biz hamımız bunu dərk etməliyik ki, neft faktoru qlobal bir məsələdir. XX əsrdə dünyada baş verən böyük konfliktlərin, müharibələrin əsas səbəblərindən biri neft sərvətlərinə yiyələnmək olmuşdur. Heydər Əliyev sübut etdi ki, Azərbaycan suveren dövlət kimi öz təbii sərvətlərinin sahibidir və tarixin ona verdiyi bu şansdan xalqının mənafeyi naminə uğurla istifadə edilməlidir. Müstəqil Azərbaycanın neft strategiyası dünya təcrübəsini nəzərə aldı. Məlumdur ki, neftlə zəngin olan ölkələrin bir çoxu yoxsulluq, səfalət içində yaşayır. Bu ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, onların milli mənafehlərə cavab verən inkişaf strategiyası olmayıb, ictimai-siyasi sabitlik təmin edilməyib, demokratik institutlar yaradılmayıb, neft gəlirlərindən daxil olan külli miqdarda vəsaitlərdən istifadənin şəffaflığı təmin edilməyib. Neft faktoru hələ uzun bir müddət ərzində bütünlükdə respublika iqtisadiyyatının inkişafı üçün çox mühüm rol oynayacaqdır. Bu, həmçinin, onunla əlaqədar olacaqdır ki, neft satışından əldə edilən gəlirlərdən digər strateji inkişaf proqramlarının reallaşdırılması üçün istifadə ediləcəkdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Heydər Əliyev qəti əmin oldu ki, kənddə torpaq münasibətlərini radikal şəkildə dəyişdirmədən, kəndlini torpağın sahibi etmədən əhalinin güzəranını yaxşılaşdırmaq, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün olmayacaqdır. Bu tarixi missiyanı yerinə yetirmək üçün Heydər Əliyev dünya təcrübəsini dərinlən təhlil etdi, yerli xüsusiyyətləri, əhalinin mentalitetini, yaranmış vəziyyəti sistemli təhlil etdi, bir-birini tamamlayan qanunları

imzalandı, normativ baza yaratdı, informasiya təminatını gücləndirdi. Bütün bunlar respublikada torpaq islahatlarının uğurla, sosial sarsıntılar olmadan həyata keçirilməsini təmin etdi. Ötən illərdə əldə edilən nəticələr böyük inkişaf imkanlarından xəbər verir. İndi kənddə islahatların yeni məsul mərhələsi davam etdirilir ki, bu istiqamətdə də görülməsi işlər dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən ciddi nəzarətə götürülüb. Çünki kəndə qayğı Azərbaycanın gələcəyinə qayğıdır.

Heydər Əliyev zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan ölkə başçısı kimi dövlət və iqtisadiyyatın münasibətlərində optimallığı müəyyənləşdirməyə çalışırdı. O, sosial problemlərin, elm, təhsil, ekologiya, qlobal struktur və inkişaf problemlərinin həllində dövlətin imkanlarından, köməyindən (söhbət təkcə maliyyə yardımından getmir) səmərəli istifadə etməyi, iqtisadi orqanların məsuliyyətinin artmasını həmişə diqqət mərkəzində saxlayırdı. Böyük rəhbər daim çalışırdı ki, bank-maliyyə qurumları daha səmərəli fəaliyyət göstərsinlər, ölkənin milli maraqlarını daha güclü surətdə qorusunlar. Heydər Əliyev beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığa xüsusi diqqət verirdi. Bu əməkdaşlıqda da milli maraqları əsas tuturdu və sevinirdi ki, ölkənin maliyyə imkanları ildən-ilə artır, borc almağa ehtiyac azalır, büdcə sisteminin göstəricilərində müsbət meyillər güclənir.

Unudulmaz rəhbərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında dahiyənə xidmətlərindən biri də qədim İpək yolu nəqliyyat dəhlizində respublikamızın aktiv iştirakını təmin etmək oldu. Çünki bu yolun fəaliyyəti respublikamızın sosial-iqtisadi dirçəlişinə böyük təsir göstərəcəkdə. Böyük İpək yolunun bərpası və orada Azərbaycanın aktiv iştirakı qlobal

əhatə dairəsi, miqyası, əsrlərboyu faydası çox böyük olan bir məsələ idi ki, onun da həllində Heydər Əliyev müstəsna rol oynadı.

Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, yeni İpək yolu Azərbaycan üçün daimi kapitaldır, davamlı iqtisadi inkişaf amilidir, önəmli gəlir mənbəyidir, siyasi sabitlik mənbəyidir. Eyni zamanda, unutmamalıyıq ki, nəqliyyat dəhlizlərinə yiyələnmək, bu mümkün olmadıqda isə alternativ yollar axtarmaq istiqamətində dünyada, elə bizim regionda gedən böyük mübarizələrdə ayıq-sayıq olmalıyıq. Bunu ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci ildə keçirilmiş Bakı sammitində qarşıya qoyduğu önəmli vəzifələrin həyata keçirilməsi zərurəti tələb edir. Türk dünyasının iftixarına çevrilmiş Heydər Əliyev qardaş ölkələrin və toplumların daha sürətlə inkişafını da arzulayırdı və Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəmərinin də bu baxımdan tarixi rolunu xüsusi vurğulayırdı. O, dəfələrlə qeyd edirdi ki, Azərbaycanın türk dünyası ölkələri ilə iqtisadi sahədə əməkdaşlığı daha da inkişaf etməlidir, investorlar hər iki ölkənin milli maraqlarına cavab verən layihələr həyata keçirməlidirlər. Onun Türkiyənin dövlət, hökumət rəhbərləri ilə səmimi dostluğu türk dünyası ölkələrinin birliyinə xidmət edirdi.

Bu gün Azərbaycan dövləti alternativ neft-qaz ixracı ilə bağlı kəmərlərə və digər beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarına malikdir. Bu isə ölkəmizin müstəqilliyinin qorunması, onun iqtisadi təhlükəsizliyi üçün çox güclü amil deməkdir. Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasında prinsiplial məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, neft məqsəd yox, vasitədir. Odur ki, qeyri-neft sektorunun daha sürətli

inkişafı iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir və bu da öz müsbət nəticələrini verir. Azərbaycan dövləti yaxın və uzaq gələcək üçün iqtisadi inkişaf strategiyasında aqrar sektorun daha davamlı inkişafını nəzərdə tutub. Azərbaycan global dünya böhranı dövründə söylərini ölkədə maliyyə sabitliyinin qorunmasına yönəldib.

Heydər Əliyevin fərmanı ilə 2002-ci ildə təsdiq edilən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı dövlət proqramı ölkədə sahibkarlığın inkişafına böyük təkan verdi. Son illərdə bu işlər daha sürətlə davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilən dövlət proqramlarında müəyyənləşdirilmiş istiqamətlər: ölkədə sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, regionlarda sahibkarlığın maliyyə təminatının artırılması, istehsal resursları və kadr potensialı haqqında məlumat bazasının yaradılması, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, dövlət-özel sektor münasibətlərinin inkişafı, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlara texniki yardımın genişləndirilməsi üzrə işlər uğurla davam etdirilir.

Ümummilli liderin ən layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlı davamlı regional inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi və uğurla gerçəkləşdirilməsi isə ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafının təmin olunması və neft amilindən asılılığın azaldılması, regionlar arasında sosial-iqtisadi inkişafa görə yaranmış uyğunsuzluqların, səmərəsiz miqrasiya proseslərinin xeyli dərəcədə yumşaldılması, regionların malik olduğu resurslardan səmərəli istifadə olunması, mövcud yerli istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və gücləndirilməsi, yeni iş

yerlərinin yaradılması, regionların istehsal, sosial infrastrukturunun müasir tələblər səviyyəsində qurulması ilə nəticələnir.

Heydər Əliyev liderliyinin gücü onda idi ki, o, bütün işlərə yüksək tələbkərliklə yanaşırdı. Onun bu keyfiyyəti əsl səfərbərlik faktoruna çevrilmişdi. O, daim təhlil aparırdı, müqayisəli araşdırmalara üstünlük verirdi, islahatların gedişi prosesində meydana çıxan problemlərin həlli üçün zəruri tələblərin həyata keçirilməsini hökumətdən tələb edirdi. Açıqını deyək ki, bir sıra idarəetmə strukturları bu tələblə ayaqlaşa bilmirdilər. O, müvafiq strukturların rəhbərlərindən tələb edirdi ki, xidməti vəzifələrinin məsuliyyətini tam dərk etsinlər, dövlətin vəsaitlərindən səmərəli istifadə etsinlər, əhalinin ehtiyaclarına qayğı ilə yanaşsınlar, şəhər təsərrüfatlarında su, qaz, enerji ilə əlaqədar yaranan çətinliklərin təkrarlanmamasına, onların sistemli həllinə nail olsunlar.

Ümummillî liderin tarixi xidmətlərindən biri də hakimiyyətinin hər iki dövründə Azərbaycanı dünyada tanıtmmaq, müstəqillik illərində isə onu ən aparıcı dünya dövlətləri sırasına yüksəltmək oldu. O, dövlətimizin müstəqil siyasət həyata keçirmək diplomatiyasını əldə etdi. Qloballaşan dünyanın, mürəkkəb siyasi proseslərin cərəyan etdiyi dönmədə Heydər Əliyevin qurduğu, İlham Əliyevin idarə etdiyi Azərbaycan müstəqil siyasət yürüdə bilir. Bu gün dünyanın aparıcı siyasətçiləri, dövlət xadimləri, ekspertləri ölkəmizin dinamik inkişafını, qlobal dünya layihələrində iştirakını, cəmiyyətdə əldə olunmuş konsensusu, iqtisadi inkişafıla sosial tərəqqi arasında tarazlığın yaradılmasını müstəqil dövlətin inkişafının Azərbaycan modelini fərqləndirən vacib keyfiyyətlər kimi qiymətləndirirlər. Bu gün qürur hissi keçiririk ki, müstəqil

dövlətimizin gələcəklə bağlı Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş strategiyası vardır. Gələcək inkişaf üçün möhkəm təməl yaradılmışdır. Bu təməl Azərbaycan dövlətinin dinamik inkişafına, xalqın yaxşı yaşamasına, ölkəmizdə hüquqi, demokratik cəmiyyətin qurulmasına, Azərbaycanın sivil dövlətlər içərisində özünə layiqli yer tutmasına xidmət edir və edəcəkdir.

Bu gün Azərbaycanda iqtisadi inkişaf sürəti dünya iqtisadiyyatı üzrə olan göstəricini xeyli ötür. Bu, bizim tarixi nailiyyətimizdir. Bu inkişaf meyli uzun bir dövr üçün mütləq davam etməlidir ki, dövlətimizin iqtisadi qüdrəti daha da möhkəmlənsin, keyfiyyətli həyat səviyyəsi təmin edilsin, Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatması istiqamətində cəsarətli addımlar atılsın. Ümummilli lider Heydər Əliyevin çağdaş Azərbaycanın tarixində oynadığı rolu, Vətənin milli-mədəni mövcudluğunu, dövlətin siyasi varlığını dərin zəkası və qüdrətli əzmi ilə qoruyub saxlamaq missiyasını artıq 16 ildir ki, onun layiqli varisi Prezident İlham Əliyev inamla və yaradıcılıqla davam etdirir. Ulu öndərin işləyib hazırladığı müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası isə onun əzəli və əbədi azularına uyğun olaraq, ölkəmizi tərəqqiyə, xalqımızı xoş günlərə qovuşdurmuşdur.

1.2. İLHAM ƏLİYEV: İSLAHATÇI LİDERİN PORTRETİ

“Mən Ona özüm qədər inanıram”

Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Xarizmatik lider və “qızıl orta”

Xarizma yunan sözü olub (χάρisma –*khárisma*) mənası “verilmiş, bağışlanmış”dı. İlham Əliyevin xarizması həm ulu öndərin varisi kimi, həm də sonradan öz üzərində işləməklə qazanılmış bir istedadıdır. İlham Əliyev bir xarizmatik lider olmaqla – ətrafa öz güclü xarakteri, uzaqgörənliyi, rəşadət və milli maraqlara xidmət edən siyasətilə təsir göstərir, insanları inandırır və arxasınca aparır. Bu xarizma özünü təbəçiliyində olanlara münasibətdə nə qədər soyuqqanlı, tələbkər və işgüzar olaraq göstərsə, sadəcə insanlar – xüsusilə, şəhid ailələri, qazilər, ehtiyacı olanlarla münasibətdə bir o qədər humanist və istiqanlı rəftarla seçilir. İlham Əliyev məhz bu iki diaqonal qütbü birləşdirməklə monolit bir lider obrazı yaratmışdır. O, hökumətə büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsini tapşırmaqla yanaşı, əhəlinin problemlə kreditlərini dövlətin hesabına həll edilməsini təmin etmişdir. Burada qənaətlə səxavət, dövlətin fiskal maraqları ilə əhəlinin rifahı, ümumi və fərdi maraqlar arasında bir tarazlıq qorunur. İlham Əliyevin xarizmasının gücü, cazibəsi və təsir imkanlarını məhz belə “qızıl orta”da axtarmaq lazımdır.

Hazırda dünyada liderin rolu daha da artmışdı. Çində, Rusiyada, Böyük Britaniyada, Türkiyədə, ABŞ-da və s. ölkə-

lərdə liderin rolunun artması, sağ meyillərin güclənməsi, milli maraqların önə çəkilməsi, proteksionizm, hətta ticarət müharibələrinə gedib çıxan millətlərin yarışmasının şahidiyik. Bu yarışmada güclü lider və müasir idarəetmə texnologiyalarını tətbiq edən İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan özünün rəqabətqabiliyyətini və milli təhlükəsizliyini gücləndirir.

Yeni iqtisadi modelin müəllifi

Ben Bernankenin “Addım atmaq cəsarəti” memuarı bu sözlərlə başlayır ki, çağırış zamanı əsas qərar verməkdir və bu, istənilən qərarsızlıqdan yaxşıdır. Hər bir lider həm də anında cəsarətli qərarları ilə lider olur. Prezident İlham Əliyev bir neçə dəfə, o cümlədən strateji yol xəritələri ilə yeni iqtisadi model quruculuğuna başlayanda və 2018-ci ilin prezident seçkilərindən sonra islahatların yeni səhifəsini açanda məhz belə cəsarətli qərarlar vermişdi.

Maykl Spens və David Brady ikinci dünya müharibəsindən sonra ən sürətlə və davamlı inkişaf edən ölkələrin təcrübəsini təhlil edərək liderin davamlı iqtisadi artımda nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığını sübut etmişdilər. Onların fikrincə, lider ilk mərhələdə modeli və strategiyanı, ona uyğun institutları formalaşdırır, ikinci mərhələdə isə lider seçilmiş modeli yeni çağırışlara uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Fikrimizcə, Prezident İlham Əliyevin etdiyi də elə budur: Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelini daimi yeniləməklə, davamlı inkişafı təmin etmək.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Yaponiya, 1961-ci ildən başlayaraq Koreya, Mədəni inqilabdan sonra Çin, 1949-cu ildən Tayvan, Malayziyadan ayrılandan sonra Sinqapuru qarşılaşdıqları böhrandan güclü liderlər çıxardılar. Elə

Malayziya “iqtisadi möcüzəsi”nin yaradıcısı – “modernizasiyanın atası” (Bapa Pemodenan) Mahathir Məhəmmədi 1981-2003-cü illərdə baş nazir olduğu halda, yenidən 2018-ci ildə 92 yaşında hakimiyyətə dəvət etdilər. Kamal Dərviş də Türkiyəni böhrandan çıxarmaq üçün 19 islahatı (adi vaxtda bu mümkün olmazdı) parlamentdə keçirməklə öz ölkəsinin inkişafını təmin etdi. Uğurlu lider hər bir böhranı və çatışmazlığı imkana çevirən və davamlılığı təmin edən liderdi.

Prezident İlham Əliyevin miqyaslı lider olması, onun dünya görüşü və intellektual potensialının zənginliyi, həmçinin qlobal düşüncə tərzini Azərbaycandakı islahatların uğurunu təmin edir. Vaxtilə Çin lideri Deng Xiaoping öz ölkəsi üçün bazar iqtisadiyyatı modelini seçəndə, onun Sinqapur və Nyu-Yorka səfərləri Çin liderində güclü təəssüratlar yaratmışdır. Məhz xarici innovativ təcrübənin təsiri altında Deng Xiaoping Çin iqtisadi inkişaf modelinin əsasını qoydu. Prezident İlham Əliyev isə Deng Xiaoping-dən fərqli olaraq qlobal innovativ agendanın formalaşmasında özü birbaşa iştirak edir. BMT Təhlükəsizlik Şurası, Davos İqtisadi Forumu, Qoşulmama Hərəkatı, Türkdilli Ölkələrin Şurası, Mədəniyyətlərarası dialoq və s. platformalarda Prezident İlham Əliyev qlobal və regional gündəliyin formalaşdırılması prosesində iştirak etməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın bu gündəliyə uyğun inkişafını təmin edir. Özü də bu gün Azərbaycan təkcə qlobal inkişafdan faydalanmaqla kifayətlənmir, həm də bu inkişafa multikulturalizm, tolerantlıq, iqtisadi islahatların idarə edilməsi modeli, ASAN, Azexport və s. dəyərlər, brendlər və innovativ mexanizmlərlə rəng qatır.

Çağırışı imkana çevirən lider

Prezident İlham Əliyev də hər bir çətinliyi üstünlüyə çevirməyi bacaran liderdi. Azərbaycanı “coğrafiyanın lənətindən” – okeanlara birbaşa çıxışıımızın olmamasından – yan keçirərək ölkəmizi nəqliyyat-logistika habına çevirmək məhz dediyimizə nümunədir. Çünki Prezident İlham Əliyev kvant fizikasının əsas qanunlarından birinə əsaslanaraq, obyektə başqa bucaq altında baxır və belədə obyekt həmin bucağa uyğun görünür. Bu halda liderə güclü fəhm və dərin təfəkkür lazımdır ki, düzgün variant – bucaq seçə bilsin. Həzrəti Əlinin belə bir deyimi var ki, “ağıllı adamın zənni də gerçək olur”. İlham Əliyevin güclü intuitsiyası, mühakimə qabiliyyəti və iti ağılı hər bir vəziyyətdə optimal qərar qəbul etməyə imkan verir.

Cənab Prezident həm də Azərbaycanı digər təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələrin qarşılaşdığı - “resursların lənətindən” və “orta gəlir tələsindən” məharətlə uzaqlaşdırır. İsveçin 1990-cu illərdə qarşılaşdığı iqtisadi böhran onun sonrakı inkişafı üçün imkanlar açdı, yəni problem imkana çevrildi. Yapon fəlsəfəsində “kintsugi” – “qızıl bərpa” deyilən bir anlayış var: sınımış məişət əşyasını elə zövqlə bərpa edirlər və sınığın izlərini elə saxlayırlar ki, yəni bu əşyanın sonu deyil, həyatının davamını göstərsin. Əslində cənab Prezidentin 2015-ci ildə neft qiymətlərinin kəskin düşməsinə qarşı strateji yol xəritələrini qəbul etməklə çevik reaksiyası və sistemli islahatları, onun çağırışı necə üstünlüyə çevirməyinin daha bir nümunəsi oldu. Əgər islahat bir incəsənətdirsə, Prezident İ.Əliyev onun ustasıdır. Çünki Prezident Əliyev “qutudan kənarda fikirləş” (“think out of the box”) yanaşmasından daha bir addım irəli gedib. Onun global təfəkkürü üçün ümumiyyətlə, “qutu” yoxdur.

İdarəetmənin “grossmeyestri”

İlham Əliyev S.Huntington və başqalarının irəli sürdüyü bürokratik siyasət modelinin (Bureaucratic politics model) Azərbaycanda işləməsinə, yəni müxtəlif marjinal qrupların dövlət siyasətini öz maraqlarına istifadə etməsinə bir an imkan vermədi. Yeltsin dövründə Rusiyanın və ya Ukraynanın yaxın tarixinin acı təcrübəsi belə qrupların siyasətə təsirinin nə ilə nəticələndiyini açıq göstərir. “Mayl qanunu”na görə “hansı mövqeni seçməyiniz, harda oturmağınızdan asılıdır”. Azərbaycanda son kadr və struktur islahatları fonunda kimin hansı mövqedə oturmasından asılı olmayaraq, hamı Prezidentin monolit komandasının üzvü kimi dövlət siyasətinə xidmət edir. Məsələn, Prezidentin yaratdığı Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinglər üzrə komissiyada, onun 19 işçi qrupu və katibliyində 300 nəfər dövlət, özəl, akademiya, vətəndaş cəmiyyəti və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri cəmləniliblər. Azran-king.az portalı üzərindən islahatların rəqəmsal generasiyası - islahatların “həyat tsikli”nə aid bütün mərhələlərdə dövlət-özəl əməkdaşlığı və dialoqu formatı işləyir. Bu formatda “hansı mövqeyi seçməyiniz, harda oturmağınızdan asılılığı yoxdur.”

Beləliklə, polievristik nəzəriyyəyə (poliheuristic theory) uyğun olaraq Prezident Əliyev qərar qəbul etmə prosesində koqnitiv və rəşional yanaşmalardan istifadə edir. Rəşional seçim modelinə (rational choice model) görə bir lider kimi İlham Əliyev məhz Azərbaycan dövlətinin maraqlarına uyğun olaraq prioritetləri düzgün müəyyənləşdirir və onların rəşional ardıcılığını təmin edir. Məsələn, iqtisadi islahatlarla böhran aradan qaldırılan kimi, dərhal sosial islahatlarla əldə edilmiş nəticələr əhali qrupları arasında bölüşdürüldü və siyasi

islahatlara, o cümlədən hakimiyyətin hər üç qanadının islahatına – dövlət idarəetmə islahatlarına “yaşıl işıq yandırıldı”. Beləliklə, qısa müddətdə iqtisadi-sosial-siyasi islahatlar alqoritmı ilə ölkə tam reformat olundu. İnstitusional iqtisadçılar iqtisadi davranışların məhz təkamül prosesi və institutların iştirakı ilə formalaşdığını deyirlər. Prezident İlham Əliyevin bir lider olaraq iqtisadi, sosial və siyasi institutları təkamül yolu ilə reformat etməsi və yeni iqtisadi davranışa keçidin təmin olunması bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Belə vəziyyətdə Azərbaycan - 2020-2025-ci illərdə bütün istiqamətlərdə texnoloji transferi sürətləndirməyə hazırdı.

İslahatların rəvan yolu

2019-cu ildə Azərbaycan tarixində ən irimiqyaslı sosial islahatlar, iqtisadi islahatlar, struktur islahatları, siyasi islahatlar, məhkəmə-hüquq islahatları və kadr islahatları aparılıb. Müstəqil Azərbaycan indiyədək bu miqyasda islahat görməyibdir. Ölkə bir ilin ərzində tam “reformat” olduğu halda, heç bir gərginlik yaşanmayıb.

Hansı ki, başqa ölkələrdə bu çapda deyil, daha kiçikmiqyaslı islahatlar belə ağırlı prosesə çevrilir. Məsələn, bu günlərdə Fransada, Çilidə, Finlandiyada, İranda və başqa ölkələrdə islahatların necə narazılıq doğurduğunu və gərginlik yaratdığının şahidiyik. Bu ölkələrin hər biri Azərbaycana nisbətən daha böyük resurslara malikdir. Azərbaycanda isə islahatlar rəvan gedir - təkamül yolu ilə seçilibdir. Çünki cənab Prezident hansı islahatların və nə zaman aparılmasını zərgər dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirir: dövlətin, biznesin və əhəlinin maqlarını uzlaşdırır. Dünyada az ölkə tapılar ki, iki il dalbadal “Doing Business” hesabatında dünyanın ən islahatçı ölkələrinin

sırasında olsun, amma bu islahatlar cəmiyyətin ahəngini pozmadan aparılsın.

Artıq dünyada “Azərbaycanda İqtisadi İslahatların İdarəedilməsi Modeli” deyilən bir narrativ formalaşmış. Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəhbəri Kristalina Georgiyeva etiraf etmişdi ki, qlobal iqtisadi artımın yavaşması fonunda İlham Əliyevin apardığı iqtisadi islahatların əhəmiyyəti yüksəkdir.

Ötən əsrin 60-cı illərində belə fikir vardı ki, Standard Oil, Kommunist Partiyası və Katolik kilsəsi ən yaxşı planlaşdırılan və idarə olunan təşkilatlar idi: gələcəyi necə planlaşdırırdılarsa elə də olurdu. Sonradan strateji idarəetmə önə çıxdı. Müasir dünyada isə tək cə planlamaqla deyil, eyni zamanda günün tələbinə və gələcəyin çağırışına uyğun elastiki və çevik yanaşma önəmlidir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılmış iqtisadi islahatların idarəedilməsi modeli plan və elastikliyin qovuşmasındadır. Məsələn, tikinti icazələri və elektrikə çıxış sahəsində “bir pəncərə”nin yaranması ilə onun rəqəmsallaşması elə bir ardıcılıqla və ahəngdarlıqla baş verdi ki, əvvəlcədən planlaşdırılardan fərqli, amma mükəmməl bir sistem alındı. Çünki cənab Prezidentin yanaşmasının əsasında - Venna diaqramının prinsipi dayanır: plan və elastiki yanaşmanın “qızıl ortası” tapılır.

2016-cı ildə qlobal şokların təsiri altında böhranla üzləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalı, məsələn, pambıqçılıq kütləvi işsizliyin qarşısının alınması üsullarından biri kimi istifadə edildi. Halda, 2019-cu ildə bu sahədən məhsuldarlıq artırıldı. Hazırda pambıqçılıq həm gəlirli sahədir, həm də dəyər zəncirinin sonrakı mərhələlərinin (iplik, parça və trikotaj, həmçinin digər

yüngül sənayə məhsulları) inkişafında baza rolunu oynayır. Əslində Hausman da deyir ki, ölkə özünün rəqabət üstünlüyü olan sahələrinin inkişafına daha çox üstünlük verməlidir. Prezident İlham Əliyev cəmi üç ilin ərzində resursları mobilizasiya etməklə çox çevik siyasətlə pambıqçılığın əvvəlcə məşğulluq, daha sonra isə məhsuldarlıq-əsaslı inkişafını təmin etdi.

PwC-nin hesablamalarına görə Azərbaycandakı şirkət rəhbərlərinin 66 faizi öz qurumlarının inkişaf perspektivinə inanırlar. McKinsey şirkəti isə Azərbaycanı son 20 ildə iqtisadiyyatı illik 5 faizdən çox artan ölkələrin siyahısına salıb, hətta bu siyahıda Azərbaycan illik 11 fəzilik artımla dünya liderləri sırasındadır.

Üzünü gələcəyə tutan lider

Məşhur futuroloq Kurzveil belə bir proqnoz irəli sürmüşdü ki, qarşıdakı 100 ildə 20 min il ərzində toplanan bilik qədər bilik yaranacaq. Qlobal miqyasda texnologiya artıq ədədi silsilə ilə deyil, həndəsi silsilə ilə artır. Buna uyğun idarəetmənin qanunları və texnologiyaları da dəyişir. Biz artıq xətti idarəetmədən qeyri-xətti idarəetməyə keçirik. Yunan filosofu Aristotelin belə bir fəlsəfi deyimi var: *"Bir adamın dediyi ya doğrudur, ya yalan"*. Əslində isə bu iki kateqoriyanın arasında xeyli variasiyalar var. Lütfizadənin qeyri-səlis məntiqi də bunu deyir. Hazırda idarəetmə məhz qeyri-səlis məntiqə söykənməlidir. Artıq təkcə keçmişə baxıb, gələcəyi proqnozlaşdırmaq olmur, həm də elə gələcəyə baxıb gələcəyi proqnozlaşdırmaq və idarəetmənin çevik həyata keçirmək zərurəti yaranmışdır. Biz idarəetməni rəqəmsal transformasiya etdiyimiz halda, kvant transformasiyası qapımızı döyür. İdarəetmə adaptiv və "agile" olmalıdır, yəni situasiyaya dərhal uyğunlaşma həyata

keçirilməli və qərarlar verilməlidir. Prezident İlham Əliyev bu trendi gözəl bilir və çevik idarəetmə modeli yaradıb. Təsadüfi deyil ki, Davos İqtisadi Forumunun hesablamalarına görə “hökumətin dəyişikliklərə çevik reaksiyası” göstəricisinə görə Azərbaycan dünyanın 140 ölkəsinin arasında 5-ci yeri tutur. Əslində dünyada rəqabət məhz idarəetmə modelləri arasındadır. Belə olmasaydı İsrail, Koreya, Yaponiya kimi təbii sərvətləri zəngin olmayan ölkələr inkişaf edə bilməzdi. “Millətlər niyə çökür?” əsərində Əcəmoğlu və Robinson inkişafın əsas səbəbinin institutların səmərəliliyində görürlər. Məhz Heydər Əliyev dühası və onun varisi İlham Əliyevin idarəetmə bacarığı sayəsində Azərbaycan bütün təhdidlərə rəğmən hazırda dünyanın ən islahatçı, sabit inkişaf edən və real müstəqilliyi olan ölkələrindən biridir. İlham Əliyev təkcə dünyanın və bu günün deyil, həm də gələcəyin lideridir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə idarəetmədə aparılan islahatlarda əvvəlcə məmur-vətəndaş təmaslarından elektrona, indi isə elektrondan rəqəmsala keçid baş verir. Eyni zamanda dövlət idarəetmə islahatları məcburetmədən könüllü riayətə, imperativ idarəetmədən tənzimlənməyə, yoxlamadan monitoring və qiymətləndirməyə və “kölgə iqtisadiyyat”dan leqallaşmaya keçidi təmin edir.

Prezident İlham Əliyevin idarəetmə islahatlarının tərkibi kimi kadr islahatlarını aparması və gəncləri önə çəkməsi, eyni zamanda nəsillərarası varisliyi qoruması islahatın uğurunu təmin edir. Görkəmli alim Xudu Məmmədov deyirdi ki, "üzünü gəncliyə tut, səsin gələcəyə çatsın". Z-nəslə və minilliyin nəslinə stavka edilməsi və onların idarəetməyə cəlb olunması Azərbaycanın dünya ilə ayaqlaşması üçün əhəmiyyətlidir.

Prezident İlham Əliyev 2019-cu ili - fəlsəfəsinin mərkəzində “kamil insan” dayanan Nəsimi ili elan etmişdir. Əslində 2019-cu ildə miqyas etibarı ilə ən iriçaplı sosial islahatların həyata keçirilməsi, bir tərəfdən rifahın yaxşılaşmasına xidmət edirdisə, digər tərəfdən də insan kapitalının inkişafına yatırılan sərmayə kimi qiymətləndirilə bilər. İlham Əliyev “kamil insan”ı 4-cü sənaye inqilabı şəraitində bu xüsusiyyətləri ilə təqdim edir: peşəkar və vətənpərvər. Məhz belə bir insan post-industrial dövrdə - xidmət sektorunun, deməli həm də insan kapitalına əsaslanan sektorun inkişafı ilə öz vətəninə xidmət edə bilər. Çünki hazırda ən böyük trend – qlobalizasiya özü də keçid dövrünü yaşayır: Ticarətin və dəyər zəncirlərinin gələcəyi daha çox xidmət sektoru və data ilə, deməli, həm də insan kapitalı ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev bu nöqtədən – Azərbaycan insanının maraqlarından yola çıxıb.

Miqyasları aşan lider

İlham Əliyevin lider portreti ona kənardan daha çox diqqət cəlb edir. Çünki bu portret siyasi, ideoloji, psixoloji və tarixiliylə seçilir. Dost Ukraynanın Prezidenti V.Zelenski Bakıda olanda Azərbaycan Prezidentinə belə demişdi ki, “mənim bir ideyam var. Siz bir neçə dəfə rəqəmlər səsləndirdiniz – Azərbaycanda dövlət borcu azdır, son 15 ildə ümumi daxili məhsul üç dəfədən çox artıb. Bütün bunlar sizdə var, istərdik ki, bizdə də belə olsun.” Bunu o ölkənin prezidenti səsləndirir ki, elə son 15 ildə orada müxtəlif rəngli inqilablar olmuşdu. Ərazisi Azərbaycandan yeddi dəfə, əhalisi 4,5 dəfə çox olan və Avropanın coğrafi mərkəzində yerləşən ölkəni Azərbaycan kimi olmağa sövq edən lider – İlham Əliyevdi! Məhz İlham Əliyevin təkamül yolu ilə irəlilətdiyi Azərbaycan

bütün mötəbər dünya reytinglərində Ukraynanı üstələyir. Gürcüstan Prezidenti Salome Zurbəşvili də bildirmişdi ki, “İlham Əliyev zamanəmizin ən uğurlu liderlərindən biridir”. Məhz İlham Əliyevin liderlik etdiyi Azərbaycanın gerçəkləşdirdiyi infrastruktur layihələri qonşu Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin gücləndirilməsinə təkan verməklə bu ölkədəki demokratik inkişafın əsasında dayanır. Bu gün İlham Əliyev Qafqazın siyasi lideri olmaqla bu bölgədə tarazlığın, sabitliyin və inkişafın əsas qarantlarındanır.

Sinqapur “iqtisadi möcüzəsi”nin atası Li Kuan Yu deyirdi, “bir millət təkcə sayına görə böyük deyil. Böyüklük xalqın iradəsi, birliyi, dözümlülüyü, nizam-intizamı və liderlərinin keyfiyyəti ilə ölçülür ki, məhz lider tarixdə xalqına şərəfli yer qazandırır.” Azərbaycan ərazisinə görə dünyada 112-ci və əhalisinə görə 90-cı yerdə olsa da, nüfuzlu “US News”-un hesabatına görə dünyada “irəliləməsinə” (Movers) görə 35-ci ölkədir. Bunun nə demək olduğunu izah etmək üçün Azərbaycanın bu sıralamda Almaniya və Finlandiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin arasında yerləşməsinə qeyd etmək kifayətdir. Prezident İlham Əliyev məhdud imkanlar və sərt qonşuluq (tough neighborhood) şəraitində, Azərbaycanı US News-un hesabatına görə dünyada 45-ci gücə çevirməyi bacarmışdır. Hesabata “güc” amilini müəyyənləşdirən parametrlər – iqtisadi, siyasi, hərbi olmaqla yanaşı, həm də liderin roluna yer ayrılır. Təsəvvür edin ki, bu sıralamada Azərbaycan dünyanın əhəliyə ən böyük (270 milyon) müsəlman ölkəsi İndoneziyadan öndədir. Li Kuan Yunun millətin gücünün kəmiyyətdə deyil, keyfiyyət parametrlərində, o cümlədən, liderin rolunda olması barədə fikri tam yerinə düşür.

Birinci xanım və Portertin tamamı

Azərbaycan cəmiyyəti tarixən radikalizmi deyil tədriciliyi, inqilabı deyil təkamülü üstün tutduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının da daha yumşaq formasını – sosial bazar modelini tərcih edir. Frayburq məktəbində ötən əsrin 30-cu illərində yaradılmış sosial bazar modeli sonralar Almaniyanın iqtisadiyyat naziri olmuş Ludviq Erhardın təşəbbüsü ilə müzakirələrə çıxarılmış və Almaniya iqtisadi düzən kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan dünya ölkələri arasında 3-cü ən inklüziv cəmiyyət qurması göstərir ki, ölkəmizdə iqtisadi azadlıq və sosial cavabdehlik bir-birinə uğurla bağlanmışdır. Prezident İlham Əliyevin yaxın silahdaşı olaraq Birinci Vitse-Prezident Mehriban Əliyevanın sosial, humanitar və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə oynadığı rolun böyük əhəmiyyəti var. Azərbaycanın sosial bazar modeli quruculuğunda bu tandem mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Mehriban Əliyevanın “softpower”dən istifadə edərək Azərbaycanı dünyada mədəniyyət carçısı, sivilizasiyalararası dialoq məkanı və tolerantlıq nümunəsi kimi təqdim etməsi Prezident İlham Əliyevin lider portretini uğurla tamamlayır.

1.3. İQTİSADİYYATIN SOLLUĞU-SAĞLIĞI VƏ İQTİSADİ İNKİŞAF STRATEGİYALARININ SEÇİMİ

Bütün dövlətlər (hökumətlər) və siyasi qruplar (ilk növbədə siyasi partiyalar) ictimai rifahın yüksəlməsini özlərinin son məqsədi elan edirlər. Solçu siyasi-iqtisadi məfkurəyə görə, bu məqsədə çatmağın ən “qısa” və düzgün yolu dövlətin aktiv tənzimləmə tədbirləri həyata keçirməsindən, sağçı məfkurəyə görə isə, iqtisadiyyatın özü-özünü tənzimləməsindən keçir. Bu iki fəlsəfə arasındakı rəqabət müasir dünyada sosial-iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrinə rəhbərlik edir.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə formaları arasında *modelyaradıcı müdaxilə formalarını*

ayrıca təsnifləşdirmək lazımdır. Bunlar elə müdaxilə formalarıdır ki:

- ***iqtisadi modellər (sistemlər), ilk növbədə, bunların səviyyəsinə görə fərqlənir.*** Məsələn, daxili bazarın qorunması məqsədi ilə idxalın məhdudlaşdırılması xarici ticarət rejiminin liberallıq səviyyəsini və dolayısı ilə həm də iqtisadiyyatın ümumi liberallıq səviyyəsini azaldır. Bu o deməkdir ki, xarici ticarətin tənzimlənməsi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin modelyaradıcı formalarına aiddir. Bir çox başqa müdaxilə formaları isə bu mənada neytraldır. Məsələn, məzənnəni tənzimləmək məqsədi ilə maliyyə bazarında dövlətin həyata keçirdiyi valyuta intervensiyaları, qeyri-formal iqtisadiyyatın leqallaşdırılması və korrupsiyanın azaldılması üzrə tədbirlər, uşaq əməyinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericilik qərarları da dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsidir, amma bunlar iqtisadiyyata liberallıq və ya dirijistlik əlamətləri vermir və

modelyaradıcı formalara aid deyil;

- **ikiqütblüdür.** Bunların zəifləməsinin də (azaldılmasının da), gücləndirilməsinin də (artırılmasının da) öz məntiqi var. Məsələn, xarici ticarətin tənzimlənməsi qarşısında dayanan və mahiyyətcə bir-birinə əks olan hədəflərin hər ikisi – idxalın sərbəstliyi və daxili bazarın qorunması – “yaşamaq haqqına” sahibdir. Hər bir ölkədə və hər bir zaman kəsiyində bunların hansısa biri ön plana çıxır, yəni prioritetə çevrilir. Bunların arasındakı seçim "ya bu, ya o" tipli seçim deyil, bunların hansısa kombinasiyasının (nisbətinin) seçimidir. Bunlar cəmi dəyişməz qalan toplananlara bənzəyir, yəni biri artdıqda digəri azalır. Eyni məhsul və xidmətlər üzrə (yaxud bütövlükdə ölkə üzrə) eyni vaxtda həm idxalın sərbəstliyini yüksəltmək, həm də daxili bazarın qorunmasını gücləndirmək prinsipcə mümkün deyil;

- **siyasi rəqabət predmetinə çevrilir.** Məsələn, solçu siyasi qruplar (partiyalar, təşkilatlar, analitik mərkəzlər) üçün daxili bazarın qorunması, sağçı qruplar üçünsə xarici ticarətin liberallığı, bir qayda olaraq, daha yüksək prioritetdir.

Solçuluq və sağçılıq təkcə iqtisadi dünyagörüşlərini deyil, real iqtisadiyyatları da səciyyələndirir. Hər konkret zaman kəsiyində hər bir ölkənin iqtisadiyyatı dövlətin ona müdaxiləsinin modelyaradıcı formalarının miqyasından və dərinliyindən asılı olaraq bəlli bir solluq-sağlıq səviyyəsinə malik olur. Bu müdaxilələr nə qədər yüksəkdirsə, iqtisadiyyat bir o qədər daha solcudur və əksinə, nə qədər aşağıdırsa, bir o qədər daha sağcudur.

İqtisadiyyatın sağlığı-solluğu ölçüləbiləndir. Onun səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu İqtisadiyyatın

solluğu (sağlı- ğı) indeksi – $\dot{IS}(S)\dot{I}$ – adlandırdığı kompozit göstərici təklif edir. $\dot{IS}(S)\dot{I}$ üzrə tədqiqatların nəticə- ləri 2015-ci ildən başlayaraq hər il dərc olunur. Bundan əlavə, İnstitutun əməkdaşları $\dot{IS}(S)\dot{I}$ -nin siyasi-iqtisadi təfsirinə və sahəvi tətbiqinə dair bir sıra əsərlər nəşr etmişlər. Bütün bu nəşr- lərlə İnstitutun rəsmi İnternet saytında tanış olmaq mümkündür.

Hər bir konkret ölkə (və ya ölkələr qrupu) üçün $\dot{IS}(S)\dot{I}$ bunu ifadə edir ki, onun iqtisadiyya- tı hansısa başqa bir ölkə- nin (ölkələrin) iqtisadiyyatına nəzərən daha solçu, digərinin (digərlərinin) iqtisadiyyatına nəzərən daha sağçı iqtisadiyyatdır. İndeks həm də iqtisadiyyatın solluq-sağ- lıq *dərəcəsini* ölçür, yəni onu qiymətləndirməyə imkan verir ki, “A” ölkəsinin iqtisadiyyatı “B” ölkəsinin iqtisadiyyatına nisbətən *nə qədər* solda və ya sağdadır.

Metodologiya

$\dot{IS}(S)\dot{I}$ altı sub-indeks əsasında hesablanır:

- *Dövlət maliyyəsi sub-indeksi (DM),*
- *Qiymətlərin tənzimlənməsi sub-indeksi (QT),*
- *Xarici ticarət sub-indeksi (XT),*
- *Lisenzialaşdırma sub-indeksi (L),*
- *Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksi (MT),*
- *Minimum əmək haqqı sub-indeksi (MƏH).*

İqtisadiyyatın solluğu (sağlığı) indeksi, onun bütün sub-indeksləri və bu sub-indekslərin alt-indeksləri 0-1 aralığında dəyişir. “0” – iqtisadiyyatın “mütləq sağlığını” (dövlətin iqtisadiyyata heç bir müdaxilə etməməsini), “1” – “mütləq solluğunu” (iqtisadiyyatın bütünlüklə dövlət tərəfindən idarə edilməsini) göstərir. Xarici ticarət sub-indeksinin alt-indeksləri və

Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksinin Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi istisna olmaqla, bütün göstəricilər 0-1 aralığına $(V_i - V_{min}) / (V_{max} - V_{min})$ düsturu ilə gətirilir. Adı çəkilən alt-in-

dekslər isə baza göstəricinin mahiyyətinə uyğun olaraq, $(V_i - V_{max}) / (V_{min} - V_{max})$ düsturu ilə in- deksləşdirilir.

İqtisadi tənzimləmənin bəzi formaları üzrə (yəni bəzi sub-indekslər üzrə) mütləq sağlıq və ya mütləq solluq halları olsa da, ümumən, hər hansı bir ölkə iqtisadiyyatının “mütləq sağ” və ya “mütləq sol” nöqtəyə düşməsi mümkünsüzdür. Odur ki, bütün ölkələr üzrə İS(S)İ “0” və “1” nöqtələrindən müəyyən kənarlaşmada yerləşir.

Alt-indeksləri meydana gətirən sub-indekslərin hər biri üçün mümkün olan minimal (və ya ehtimalən minimal) göstərici V_{min} , mümkün olan maksimal (və ya ehtimalən maksimal) göstərici V_{max} kimi qəbul edilir.

Dövlət maliyyəsi sub-indeksi vergilər vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülmə səviyyəsi- ni əks etdirir və iki alt-indeksin – *Büdcə xərcləri alt-indeksinin* və *Müəssisələrin vergi yükü alt- indeksinin* cəbri ortası kimi hesablanır. Büdcə xərcləri alt-indeksi, öz növbəsində, büdcə xərcləri- nin ÜDM-də faizlə ifadə edilən pay göstəriciləri əsasında hesablanır. Faktik informasiya BVF-in statistik məlumat bazasındandır. Vergi yükü indeksi, şərti (modelləşdirilmiş) özəl müəssisə tərəfindən il ərzində ödənilən vergilərin onun illik mənfəətinə nisbəti göstəriciləri əsasında hesablanır. Statistik məlumatlar Dünya Bankının hesabatındandır.

Əgər təhlil olunan dövlətlər arasında resurs ixracatçısı olan ölkələr olmasaydı, büdcə xərc- lərinin ÜDM-ə nisbəti, dolayı

formada olsa da, müəssisələrin və vətəndaşların vergi yükünü (məcmu vergi yükünü) yetərinə adekvat əks etdirərdi. Bütdcə vəsaitlərinin mühüm bir qismi neft-qaz fondlarından trasfertlərlə formalaşanda vergi yükü göstəricilərinin ayrıca nəzərə alınma- sına ehtiyac yaranır.

Bəzi araşdırma mərkəzləri vergi yükünü gəlir və mənfəət vergilərinin yuxarı həddi əsasında hesablayır, lakin maksimal dərəcə ilə vergi ödənməsi əksər ölkələr üçün tipik deyil. Buna görə də bu araşdırmada Vergi yükü alt-indeksinin hesablanması zamanı hipotetik şirkətin vergi yükü göstəricilərindən istifadə olunur. Nəzəri baxımdan, Dövlət maliyyəsi sub-indeksi gəlir vergisi vasitəsi ilə yenidən bölünən milli gəliri də əks etdirməlidir, amma bəzi ölkələrdə proporsional, digərlərində isə progressiv vergi sistemi tətbiq edilir və onları vahid bir ölçüyə gətirmək yanlışdır.

Hər iki alt-indeks üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 100$ götürülmüşdür.

Qiymətlərin tənzimlənməsi sub-indeksi qiymətlərin nə dərəcədə sərbəst əmələgəlməsini (sağ qütb) və eyni zamanda, dövlətin qiymətlərin formalaşmasına nə dərəcədə müdaxilə etməsini (sol qütb) ifadə edir. Sub-indeksin sıfıra yaxınlaşması qiymətdoymada liberallığın artmasını, birə yaxınlaşması isə qiymət tənzimlənməsinin güclənməsini ifadə edir. Qiymətdoymanın sərbəstliyi- ni ölçmək üçün bu araşdırmada, nisbətən daha geniş anlamda həm monetar, həm qeyri-monetar, həm formal, həm də qeyri-formal qiymət tənzimləmələrini özündə əks etdirən alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) əmsallarından istifadə olunur. Hər bir ölkə üçün bu əmsal AQP ilə hesablanmış (beynəlxalq dollarla ifadə olunmuş) ÜDM-in cari

ABŞ dolları ilə ifadə olunmuş ÜDM-ə nisbəti kimi müəyyən edilir. Hər iki göstərici sırası BVF-in statistik bazasından götürülür. AQP əmsalları, ölkələr üzrə qiymətlərin ümumi səviyyəsi ilə ABŞ-dakı qiymət səviyyəsinin müqayisəsinə ifadə etməklə, həm də ölkələr arasındakı qiymət səviyyəsi fərqlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ölkələr arasında qiymət səviyyəsi fərqlərinin determinantları sırasında monetar qiymət tənzimləməsi (ən ümumi şəkildə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi – milli valyutadakı pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti) və bəzi strateji məhsullar (məsələn, enerji) üzrə qiymətlərə yuxarı hədd məhdudiyyətlərinin tətbiqi ilk sıralarda dayanır. Hansı ölkələrdə monetizasiya səviyyəsi daha aşağı (bu, monetar qiymət tənzimləməsinin sərtliliyini ifadə edir), eyni zamanda dövlət tərəfindən bir sıra məhsullar üçün rəsmi qaydada müəyyən olunmuş “tavan qiymət məhdudiyyətləri” həmin məhsulların real bazar qiymətindən daha aşağıdırsa (bu qeyri-monetar qiymət tənzimləməsinin sərtliliyini ifadə edir), həmin ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsi daha aşağıdır, başqa ifadə ilə, AQP əmsalı daha yüksəkdir. Bu baxımdan AQP əmsalı qiymət tənzimlənməsinin səviyyəsi üzrə beynəlxalq müqayisələr aparmaq üçün hazırda əlçatan olan göstəricilər arasında mənzərəni nisbətən daha dəqiq ifadə edənidir.

AQP əmsallarının indeksləşdirilməsi zamanı $V_{min} = 0,1$, $V_{max} = 10$ götürülmüşdür.

Xarici ticarət sub-indeksi xarici ticarətin liberallıq səviyyəsini (sağ qütb) və dövlətin bu sahədəki tənzimləmə tədbirlərinin sərtliliyini (sol qütb) ölçür. Sub-indeksin sıfıra yaxınlaşması şirkətlərin xarici ticarət sərbəstliyinin artmasını,

birə yaxınlaşması isə bu sahədə dövlət tənzim- ləməsinin sərtləşməsinə ifadə edir.

Sub-indeks üç konseptual müddəə üzərində qurulur. Birincisi, xarici ticarət azadlığı ixracın yox, idxalın sərbəstliyi ilə ölçülməlidir. İkincisi, idxalın sərbəstliyi yüksəldikdə, daxili bazarın qorunması, bir qayda olaraq, zəifləyir. Üçüncüsü, təbii resurs ixracının iqtisadiyyatda əhəmiyyət-

li paya malik olduğu ölkələrdə xarici ticarət azadlığını ixrac-idxal əməliyyatlarının mütləq və nisbi həcm göstəriciləri ilə (məsələn, ixrac və idxal həcmnin ÜDM-ə nisbəti ilə) ölçmək olmaz.

Xarici ticarət sub-indeksi üç alt-indeksin – *Xarici ticarət azadlığı alt-indeksinin*, *İdxalın iqtisadi qiyməti alt-indeksinin* və *Ticarətin azadlığı alt-indeksinin* sadə cəbri ortası kimi hesablanır. Xarici ticarət azadlığı alt-indeksi Freyzer İnstitutunun eyniadlı göstəriciləri əsasında, İdxalın iqtisadi qiyməti alt-indeksi Dünya İqtisadi Forumunun “Beynəlxalq ticarətdə iştirak” hesabatının materialları əsasında, Ticarətin azadlığı alt-indeksi isə *Heritage Fondu* ilə *The Wall Street Journal*’ın birlikdə hazırladığı “İqtisadi Azadlıq İndeksi” hesabatındakı eyniadlı göstəricilər əsasında hesablanır.

Xarici ticarət azadlığı alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 10$, İdxalın iqtisadi qiyməti alt-in- deksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 7$, Ticarətin azadlığı alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 100$ götürülür.

Lisensiyalaşdırma sub-indeksi. İqtisadiyyatın solluq-sağlıq səviyyəsini lisensiyalaşdırma- nın sadəliyi (mürək- kəbliyi) baxımından qiymətləndirərkən: a) lisensiyalaşdırılan fəaliyyət növlə- rinin sayını, b) lisensiyalaşdırılan fəaliyyət

növlərinin çeşidini, c) lisenziyaların keçərlilik müddətini və d) lisenziyaların verilmə qaydalarını nəzərə almaq lazımdır. Bu göstəricilər iş sahibləri üçün nə qədər əlverişlidirsə (yəni say azdırsa, çeşid məhduddursa, müddət uzundursa və qaydalar sadədirsə), iqtisadiyyat bir o qədər daha sağdadır. Lakin hazırda bu göstəricilərin heç biri üzrə elmi tutarlılığı şübhə doğurmayan dövlətlərarası müqayisə aparmaq mümkün deyil.

Ona görə də Lisenziyalaşdırma sub-indeksi Dünya Bankının metodologiyası əsasında – modelləşdirilmiş müəssisənin hipotetik bir tikinti üçün aldığı lisenziyalara sərf etdiyi vaxt və xərc göstəricilərinin indeksləşdirilməsi əsasında, bu alt-indekslərin sadə ortası kimi hesablanır. Dünya Bankının istifadə etdiyi üçüncü göstərici – prosedurların sayı ümumi mənzərəni təhrif etdiyi üçün nəzərə alınmır.

Vaxt alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 1000$, *Xərc alt-indeksi* üçün isə $V_{min} = 0$, $V_{max} = 100$

kimi götürülür.

Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksi işəgötürənlə muzzdlu işçi arasında əmək prosesi- nin təşkili ilə bağlı münasibətlərə dövlətin nə dərəcədə müdaxilə etməsini ölçür. Ənənəvi sosial proqramlardan fərqli olaraq, bu müdaxilə *birbaşa* sosial müdafiə məqsədləri güdür. İşçinin birbaşa sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, bir qayda olaraq, iş sahibinin sərbəstliyini məhdudlaşdırmaq hesabına başa gəlir.

İki alt-indeks – *Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi* (2/3) və *İşdənçıxarma xərcləri alt-indeksi* (1/3) əsasında hesablanır. Statistik mənbə Dünya İqtisadi Forumunun məlumat bazasıdır. *Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi* üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 7$, *İşdənçıxarma xərcləri alt-indeksi* üçün isə $V_{min} = 0$, $V_{max} = 78$ götürülür. İşdənçıxarma

xərcləri alt-indeksinin baza göstəricisi işçinin işdən çıxarılma xərclərinin həmin işçinin neçə həftəlik əmək haqqına bərabər olduğunu ifadə edir. Ölkələr üzrə bu göstəricinin maksimum səviyyəsinin 58,5 olduğunu nəzərə alaraq, şərti olaraq 78 həftə (1,5 ildəki həftələrin sayı) bu göstərici üçün maksimum (mütləq sol qütb nöqtəsi) kimi qəbul edilir.

Minimum əmək haqqı sub-indeksi dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən illik minimum əmək haqqının adambaşına ÜDM-ə nisbətinin indeksləşdirilmiş variantıdır. Minimum əmək haqqının səviyyəsi iqtisadiyyatın solluğuna-sağlığına bilavasitə təsir edir, çünki bəzi başqa göstəricilər kimi, onun da yüksəldilməsi eyni vaxtda iqtisadiyyatın həm sollaşmasını, həm də sosialyönlü- yünün güclənməsini ifadə edir.

Bir sıra dövlətlərdə MƏH qanunvericiliklə təsbit edildikdə belə, kollektiv razılaşmalarla yenidən müəyyənləşdirilir. Bu hallarda razılaşdırılmış minimum, qanunla təyin ediləndən daha yüksək olur və dövlətin qoyduğu minimum, bir növ, əmək haqqı minimumunun minimal həddi rolunu oynayır. Həm iqtisadiyyatın solluğu-sağlığı dövlət müdaxiləsi ilə şərtləndiyinə görə, həm də qanunvericiliklə təsbit edilən minimum son aşağı həddi ifadə etdiyinə görə bu araşdırmada ondan istifadə olunur.

Minimum əmək haqqının nə qanunvericiliklə, nə də kollektiv müqavilələrlə tənzimlənmədiyi ölkələrin iqtisadiyyatı bu sub-indeksə görə mütləq sağ qütbə (sıfır nöqtəsində) yerləşir. Minimum əmək haqqı yalnız kollektiv müqavilələrlə tənzimləndikdə ölkənin iqtisadiyyatı şərti olaraq 0,050 nöqtəsinə, dövlət tərəfindən, amma məhdud sayda işçilər üçün müəyyənləşdirildikdə isə, əhatə etdiyi işçi qrupunun xüsusi çəkisindən asılı olaraq, ya 0,050, ya da 0,080 nöqtəsinə qoyulur.

1.4. HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİ ÖLKƏNİN İQTİSADI MÜSTƏQİLLİYİNİN ƏSASIDIR

Müstəqil ölkəmizdə iqtisadiyyatın bütün sektorlarında qazanılmış nailiyyətlər, yaradılmış iqtisadi, sosial, elmi–texniki maliyyə potensialı, insan kapitalı, infrastruktur, əhalinin sosial–məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması Azərbaycan xalqının müasir tarixinin yaradıcısı, müstəqil dövlətimizin qurucusu Ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi çox şaxəli inkişaf strategiyasının nəticəsidir.

Ulu öndər tərəfindən müəyyənləşdirilən və bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla və uğurla inkişaf etdirilən Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşması mərhələlərinin, onun sürətli inkişafını təmin edən başlıca amil, vasitələrin tədqiqi və dəyərləndirilməsi Ulu öndərin iqtisadi irsinin öyrənilməsində və ölkəmizin perspektiv inkişafının prioritetlərinin, məqsəd və hədəflərin müəyyən edilməsində, reallaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın qarşısında bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadi sisteməsəmərəli inteqrasiya olunmaqla milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək kimi strateji vəzifələr dururdu. Ulu öndər 1993–2003–cü illərdə Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafının formalaşmasının uğurlu və perspektiv inkişafa istiqamətlənmiş keçid modelinin əsaslarını müəyyənləşdirmiş və bu modelin həyata keçirilməsini təmin edən islahat–inkişaf xarakterli dövlət proqramlarının, inkişaf strategiyalarının, layihələrin işlənilməsinin reallaşdırılmasına xüsusi

əhəmiyyət vermişdir. Bu illərdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatının inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində aparılan iqtisadi, siyasi, institusional islahatlar ölkəiqtisadiyyatının perspektiv inkişafı üçün güclü zəmin yaratmış və bu dönməz xarakter almışdır.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində sistemin transformasiyasının iki yolu - "şok terapiyası" və "təkamül yolu" məlumdur. Azərbaycan reallığını nəzərə alaraq Heydər Əliyev həyata keçirdiyi sistem transformasiya prosesində və böhrandan çıxış tədbirlər sistemini müəyyənləşdirərkən, hər bir konkret halda "şok terapiyası" və "təkamül yolu"nun prinsiplərindən ayrılıqda, tələb olunan hallar isə onların birgə tətbiq olunmasınəvə iqtisadi siyasətində koordinasiya, sistemlilik və prioritetlərin düzgün seçilməsinə xüsusi önəm verirdi. Müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizin investisiya imkanlarının məhdud olduğunu nəzərə alaraq o, xüsusi qeyd edirdi ki, Azərbaycanda o sahələrin prioritet inkişafı təmin edilməlidir ki, birincisi, bu istiqamətlər ölkənin iqtisadi- siyasi müstəqilliyini qorumağa və xalqın zəruri tələbatlarını mümkün qədər təmin etməyə imkan versin və bu sahələrin üstün inkişafı nəticəsində yaranmış gəlirlər nəticəsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının aparıcı qüvvəsinəçevrilsin.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, hələ də dünya qlobal maliyyə böhranından tam qurtara bilmədiyi bir mərhələdə Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı iqtisadiyyatın bütün sahələrində həyata keçirdiyi çoxşaxəli, tədbirlər digər sahələr ilə yanaşı iqtisadi sahədəki işlərin nəzərdən keçirilməsi Ulu öndərin böyük təcrübəyə biliyə,

analitik düşüncəyə və uzaqgörən iqtisadi strategiyaya malik bir şəxsiyyət olduğunu göstərdi.

Müstəqilliyinin ilk illərində Ulu öndərin iqtisadi strategiyasının bir sıra məqamlarını nəzərdən keçirərkən bu illərdə Azərbaycanın necə böyük, sərt, riskli, ziddiyyətli və mürəkkəb proseslərlə üzləşdiyini görürük. Ancaq, hal-hazırda bu dövrdə hadisələrin necə düzgün müəyyənləşdirilib qiymətləndirildiyini, uzaqgörənliklə qərarlar verildiyini və ən mühümü isə bu qərarların perspektivdə həyata keçiriləcək proseslərə mənfi təsir göstərmədən məharətlə, cəsarətlə, məntiqi ardıcılıqla həll edildiyi müəyyən edilir.

Həyata keçirilən bu tədbirlər müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmizin bir dövlət kimi mövcudluğu şübhə altında olduğu gərgin və mürəkkəb bir şəraitdə - 1993-cü ilin iyun ayının 15-də Heydər Əliyev yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtması və onun apardığı dərin məzmunlu və məqsədyönlü böyük səmərəli işlərin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Müstəqilliyin ilk dövrdə Azərbaycanda hərbi, sosial-iqtisadi, siyasi böhran dərinləşmiş müstəqilliyin itirilməsi, hətta vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaranmış, Azərbaycana Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 90-cı illərin əvvəlidən etibarən iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal tənəzzül etmiş beləki, 1991-1995-ci illərdə ölkədə istehsal müəssisələrinin böyük əksəriyyəti dayanmış və ya öz gücünün 15-20%-i səviyyəsində işləmiş, illik geriləmə sənayedə 20-24%-ə, kənd təsərrüfatında 15- 20%-ə, əsaslı vəsait qoyuluşunda 40%-ə düşmüş, istehlak mallarının qiymətinin ildə 14-18 dəfə artması iqtisadi və sosial sahənin sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bu dövrdə Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə yenidən gəldikdən sonra müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizin qarşısında duran problemlərin ağırlığını və xalqın qarşısında məsuliyyətini xüsusi vurğulayaraq qeyd etmişdir: "Ömrümün bundan sonrakı hissəsini, harada olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişafına həsr edəcəyəm". Onun böyük səyi, iradəsi və idarəçilik məharəti sayəsində ölkədə qısa bir müddət ərzində əldə olunan makroiqtisadi, siyasi sabitlik, habelə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu iqtisadi sistemin transformasiyası ilə bağlı aparılması nəzərdə tutulan iqtisadi islahatların qanunvericilik bazasının yaradılmasına, sosial-iqtisadi inkişafda prioritetlərin seçilməsinə, cari və perspektiv məqsədlər nəzərə alınmaqla qeyd olunanların reallaşdırılmasının taktika və strategiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Onuda xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Ulu öndərin bazar iqtisadi sisteminə keçid mərhələsində müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilə əlaqədar həyata keçirdiyi iqtisadi strategiya, ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin olunması; sistemin transformasiyası ilə bağlı bütün istiqamətlər üzrə əsaslı iqtisadi islahatların aparılması bütün səviyyələrdə bazar iqtisadi münasibətlərinin liberallaşdırılması; ölkədə demokratiyanın və sosial ədalətin bərqərar olunması və ölkəmizin strateji milli maraq və mənafeələrini qorumaqla dünya iqtisadi sistemə fəal və səmərəli inteqrasiya olunması prinsiplərinə əsaslanırdı. Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçidin ilkmərhələsində iqtisadiyyatın sahə və sferaları arasında inteqrativ və funksional əlaqələrin pozulduğu, iqtisadi proseslərdə qeyri-müəyyənliyin kəskin formada artdığı

sistemsizlik böhranının bütün məziyyətlərini, özündə əks etdirən bir dövrdə yaşayırdı.

Milli iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında təşkilinin ilk illərində getdikcə azalan milli gəlirdə yığının payının azalması, təkrar istehsal imkanlarının və sərmayə qoyuluşu ilə əlaqədar maraqların ən aşağı səviyyədə olması ölkə iqtisadiyyatına yerli və xarici investisiyaların kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Bunun nəticəsi olaraq 1991-1995-ci illərdə ölkədə ÜDM - 58%, sənaye məhsulu - 67%; kənd təsərrüfatı məhsulu 48%; əsaslı vəsait qoyuluşu 48,5% azaldığı halda, Ulu öndərin rəhbərliyi ilə qısa müddətdə ölkədə islahat və islahat-inkişaf xarakterli makroiqtisadi sabitləşmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi sayəsində 1997-2003-cü illərdə ÜDM-74,8%; sənaye məhsulu 30,8%; kənd təsərrüfat məhsulu 58,0%; əsaslı vəsait qoyuluşu isə 4,7 dəfədən çox artmış, adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 1993-cü ildə 179,9 dollar, 1995-ci ildə isə 319,3 dollar olduğu halda, bu rəqəm 2003-cü ildə 1995-ci ilə nisbətən 4,9 dəfədən çox artaraq 879,7 dollara , xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 4 dəfə artaraq 5,28 milyard dollara çatmış, habelə ticarət dövriyyəsinin ümumi strukturunda idxal 3,9 dəfə, ixrac isə 4,1 dəfə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının dərin hissəsinin birgə kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə 7 ölkənin 11 məşhur şirkəti ilə "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan saziş bağladı. ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Yaponiya, Norveç, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanı neft şirkətlərinin iştirakı ilə konsorsium - Azərbaycan Beynəlxalq

Əməliyyat Şirkəti yaradıldı. Azərbaycanla etibarlı investisiya mühitinin və əlverişli investisiya şəraitinin yaradılması qısa müddətdə bir neçə perspektivli strukturların birgə kəşfiyyatı və işlənməsinə dair əlavə, daha 20 müqavilə bağlamağa imkan vermişdir. Bağlanmış müqavilələrə görə, birbaşa xarici investisiyaların ümumi məbləği təqribən 60 milyard ABŞ dolları təşkil edirdi. 1997-ci ilin noyabr ayından ilk müqavilə üzrə neft hasilatına başlandı və qısa müddətdə 12 milyon ton xam neft hasil edilərək xarici ölkələrə ixrac olunmuş və ümumən neft hasilatı artaraq 2000-ci ildə 14,1 milyon tona çatmışdır.

"Əsrin müqaviləsi" imzalandığı hal-hazırkı vaxta kimi dünyanın 20 ölkəsinin 34 nəhəng şirkəti ilə 23 beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır. Ulu Öndərin müəllifi olduğu "Yeni Neft strategiyasının" müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin nəticəsində Azərbaycanın neft-qaz layihələrinə beynəlxalq neft korporasiyalarının, xarici, işgüzar dairələrin, böyük həcmli investisiyaların respublika iqtisadiyyatına cəlb edilməsi hesabına dünyanın enerji daşıyıcıları bazarına sürətlə çıxışı təmin edilmiş, bağlanmış müqavilələrin nəticəsində ölkənin neft-qaz sənayesinə 60 milyard ABŞ dollarından çox investisiya qoyulmuşdur. Azərbaycan neftinin dünya bazarına sərbəst və sürətli çıxışını təmin edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin çəkilişi ideyasının meydana gəlməsi və onun reallığa çevrilməsi Heydər Əliyevin "Yeni neft strategiyasının" ən mühüm nailiyyətləri kimi yüksək dəyərlərə malikdir.

Azərbaycanda hasil olunan neftin dünya bazarlarına çıxarılması məqsədilə 1999-cu ilin noyabrında ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kə-

mərinin çəkilişi haqqında dövlətlərarası Müqavilə imzalanmış, 2002-ci ilin sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə ixrac neft kəmərinin özülü qoyulmuşdur. Əsas ixrac neft kəmərinin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında başa çatdırılmış, aparılan bu işlər nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri 2006-cı ildə tam fəaliyyətə başlamış və qeyd olunan layihə dünyanın ən qabaqcıl texnika və texnologiyalarının gətirilməsində və böyük həcmli xarici investisiyaların Azərbaycana cəlb edilməsində çox mühüm rola malik olmuşdur.

Azərbaycanda xarici investisiyalar üçün etibarlı mühit, eyni zamanda əlverişli siyasi, iqtisadi, hüquqi şəraitin yaradılması üçün ölkədə kompleks tədbirlər həyata keçirilməsi istiqamətində zəruri və mühüm islahatlar və səmərəli işlər aparılmış, bu isə öz növbəsində yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Yəni bu mərhələdə ölkədə investiya mühitinə təsir edən münbit iqtisadi şəraitin yaradılması məqsədi ilə Avropa standartlarının müvafiq zəruri qanunverici baza yaradılmışdır. Aparılan bu işlər ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, investorların hüquq və mənafelərinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Beləki bu istiqamətlər ölkəmizdə "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Xarici investisiyaların qorunması haqqında", "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları və bir sıra normativ sənədlərlə tənzimlənməsi təmin edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü ilin sentyabrında bağlanmış "Əsrin müqaviləsi" neft sənayesinin intensiv inkişafı ölkənin milli iqtisadiyyatının dünyanın qabaqcıl ölkələrindən geriləməsinin qarşısının alınmasının və perspektivdə inkişafının əsasını qoydu və neft ehtiyatları 1 trilyon tonadək müəyyənlanmış "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqları üzrə müqavilədə layihənin işlənilməsinə ilkin olaraq 7,5 milyard dollar investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulmuşdusa, SOCAR-ın hesabatına görə, 1995-ci 2013-cü illərdə qoyulan investisiyaların həcmi 51,6 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır.

Ölkəmiz üçün bu müqavilənin iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, 2009-cu ildən başlayaraq gəlir neftin 80 faizə qədəri Azərbaycan Respublikasının payı oldu, eyni zamanda Azərbaycanın gəliri 30 il ərzində o zamanki qiymətlərlə 34 mlrd. ABŞ dolları ilə dəyərləndirildi. Xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, həyata keçirilən neft strategiyası yerli müəssisələrin müasir texnologiyalarla təchiz edilməsinə, bu müəssisələrdə infrastrukturların yenidən qurulmasına və müxtəlif həcmli yeni infrastrukturların yaranmasını təmin etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə ölkədə həyata keçirilən bu layihələr nəticəsində 1994-2000-ci illər arasında investisiya sıçrayışı nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına 11,4 mlrd. ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuş, bunun 8,3 mlrd, dolları xarici, 3,1 mlrd, dolları isə daxili investisiyalar olmuş, yəni xarici investisiyanın cəlb edilməsi 2,7 dəfə çox olmuşdur. 2000-2014-cü illərdə isə Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrinə qoyulan ümumi investisiyaların tərkibində xarici investisiyaların xüsusi çəkisi 65 faiz təşkil etmişdir. Bununla yanaşı Respublika iqtisadiyyatının inkişafına

yönəldilən daxili investisiyaların həcmi sürətlə artmış, yəni 2000-ci ildəki 460,3 milyon manatdan 2014-cü ildə 12715 milyon manata çatmış və ya 27,6 dəfə çox olmuşdur.

Bunlar ilə yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqilliyin ilk ilində Ulu Öndər Azərbaycanın iqtisadi islahatlar aparılmasının ilk modelini Naxçıvan MR-da yaratmağa başlamış (burada xüsusi ilə qrar sahəsində) beləki, muxtar respublikanın blokadadan çıxarılması məqsədi ilə o, Türkiyə Respublikası və İran İslam Respublikası ilə iqtisadi əməkdaşlığın yaradılması və genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Müstəqilliyin ilk dövründə qarşıda duran əsas vəzifə ölkəni düşdüğü böhranlı vəziyyətdən çıxarmaq, ölkə iqtisadiyyatının spesifik cəhətlərini (iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik, işsizliyin, inflyasiyanın yüksək səviyyəsi və sair) nəzərə almaqla makroiqtisadi sabitliyi təmin etməklə milli iqtisadi inkişafın təmin edilməsindən ibarət idi. Bu vəzifənin reallaşdırılması isə milli iqtisadi inkişaf konsepsiyası olmadan mümkün deyildi. Həmin dövrdən başlayaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadi inkişafının əsaslarını Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanan və ölkə iqtisadiyyatını düşdüğü böhranlı vəziyyətdən çıxara biləcək iqtisadi inkişaf strategiyası təşkil etmişdir. Beləki, bu inkişaf konsepsiya Heydər Əliyevin müstəsna iqtisadi təfəkkürün məhsulu olub onun həyata keçirdiyi böyük həcmli və zəruri işlər əsasında formalaşmış, bütövlükdə milli iqtisadi inkişaf haqqında milli ictimai-iqtisadi fikirlərin və idealogiyaların formalaşmasının əsas meyarına çevrilmişdir. 2009-cu ilə qədər ölkəmizdə davam etmiş keçid dövrünün ilkin mərhələsində Heydər Əliyevin diqqətini cəlb edən mühüm məsələlərdən biri də keçid

dövründə və perspektivdə milli iqtisadi inkişaf strategiyasının mahiyyəti necə olmalı, onun mərhələlərlə həyata keçirilməsi məsələləri və həyata keçmə mexanizminin işlənilməsi olmuşdur.

Beləliklə ölkənin iqtisadi inkişafının əsas makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası Ulu Öndər Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının uğurla reallaşdırılmasının əyani nümunəsidir. Belə ki, 1993-cü ildə ölkədə ÜDM istehsalı 1326,9 milyon ABŞ dolları olduğu halda, 2003-cü ildə bu rəqəm 7276,0 milyon ABŞ dolları (bazar qiymətləri ilə) təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq hər nəfərə düşən ÜDM 179,9 dollar və 896,8 dollar, Umumi Milli Gəlir 1995-ci ildə 2130,4 milyon manat, 2003-cü ildə 6712,3 milyon manat, xalis milli gəlir isə müvafiq illərdə 1830,3 milyon manat və 5926,4 milyon manat (faktiki qiymətlərlə) olmuşdur. Sənaye məhsulu istehsalı 1995-ci ildə 8855950 min manat, 2001-ci ildə 17252108 min manat (qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə) təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 1993-cü ildə 53,6 milyard manat, xərcləri 64,8 milyard manat olduğu halda, həmin göstəricilər müvafiq olaraq 2001-ci ildə 392,4 milyard manat və 403,7 milyard manat (fəaliyyətdə olan faktiki qiymətlərlə) səviyyəsində olmuşdur.

1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalının həcmi ildə orta hesabla 12% aşağı düşdüyü halda, 1996-cı ildən başlayaraq yüksəlmiş və 2000-2003-cü illərdə uyğun olaraq 12 və 11 faiz artmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir iqtisadi inkişaf modeli müvafiq və məqsədyönlü iqtisadi strategiya və bu strategiya çərçivəsində həyata keçirilən çoxşaxəli iqtisadi islahatlar vasitəsilə reallaşdırılır. Azərbaycanda müstəqilliyin

ilk dövrlərindən başlayaraq bazar iqtisadi sisteminin prinsipləri və mexanizmlərinin formalaşması məqsədilə həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsasını iqtisadiyyatın yenidən qurulmasının, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin, sahibkarlığın stimullaşdırılmasının, səmərəli investisiya və innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinin mühüm və zəruri şərti kimi dəyərləndirən Ulu Öndərin müəllifi olduğu uğurlu neft strategiyası təşkil edirdi.

Bunlar ilə yanaşı keçid iqtisadiyyatının ilk illərində ölkəmizin maliyyə imkanlarının məhdudluğu şəraitində xarici investisiyaların iqtisadiyyatın neft-qaz sektoruna cəlb edilməsi nəticəsində ölkənin maliyyə imkanları genişlənməyə başladı, inkişaf etmiş ölkələrin yeni texnika və texnologiyalarının, innovativ layihələrinin, mütərəqqi əmək vərdislərinin, üsul və vasitələrinin, peşə və ixtisaslarının iqtisadiyyatımıza cəlb edilməsi Heydər Əliyevin neft strategiyasının əsas istiqamətlərinə daxildir. Ümumimilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf modelinin əsas cəhətlərindən biri də onun möhkəm elmi konseptual baza, mütərəqqi qanunvericilik əsasları üzərində formalaşmasıdır. Bu baxımdan Ulu öndərin bilavasitə tapşırıqları, qanunvericilik təşəbbüsləri və tövsiyələri əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatımızda bazar iqtisadi sisteminin əsaslarının yaradılması, ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi rifahının və hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı əksər qanunvericilik sənədləri və normativ-hüquq aktlar qəbul edilmiş, onların səmərəli işlək mexanizmi hazırlanmışdır. Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş milli iqtisadi inkişaf modeli fundamental prinsiplər üzərində

qurulmuş və ölkənin malik olduğu zəngin resurslardan səmərəli istifadə edilməsi bazar iqtisadi sisteminin əsaslarının yaradılmasına, onun iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə və Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə səmərəli integrasiya edilməsinə, son nəticədə ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial inkişafına xidmət edən bu prinsiplərə, hər şeydən əvvəl aşağıdakılar aiddir: bazar iqtisadiyyatının qurulması ilə bağlı iqtisadi islahatların ardıcıl, mərhələli və sistemli şəkildə aparılması; iqtisadi islahatların möhkəm qanunvericilik bazasına əsaslanması; yeni milli iqtisadi inkişaf modelinin sosial yönümlüüyü, onun cəmiyyətin bütün üzvlərinin maraqlarına, mentalitetə və demokratik dəyərlərə uyğunluğu; ölkənin malik olduğu zəngin təbii, maddi, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi; iqtisadi cəhətdən müstəqil milli iqtisadiyyatın əlverişli investisiya, innovasiya və sahibkarlıq mühitinin yaradılması; iqtisadiyyatın qloballaşmanın, regionlaşmanın və milli maraqların əlaqələndirilməsi, ölkənin beynəlxalq iqtisadi, maliyyə-kredit, ticarət və digər iqtisadi təşkilatlarda iştirakının onun strateji və milli maraqlarına uyğunluğu və bu maraqlara xidmət etməsi və s.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan milli iqtisadi inkişaf strategiyası ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəqil dövlətin inkişaf strategiyasını dəqiqliklə hazırlanması və ölkə Prezidenti İlham Əliyevin həmin kursa tam və uğurla davam etdirməsi ölkə iqtisadiyyatının bütün dinamik inkişafının əsasını təşkil edir. Son on beş il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,8 dəfə, sənaye istehsalı 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,7 dəfə artmış,

qeyri-neft ixracı 4,1 dəfə çoxalmışdır. İşsizlik 5%-ə, yoxsulluğun səviyyəsi isə 50%-dən 5,4% səviyyəsinə endirilmişdir. Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 1,8 milyard dollardan (2004-cü il) 46 milyard dollara (2018-ci il) çatmışdır. 2003-2018-ci illərdə iqtisadiyyata 250 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Müstəqillik illərində ölkə iqtisadiyyatına yatırılan sərmayenin 93 faizini təşkil edən həmin investisiyanın təxminən yarısı daxili mənbələrin payına düşür.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurla reallaşdırılmasının nəticəsində ölkəmizdə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, dayanıqlı inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev Regionların 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr edilmiş konfransda ölkə iqtisadiyyatının sahələrinin inkişafı və həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatları ilə əlaqədar geniş çıxış edərək qeyd etdi ki, uzunluğu 3500 km olan, bir neçə ölkəni birləşdirən CQD tam istismara veriləcəkdir. Ölkəmizi əhəmiyyətli rolunu əks etdirən son hadisə dünyada bir nömrə form olan Davos Ümumdünya İqtisadi çərçivəsində Davos Forum Azərbaycan arasında Dördüncü Sənaye İnqilabı üzrə Bakıda regional mərkəzin yaradılması hadisəsidir, bu bizim növbəti uğurumuzdur.

1.5. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF MODELİ

Azərbaycan tarixinin bütöv bir mərhələsi XX əsrin böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummilli liderin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışının ilk illərdə apardığı müdrik siyasət respublikamızın iqtisadiyyatının inkişaf meyllərinin bərqərar olması ölkəyə investisiya axının güclənməsi, yeni neft strategiyasının reallaşması ilə nəticələnmişdir. Ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun şəkildə müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı.

"İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir!" - prinsipinə əsaslanan Ulu Öndərin fəaliyyətinin ən mühüm, strateji əhəmiyyət daşıyan istiqamətlərindən biri bazar münasibətlərinə keçidin tələblərinə uyğun iqtisadi siyasəti reallaşdırmaq, ölkə iqtisadiyyatını böhrandan qurtarıb, ardınca isə inkişaf yoluna çıxarmaqdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət ölkənin iqtisadiyyatının bütün sahələrinin inkişaf modelini yaratdı.

Ulu Öndərin təşəbbüskarlığı, əzmkar fəaliyyəti tezliklə Azərbaycanı keçmiş ittifaqın inkişaf etmiş respublikaları sırasına çıxardı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar iqtisadi potensialın formalaşdırılmasına, sosial-mədəni həyatın canlandırılmasına və milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsinə yönəldilərək əslində gələcəyin təməlini qoymuş oldu.

Heydər Əliyevin tarixi nailiyyətlərindən biri də Azərbaycan dövləti və xalqı qarşısında duran strateji vəzifəni - bir ictimai-iqtisadi sistemdən digərinə, yəni, iflasa uğramış sosializmdən bazar iqtisadiyyatı normalarına və çoxmülkiyyətçiliyə əsaslanan sistemə keçidi təmin etməsidir. Xüsusi mülkiyyətə geniş meydan açılması, sənaye və xidmət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, aqrar islahatlar, torpağın əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsi və digər fundamental transformasiya proseslərini reallaşdırmaq kimi çətin vəzifələrin həlli Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

On illik prezidentliyi dövründə Heydər Əliyev iqtisadiyyatın bütün sahələrində radikal islahatlar apardı və nəticədə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı təmin edildi. Onun çoxşaxəli siyasəti ölkəyə tərəqqi və sabitlik gətirən dövlət strategiyasına çevrildi.

Azərbaycanda siyasi sabitlik yaratmaqla yanaşı, Heydər Əliyev ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin də əsasını qoydu. O, bütün istehsal sahələrinin bərpası, habelə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və xarici sərmayələrin cəlb olunması üzrə antiböhran proqramını işləyib hazırladı.

Qeyd etmək lazımdır ki neft şirkətləri ilə birlikdə hasil olunması və xarici bazarlara nəqli məqsədilə 1994-cü ildə Bakıda "Əsrin müqaviləsi" bağlandıqdan az sonra Xəzərin digər karbohidrogen yataqlarının işlənilməsi ilə əlaqədar 30-dan çox saziş imzalandı ki, bu da Azərbaycana böyük həcmdə xarici sərmayənin qoyuluşuna imkan yaratdı.

Ulu öndərin müəyyən etdiyi və onun rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı strategiyası özəl bölmənin inkişafına

yönəlməmiş tədbirlərin sistemliliyi, dövlət tənzimlənməsinin liberallaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionalaşdırılması ilə xarakterizə edilir. "Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sərbəst iqtisadiyyata yol verilməsi, bazar iqtisadiyyatının yaradılması bizim strateji yolumuzdur" - deyən Heydər Əliyev ölkənin gələcək iqtisadi inkişafının məhz özəl sektorla bağlı olduğunu vurğulayırdı. Qəbul olunmuş dövlət proqramlarının bu sahənin inkişafında xüsusi rolu oldu, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birinə çevirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev ilk illərdən ölkə bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişaf sahibkarlığın əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmiş və onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bu istiqamətdə "Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığa kömək üzrə Dövlət Proqramı (1993-1995-ci illər)" və "Azərbaycan Respublika kiçik və orta sahibkarlığa kömək üzrə Dövlət Proqramı (1997-2000-ci illər)" hazırlanması və həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Bu proqramlar ölkə sahibkarlığın formalaşması və inkişaf modelinin əsasını yaratdı. Beləki qeyd olunan proqramlarda kiçik və orta sahibkarlığın formalaşmasının zəruri təminatı yaradılır. Bunlara əsasən ilk növbədə sahibkarlığın hüquqi bazası yaradıldı, sahibkarlığın təşəkkülü və inkişafı üçün əlverişli mühit formalaşdı, sahibkarlığın səmərəli dövlət tənzimlənməsi təmin edildi.

Bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş istənilən dövlətin müstəqil yaşaması və inkişafı prosesində orta təbəqənin - iqtisadi inkişaf və sabitliyin təminatçısı sayılan sahibkarlar sinfinin rolu müstəsnadır. Bu realığı böyük müdrikliklə nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev milli iqtisadi inkişaf

modelinin reallaşdırılmasında özəl sektorun həlledici rolunu daim önə çəkir, güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşmasına, onların cəmiyyətdəki mövqelərinin güclənməsinə çalışırdı.

Ümummilli liderin sahibkarlarla keçirilən görüşləri, onların qarşılaşdığı problemlərin nədən ibarət olmasını bilavasitə onlardan dinlənməsi və bunların qısa müddət ərzində həlli üçün konkret tapşırıqlar, Fərman və Sərəncamlar verməsi özəl sektorun təmsilçilərinə yüksək diqqətin təzahürü idi.

2003-cü ildən Heydər Əliyev siyasi və iqtisadi kursunu uğurla davam etdirən ölkə Prezidenti İlham Əliyev ötən dövr ərzində milli inkişaf prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirərək, ölkənin bütün potensialını, intellektual resursların, insan kapitalının gücləndirilməsi yönündə səfərbər etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında sahibkarların artan rolunu, məşğulluğun təmin olunmasında sahibkarlığın inkişafının müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, habelə cəmiyyətdə sahibkarlığa dəstək daimi artırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən hər il aprelin 25-i Azərbaycanda “Sahibkarlar günü” kimi təsis edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş iqtisadi inkişaf strategiyası nəinki ölkəmizin inkişafında müstəsna rol oynayır, hətta iqtisadiyyatın iqtisadiyyatın inkişaf model olaraq keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi inkişafı baxımından nümunəyə çevrilməkdədir.

Davamlı olaraq həyata keçirilən kompleks islahatlar, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri və institusional dəstək mexanizmlərinin tətbiqi sahibkarlığın

inkişafını daha da sürətləndirmişdir. Həyata keçirilən genişmiqyaslı dəstək tədbirlərinin nəticəsidir ki, ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyəti genişlənir, bütün regionları əhatə etməklə yeni istehsal və xidmət sahələri yaradılır, ölkəmizin rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı imkanları genişlənir, özəl bölmənin ümumi daxili məhsulda və məşğulluqda xüsusi çəkisi artır.

Ölkədə son illərdə həyata keçirilmiş ardıcıl islahatlar və tədbirlər biznes mühitini qiymətləndirən ən önəmli hesabatlardan biri olan Dünya Bankının “Doing Business” hesabatlarında daima vurğulanaraq, nümunəvi islahatlar kimi nəzərə alınır. Belə ki, ölkəmiz 2020-ci il üçün dərc olunan hesabatda 20 ən islahatçı ölkənin sırasında yer almışdır.

Son illərdə aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycanda münbit biznes mühitinin yaradılması beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında xüsusi qeyd edilmiş beləki, “Heritage” Fondunun tərtib etdiyi iqtisadi azadlıqlarla bağlı reyting cədvəlində Azərbaycan iqtisadi azadlıqlar indeksinə görə bir il ərzində 19 pillə qalxaraq, dünyada 44-cü yerdə qərarlaşmışdır.

Mayın 4-də isə İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Qoşulmama Hərəkatının Təmas Qrupu formatında videokonfrans vasitəsilə “COVID-19-a qarşı birlikdəyik” mövzusunda Zirvə görüşü 120 üzv dövləti və 17 müşahidəçi ölkəni, eyni zamanda 10 müşahidəçi beynəlxalq təşkilatı birləşdirən Qoşulmama Hərəkatının Zirvə görüşündə bu istiqamətdə konkret tədbirlər, onların nəticələri müzakirə edilmiş və dəyərləndirilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki bu tədbirlərdən sonra 2022-ci ilə qədər Qoşulma hərəkatının rəhbərliyi Azərbaycana keçmiş və sədr prezident İlham Əliyev olacaqdır.

Hazırlanmış qanun layihəsinə müvafiq pandemiya zamanı zərər çəkən sahibkarlıq subyektləri 2020-ci il üzrə əmlak və torpaq vergisindən azad edilir, həmin sahibkarlara, 2020-ci ilin nəticələrinə görə, mənfəətdən 75 faizlik güzəştin verilməsi nəzərdə tutulur. Mənfəət vergisi ödəyicilərinin 2019-cu ilin nəticələrinə görə mənfəət vergilərinin də ödənilməsi martın 31-dən sentyabrın 1-dək təxirə salınır.

Mikrosahibkarlar xüsusi həssas kateqoriyaya aid olduğu üçün hansı sahədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, bu gün onlar üçün Vergi Məcəlləsində mövcud olan 2 faizlik sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi bu il 1 faizə endirilir.

Sadələşdirilmiş verginin xüsusi növləri olan, məsələn, ictimai işə obyektləri üzrə sadələşdirilmiş vergi 8 faizdən 4 faizə, sərnişindaşıma sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkar üçün isə nəqliyyat vasitəsində oturmaqların sayına görə müəyyən olunan sadələşdirilmiş verginin dərəcəsinin 50 faiz aşağı salınması nəzərdə tutulur. Bütün sahibkarlıq subyektlərində fiziki şəxslərdən icarəyə götürülən daşınmaz əmlaka görə mənbədən tutulan 14 faizlik vergi 7 faizə endirilir.

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən tədbirlərin nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin sayı 4,2 dəfə, hüquqi şəxslərin sayı 2 dəfə, kiçik müəssisələrin sayı 2 dəfə, fərdi sahibkarların sayı 5 dəfə artmış, ümumilikdə isə müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollardan çox investisiya qoyulmuşdur.

Sahibkarlığa dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin sayının son 16 il ərzində artması

özəl sektorda iş yerlərinin əsaslı artmasına və bu prosesin dönməz xarakter almasına bir daha təsdiq edir.

2020-ci ilin aprelin 14-də Nazirlər Kabinetinin 2020-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Prezident İlham Əliyevin diqqət yetirdiyi əsas məqamlardan biri məhz sahibkarlıqla bağlı olmuşdur.

Tədbirdə bildirildi ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart tarixli Sərəncamı ilə pandemiyanın məşğulluğa, sahibkarlara və iqtisadiyyata mənfi təsirlərinin azaldılması üzrə təkliflərin hazırlanması məqsədilə yaradılan işçi qrupların təqdim etdiyi təkliflər əsasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuş Tədbirlər Planından irəli gələn məsələlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ilkin olaraq bir milyard manat vəsait ayrılıb və artıq bu vəsaitin maliyyələşdirilməsi başlanılıb. Dövlət fondları və digər maliyyə resursları səfərbər edilərək ümumi maliyyə dəstək paketi 3,5 milyard manatdan artıq olmuşdur.

Ümumiyyətlə 2019-cu ildə qəbul edilmiş proqram, layihələr və həyata keçirilən islahatlar qısa müddət ərzində öz nəticələrini vermiş, buna müvafiq 2020-ci ilin birinci rübündə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru 3 faiz, qeyri-neft sənayemizin artımı 23 faiz səviyyəsində olmuş, kənd təsərrüfatı 3,7 faiz artmışdır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, birinci rübdə qeyri-neft ümumi daxili məhsulunun 3,5 faiz səviyyəsində artımına nail olunmuşdur.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı regional iqtisadi siyasətin ən mühüm elementlərindən birinə çevrilməkdədir. Azərbaycan Respublikasında 2004-2023-cü illər üzrə uğurla

icra olunan dörd regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramları rayonların iqtisadi potensialının artmasına, infrastruktur təminatının, kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin daha da yüksəlməsinə, biznes və investisiya mühitinin, əhalinin rifahının yaxşılaşmasına səbəb olur, bununla da ölkənin strateji inkişaf hədəflərinə, müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olumasında mühüm əhəmiyyətə malikdir və qeyd etmək lazımdır ki son 16 il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya miqyasında yüksək tempiylə inkişaf etmiş, bu dövrdə ümumi daxili məhsulun 3,2 dəfə artması dünya miqyasında rekord göstərici kimi qəbul edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitləri hesabına indiyədək investisiya layihələrinin ümumi dəyəri 5,1 milyard manat olan 35 mindən çox sahibkara 2,3 milyard manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlərdən istifadə etməklə investisiya layihələrinin reallaşdırılması nəticəsində 165 minə yaxın yeni iş yerinin açılması təmin edilmişdir. Güzəştli kreditlərin 72 faizi aqrar sektorun, 28 faizi sənaye və digər sahələrin inkişafına yönəldilib. Bu kreditlərin 75 faizi regionların, 25 faizi Bakı qəsəbələrinin payına düşür.

Əldə edilmiş uğurların davamlılığının təmin olunması sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini, sahibkarlara, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlara göstərilən texniki, maliyyə, hüquqi, metodiki və digər xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini, keyfiyyət səviyyəsinin daha da artırılmasını zəruri edir, bu sahədə institusional yanaşmanı şərtləndirir.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Prezidentinin müvafiq Fərmanına əsasən İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində yaradılmış Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyinin qarşısında qoyulan əsas vəzifə ölkədə Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı iqtisadiyyatda rolunun və əhəmiyyətinin, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, inkişafının dəstəklənməsi, dövlət orqanları və təşkilatlarının bu sahədə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, dövlət dəstəyi sahəsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilməsidir.

Sərbəst bazar münasibətlərinə, özünütənzimləməyə əsaslanan iqtisadi sistemdə insanların sosial müdafiəsinə və rifahına hesablanmış müxtəlif layihələrin, ən başlıcası, mənəvi-etik dəyərlərin yad təsirlərdən qorunması xüsusilə aktualdır. Bu təsirləri zərərsizləşdirmək isə yalnız yüksək mənəviyyatlı şəxsiyyətlərin üzərinə düşür.

Hal-hazırda bu nəcib missiyanı yüksək mənəvi məsuliyyətlə üzərinə götürərək təmənnəsizliklə həyata keçirən insanlar arasında Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva ön sırada dayanır. İnamlı deyə bilərik ki, Ülu Öndərin ali ideyalarına əsaslanan, dövlət başçısı İlham Əliyevin həyata keçirdiyi çoxşaxəli siyasətə layiqli töhfələrini verən Azərbaycanın Birinci vitse-prezidentinin milli mədəniyyətin, mənəvi dəyərlər sisteminin qorunmasında, cəmiyyətə sağlam dəyərlərin aşılmasında müstəsna xidmətləri vardır.

Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti olduğu qısa müddətdə öz zəngin fəaliyyəti ilə təkcə ölkəmizdə deyil, bütün dünyada yüksək nüfuz, dərin ehtiram qazanmış, Azərbaycanın inkişaf etmiş

dövlətlər səviyyəsinə çatdırmasının qarşıda duran ən başlıca məqsəd olduğunu bəyan etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası hazırda qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində ölkənin özəl sektorunda sağlam qüvvələrin birləşməsi əsasında öz işini qurur, sahibkarlara göstərilən xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirir, günün tələblərinə cavab verən mövzular üzrə treninqlər, seminar, konfranslar keçirir və sahibkarların hüquq, vəzifələrinin qorunması istiqamətində mütəmadi olaraq iş aparılır.

Sahibkarlarımız da öz müəssisələrini müasir tələblərə uyğun qurmalı, ixrac bazarlarında rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etməli, xarici bazarlarda mövcud olan geniş imkanlardan faydalanmaq məqsədilə peşəkarlıqlarını artırmalı, ixrac menecerləri cəlb etməlidirlər.

Azərbaycan Hökuməti, Azərbaycan Həmkarlar Konfederasiyası və Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyası sosial dialoqun bərabər hüquqlu subyektləri kimi kollektiv müqavilə və sazişlərin bağlanması, onlara əlavə və dəyişikliklərin edilməsi və icrasının təmini, bir sıra əmək və sosial iqtisadi məsələlərin həlli istiqamətində birgə tədbirlər və konkret işlər həyata keçiriblər.

Qeyd etmək lazımdır ki, cari ilin mart ayında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası arasında 2020-2022-ci illər üçün sosial əmək münasibətləri üzrə razılaşdırılmış mövqelərini və birgə fəaliyyət

istiqamətlərini müəyyən edən Baş Kollektiv Saziş imzalanmışdır və bu sahədə müvafiq işlər həyata keçirilir.

Bunlar ilə yanaşı prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi islahatlara müvafiq Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyası bir çox ölkələrin sahibkarlıq təşkilatları, xarici ölkələrin Azərbaycandakı və Azərbaycanın xaricdəki səfirlikləri, Dünya Bankı, Avropa İttifaqının komissiya və təşkilatları və digər beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq edir və bunun nəticəsində yerli iş adamlarına Azərbaycanda və ölkə hüdudlarından kənarda tərəfdaşlar ilə işgüzar əlaqənin yaradılmasında və sahibkarlığın inkişaf məqsədi ilə investisiya qoyuluşunda onlara müvafiq şərait yaradır.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki 2019-cu ildə 19 xarici ölkəyə 25 ixrac missiyası həyata keçirilmiş, və bununla yanaşı 11 beynəlxalq sərgilərdə Azərbaycan vahid ölkə stendi ilə təmsil olunması istiqamətində müvafiq işlər və ixracla məşğul olan sahibkarlara maliyyə dəstəyi aparılır. Bu məqsədlə ölkəmizdə rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracının təşviq edilməsi məqsədilə xarici ölkələrdə 5 “Azərbaycan Ticarət Evi” yaradılmış, ticarət evlərində daimi fəaliyyət göstərən sərgilərdə Azərbaycan şirkətlərinin istehsal etdiyi məhsullar nümayiş təyin edilmişdir.

Ulu öndərin xalqımız və dövlətimiz qarşısında müstəsna xidmətlərindən biri də onun yolunu davam etdirməyə, ideyalarını daha da zənginləşdirib həyata keçirməyə qadir olan cənab İlham Əliyev kimi yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını dərinlən bilən Ulu öndərin özü qədər inandığı və gələcəyinə böyük ümidlər bəslədiyi cənab İlham Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik

etdiyi 16 ildə respublikamız iqtisadiyyatının bütün sahələri dinamik inkişaf dünya birliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur və bu şərəfli tarixin hər gün yeni, daha parlaq səhifələri yazılır. Bu illər ərzində iqtisadi inkişaf baxımından Azərbaycan qədər sürətlə inkişaf edən ikinci ölkə olmamışdır.

Bütün yuxarıda göstərilənləri təhlil edərək belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, Heydər Əliyev yolu - müstəqil Azərbaycan dövlətinin və xalqımızın əbədiyyət yoludur. Prezident İlham Əliyev həmin parlaq yolun və böyük gələcəyin qüdrətli təminatçısı, mahir sükançısıdır. Aparılan məqsədyönlü siyasət müstəqil Azərbaycan dövlətini yeni və daha geniş magistrallara çıxarmağa uğurla xidmət edir.

Heydər Əliyevin zəngin irsinə nəzər salarkən məlum olur ki, onun ölkə üçün gördüyü nəhəng işləri, dəyərli və əzəmətli ideyalarının həyata keçirilməsini hər kəs öz sahəsində hiss edir, bunun təzahürünü daha aydın və dərinlən dərk edir. Hər kəs bir həqiqəti qəbul edir ki, Azərbaycanın müstəqillik illəri ərzində həyatımızın bütün sahələrində əldə olunmuş uğurlar məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Tarixdə nadir şəxsiyyətlərdən biri kimi iz qoyan Ümummilli Liderin xidmətləri və keçdiyi ömür yolu haqqında çox deyilsə də, əsrlər boyu bu mövzuya müraciət olunacaq və onun zəngin irsi həmişə dərin, əhatəli, ətraflı elmi əsaslarla öyrənilərək gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır. Ulu Öndər qısa müddətdə Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının adını bütün dünyada uca zirvələrə qaldırmış və özünün şəxsiyyət bütövlüyü ilə doğma vətəni Azərbaycanı bütövləşdirmiş və hər yerdə onu layiqincə təmsil etmişdir.

Heydər Əliyevin gələcək üçün nəzərdə tutduğu iqtisadi ideyalar və arzular artıq gerçəkliyə çevrilmiş, bütün mənalı həyatını öz xalqına bəxş etmiş dövlət xadimi kimi zəngin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxaraq əsil dövlət idarəciliyi məktəbinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının hələ necə-necə nəsli bu böyük məktəbdən, Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsindən ölkəmizin inkişafı, xalqımızın rifahı naminə faydalanacaqlar.

Buna görə də əminliklə deyə bilərik ki, istər çağdaş Azərbaycan tarixində, istərsə də xalqın yaddaşında Heydər Əliyevin adı müstəqil və suveren dövlətin banisi, dahi siyasətçi, misilsiz şəxsiyyət, cəsur insan, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi və əbədiyaşarlıq hüququ qazanmış ən böyük vətəndaş - azərbaycanlı kimi əbədi həkk olunub, əsrlər boyu qalacaq və hər zaman dərin hörmətlə, ehtiramla anılacaqdır.

Heydər Əliyevin həmişəyaşar ideyalarına sadıqlıq nümayiş etdirən sahibkarlarımız və biz Sahibkarlar Konfederasiyası olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında sahibkarlığın rolunun qorunub saxlanmasında və inkişaf etdirilməsində səlahiyyətlərimiz daxilində əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik.

1.6. AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİL MİLLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞDIRILMASI ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İQTİSADI SİYASƏTİNİN ANA XƏTTİNİ TƏŞKİL EDİR

XX əsrin sonunda özünün dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan eyni zamanda inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçməyi və dünya iqtisadiyyatına fəal integrasiya olmaqla müstəqil milli iqtisadiyyatı formalaşdırmağı strateji bir vəzifə kimi qarşıya qoydu. Sistemin dərin böhranına düşər olmuş belə çətin, ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrdə Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqın tələbi və təkidini ilə yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəldi. Danılmaz bir həqiqətdir ki, müstəqilliyinin şərəfli dövrünü yaşayan Azərbaycan bütün sahə və istiqamətlərdə özünün qazandığı möhtəşəm uğurlara görə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev şəxsiyyətinə borcludur. Tarix birmənalı sübut edir ki, vaxt, zaman keçdikcə belə dahi insanların, siyasətçilərin, liderlərin böyüklüyü, uzaqgörənliyi, ideyalarının möhtəşəmliyi, xalqın bugünü və gələcəyi üçün əhəmiyyəti daha da artır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev böyük təşkilatçı lider kimi dahianə uzaqgörənliklə dünyada baş verən iqtisadi, siyasi, hərbi, global, regional prosesləri öncədən görmək, onları çox dəqiq qiymətləndirmək, müvafiq nəticələr çıxarmağı bacaran fenomen qabiliyyətə malik pragmatik şəxsiyyət idi. Əgər ölkəmizin son əlli ildə keçdiyi tarixi yola nəzər salsaq, onda aydın görürük ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev həmişə Azərbaycanın ən çətin günlərində xalqımızın xilaskarı olmuş, dünya xalqları arasında onun layiqli yer tutmasını təmin etmək

üçün bazar iqtisadi sisteminə keçid şəraitində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının təməl prinsiplərini, prioritetlərini, bütünlükdə konseptual əsaslarını müəyyənləşdirmiş və uğurla reallaşdırmışdır.

Heydər Əliyev bir qayda olaraq Azərbaycanda sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyəti obyektiv qiymətləndirir, özünün fəvqəl hissetmə, duyma qabiliyyətinə əsaslanaraq ölkəmizdə böhran hallarının qarşısını almaq, makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün qabaqlayıcı, privintiv tədbirlər görürdü. O, keçid dövrünün mürəkkəb, ziddiyyətli bir şəraitində nəyi, nə vaxt və hansı intensivliklə optimal müddətdə həyata keçirməklə, əslində iqtisadi ədəbiyyatda “gecikmə effekti” adını almış bir prosesin neqativ nəticələrini minimuma endirdi. Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, müstəqil dövlətə çevrilən Azərbaycanda sistemin transformasiyasını mümkün qədər az itkilərlə və optimal müddətdə həyata keçirmək üçün qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağın yollarını, mexanizmlərini və imkanlarını çox aydın və düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Çünki təcrübə göstərir ki, keçidin ilkin mərhələsində buraxılan səhvlərin sonradan aradan qaldırılması cəmiyyətə çox baha başa gəlir. Odur ki, böhrandan çıxışın cari problemlərini həll edərkən hökmən gələcək inkişaf məsələləri qətiyyən nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində sistemin transformasiyasının iki yolu - “şok terapiyası” və “təkamül yolu” məlumdur. Heydər Əliyev Azərbaycan reallığını nəzərə alaraq həyata keçirdiyi sistemin transformasiyası və böhrandan çıxış tədbirlər sistemi müəyyənləşdirilərkən, hər bir konkret halda “şok terapiyası” və “təkamül yolu”nun prinsiplərindən ayrılıqda, lazım gəldikdə isə onların birgə tətbiq olunması

zərurətini xüsusi vurğulayırdı. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatların bir çox hallarda çox ciddi təkidlərinə baxmayaraq o, həmişə xalqın, ölkənin mənafeyini, milli iqtisadiyyatın gələcək inkişaf problemlərini əsas tutaraq islahatlar həyata keçirirdi.

Ulu Öndər daim belə bir prinsipial mövqedən çıxış edirdi ki, sistem dəyişikliklərinin həyata keçirildiyi transformasiya şəraitində dövlətin fəal müdaxiləsi olmadan sırf bazar mexanizmi cəmiyyətin qarşısında duran başlıca problemləri səmərəli həll etməyə qadir deyildir. Ona görə də hər bir konkret halda cəmiyyətin qarşısında duran strateji məqsədlərə uyğun olaraq dövlət və bazar mexanizminin prinsipləri optimal nisbətdə tətbiq olunmalıdır.

Heydər Əliyev özünün iqtisadi siyasətində koordinasiya, sistemlilik və prioritetlərin düzgün seçilməsinə müstəsna əhəmiyyət verirdi. Müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizin investisiya imkanlarının məhdud olduğunu nəzərə alaraq o, həmişə xüsusi vurğulayırdı ki, biz ölkəmizdə elə sahələrin üstün inkişafını təmin etməliyik ki, birincisi, onlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi müstəqilliyini qorumağa və xalqın zəruri tələbatlarını mümkün qədər ödəməyə imkan versin və eyni zamanda həmin sahələrin üstün inkişafı nəticəsində əldə olunan gəlirlər sonradan ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının aparıcı qüvvəsinə, lokomotivinə çevrilsin.

Məlumdur ki, bu gün hələ də dünya qlobal maliyyə böhranından tam çıxıbilməmişdir. Özünün iqtisadi potensialına, müstəqil dövlət kimi mövcudluğu tarixinə görə Azərbaycanla heç müqayisəyə gəlməyən inkişaf etmiş ölkələr belə bu böhrana davam gətirə bilmirlər. Bu baxımdan Heydər

Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı bütün sahə və istiqamətlər üzrə həyata keçirdiyi çoxşaxəli, titanik işlərdən təkcə iqtisadi sahədəki fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsi bu dühanın nə qədər böyük biliyə, analitik düşüncəyə və uzaqgörən zəkaya malik bir şəxsiyyət olduğunu sübut edir. Azərbaycanın qlobal və regional proseslərə fəal qoşulduğu bir şəraitdə ölkəmizin milli reallıqları, sosial – iqtisadi gerçəkliklərini ehtiva edən milli maraqlarının gözlənilməsi, ölkənin təbii, maddi, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, cəmiyyətin bütün üzvlərinin maraqlarına cavab verən iqtisadi siyasətin formalaşdırılması, son nəticədə əlverişli investisiya, innovasiya və sahibkarlıq mühitini yaratmaqla, milli iqtisadiyyatın inkişafına nail olunması mexanizmləri, yolları, prinsipləri öyrənilməli, təhlil edilməli və gələcək inkişafımız üçün ümumiləşdirmələr aparılmalı, nəticələr çıxarılmalıdır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq Ulu Öndərin iqtisadi strategiyasının bəzi məqamlarına diqqətinizi cəlb etmək istərdik. Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanın necə böyük, sərt, ziddiyyətli və mürəkkəb proseslərlə üzləşdiyi yaxşı məlumdur. Lakin məhz bu gün həmin dövrdə hadisələrin necə düzgün qiymətləndirildiyi, dahiyənə uzaqgörənliklə qərarlar çıxarıldığı və ən başlıcası, onların gələcək proseslərə ziyan vurmadan böyük ustalıqla, cəsarətlə, mən deyərdim, peyğəmbərcəsinə həll edildiyinə heyran olmaya bilmirsən.

Məlum olduğu kimi, müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmizin bir dövlət kimi mövcudluğu şübhə altında olduğu gərgin və mürəkkəb bir şəraitdə 1993-cü ilin iyun ayının 15-də Heydər Əliyev yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdı. Müdrik

xalqımız yaxşı başa düşürdü ki, ölkəni düşdüyü bu bələdan, xaosdan yalnız bu dahi şəxsiyyətin fenomeni və idarəetmə məharəti xilas edə bilər. Həmin dövrdə Azərbaycanda artıq hərbi, sosial – iqtisadi, siyasi böhran dərinləşərək kritik həddə gəlib çatmışdı və ölkə yenidən bərpa olunan siyasi, iqtisadi müstəqilliyini itirmək, hətta vətəndaş müharibəsi təhlükəsi qarşısında qalmışdı.

Müstəqilliyin ilk onilliyində Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilə bağlı Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi çox böyük miqyaslı işləri daha aydın təsəvvür etmək üçün həmin dövrün sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyətinin təhlilini vermək zəruridir.

Məlumdur ki, Azərbaycana Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın xeyli hissəsinin işğalı, ictimai-siyasi sabitliyin vaxtaşırı pozulması, ölkədə rəhbərliyin tez-tez dəyişməsi 90-cı illərin əvvəlindən etibarən iqtisadiyyatın əksər sahələrində istehsalın tənəzzülünə və prosesin getdikcə dərinləşərək xroniki xarakter almasına səbəb olmuşdur. 1991-1995-ci illərdə ölkədə istehsal müəssisələrinin böyük əksəriyyəti dayanmış və öz gücünün 15-20%-i səviyyəsində işləmişdir. Həmin illərdə sənayedə illik geriləmə 20-24%-ə, kənd təsərrüfatında 15-20%-ə, əsaslı vəsait qoyuluşunda 40%-ə düşmüş, istehlak mallarının qiymətinin ildə 14-18 dəfə artması iqtisadi və sosial sahədə güclü, dağıdıcı rol oynamışdır.

Ümumən, respublikamızda 1991-1995-ci illərdə ÜDM – 58%, sənaye məhsulu – 67%; kənd təsərrüfatı məhsulu 48%; əsaslı vəsait qoyuluşu 48,5% azaldığı halda, qısa müddətdə həyata keçirilən makroiqtisadi sabitləşmə tədbirləri sayəsində 1997-2003-cü illərdə ÜDM-74,8%; sənaye məhsulu 30,8%;

kənd təsərrüfat məhsulu 58,0%; əsaslı vəsait qoyuluşu isə 4,7 dəfədən çox artmış, adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 1993-cü ildə 179,9 dollar, 1995-ci ildə isə 319,3 dollar olduğu halda, bu rəqəm 2003-cü ildə 1995-ci ilə nisbətən 4,9 dəfədən çox artaraq 879,7 dollara, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 4 dəfə artaraq 5,28 milyard dollara çatmış, habelə ticarət dövriyyəsinin ümumi strukturunda idxal 3,9 dəfə, ixrac isə 4,1 dəfə artmışdır.

Bu bir məlum həqiqətdir ki, siyasi sabitliyə nail olmadan həmin dövrdə nə böhrandan səmərəli çıxış, nə də sabitləşmə siyasətini həyata keçirmək mümkün deyildi. Öz növbəsində iqtisadi sabitləşmənin təmin edilməsi islahatların müvəffəqiyyətli həyata keçirilməsinin ən başlıca və ilkin şərti idi. Çünki makroiqtisadi sabitləşməni təmin etmədən iqtisadi artıma, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına və nəhayət, bazar münasibətlərinə keçidin mühüm şərti olan müvafiq iqtisadi mühitin yaradılması məqsədilə həyata keçirilən zəruri tədbirlərin heç biri əməli səmərə verməyəcəkdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə yenidən gəldikdən sonra müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizin qarşısında duran problemlərin ağırlığını və xalqın qarşısında məsuliyyətini xüsusi vurğulayaraq qeyd etmişdir: «Ömrümün bundan sonrakı hissəsini, harada olursa – olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişafına həsr edəcəyəm». Fövqəladə zəka və xalq arasında böyük nüfuz sahibi olan bu şəxsiyyət ümumxalq səsverməsi yolu ilə Prezident seçildikdən sonra 1993 – cü il oktyabrın 10-da andıçmə mərasimindəki proqram xarakterli çıxışında yeni cəmiyyət quruculuğunun başlıca konturlarını də-

qiqləşdirdi. Xüsusi olaraq bəyan etdi ki, Azərbaycanda sərbəst bazar iqtisadiyyatı və demokratik prinsiplərə uyğun olaraq ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə edərək, müstəqil fəaliyyət göstərən hüquqi dövləti, vətəndaş cəmiyyətini və milli iqtisadiyyatı formalaşdıracağıq.

Məhz bu dövrdən Azərbaycanda ictimai – siyasi sabitliyin, sosial – iqtisadi inkişafın təməli qoyuldu. Aydındır ki, ölkədə yaradılan siyasi sabitlik genişmiqyaslı əsaslı islahatlar aparmağa imkan verdi. Ulu Öndərimiz yaxşı bilirdi ki, müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirərək əbədi bir prosesə çevirmək onu əldə etməkdən qat-qat çətindir. Bu məqsədlə sistemin transformasiyası ilə bağlı bütün siyasi, iqtisadi münasibətləri keyfiyyətə yenidən qurmaq üçün hər şeydən əvvəl ölkənin əsas qanunu olan Konstitusiyanı yaratmaq zəruri oldu. 1995-ci ilin noyabrında baş memarı Heydər Əliyev olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulu ölkədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan sosial, siyasi – iqtisadi islahatlar üçün normativ-hüquqi və institusional baza yaratdı.

Heydər Əliyevin böyük səyi, iradəsi və idarəçilik məharəti sayəsində ölkədə qısa bir müddət ərzində əldə olunan makroiqtisadi, siyasi sabitlik, habelə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu iqtisadi sistemin transformasiyası ilə bağlı aparılması nəzərdə tutulan iqtisadi islahatların qanunvericilik bazasının yaradılmasına, sosial-iqtisadi inkişafda prioritetlərin seçilməsinə, cari və perspektiv məqsədlər nəzərə alınmaqla onların reallaşdırılmasının taktika və strategiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Ulu Öndər həmişə siyasi və iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsini qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan bir problem kimi

nəzərdən keçirir və onları sistem halında həll etməyə çalışırdı. Təsadüfi deyildir ki, o, dəfələrlə qeyd edirdi: “İqtisadi cəhətdən güclü olmayan dövlət özünün müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməz və dünyada söz sahibi ola bilməz”.

H.Əliyev transformasiya gedişində iqtisadi siyasətin vahidliyinə, sistemliliyinə, qarşıda duran məqsəd və hədəflərin məntiqi ardıcılığına, prioritetlərin düzgün seçilməsinə müstəsna əhəmiyyət verirdi. Çünki keçidin ilkin mərhələsində iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi problemlərinin ayrı-ayrılıqda sahələr və istiqamətlər üzrə həlli lazımı səmərəni verə bilməzdi. O, yaxşı bilirdi ki, makroiqtisadi sabitliyə, ancaq ölkə üzrə həyata keçirilən ayrı-ayrı tədbirlər sisteminin qarşılıqlı əlaqə və təsirini gücləndirməklə onların müsbət multiplikativ effektinə nail olmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ümummilli lider bu dövrdə problemlərin həllinə sistemli yanaşma, onların həllinin məntiqi ardıcılığının gözlənilməsi, tələbkərlilik, yaranmış vəziyyətin operativ qiymətləndirilməsi əsasında yeri gəldikcə ekstrordinar, qeyri-populyar, lakin perspektiv inkişaf baxımından məqsədəuyğun qərarlar da qəbul edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi təşəkkülü və inkişafını təmin etmək üçün, hər şeydən əvvəl mövcud iqtisadi potensialdan mümkün qədər səmərəli istifadə etməyi, onu artırmağı, ən başlıcası isə həmin sərvətləri xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinə yönəltməyi əsas vəzifə hesab edirdi.

Ümumən, Ulu Öndər Heydər Əliyevin bazar iqtisadi sistemə keçid şəraitində müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilə bağlı həyata keçirdiyi iqtisadi strategiya,

zənnimizcə, 5 fundamental prinsipə: birincisi, ölkədə makroiqtisadi sabitləşmənin təmin olunmasına; ikincisi, sistemin transformasiyası ilə bağlı bütün istiqamətlər üzrə əsaslı iqtisadi islahatların aparılmasına; üçüncüsü, bütün səviyyələrdə bazar iqtisadi münasibətlərinin liberallaşdırılmasına; dördüncüsü, ölkədə demokratiyanın və sosial ədalətin bərqərar olunmasına; beşincisi, ölkəmizin strateji milli maraq və mənafeələrini qorumaqla dünya iqtisadiyyatına fəal integrasiya olunmasına əsaslanır.

Bütün bunları nəzərə alaraq Ulu Öndərin iqtisadi strategiyasının bəzi məqamlarına diqqəti cəlb etmək istərdik. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində necə böyük, sərt, ziddiyyətli və mürəkkəb proseslərlə, böyük çətinliklərlə üzləşdiyi yaxşı məlumdur. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından etibarən ölkəmiz Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında tədricən dirçəlməyə və tələyüklü problemlərin həlli istiqamətində inamlı addımlar atmağa başladı.

Məhz bu gün həmin dövrdə hadisələrin necə düzgün qiymətləndirildiyi, dahiyənə uzaqgörənliklə qərarlar çıxarıldığı və ən başlıcası, onların gələcək proseslərə ziyan vurmada necə böyük ustalıqla, cəsarətlə həll edildiyinin şahidi olursan.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin təbii sərvəti iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaratsa da, lakin onun həlledici şərti kimi çıxış etmir. Nə qədər təzadlı görünsə də, dünyanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyəti təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələrdir. Ulu Öndər belə bir obrazlı ifadəni Azərbaycanın timsalında əməli cəhətdən reallığa çevirdi ki, iqtisadi inkişaf ölkənin malik olduğu resurs

üstünlüklərinin reallaşdırılması tarixi deyil, o, əslində qeyri-münasib şəraitlə mübarizə tarixidir. Belə bir təzad həmin ölkələrdə mövcud iqtisadi potensialın reallaşdırılmasına şərait yaradan səmərəli iqtisadi siyasətin olmamasının nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Burada ABŞ prezidenti Ruzveltin vaxtilə söylədiyi bir fikri xatırlatmaq istərdik: «ABŞ dövlətinin böyüklüyü və qüdrəti malik olduğumuz sərvətlərlə deyil, bu sərvətlərdən necə istifadə etməyimizlə müəyyənləşir». Heydər Əliyev də məhz böyük şəxsiyyətlərə xas olan uzaqgörənliklə dünya təcrübəsinə əsaslanaraq neft gəlirlərinin idarə edilməsinin Azərbaycanda ən effektiv modelini yaratdı. Bu model neftin ixracından əldə edilən bütün valyuta gəlirlərinin neft fondunda formalaşması və həmin vəsaitlərdən mərkəzləşdirilmiş qaydada bütünlükdə ölkənin cari və perspektiv sosial-iqtisadi məqsədlərinin reallaşdırılması üçün, şəffaflıq prinsipi tam gözlənilməklə, ondan səmərəli istifadəni nəzərdə tutur. Bu baxımdan Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən konseptual əsasları müəyyənləşdirilən və bu gün uğurla reallaşdırılan neft strategiyası Azərbaycanın sistem böhranından çıxmasının, iqtisadi-siyasi müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin və sabitliyinin təmin edilməsinin başlıca amil və şərti hesab edilməlidir.

Qeyd etmək istərdik ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda bazar sisteminə keçid şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı, bir-birilə bağlı və məntiqi ardıcılığa uyğun olaraq mərhələ-mərhələ reallaşdırılan siyasəti ümumi halda aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnmişdir: transformasiya şəraitində ölkənin düşdüyü sistemin böhranından çıxmaq üçün ilk növbədə çox sərt və bir çox hallarda inzibati prinsiplərə söykənən sabitləşmə siyasəti

həyata keçirildi. Həm də bu zaman böhrandan çıxış tədbirləri işlənilib hazırlanarkən gələcək inkişaf üçün zəmin də yaradılmağa başlandı; yeni iqtisadi sistemə keçid bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müvafiq sistemli islahatların aparılmasını və «bazarın oyun qaydalarının» yaradılmasını tələb edir. Bu məqsədlə bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin normativ-hüquqi, qanunvericilik bazası yaradıldı və institusional dəyişikliklər həyata keçirilməyə başlandı; inzibati-amirlik sistemindən bazar sisteminə keçidlə bağlı yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşdırılması, o cümlədən sahibkarlıq mühitinin yaradılması ölkə daxilində bütün istehsal amillərinin sərbəst alqı-satqısı təmin olundu, pul-kredit, maliyyə sistemi və xarici ticarət liberallaşdırıldı; aydındır ki, yeni iqtisadi sistemin formalaşdırılması iqtisadi proseslərlə yanaşı cəmiyyətin demokratikləşməsi bütün sosial-iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulmasını tələb edirdi ki, bunların da reallaşdırılmasına Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının yaradılması tam təminat verdi; Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi üçün onun dünya təsərrüfat sisteminə intensiv qovuşmasını təmin etmədən aydındır ki, milli iqtisadiyyatın normal fəaliyyətinə nail olmanın əslində mümkün olmadığını nəzərə alaraq ölkəmiz bu sahədə də mövcud iqtisadi münasibətləri əsaslı surətdə yenidən qurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə həyata keçirilən bu proseslərin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılmasının bütün hallarda əsas meyarı kimi iqtisadi, siyasi müstəqilliyin, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, milli maraqların tarazlığının təmin olunması, gözlənilməsi, perspektivdə davamlı inkişafa

keçid üçün zəmin yaradılması həmişə istisna bilməyən şərt kimi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan dövləti bütün hallarda liberal və himayədarlıq siyasətlərinin optimal vəhdətdə tətbiqinə cəhd etmiş, başqa sözlə, liberallaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi ilə milli maraqların optimal həddinin gözlənilməsini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq əməli xarakterli konkret iqtisadi siyasət reallaşdırmışdır.

Məlumdur ki, hər bir ölkə obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənən iqtisadi davamlılıq potensialına malik olur. Ulu Öndər özünün iqtisadi siyasətində belə strateji bir prinsipi əsas tuturdu ki, ölkənin davamlılıq potensialı və inkişafı onun malik olduğu mütləq üstünlüklərlə müəyyənləşsə də, düzgün, optimal, çevik iqtisadi siyasət və onun reallaşdırılması prosesində qlobal, regional, milli maraqları uzlaşdırmaqla cari və perspektiv məqsədlərin həllinin optimal mərhələliyini gözləməklə həmin imkanları kəskin artırmaq olar. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev milli iqtisadiyyatın formalaşmasında təbii-iqtisadi amillərlə yanaşı milli mentalitetə, sosial-mənəvi, psixoloji amillərə, onların potensialını düzgün dəyərləndirərək və əməli cəhətdən reallaşdırılmasına mühüm əhəmiyyət verirdi.

Beləliklə, son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların miqyası, dərinliyi və keyfiyyəti imkan vermişdir ki, ölkəmiz bu sahədə artıq dünyada liderlik mövqeyinə çıxsın və özünü yeni bir keyfiyyətdə - islahatçı bir dövlət kimi təqdim etsin. Mürəkkəb xarici risklər və çağırışlar şəraitində milli iqtisadiyyatımız ötən 15 il ərzində yüksək dayanıqlılıq və dinamik inkişaf nümayiş etdirmişdir.

Əlbəttə ki, Heydər Əliyevin milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə bağlı formalaşdırdığı iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətini onun neft strategiyası və “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması təşkil edir. Bu baxımdan Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən işlənən və uğurla həyata keçirilən neft strategiyası Azərbaycanda dərin iqtisadi böhrandan çıxmağın, iqtisadi təhlükəsizliyin və sabitliyin, regional əməkdaşlığın inkişafının, son nəticədə ölkəmizdə sabit və davamlı inkişafın təmin edilməsinin ümumi əsası hesab edilməlidir.

Dövlət Neft Fondunun yaradılması Heydər Əliyevin neft strategiyasının tərkib hissəsi kimi formalaşdırılmışdır (1999-cu il). Hazırda Neft Fondunun şəffaf quruluşu təmin olunub, Azərbaycan beynəlxalq şəffaflıq təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Neft strategiyası ölkəyə külli miqdarda investisiya axınına, ən yeni texnoloji sistemlər, qurğular, idarəetmə üsulları gətirilməsinə, yüksək əməkhaqqı verilən iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf etdirilən varislik və iqtisadi artımın keyfiyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənən neft strategiyası makroiqtisadi səviyyədə büdcə, vergi, pul-kredit, tarif-qiymət, struktur, investisiya siyasətini uzlaşdıraraq onu sosial-iqtisadi inkişafın həlledici amilinə çevirdi.

Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və fəal iştirakı ilə 1993-cü ilin sonundan başlayaraq respublikamızda intensiv olaraq iqtisadi prosesləri tənzimləməyə dair qanunlar, normativ aktlar qəbul olunmağa başlandı. Bu proses hər şeydən əvvəl maliyyə sisteminin tənzimlənməsindən başlamışdır. Belə ki, 1993-cü il dekabrın 11-də “Azərbaycan Respublikası milli

valyutanın respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olunması haqqında”, daha sonra, 17 yanvar 1994-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında pul dövriyyəsinin yaxşılaşdırılması üzrə əlavə tədbirlər haqqında”, 1995-ci ilin fevralın 26-da “Azərbaycan Respublikasında milli valyuta tənzimlənməsinin sərbəstləşdirilməsi haqqında”, 24 sentyabr 1996-cı ildə “İqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi haqqında” fərmanlar verilmişdir.

Qeyd etmək istədik ki, bu gün bir çox ölkələrin qlobal maliyyə böhranından çıxmaq məqsədilə qəbul etdikləri qərarlar baxımından həmin tədbirlərin nə qədər zəruri və dahiyənə uzaqgörənliklə müəyyənləşdirildiyi daha aydın görünür.

Azərbaycan müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra özünün bütün yeraltı, yerüstü və təbii sərvətlərinin və insan potensialının şəriksiz sahibinə çevrildi. Qloballaşma şəraitində çağdaş və gələcək nəsillərin maraqları naminə ölkənin malik olduğu bütün resurslardan səmərəli istifadə edərək onların hər vahidi hesabına maksimum son nəticə əldə etməklə davamlı inkişafa nail olunması ölkəmizdə yaxın gələcək üçün müəyyənləşdirilən iqtisadi strategiyanın əsas prioriteti oldu.

Bu prosesləri dahiyənə uzaqgörənliklə duyan Heydər Əliyev BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin sentyabr ayında Nyu-York şəhərində keçirilən “Minilliyin Forumu”ndakı çıxışında davamlı inkişafın təmin olunmasında qloballaşmanın rolunu çox düzgün xarakterizə edərək demişdir: “Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin

davamlı inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrışikliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəlməsinə kömək etməlidir”.

Son illərdə sosial-iqtisadi inkişafda böyük nailiyyətlər əldə edən və dünyəvi dövlət quruculuğunu uğurla həyata keçirən Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu getdikcə artır və geostrateji əhəmiyyəti durmadan yüksəlir, o, regionun aparıcı dövlətinə çevrilmiş, onun iradəsi olmadan regionda bu gün heç bir problem həll edilə bilməz.

Beləliklə, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı sahəsində əldə etdiyi uğurlar bir daha əyani sübut edir ki, Ulu Öndərin bilavasitə təşəbbüsü, iştirakı və rəhbərliyi ilə formalaşdırılan və həyata keçirilən iqtisadi siyasət mövcud reallıqlar şəraitində ən düzgün, optimal və ən başlıcası isə alternativ olmayan gələcəyə istiqamətlənmiş yeganə bir siyasətdir. Məhz onun rəhbərliyi altında Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri qurulmuş, müstəqilliyimiz möhkəmlənmiş, zəruri siyasi – iqtisadi islahatlar aparılmış, demokratik proseslər dönməz xarakter almışdır.

Əbədi prezidentimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və ölkəmizin dövlətçilik tarixində yeni mərhələnin əsasını qoymuş sosial – iqtisadi inkişaf kursu 2003–cü il oktyabrın 31-dən başlayaraq onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən varislik prinsipini əsas götürməklə daha uzaqgörənliklə, yaradıcılıqla inkişaf etdirilir. İlham Əliyevdə siyasi lider üçün zəruri keyfiyyətlərin olduğunu böyük müdrikliklə və dəqiqliklə hiss edən Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, hər bir peşə üçün hansısa

genetik qabiliyyət olmalıdır, bu hər kəsdə olmur, onda isə var. «O, yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, İlham Əliyev bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcək. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm».

Cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildiyindən ötən dövr ərzində dövlət müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi, milli sahibkarlığın, milli istehsalın, regionların inkişafı əsasında ölkəmizdə dünyəvi, demokratik-hüquqi dövlətin formalaşdırılması, dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunması, iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi istiqamətində gördüyü çoxşaxəli titanik işlər, nəhayət sosial – iqtisadi inkişafda əldə olunmuş yüksək nəticələr birmənalı sübut edir ki, Ulu Öndər öz seçimində əsla yanılmışdır.

Bütün bunlar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Prezident İlham Əliyevin son 15 il ərzində ölkəmizdə yeritdiyi çevik və düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın dinamik və tarazlı inkişafı təmin olunmuşdur. Azərbaycanda əlverişli biznes, investisiya mühitinin formalaşdırılması, enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, işsizlik,

yoxsulluq problemlərinin həlli, infrastrukturun yeniləşdirilməsi sahəsində əldə olunan yüksək nailiyyətlər ilk növbədə ölkəmizdə müstəqillik illərində əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən olunmuş iqtisadi siyasətin məntiqi nəticəsi hesab edilməlidir. Bütün bunlar isə bizə əminliklə belə bir nəticəyə gəlməyə tam əsas verir ki, əsas ümumilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının başlıca vəzifələri, məqsəd və hədəfləri gələcəkdə də ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata keçiriləcəkdir.

1.7. AQRAR İSLAHATLARIN AZƏRBAYCAN MODELİ: İNKİŞAF POTENSİYALININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNƏ YÖNƏLDİLƏN DAVAMLİ YENİLƏŞMƏLƏR

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində, yeni iqtisadi sistemə keçidlə bağlı, həyata keçirilən transformasiya proseslərində aqrar islahatlar mühüm yer tutmuşdur. Keçid dövründə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən əsaslı aqrar islahatlar bazar təsərrüfatçılığı sisteminə adekvat aqrar strukturun formalaşdırılmasına yol açmaqla, kənd təsərrüfatı istehsalının böhrandan çıxarılması və uzunmüddətli dövrdə dinamik inkişafı üçün zəmin yaratdı. Bununla yanaşı, ölkəmizdə reallaşdırılan sürətli inkişaf strategiyası çərçivəsində, digər sahələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatın aqrar sektorunda da islahatlar ardıcıl surətdə davam etdirilib. İslahatların dərinləşdirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikasını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilib. Bu prosesin mərhələlər üzrə təhlili aqrar sahənin inkişaf şərtlərinin və mexanizmlərinin dəyərləndirilməsi baxımından maraq kəsb edir.

Əsaslı islahatlar və yeni aqrar strukturun yaranması

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin mərhələsində ölkədə baş verən iqtisadi böhran digər sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da istehsalın kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdı. İstehsal həcmələrində enmələr bütün bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarını əhatə edirdi.

Xalqın təkidli tələbləri ilə 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev o vaxt ölkədə yaranmış

mürəkkəb vəziyyətdə digər taleyüklü məsələlərlə bağlı, gərgin fəaliyyət göstərməklə yanaşı, aqrar sahədə yeni şəraitin tələblərinə uyğun islahatların həyata keçirilməsi məsələsini də diqqətdə saxlamışdır. Problemin çox böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyət daşımasını nəzərə alaraq, Ulu öndərin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə islahatların aparılmasına dair cəmiyyətin geniş təbəqələrinin təmsilçiliyinə əsaslanan müzakirələr təşkil olunmuşdu. Bu tədbirlərin təşkilində əsas məqsəd ölkədə aqrar islahatların aparılması üçün düzgün, ölçülüb-biçilmiş qərarların qəbul edilməsi idi.

1994-cü il dekabrın 23-də aqrar bölmədə iqtisadi islahatlara həsr olunmuş geniş müşavirədə çıxışında məsələnin xüsusi əhəmiyyətinə diqqət yönəldərək Ulu öndər demişdi: *“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq, mülkiyyət formasını dəyişmək, torpaq islahatı keçirmək, sərbəst iqtisadiyyata geniş yol açmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”*. (1)

Geniş müzakirələrdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 dekabr 1994-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Aqrar islahatın əsasları haqqında” və “Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanun layihələrinin işənilməsi üzrə geniş təmsilçilik əsasında komissiya yaradılmışdı. Bu, aqrar islahatların həyata keçirilməsi üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində tarixi addımlar idi. 1995-ci ilin fevral ayında “Aqrar islahatın əsasları haqqında” və “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Qanunlar qəbul olundu.

Bunun ardınca “Torpaq islahatı haqqında” Qanunun qəbul edilməsi ilə bağlı çoxsaylı ictimai müzakirələrin keçirilməsinə başlandı. Lakin o dövrdə torpaq islahatlarının hansı formada və hansı prinsiplər əsasında aparılması ilə bağlı fikirlər müxtəlif idi, ictimai rəy yekdil deyildi. Məsələn, torpaqların özəl mülkiyyətə deyil, uzunmüddətli icarəyə verilməsi, yalnız müvafiq təsərrüfatlarda işləyənlərə verilməsi və ya bütün kənddə yaşayanlara verilməsi, yaxud da bütün əhaliyə paylanması kimi ən müxtəlif variantlar müzakirə olunurdu.

Belə şəraitdə Ulu öndər torpaq islahatının həyata keçirilməsinin prinsipləri ilə bağlı öz müdrik və uzaqgörən mövqeyini ortaya qoymuşdur. 1996-cı il iyunun 24-də respublikada aqrar islahatların gedişi və torpaq islahatı haqqında qanun layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirədə torpağın kimlərə verilməsi barədə müxtəlif yanaşmaların mövcud olmasından söz açan Ulu öndər həmin məsələnin həlli zamanı başlıca diqqəti sosial ədalət prinsipinin əsas götürülməli olmasına, eyni zamanda, torpaqdan səmərəli istifadənin təmin edilməsi zəruriliyinə yönəldirdi. O, demişdi: *”Bütün tarix də bunu göstərdi ki, torpaqlardan yalnız o halda səmərəli istifadə etmək olar ki, bu torpaq kiminsə mülkü olsun, o buna şəxsi mülk kimi baxsın və ondan çox mənfəət götürməyə çalışsın”*.(2)

Beləliklə, torpaq islahatının Ulu öndər tərəfindən irəli sürülmüş “sosial ədalət və iqtisadi səmərəlilik” konsepsiyası əsasında aparılması ilə bağlı strateji yanaşma əsas götürüldü. Belə yanaşma xalqın mənafeyi ilə səsleşməklə bərabər, bazar iqtisadiyyatının təməl prinsiplərinə də uyğun idi. Torpağın əvəzsiz olaraq kənddə yaşayan bütün əhalinin şəxsi mülkiyyətinə verilməsi 1996-cı ilin iyul ayında qəbul olunan

“Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapdı.

İslahatların gedişində kolxoz və sovxozların ləğvindən sonra onların balansında olan əkinə yararlı torpaqlar, çoxillik əkmələr altında olan torpaqlar, habelə həyətyanı sahələr xüsusi mülkiyyətə verildi. Eyni zamanda heyvandarlıq üçün istifadə olunan yay və qış otlaqları, mal-qara düşərgələri dövlət mülkiyyətində saxlanıldı, əhalinin mal-qarası üçün örüş sahələri bələdiyyə mülkiyyətinə verildi.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar, əsaslı aqrar islahatları nəticəsində ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı sisteminə adekvat torpağa sahiblik və torpaqdan istifadə sisteminin formalaşması təmin edilib.

Azərbaycanda torpaq islahatı radikal səciyyəli idi. Həmin şəraitdə belə qərarların qəbulu heç də asan olmamışdı. Müvafiq yönümdə qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı Ulu öndər öz siyasi iradəsini ortaya qoyan zaman totalitar təsərrüfatçılıq sistemindən, özəl mülkiyyətə və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan sistemə keçid sahəsində təcrübə mövcud deyildi. Bundan əlavə, cəmiyyət üzvlərinin müəyyən qismi tərəfindən inamsızlıq və mühafizəkar mövqelər də nümayiş etdirilirdi. Lakin Ulu öndər bu islahatların qısa müddət ərzində müsbət nəticələr verəcəyi ilə bağlı öz uzaqgörən mövqeyini tərəddüdsüz olaraq bəyan edirdi. O, aqrar bölmədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş 2 aprel 1996-cı il tarixli müşavirədə demişdi: *“Mənim çox nikbin əhval-ruhiyyəmə var. Əminəm ki, iki-üç il içərisində biz kənd təsərrüfatında, iqtisadiyyatın digər sahələrində həm özəlləşdirməni, həm də bütün digər islahatları həyata keçirsək, inanırıq ki, bugünkü*

adamlar Azərbaycanın iqtisadiyyatını tanımayacaq. Böyük sıçrayış, irəliləyiş olacaqdır”.

Həqiqətən də, torpağın və digər istehsal vasitələrinin kəndlinin mülkiyyətinə verilməsi, istehsalçının təsərrüfat müstəqilliyinin təmin edilməsi əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının genişlənməsinə güclü stimullar yaratdı. İslahatlar son nəticədə istehsalın, böhrandan sonra, artım xəttinə çıxarılmasına imkanlar açdı.

Ümummilli liderin müəllifi olduğu əsaslı aqrar islahatların Azərbaycan modeli çərçivəsində effektivlik və ədalətlik prinsiplərinin uğurlu şəkildə əlaqələndirilməsi, habelə bu islahatların bazar münasibətlərinə sürətli keçid və sahənin davamlı inkişafı üçün möhkəm təməl yaratması beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də xüsusi vurğulanırdı.

İslahatlar nəticəsində torpağın kəndlilərin şəxsi mülkiyyətinə verilməsi və azad təsərrüfatşılıq prinsiplərinin formalaşdırılmasının təmin edilməsinin ardınca, 1999-2000-ci illərdən etibarən, aqrar sahəyə bazar iqtisadiyyatı sisteminə uyğun dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılmasına başlandı. Bu istiqamətdə, ilk növbədə, Ulu öndərin irəli sürdüyü *“biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik”* devizə uyğun olaraq, aqrar istehsalçılar üçün vergi yükünün azaldılması siyasəti həyata keçirildi, fermerlər torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün digər vergiləri ödəməkdən azad edildi. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əvvəlki dövrlərdə yaranmış büdcəyə olan vergi və digər başqa borcları silindi, habelə yeni şəraitdə istehsal məqsədləri üçün yanacağın (neft məhsullarının) güzəştli qiymətlərlə satışı həyata keçirilməyə başladı.

Rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatının inkişaf alətlərinin formalaşdırılması

Ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində özəl mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq praktikasının və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan aqrar siyasət mexanizmlərinin formalaşdırılması, bu sahədə yeni inkişaf məqsədlərini hədəfləyən islahatların, varislik prinsipi gözlənilməklə, sonrakı dövrlərdə də uğurla həyata keçirilməsinə imkan verdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasət çərçivəsində aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı məsələlər daimi diqqət mərkəzində olub, sistem transformasiyalarından sonrakı dövrdə islahatlar ardıcıl davam etdirilib. Prezidentin 2003-cü il noyabrın 24-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Fərmanda aqrar sektorda islahatların ikinci mərhələsinin başlanması ilə bağlı hökumətə tapşırıqlar verilmişdir.

2004-cü ildən etibarən sistemli və dayanıqlı inkişafın dövlət tənzimlənməsinin mütərəqqi bir metoduna çevrilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları çərçivəsində, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda aqrar sahədə islahatların dərinləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət Proqramlarının icrası nəticəsində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı yeni mexanizmlər müəyyən olundu.

Qeyd edilən dövrdə aqrar sahədə başlıca hədəflər maddi-texniki təminatın bərpası, modernləşdirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi əsasında istehsalın davamlı inkişaf yoluna çıxarılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi idi. Bununla əlaqədar, islahatlar çərçivəsində qurulan mexanizmlər aqrar istehsalın modernləşdirilməsi miqyaslarının genişləndirilməsinə yönəldilirdi. Bu istiqamətdə Dövlət Proqramları çərçivəsində kənd yerlərində sosial infrastrukturun inkişafı, meliorasiya-irrigasiya sistemlərinin köklü şəkildə yenidən qurulması, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, fermerlərin istehsal vasitələri ilə təminatının gücləndirilməsi məqsədilə “Aqrolizing” ASC-nin yaradılması tədbirlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2004-cü ildə yaradılmış səhmlərinin nəzarət zərfi 100 faiz dövlətə məxsus olan “Aqrolizing” ASC dövlət büdcəsindən müvafiq məqsəd üçün ayrılan vəsait hesabına alınan texnikanın lizing yolu ilə fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verilməsini və ya satılmasını təmin edirdi. “Aqrolozing”in qarşısına kənd təsərrüfatı texnikasının çatışmazlığının aradan qaldırılması, istehsalçılara güzəştli şərtlərlə müxtəlif növ texnika və avadanlıqların verilməsi məqsədi qoyulmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Ölkə başçısının müvafiq Sərəncamları ilə bu qurumun vəzifə və funksiyaları genişləndirildi. Bununla yanaşı, lizingin şərtlərinin istehsalçılar üçün daha əlverişli olmasını təmin etmək üçün ölkəyə idxal olunan, lizing predmeti olan texnika növləri idxal gömrük rüsumlarından və idxal zamanı əlavə dəyər vergisindən azad edildi. Lizingə verilmə və satış

şərtləri ardıcıl olaraq yüngülləşdirildi. Lizinqin əhatə dairəsi də genişləndirildi.

Aqrar islahatların ikinci mərhələsində yaradılan inkişaf mexanizmləri sırasında kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün subsidiyaların verilməsi də mühüm rola malikdir. Aqrar istehsalçıların dəstəklənməsinin bu forması ölkəmizdə 2007-ci ildən başlayaraq tətbiq edilib və onun əhatə dairəsi və həcmi ardıcıl olaraq genişləndirilib. Aqrar istehsalçıların dövlət tərəfindən subsidiyalasdırılması çoxşaxəli xarakter alıb.

Bu zaman, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, subsidiyaların verilməsində kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirmə əsasında inkişafının sürətləndirilməsinə dəstək məqsədi də önə çəkilməmişdi. Aqrar istehsalçılar üçün müəyyən edilən subsidiyalar funksional təyinatı etibarilə, əkin sahələrinin genişləndirilməsi ilə yanaşı, məhsul istehsalında müasir texnologiyaların tətbiqinə, istehsalın artmasının intensiv amillərinin fəallaşdırılması imkanlarının artırılmasına yönəldilmişdi. Gübrə, toxum, cins mal-qara, texnika, yanacaq, motor yağı və s. almaq üçün büdcədən verilən subsidiyalar və güzəştlər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımında mühüm rol oynamışdır. Belə yanaşma, istehsal bazasının genişləndirilməsi ilə yanaşı həm də fermerlərin istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsinə əhəmiyyətli yardım göstərməklə, məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunmasına şərait yaradırdı.

Aqrar islahatların ikinci mərhələsində həm də kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ixtisaslaşmış qurum vasitəsilə güzəştli kreditləşdirilməsi mexanizmi quruldu. Azərbaycan Dövləti tərəfindən aqrar bölmədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə

məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə dövlət dəstəyi məqsədilə kreditlərin cəlb edilməsini və təyinatı üzrə istifadəsini təmin etmək məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinin yaradıldı. Bu qurum dövlət büdcəsindən məqsədli ayırmalar hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, meliorasiya, su təsərrüfatı və aqrar bölmənin digər sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri üçün güzəştli kreditlər verilməsini təmin edirdi. Sözügedən qurum eyni zamanda Beynəlxalq təşkilatlarla və maliyyə qurumları ilə bağlanmış sazişlər çərçivəsində güzəştli layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edirdi.

Beləliklə, aqrar islahatların ikinci mərhələsində kənd təsərrüfatına çoxşaxəli dövlət dəstəyi sistemi qurulub, aqrar sferanın davamlı yüksəlişinə təminatlar formalaşdırılıb. Ümumi iqtisadi strategiya çərçivəsində yaradılmış şərait aqrar sahədə istehsal potensialının inkişafına etibarlı zəminlər yaradıb, başlıca istiqamətlər üzrə irəliləyişlərə yol açıb. Həmin dövrdə ölkədə reallaşdırılan sürətli inkişaf strategiyası çərçivəsində kənd təsərrüfatının həcmnin 2 dəfə artması təmin olunub.(3) Kənd təsərrüfatı məhsullarının artım templəri ölkə əhalisinin artım templərini 3 dəfədən çox qabaqlayıb, bununla əlaqədar, adambaşına istehsal həcmi 1.5 dəfədən çox yüksəlib. (4) Ərzaq təyinatlı məhsullarla özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunub, meyvə, tərəvəz və bir sıra digər kənd təsərrüfatı məhsulları və onların emalından alınan ərzaq məhsulları və içkilərin ixracının həcmi artıb. Bu məhsulların payına qeyri-neft ixracının yarısından çoxu düşüb.

Aqrar sahədə islahatların yeni mərhələsi: artım potensialının gücləndirilməsinin iqtisadi və institutsional mexanizmlərinin inkişafı

Kənd təsərrüfatının inkişafının hazırkı mərhələsində fermerlərə yaxınlıq, səmərəli idarəçiliyin təmin edilməsi və innovasiyaların geniş yayılmasının dəstəklənməsi aqrar siyasətin əsas prinsipləri kimi qəbul olunmuşdur. Həmin prinsiplərə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi ilə müəyyən olunmuş strateji hədəflərə çatılması məqsədilə, aqrar islahatların daha da dərinləşdirilməsi əsasında çevik və işlək inkişaf mexanizmləri formalaşdırılır. Göstərilən istiqamətdə fəaliyyətin bir neçə əsas istiqamətini ayırmaq olar.

İlk növbədə, kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri ilə təminat mexanizmləri yeniləşdirilir. Nəticədə, fermerlərin istehsal vasitələrini əldə etmə şərtləri daha da yüngülləşdirilir. Aqrar istehsalçılar tərəfindən texnikanın dəyərinin ödənilməsində qismən azad olmalarla yanaşı, güzəştli kreditləşdirmə aləti də tətbiq olunur. Bununla yanaşı, qeyd edilən sahədə islahat istehsal vasitələri ilə təminatın rəqabətli bazarının formalaşdırılmasına yönəldilib. Yeni şəraitdə aqrar sahədə istifadə olunan istehsal vasitələrinin güzəştli şərtlərlə satışı və lizinqə verilməsində “Aqrolizing” ASC ilə bərabər, digər təchizatçılar da iştirak edə bilirlər. Nəticədə güzəştli satışda əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş inhisarçılıq vəziyyətinə son qoyulur. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı texnikasının güzəştli satışında “Aqrolizing” ASC-nin payı 30.7 faizə düşüb. (6)

Bazarın liberallaşdırılması, öz növbəsində, fermerlərə satılan texnika, gübrə və digər istehsal vasitələrinin qiymətlərinin aşağı salınması və keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırır.

Eyni zamanda, islahatların yeni mərhələsində kənd təsərrüfatı istehsalçılarının subsidiyalaşdırılması mexanizmi təkmilləşdirilir. Bu istiqamətdə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş və cari ildən tətbiqinə başlanan “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması” Qaydası ilə müəyyən edilən mexanizmlər fermerlərə verilən subsidiyaların kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf aləti kimi funksionallığının yüksəldilməsini təmin edir. Yeni subsidiya mexanizmləri prioritet sahələrin inkişafının daha güclü stimullaşdırılmasına, ayrı-ayrı sahələrin inkişafı üçün təbii-iqlim amilləri ilə təmin olunan potensialın əlverişli reallaşdırılmasına, həmçinin istehsalın gedişində aqrotexniki qaydalara əməl olunmasının təşviqinə imkanlar açır.

Müasir mərhələdə kənd təsərrüfatının inkişafının iqtisadi vasitələrlə dəstəklənməsinə aqrar sığorta sisteminin inkişafı sahəsində həyata keçirilən islahatlar da əhəmiyyətli təsir göstərir. 2019-cu ildə “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul olunub, bu Qanuna müvafiq olaraq, Aqrar Sığorta Fondu yaradılıb. Hazırda aqrar sığortanın xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsinə uyğun və şəffaf mexanizmləri formalaşdırılır.

İslahatların hazırkı mərhələsində institutsional yeniləmələr də önəmli yer alır. Yeni şəraitdə sahə idarəetmə qurumlarının fəaliyyətində inzibati funksiyaların getdikcə daha çox aqrar

istehsalçılara xidmətlər göstərilməsi ilə tamamlanması təmin olunur. İslahatların gedişində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rayon bölmələri bazasında xidmət qurumu statuslu Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzləri yaradılıb. Bu Mərkəzlər tərəfindən “vahid pəncərə” prinsipi əsasında fermerlərə 70-ə yaxın xidmət göstərilir. (6) İslahatlar çərçivəsində fitosanitar xidmətlərin, baytarlıq xidmətlərinin, habelə toxumçuluq sahəsində xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə, müvafiq qurumların modernləşdirilməsinə yönəldilən tədbirlər həyata keçirilir.

Eyni zamanda, istehsalçılara yaxınlığın təmin edilməsi məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında və rayonlarda Fermerlər Şurası yaradılıb.

Kənd təsərrüfatında islahatların uğurla aparılmasının vacib şərti innovativ idarəetmə sistemlərinə keçidin təmin olunmasıdır. Bu baxımdan “Elektron kənd təsərrüfatı” sisteminin yaradılması xüsusi önəm daşıyır. Hazırda elektron kənd təsərrüfatının qurulması ilə bağlı təşkilati, texniki və institutsional xarakterli əsas işlər həyata keçirilib. Artıq, elektron kənd təsərrüfatının aqrar istehsalçılara dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi prosesində şəffaflığın və operativliyin təmin olunmasına şərait yaradan bir alət kimi istifadəsinə başlanılıb. Elektron kənd təsərrüfatının vahid sistem kimi formalaşması 2020-ci ilin sonuna qədər başa çatdırılmalıdır. Gələcəkdə aqrar sahədə tənzimləmə ilə bağlı bütün tədbirləri həmin sistem vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi illərində aparılan aqrar islahatlar modeli bu islahatların məqsədlərindən, həyata keçirilmə şəraitindən irəli gələn xüsusiyyətlərə malikdir. Torpağa sahiblik və torpaqdan istifadə sistemində dəyişikliklər

baxımından islahatlar radikal və sürətli olub. Ölkədə nisbətən qısa müddət ərzində sosial ədalət və səmərəlilik prinsipləri əsas götürülməklə, bazar təsərrüfatçılığına adekvat torpaq münasibətləri formalaşdırılıb.

Eyni zamanda, yeni iqtisadi sistem daxilində zəruri inkişaf mexanizmlərinin yaradılması ilə bağlı islahatlar tədrici və mərhələli xarakter alıb. Bu yönümdə islahatlar aqrar sahənin ümumi inkişaf şərtlərində baş verən irəliləyişləri və konkret hədəflərdən irəli gələn vəzifələri nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Aqrar islahatların Azərbaycanda formalaşmış modeli, bütövlükdə, uzunmüddətli dövrdə kənd təsərrüfatı üçün dinamik inkişaf şəraitinin təmin edilməsi baxımından əlverişli hesab edilir.

1.8. TƏCRÜBƏLİ RƏHBƏR VƏ İQTİSADI TƏRƏQQİ (1969-1982-ci illər)

Ölkəmizin tarixi inkişaf müstəvisi çoxsaylı dahi şəxslərin möhtəşəm fəaliyyətlərinə şahidlik etmişdir. Bu sirada imzası nəhəng layihələrin altında olan Heydər Əlirza oğlu Əliyev xüsusi yerlərdən birini tutur. Fəaliyyətinin təzahürü, təcrübəsi, diplomatik gedişləri, əhalidə yaratdığı sevgi qarşılığında xalqın həqiqi rəhbərinə çevrilmiş bu şəxs XX əsrdə iki dəfə Azərbaycan Respublikasının “idarəetmə sükana” gətirilmiş, öz qabiliyyətlərini ölkəmizin çiçəklənməsinə yönəltdir.

1969-1982-ci illəri əhatə edən birinci hakimiyyət dövrü Azərbaycan Respublikasının Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının tərkibində olmasına təsadüf edir. 1941-1945-ci illərdə “hər şey qələbə üçün, hər şey Vətən üçün” şüarını özünə əsas məqsəd seçən, müharibədə istifadə olunan döyüş texniki vasitələri üçün yanacağın ümumi həcmnin 80%-ə qədərini ödəyən, 1947-1969-cu illərdə ən yüksək hasilat və dəyər ifadəsində məhsul yaratma imkanlarından birinə malik respublikamız əldə olunan nəticələrin ittifaq vahidləri arasında bölüşdürülməsi sahəsində ən aşağı yeri tuturdu. İstehsal olunan əmtəələrin əsasən xammal şəklində digər respublikalara göndərilərək, onlarda hazır məhsul şəklinə salınması “mərkəzin donoru” rolunda çıxış edən ölkəmizin ÜMM, ÜDM kimi göstəricilərinə, İttifaq büdcəsindən bölüşdürülən maliyyə vəsaitlərinin səviyyələrinə mənfi yöndə təsir edirdi. Təkcə bir statistik faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 1969-cu ildə SSRİ üzrə ÜMM səviyyəsində 43%-lik artım müşayət olunduğu halda, bu göstərici Azərbaycan Respublikası üzrə təqribən 2

dəfə az olmuşdur (22%-ə yaxın) ki, bu da İttifaq üzvləri üzrə ən kiçik ifadədir.

Vəziyyətin bu məcrada inkişafı ölkənin idarə edilməsində dəyişikliklərin aparılması zərurətini şərtləndirmişdir. Məntiqi nəticə kimi 1969-cu ildə artıq qənaətbəxş idarəetmə təcrübəsinə yiyələnmiş Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gətirilməsi atılacaq mütləq addımlardan biri kimi seçilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının kompleks və sistemli inkişafının təmin edilməsi məqsədilə hüquqi-normativ bazanın əlaqələndirilmiş şəkildə təkamülü ardıcıl sürətdə həyata keçirilmişdir. Tərkibi kifayət qədər zəngin olan, Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən icraya yönəldilən sənədlər sırasında aşağıdakı Qərarların əhəmiyyəti xüsusilə vacibdir:

✓ “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”(23.07.1970);

✓ “Azərbaycan SSR-in xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 25.07.1970);

✓ “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında”(09.07.1975);

✓ “1976-1980-ci illərdə respublikada sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi təkliflərinin nəzərdən keçirilməsinin nəticələri barəsində”(27.07.1976)

✓ “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırılmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”(22.02.1979) və s.

Normativ bazanın mütəmadi formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi respublikada rəhbərliyin real fəaliyyətinin çoxşaxəli, kompleks yanaşma, sistemli araşdırma, mütləq

təcrübələrə yiyələnmə kimi meyarlar üzərində həyata keçirilməsini diktə edirdi. Deyilənlər əsasında zaman kəsikləri nəzərə alınmaqla ardıcıl vəzifələr təsnifləşdirildi, onlara uyğun icra mexanizmləri hazırlandı. Digər tərəfdən, Heydər Əliyevin respublikaya birinci rəhbərlik dövrünün 1969-1982-ci illər oldyğu üçün tərəfimizdən aparılan araşdırmanın əsas obyektlərini IX (1971-1975) və X (1976-1980) beşilliklər təşkil edir.

Beşilliklərin hər biri üzrə əsas göstəricilərin təhlili bir sıra təkamül məqamlarının mövcudluğuna diqqəti çəkir. Burada təməl nöqtəsi kimi VIII beşillik çıxış etməkdədir. Bu sırada əsas olanlarını nəzərə çatdırmaq məqsədəuyğun olardı.

1. VIII beşillikdə:

✓ pambığın məhsuldarlığı 16 sent., taxılın - 10,9 sent., üzümün - 40,4 sent. təşkil etmişdir;

✓ kənd təsərrüfatı istehsalının orta illik həcmi səkkizinci beşillikdən **34 %** çox olmuşdu;

✓ hər inəkdən süd sağımı 700 litr həddində olmuşdur;

2. IX beşillikdə:

✓ sənaye istehsalı planlaşdırılan 43-45 % qarşılığında 50% artmışdı;

✓ əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin edilməsindəki nəticələr (ümumi məhsulun həcmi) 51,5 mlrd. manattəşkil etmişdi;

✓ ictimai kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı 41%, əmək məhsuldarlığı 26% artmışdır;

✓ hər inəkdən süd sağımı 1200 litr həddinə çatdırılmışdır;

3. X beşillikdə:

✓ ictimai əmək məhsuldarlığı 28% artmışdı;

✓ əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin edilməsindəki nəticələr (ümumi məhsulun həcmi) 75 mlrd. manattəşkil etmişdi;

✓ ictimai kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı 46%, əmək məhsuldarlığı 27% artmışdır;

1971-1980-ci illər ərzində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2 dəfə artmışdı. On il ərzində 5,5 mln. ton pambıq, 7,4 mln ton üzüm, 5 mln ton tərəvəz tədarük edilmişdi. Kolxoz və sovxozlarda əvvəlki onilliklə müqayisədə dövlətə 1,5-3 dəfə çox heyvandarlıq məhsulu təhvil verilmişdi.

1969-1982-ci illərdə milli gəlir 2,5 dəfə artaraq 5,4 mlrd manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə respublikada sənaye istehsalı 2,7 dəfə artmış, 13 il ərzində 101,5 mlrd. manatlıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da əvvəlki 50 ildəkinə bərabər və ya əvvəlki 30 ildəkindən iki dəfə çox idi. Bu zaman xalq istehlak malları istehsalı 3 dəfə artmışdı. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 13 ildə 2,7 dəfə artmışdır. Taxıl, pambıq, üzüm, meyvə, tərəvəz və tütünün məhsuldarlığı xeyli yüksəldi. Bütövlükdə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 2,2 dəfə artmış, su təsərrüfatı tikintisinə 2 mlrd. manatdan çox vəsait qoyulmuşdur, bu da əvvəlki 50 ildəkindən (800 mln. manat) iki dəfə çoxdur.

13 il ərzində iqtisadiyyatın inkişafına 21,3 mlrd. manat kapital yönəldilmişdir ki, bu da əvvəlki 50 ildəkindən 1,5 dəfə artıqdır. 250 müəssisə, sex və istehsal obyekti tikilmiş, əsas fondlar 18,6 mlrd. manat artmış, fond verimi 1,3 dəfə yüksəlmişdir .

1969-1982-ci illərdə tikinti və aqrar sahələr üzrə xalis məhsulun həcmi hər il orta hesabla müvafiq olaraq 7,5% və

5,2% artmışdır. Bu illər xüsusi ilə aqrar sahə üçün məhsuldar olmuş və oradabaş verən uzunmüddətli geriləmə prosesinin qarşısı tam alınmışdır. 1982-ci ildə istehsal olunmuş xalis aqrar məhsul 1969-cu ildəkindən 2,6 dəfə, sahənin milli gəlirdə xüsusi çəkisi 7,8%-i artmışdır.

Ümumyyətlə, 1969-1982-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının sənaye sahəsində məhsul istehsalının real həcmi 2,7 dəfə atmış, orta illik artım sürəti 7,9 faiz təşkil etmişdir (ittifaq üzrə ən yüksək göstərici). Respublikanın ərazisi üzrə məhsuldar qüvvələrin inkişafında və yerləşdirilməsində böyük irəliləyişlər baş vermişdi. 13 il ərzində əhalinin mərkəzdənkənar işlə təmin olunması 57%-dən 51% səviyyəsinə enmişdir. 1980-ci ildə kimya və neftkimya sənayesinin, maşınqayırma və elektroenergetikanın sənayenin ümumi məhsulunda payı 27 faiz təşkil etmişdir. 1970-1982-ci illərdə bütün sənaye orta hesabla hər il 8%-lik artımla irəliləyirdisə, bu sahələrin orta illik inkişaf sürəti 10% olmuşdur. 1982-ci ildə Respublikada 16,9 mlrd. Kvt-saat elektrik enerjisi, 12,9 milyon ton neft, 221,8 min ton mineral gübrə, 318,7 min ədəd dəyişən cərəyan elektrik mühərrikləri, 430 min ədəd məişət kondisionerləri, 286 min ədəd soyuducu və buxanalar, 1692 min kubmetr yığma dəmir-beton konstruksiyalar və məmulatlar, 1186 min ton sement, 299 min ton pambıq mahlıcı, 37 mln.cüt corab məmulatları, 19,4 mln.cüt gön ayaqqabı, 60,5 min ton ət, 200,5 min ton üzlü süd məhsulları, 503 mln.şərti banka meyvə-tərəvəz konservləri, 86 min ton qənnadı məmulatı, 11,8 mln. dekalitr üzüm şərabı və s. məhsullar istehsal edilmişdir.

Sənaye üzrə orta aylıq nominal əmək haqqının səviyyəsinin artması əsasən mütərəqqi sahələrin inkişafı ilə

bağlı olub, bu sahələrdə əməyin ödənilməsi nisbətən yüksək səviyyə ilə səciylənirdi. 1969-cu illə müqayisədə 1982-ci ildə bütövlükdə sənaye üzrə orta aylıq əmək haqqının səviyyəsi 1,5 dəfə artsa da yanacaq sənayesi, əlvan metallurgiya, maşınqayırma, tikinti materialları sənayesi kimi sahələrdə bu göstəricinin artım sürəti daha yüksək olmuşdur. 1969-1982-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyəti olan 173-dən çox yeni sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, mövcud müəssisələr yenidən qurulmuş, genişləndirilmiş və yeni istehsal sahələri istismara verilmişdir. Bu müəssisələrin arasında keçmiş İttifaqda ən iri Bakı Məişət Kondisionerləri, “Azon”, Elektron Hesablama Maşınları, Bakı radioquraşdırma, Sumqayıt Kompresorlar, Şirvan cihaz-qayırma və s. zavodlar, Bakı və Mingəçevirdə iripanelli evtikmə kombinatları, Salyanda plastik kütlənin emalı, Mingəçevirdə rezin-texniki məmulatları, Masallıda keramzit çınqıl zavodları və digər subyektlər nümunə olaraq göstərilə bilər. Göstərilən dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində 13 sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ölkədə iri miqyaslı tikinti proqramının həyata keçirilməsi üçün böyük məbləğdə kapital qoyuluşu tələb olunurdu və 1969-1982-ci illərdə iqtisadiyyatın inkişafına 1920-1968-ci illər ərzində istifadə edilmiş kapital qoyuluşundan 4,5 dəfə çox kapital qoyuluşu yönəldilmişdir. Təkcə 1982-ci ildə istifadə edilmiş kapital qoyuluşunun həcmi 1950-ci ildəkindən 29,5 dəfə, 1956-cı ildəkindən 12,6 dəfə, 1968-ci ildəkindən 6,7 dəfə çox olmuşdur. 1969-1982-ci illərdə Respublika əhalisinin mənzil şəraiti tanınmaz dərəcədə dəyişmiş, ümumi sahəsi 19,4 mln.m² olan yaşayış evləri ölkə vətəndaşlarının istifadəsinə

verilmişdir. Bu illərdə 483,4 min şagird yerlik ümumtəhsil məktəbləri, 68,1 min yerlik məktəbəqədər uşaq müəssisələri, 13,5 min çarpayılıq xəstəxana, növbədə 13,7 min nəfər qəbul edən ambulatoriya-poliklinika müəssisələri inşa edilmişdir. 1982-ci ildə istifadəyə verilmiş xəstəxana çarpayılarının sayı 1969-cu illə müqayisədə 42,2%, məktəbəqədər uşaq müəssisələrində yerlərin sayı isə 16,1% artmışdır.

1982-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1969-cu illə müqayisədə 2,5 dəfə artmış, 1969-cu ildəki 573,9 min tona qarşı 1211,3 min ton taxıl, 299,4 min tona qarşı 558,9 min ton pambıq, 272,0 min tona qarşı 1815,6 min ton üzüm, 372,0 min tona qarşı 916,7 min ton tərəvəz, 24,5 min tona qarşı 57,0 min ton tütün, 52,2 min tona qarşı 345,0 min ton meyvə və giləmeyvə istehsal olunmuşdur. 1970-1982-ci illərdə orta illik məhsuldarlıq əvvəlki 13 ilin məhsuldarlığından taxıl üzrə 1,9 dəfə, pambıq üzrə 1,8 dəfə, tütün üzrə 2 dəfə, tərəvəz üzrə 1,6 dəfə, meyvə üzrə 1,4 dəfə, üzüm üzrə 2 dəfə, çay yarpağı üzrə 2,3 dəfə çox olmuşdur. Respublikada üzümçülüyn inkişafında daha böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Üzüm istehsalında Respublikanın xüsusi çəkisi keçmiş İttifaqda 1969-cu ildəki 6,5 faizə qarşı 1982-ci ildə 23,2 faiz təşkil etmişdir.

Ümumi istifadədə olan nəqliyyatla 1969-cu ildə 243,1 milyon ton yük, 527,8 milyon nəfər sərnəşin daşınmışdır. Daşınan yüklərin həcmi və sərnəşinlərin sayı 1982-ci ildə 477,9 milyon ton yükə, 961,5 milyon sərnəşinə çatdırılmışdır. 1969-cu ilə nisbətən yük daşınması 2 dəfəyə yaxın, sərnəşin daşınması isə 82,2 faiz artmışdır. Yük daşınması dəmir yolunda 21,1 faiz, hava nəqliyyatında 25,0 faiz, boru kəmərləri üzrə 3,7 dəfə, avtomobil nəqliyyatında 2,2 dəfə artmışdır. Yüklərin 82,5

faizi və sərnişinlərin 69,8 faizi avtomobil nəqliyyatı ilə daşınmışdır.

1969-cu ildə bərk örtüklü yolların uzunluğu 12,7 min km təşkil etmişdirsə, 1970-1982-ci illərdə 7,7 min km yeni yollar çəkilmiş və bu göstərici 20,4 min km-ə çatdırılmışdır. 1982-ci ildə boru kəmərləri vasitəsilə neft və neft məhsullarının ötürülməsi, qazın nəqli 1969-cu ilə nisbətən 3,7 dəfə artaraq 19,4 milyon ton həcmində olmuşdur. 1982-ci ildə Bakı metropolitenində daşınan sərnişinlərin sayı 1969-cu ilə nisbətən 3,3 dəfə artmışdır.

1970-82-ci illərdə Respublikada poçt və rabitə xidmətlərinin həcmi 1969-cu ilə nisbətən 1982-ci ildə 2,8 dəfə, ümumi istifadədə olan telefon aparatlarının sayı 2,2 dəfə, şəhərlərarası telefon danışqları 3 dəfə artmış, poçt göndərişlərinin sayı 306 mln.ədəd artaraq 933,6 mln. təşkil etmişdir.

1969-1982-ci illər ərzində ölkəmizdə ticarət müəssisələrinin sayının, onun əsas göstəricisi olan əmtəə dövriyyəsinin, o cümlədən əhalinin alıcılıq qabiliyyətini xarakterizə edən adambaşına əmtəə dövriyyəsinin artması ticarətin inkişafının əyani sübutudur. Müvafiq zaman kəsiyində ticarət şəbəkələrindən əhaliyə satılmış istehlak mallarının həcmi təqribən 2 dəfə artmışdır. Eyni artım dərəcəsi iaşə xidmətləri sahəsində də müşayət olunmuşdur. Bu illər ərzində əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin ümumi həcmində 2,8 dəfəlik artıma məruz qalmışdır.

XX əsrin 60-cı illərinin axırında başlanmış və 70-ci illərdə davam edən iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsalın sürətli artımı ilə yanaşı bütün səviyyələrdə təsərrüfatçılığın təkmilləşdirilməsi, maddi və əmək ehtiyatlarından qənaətli

istifadə edilməsi müəssisə və təşkilatların daha səmərəli və yüksək mənfəətlə fəaliyyət göstərmələrinə imkanlar yaratmışdı. Belə ki, 1969-1975-ci illərdə respublika müəssisə və təşkilatlarının mənfəəti 63,2%, sonrakı yeddi il ərzində isə 69,1% artmışdır. 1969-cu illə müqayisədə 1982-ci ildə təsərrüfat subyektləri tərəfindən 2,9 dəfə çox mənfəət əldə edilmişdir. Bu dövrdə sənaye müəssisələrinin mənfəəti 2,5 dəfə, tikinti müəssisə və təşkilatlarının mənfəəti 4,7 dəfə, nəqliyyat və rabitə müəssisələrinin mənfəəti 38,4%, ticarət və xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin mənfəəti isə 3,1 dəfə artmışdır.

70-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının uzun müddətli və xroniki geriləməsinin qarşısı tam alınmışdı. 1982-ci ildə kənd təsərrüfatında 1969-cu illə müqayisədə 76 dəfə çox mənfəət əldə edilmişdir. Nəzərdən keçirilən dövrdə kolxoz, kooperativ müəssisələri və ictimai təşkilatlardan gəlir vergisi üzrə daxilolmalar 4,7 dəfə, dövlət müəssisə və təşkilatlarından mənfəət və dövriyyədən vergiləri üzrə daxilolmalar isə müvafiq olaraq 2 dəfə və 1,6 dəfə artmışdır.

Dövlət büdcəsinin vəsaitləri əsasən ölkənin istehsal qüvvələrinin inkişafına və əhəlinin maddi və mədəni tələbatlarının ödənilməsinə xərclənirdi. 1969-cu ildə büdcə vəsaitlərinin 95,5%-i, 1982-ci ildə isə 93,6%-i iqtisadiyyatın və sosial-mədəni sahələrin (elm, təhsil, idman, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri və sosial təminat da daxil olmaqla) inkişafına xərclənmişdi.

1982-ci ildə məşğul əhəlinin sayı 1969-cu illə müqayisədə 1,4 dəfə artaraq 2428.2 min nəfərə çatmış, ölkədə fəhlə və qulluqçuların əmək haqqının artırılması və tənzimlənməsi üzrə

böyük tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ölkədə geniş elmi müəssisələr şəbəkəsi yaradılmışdır. Ali təhsil ocaqlarında və elmi müəssisələrdə elmi işlərlə məşğul olan 23 min nəfər elmi, elmi-pedaqoji işçilər və mütəxəssislər çalışırdı, onların 1/3-ni qadınlar təşkil edirdi. 1969-1982-ci illərdə elmi işlərlə məşğul olan elmi, elmi-pedaqoji işçilərin və mütəxəssislərin sayı üçdə bir qədərən çox artmışdır. Elmlər doktorlarının sayı 60% və elmlər namizədlərinin sayı isə 77% artmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyə gətirilməsindən sonra Azərbaycan Respublikası üzrə inkişafın ümumi səviyyəsi, istiqamətləri ilə yanaşı onun tərkib ərazi komponenti olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da bəhs olunan yönərdə irəliləmələr müşayət olunmuşdur. Tək bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, iqtisadiyyatın lokomotivi hesab olunan sənayenin vəziyyətində 1956-60-cı illər üzrə 6%-lik artım olduğu halda, bu göstərici 1971-75-ci illərdə 21%-ə bərabər olmuşdur. Dahi şəxsiyyətin 1969-cu ildə ölkənin siyasi rəhbəri kimi fəaliyyətə başlaması Naxçıvan MSSR-in iqtisadi vəziyyətində də ciddi dönüşlərə səbəb olmuşdur. Bu əsasda xüsusilə də maddi istehsal sferasını əhatə bir neçə göstəricinin vəziyyətindəki dəyişiklərin dinamik vəziyyətinə nəzər salaq:

✓ İqtisadiyyata əsaslı vəsait qoyuluşu üzrə 8-ci beşillikdə (1966-70-ci illər) ümumilikdə 195 mln manat təşkil etdiyi halda onun 54,8%-i (və ya 105 mln.manat) 1969-70-ci illərin payına düşür;

✓ Sənaye məhsulu 1969-70-ci illərdə həmin beşilliyin ilk 3 ilinə nisbətən 83% artmışdır;

✓ 1969-70-ci illərdə tikinti quraşdırma sahəsinin inkişafına *76 mln manat* əsaslı vəsait qoyulmuşdur ki, bu da əvvəlki iki ilə nisbətən *18 mln.manat* və ya *31,0%* çoxdur;

✓ 1970-73-cü illərdə MR-də sənayenin inkişaf sürəti *25,5%* təşkil etmişdir;

✓ 1973-cü ildə sənaye məhsulu üzrə əmək məhsuldarlığının artırılması *80%-ə* çatmışdı;

✓ 1970-73-cü illərdə kənd təsərrüfatında taxıl istehsalı *30%*, tütün *8,9%*, tərəvəz *4 dəfə*, süd *54%*, ət *45%*, yumurta *80%* artmışdır;

✓ IX beşillik üçün (1971-75-ci illər) *10 mln* şərti konserv bankası, *1000 ton* ət, *25 min* kubmetr dəmir-beton məmulatı, *150 mln.* mineral su butulkası, *54 ton* barama, *310 ton* qənnadı məmulatı, *1 mln* ədəd kərpic və digər sənaye məhsulu istehsalı planlaşdırılır. VIII beşilliklə müqayisədə tütün istehsalı *60%*, üzüm *2,9 dəfə*, tərəvəz *3,7 dəfə*, süd *2,4 dəfə*, yumurta *30%* artırılmalı idi;

✓ 1971-1975-ci illərdə əsaslı tikintiyə *210 mln manat*, tikinti quraşdırma işlərinə isə *175 mln.manat* vəsait ayrılmışdı. Bu isə əvvəlki *46 il* (1925-70-ci illər) ərzində qoyulmuş vəsaitdən dəfələrlə çoxdur;

✓ 1971-75-cü illərdə alüminium qablar zavodu, tikiş fabriki, dəmir-beton məmulatı zavodu, evtikmə kombinatı, iki şərab zavodu, elektrotexnika, avtotəmir zavodu, mebel fabriki, Parağaçay filiz mədəni, Sirab mineral sular zavodu və s. işə salındı;

✓ 1971-73-cü illərdə öncəki 3 ilə nisbətən *1,5 dəfə* çox sənaye məhsulu, o cümlədən *1,6 dəfə* çox xalq istehlak malları istehsal edildi və satıldı;

✓ “Naxçıvan MSSR-in xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında” (08.01.1974) qərarının qəbulu ilə istehsal potensialının artırılması sahəsində kompleks işlərin görülməsinə başlanıldı. Nəticədə təkcə muxtar respublika sənayesi üzrə məhsul istehsalı həcmi 23 *mln.manatdan* 52 *mln.manata* yüksəldi. 1977-ci ilə II yığma dəmir-beton məmulatları zavodu, 1979-cu ildə 50 mln ədəd butulka istehsalı gücündə şüşə tara zavodu, 1982-ci ildə 10 min kubmetrlik Şahtaxtı travertin bloklar karxanası, 1984-cü ildə iri paneli evtikmə zavodu inşa edilərək istifadəyə verildi. Nəticədə 1980-ci ildə 21,2 min kubmetr dəmir-beton məmulatı, 24,3 min kubmetr əmtəə betonu, 55,4 min kubmetr travertin bloku, 2,5 mln. ədəd kərpic və s. istehsal edilmişdi;

✓ Elektrik enerjisi istehsalı 1970-ci ildə 0,5 mln Kvt-saatdan 1908-ci ildə İran İR ilə birgə “Araz SES” layihəsinini crası nəticəsində 21,0 mln Kvt-saata çatdırılmışdır və s.

1969-1982-ci illərdə Naxçıvanda kadrların hazırlanması, onların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi daima nəzarət altında saxlanılır. Bu istiqamətdə Ümummilli liderin “Kadr taxıl deyil ki, bu il əkdin, beş aydan sonra onun məhsulunu götürəsən... Rəhbər vəzifə üçün kadr hazırlamaq on il, on beş il vaxt tələb edir. Biz indi gərək həm bu gün haqqında fikirləşək, həm də kadrların hazırlanması prosesini elə təşkil edək ki, beş il, on il, on beş il bundan sonrakı iş üçün də yararlı kadrlar hazırlansın” fikri məsələnin nə dərəcədə aktual, vacib olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Ali məktəbi təmsil etdiyimiz üçün bir neçə kəlmə də bu sfera haqqında demək məqsədəuyğun olardı. 1970-ci illərdə Naxçıvan MR-də pedaqoji kadrların sayının artmasını göstəriciləri müəllif tərəfindən hesablanaraq müəyyən edilmiş aşağıdakı cədvəldən də görmək olar

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

İllər	Bütün müəllimlərin sayı	Müəllimlərin tərkibi		
		ali	natamam	Orta
1970	3120	766	662	1133
1975	4527	2344	614	920
1980	5276	3949	517	785

Digər tərəfdən:

№	Göstəricilər	İllər üzrə (nəfərlə)		Nisbi kənar- laşma
		1970	1979	
1.	əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ali təhsillilər	142	277	+95,1%
2.	hər 1000 nəfərə orta təhsilli qadınların sayı	96	244	+2,5d.
3.	hər 1000 nəfər fəhlə üzrə orta təhsillilər	273	498	+82,4%
4.	hər 1000 nəfər fəhlə üzrə natamam orta təhsillilər	324	262	-19,2%
5.	hər 1000 nəfər fəhlə üzrə ibtidai təhsillilər	198	140	-29,3%
6.	Ali məktəbdə təhsil alan tələbə sayı	1,1 min	3,8 min	+3,5d.
7.	Orta ixtisas məktəblərində təhsil alanların sayı	414	772	+86,5%
8.	muxtar respublikada çalışan ali təhsilli mütəxəssislərin sayı	3159	7875	+2,4d.
9.	muxtar respublikada çalışan orta ixtisaslı mütəxəssislərin sayı	4827	7425	+1,5d.

Göründüyü kimi, 70-ci illərdə Naxçıvan MR-də yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması istiqamətində uğurlu addımlar atılmağa başlanmışdı. 1971-ci ildə Naxçıvanda Politeknik texnikumu, 1972-ci ildə (1967-ci ildə filial kimi yaradılan) Naxçıvan Pedaqoji İnstitutu, 1975-ci ildə isə orta ixtisas musiqi məktəbi fəaliyyətə başladı. Məhs ardıcıl fəaliyyətin nəticəsi idi ki, 1985-ci ildə ali və orta təhsilli mütəxəssislərin buraxılış sayı 1114-ə çatmışdı. 1971-1980-ci illərdə ali və orta ixtisas təhsilli mühəndis və texniklərin sayı 2,2 dəfə, aqronom, zootexnik, baytar həkimi və meşəçilərin sayı isə 1,7 dəfə artmışdı. Pedaqoji kadrların keyfiyyət tərkibində də dəyişikliklər baş vermişdi. 1980-ci ildə 62 müəllimdən 56-sı ali, 6-sı orta ixtisas təhsilinə malik idi, halbuki 1970-ci ildə 44 texniki-peşə məktəbi işçisindən yalnız birinin ali təhsili var idi. Qalan 18-nin orta ixtisas, 25-nin isə orta təhsili var idi. Azərbaycan elminin sürətli inkişafında, mühüm elmi-texniki problemlərin həllində Naxçıvan alimləri də öz töhfələrini verməyə başlamışdılar. Artıq 1983-cü ildə NEM-də işləyən elmi kadrların sayı 1972-ci ilə nisbətən 15 dəfə artmışdı. 80-ci illərin ortalarında NEM-də 150-dən artıq işçi 14 mövzu üzrə elmi-tədqiqat işi aparırdı.

Bəhs olunan fikirlərin ümumiləşdirilməsi aşağıdakı nəticələrin ifadə olunmasına şərait yaradır:

1. Heydər Əliyevin ölkənin siyasi hakimiyyət sükanına rəhbərlik etməsinin 1969-1982-ci illəri əhatə edən dövrü ölkə iqtisadiyyatında “dəfə” ifadəsi ilə müşayət olunan sıçrayış xarakterli artım, təkmilləşmə və transformasiyaların mövcudluğu, neft sənayesindən kənar digər sahələrin yaranmasına xüsusi diqqət yetirilən zaman kəsiyi hesab edilməlidir;

2. Respublika və regionların miqyasında hazırlanan planların əsaslandırılması və “mərkəzi” planlarla elmi-təcrübi və digər aspektlər üzrə əlaqələndirilməsi, bu əsasda mütəşəkkil fəaliyyətin həyata keçirilməsi Azərbaycanda bir sıra istehsal sahələrinin yaranmasına, mövcud olanlarının isə potensialının, texnika ilə silahlanmasının genişləndirilməsinə, istehsal sahələrinin kompleks fəaliyyətinin təmin olunmasına şərait yaratmışdır;

3. əsasən aqrar yöndə inkişaf etmiş Naxçıvan MSSR-in 1969-cu ildən başlayaraq iqtisadi sisteminin sənaye yönündə transformasiyası və təkmilləşdirilməsi məhs Heydər Əliyevin adı ilə əlaqələndirilməlidir;

4. 1969-1982-ci illərdə istər ölkə, istərsə də region miqyasında həyata keçirilən sənayeləşmə, istehsalın təmərküzləşməsi, kombinələşməsi, kooperasiyası siyasəti öz növbəsində digər sosial-iqtisadi mexanizmlərin vəziyyətindəki müsbət meyllərin canlanmasına şərait yaratdı.

5. Müvafiq zaman kəsiyində muxtar respublikanın sənayesində minlərlə iş yerinin açılması mümkün oldu ki, bu da demoqrafiya, əhalinin mexniki hərəkəti, onun sosial rifahının yaxşılaşması kimi göstəricilərlə yanaşı digər iqtisadi sahə və istiqamətlərin hasilat-xidmət həcmələrinə müsbət təsirə malik oldu;

6. Yaradılan yeni sahələrdə həmin dövrün ən mütərəqqi texnika və texnologiyalarının tətbiqinə yol verildi ki, bu da məhsulun keyfiyyəti ilə yanaşı işçi heyətinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verdi;

7. SSRİ büdcəsindən Azərbaycan Respublikasına, həmçinin Naxçıvan MR-ə ayrımaların həcmi və tərkib təyinatı

genişləndi ki, bu da istər ümumölkə, istərsə də fərdi zənginləşməsinə, məşğulluq səviyyəsi göstəricisinin artmasına gətirib çıxardı;

8. muxtar respublikanın ixtisaslaşdığı aqrar sahədə yeni üsul, müxanizm və vasitələrin tətbiqinə nail olundu ki, bu da sahə üzrə ümumi məhsul istehsalı, məhsuldarlıq, rentabellik kimi göstəricilərdə özünü müsbət yöndə biruzə verdi;

9. muxtar respublikada əkin sahələrinin həcmnin, suvarma sistemləri və suvarılan torpaqların ifadələrinin daha yüksək kəmiyyətlərə çatması, heyvandarlıq istiqamətlərinin təkamülünün mümkünlüyü, “əkinçilik – heyvandarlıq” tandemində kompleks işlərə start verilməsi kənd təsərrüfatı subyektlərinin ümumi fəaliyyət imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxardı və s.

1.9. HEYDƏR ƏLİYEV: INKIŞAFIN AZƏRBAYCAN MODELİ

Müstəqil Azərbaycan dövləti günü-gündən möhkəmlənəcək, inkişaf edəcək və müstəqilliyini heç zaman əldən verməyəcəkdir

Heydər Əliyev

Müasir Azərbaycan tarixi dedikdə ilk öncə gözümüz önündə ulu öndərimiz, bütün varlığı ilə xalqın böyük məhəbbətlə bağlanmış olduğu Heydər Əliyev canlanır. Heydər Əliyev təkrarolunmaz, özünəməxsus keyfiyyətlərə malik müstəsna dahi şəxsiyyətdir.

Azərbaycan tarixinin önəmli bir dövrü-xx əsrin ikinci yarısı, xxı əsrin başlanğıcı Heydər Əliyevin, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr bütövlükdə xalqın azadlıq, müstəqillik arzularının gerçəkləşməsinə real hüquqi, siyasi və iqtisadi əsasların yaradılması, bu möhkəm baza üzərində qazanılmış dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, xalqın təbii konstitusion hüquqlarına sahib çıxması, milli-mənəvi yüksəlişə nail olması, fərdin özünü vətəndaş kimi dərk etməsi kimi iftixar doğuran şanlı epoxanı əhatə edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan qarşısında əvəzsiz tarixi xidmətlərinin ən qabarıq siyasi təzahürü isə onun dayanıqlı milli dövlət qurması, onun möhkəmləndirilməsidir.

Hər bir dövlətin uzunmüddətli inkişaf perspektivi onun sağlam və etibarlı təməl üzərində qurulmasından asılıdır. Xalqın, millətin xoşbəxtliyi, ilk növbədə, onun müstəqil və güclü dövlətə malik olması ilə müəyyən edilir. Dövlət

müstəqilliyi hər şeydən əvvəl onu qazanmış xalqın özünütəsdiqi və milli özünüdərkə üçün bir şansıdır. Belə bir tarixi şansdan faydalanan və ondan səmərəli istifadə edən xalqlar həm milli inkişafa nail olurlar, həm də sahib olduqları dövlətin dayaqlarını möhkəmləndirə bilirlər. Azərbaycanın müasir tarixində dövlətçiliyin qorunması ənənəsinin yaranması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heç şübhəsiz dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması onun qazanılmasından qat-qat çətinidir. Bunu müstəqil Azərbaycanın keçdiyi inkişaf yolu da bir daha təsdiq edir. Hazırkı yüksək inkişaf və tərəqqi mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan bu tarixi mərhələyə heç də qısa zaman kəsiyində və asan yolla çatmayıb. Respublikamız qazandığı sosial-iqtisadi uğurlara və bu sahədə nümayiş etdirdiyi artım templərinə yerli resursların səmərəli istifadəsi və sosial ədalət prinsiplərinə uyğun bərabər bölüşdürülməsi, xüsusən də, düşünülmüş mükəmməl iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi yolu ilə nail olub.

Azərbaycanın dinamik templərlə iqtisadi tərəqqisini özündə ehtiva edən inkişaf strategiyasının hazırlanaraq həyata keçirilməsi yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra mümkün olub. 1992-ci ildə dövlət suverenliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasında demokratik dövlət quruculuğu və kompleks institusional islahatların həyata keçirilməsi, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə uyğun təsərrüfat sisteminin yaradılması və digər köklü dəyişikliklər obyektiv zərurətə çevrilmişdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizin gələcək inkişaf kursunu böyük uzaqgörənliklə ifadə etmişdi: “Bir Prezident kimi mən Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətinin əsas prinsipləridir.” Ulu öndər Heydər Əliyev milli inkişaf modelinin əsas istiqaməti kimi iqtisadiyyatının sosialyönlü olmasına mühüm əhəmiyyət verirdi.

Azərbaycanın təkcə dövlətçilik deyil, həm də iqtisadi inkişaf tarixinin ən parlaq və şərəfli dövrü Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasında onun xidmətləri misilsizdir. Ulu öndərin hakimiyyətə gəlişi ilə öz həqiqi dövlət müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycanın inkişaf strategiyası müəyyən edildi. Bu strateji konsepsiya ölkəmizin potensial imkanları, milli mənafeləri, qlobal iqtisadi meyillər, geosiyasi reallıqlar və bu qəbildən olan digər vacib amillər nəzərə alınmaqla hazırlandı. Heydər Əliyev ilk növbədə, çoxmülkiyyətli bazar iqtisadiyyatının başlıca tələblərinin təmin olunması istiqamətində siyasi iradə nümayiş etdirdi və iqtisadi transformasiyanın qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq əsaslı islahatlara start verdi. O, həmin dövrdə müstəqil dövlətin yeni transformasiyaya keçid ilə islahatlar həyata keçirilməsinin olduqca çətin və mürəkkəb olduğunu bildirdi: Azərbaycan istiqlaliyyət əldə etdiyi vaxtdan bəri öz həyatını, dövlətin, iqtisadiyyatın öz milli mənafeələrini əsas tutaraq, demokratiya prinsipləri əsasında qurur. Bu da

bütün iqtisadi sistemin ciddi şəkildə yenidən qurulmasını qarşıya bir şərt kimi qoyur. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan azad iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidənqurma strategiyasını elan etmişdir və bu yolla gedir. Azərbaycanı dünya iqtisadi sisteminə qoşmaqdan ötrü iqtisadiyyatın inkişafını beynəlxalq standartlara müvafiq surətdə təmin etmək üçün yeganə yoldur.”

Heydər Əliyev 1993-cü ildən –müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk dövrdən müasir dünya düzəninə inkişaf meyillərini uzaqgörənliklə qiymətləndirərək, çağdaş cəmiyyətin qəbul etdiyi inkişaf yolunu seçdi. Bu yol isə iqtisadiyyat üzərində dövlət inhisarçılığını aradan qaldırılmasından, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsindən və iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasından başlayır. Çoxmülkiyyətli və liberal iqtisadiyyatı təmin etmək və kompleks islahatlar aparmaq üçün ilk növbədə, maliyyə resurslarının olması olduqca vacibdir. Həmin illərdə ölkəmizin maliyyə resurslarını formalaşdırmaq üçün zəngin xammal ehtiyatlarının istismarı və dünya bazarlarına çıxarılması zəruri idi. 1994-cü ilin sentyabrın 20-də dünyanın səkkiz ölkəsini təmsil edən 11 transmilli neft şirkəti ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və icrasına başlanması və Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə integrasiyasının və ölkənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəm təməli qoyuldu. “Əsrin müqaviləsi”ni imzalamaqla respublikanın yaxın illər üçün güclü maliyyə resurslarının formalaşmasına baza yaratdı. Bir neçə ildən sonra əldə ediləcək mənfəət nefti ölkəmizin sosial-iqtisadi, ictimai-humanitar, elmi-mədəni həyatında əsaslı dönüş yaradacaqdı. Bu tarixi hadisə ilə həm də ölkəmizin enerji təhlükəsizliyinin möhkəm təməli qoyuldu. Eyni zamanda,

Azərbaycan MDB məkanında Qərbin iri neft şirkətləri ilə böyük miqyasda saziş imzalayan ilk dövlət olmaqla, Xəzər dənizində beynəlxalq əməkdaşlığın əsasını da yaratdı. Neft-qaz sektorunda həyata keçirilən genişmiqyaslı işlər iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında lokomotiv rolunu oynadı. Düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində makroiqtisadi sabitliyə nail olundu və davamlı iqtisadi artımın əsası qoyuldu, iqtisadiyyatın bütün sahələrində islahatlara başlandı, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atıldı. İqtisadiyyatda aparılan güclü islahatlar ölkənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasını, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ildən-ilə artmasını təmin etdi.

Dünya iqtisadiyyatının başlıca tələblərindən biri iqtisadi transformasiya prosesinin təkamül yolu ilə düşünülmüş və təmkinli olaraq həyata keçirilməsindən ibarətdir. Davamlı və sistemli bir proses olan təkamül yolu bir qayda olaraq iqtisadi münasibətlərin bütün səviyyələrini əhatə edir. Məhz bu mənada təmkinli, uzaqgörən siyasi xətlə paralellik təşkil edən təkamül yolu Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının təməl prinsiplərinə çevrildi. Ulu öndər Heydər Əliyev milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını və ədalətli sosial cəmiyyətə keçidi məhz ilk növbədə, liberal iqtisadiyyatın təmin edilməsində görürdü. Bu məqsədlə, 1994-cü ildən planlı iqtisadi sistemdən liberal bazar iqtisadiyyatına keçid üçün strateji qərarlar qəbul edildi. Konkret strategiya olmadan nə iqtisadi transformasiyanın, nə də milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesini uğurla həyata keçirmək mümkündür. Strategiya sosial-iqtisadi inkişafın əsas oriyentlərini müəyyən edir. Geniş miqyaslı islahatlar aparmadan, ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində

köklü dəyişikliklər etmədən müəyyən edilmiş iqtisadi strategiyayı reallaşdırılmasına nail ola bilməzdik. Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması özündə çoxsistemli tədbirləri ehtiva edir və islahatların dinamikliyini təmin etmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirir. Bazar iqtisadiyyatına uyğun qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank-maliyyə sisteminin formalaşdırılması, torpaq və aqrar islahatların həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin təmin edilməsi islahatların əsas komponentləridir.

İqtisadi islahatlar və liberal bazar münasibətlərinin genişlənməsi və sürətlənməsi ilk növbədə bu sahədə müvafiq qanunların baza sənədlərinin mövcudluğu, onların təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Həmin illərdə xarici investorların ölkəyə axınını sürətləndirmək, onlara iş fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq, xarici ticarəti sabitləşdirmək, sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün bir sıra qanunlar qəbul edildi, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sisteminə uyğunlaşdırılmasını təmin edən qanunvericilik bazası yaradıldı. İqtisadi sahələrdə yeni qanunların qəbul olunması, Azərbaycanın iqtisadi qanunlarının Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması və digər qanunvericilik təşəbbüsləri respublikamızın milli inkişafını təmin etməklə bərabər, dünya ölkələri ilə sıx integrasiyanı dərinləşdirdi, Avropa bazarlarına çıxışı üçün əlverişli şərait yaratdı. Ölkəmizin sürətli sosial-iqtisadi inkişafı və onun regionda güc mərkəzinə çevrilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi sahəsində atdığı strateji addımlar nəticəsində mümkün oldu.

Liberal bazar iqtisadiyyatının bütün komponentləri həyata keçirməyi islahatların başlıca hədəflərinə çevirən Azərbaycan hökuməti 1994-cü ildən başlayan bərpa və dinamik inkişaf dövrünün tələblərinə uyğun qətiyyətli addımlar atdı. Dövlətin mülkiyyətində olan torpaqlar kəndlərə verildi ki, bu sahədə respublikamız MDB-də ilk islahat aparan ölkə hesab olunur. Digər sahələrdə özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi və liberal iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yarandı. Bunun nəticəsində ölkədə maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyata cəlb olunan investisiyaların həcmi ildən- ilə artdı, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

İqtisadiyyatın əsasını təşkil edən neft sektoru ilə yanaşı, digər sahələrdə də genişmiqyaslı islahatlara başlanıldı. Bazar iqtisadiyyatına uyğun qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank sistemlərinin formalaşdırılması, aqrar islahatlarının həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması nəticəsində bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyuldu və sahibkarlıq sinfi formalaşdı. Tam əminliklə deyə bilərik ki, 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı böhran və tənəzzül məngənəsindən çıxaraq, iqtisadi inkişaf və yüksəliş yoluna qədəm qoydu.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyası bu gün bütün sahələrdə uğurla reallaşdırılır. Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən bu strategiya Azərbaycanın iqtisadi-sosial həyatında mühüm nailiyyətlərə imkan yaradır. Milli sosial iqtisadi inkişaf modeli

Azərbaycanın perspektivində daha mühüm uğurlara imza atacağına elmi şəkildə əminlik yaradır.

Professor Ş.H.Hacıyev hələ 2000-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dünya birliyinə doğru yolda: xarici iqtisadi inkişaf strategiyası” monoqrafiyasında Azərbaycanın iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin konturlarını müşahidə etmiş və sonralar bir neçə əsər və məqalələrdə Milli iqtisadiyyatın formalaşmasının spesifikliyini iqtisadi inkişafın Heydər Əliyev- “Uğur” modeli kimi elmi cəhətdən əsaslandırırmışdı. Milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün strateji və siyasi xarakterli addımlardan biri 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası –respublikamızın siyasi-iqtisadi, sosial-humanitar bölmələri ilə bağlı bütün təfərrüatları özündə əks etdirməklə strateji əhəmiyyətinə görə, seçildi. Ulu öndər müstəqil ölkənin ilk Konstitusiyasının iqtisadi və sosial islahatlara, milli inkişafa böyük təminat verdiyini bildirdi: “Qəbul olunmuş Konstitusiya nəinki daxili siyasi sabitliyi təmin edir, həm də götürdüyümüz strateji xəttin həyata keçirilməsi üçün bütün şərait və imkanların yaradılmasını nəzərdə tutur, buna hər cür təminat verir. 1995-ci ildən başlayaraq iqtisadiyyatın artım tempi hər il əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməyə başladı.

Demokratik hüquqi dövlət qurulması, demokratik vətəndaş cəmiyyəti yaradılması, bazar iqtisadiyyatına uyğun dəyişikliklərin, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, xarici investisiyalar, azad sahibkarlıq üçün şərait yaradılması və onun mənafeələrinin qorunması, xüsusi mülkiyyətin inkişafının təmin olunması, habelə, şəxsiyyətin, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi-bütün bunlar Konstitusiyamızın

müvafiq maddələrində kifayət qədər dolğun və konkret təcəssümünü tapıbdır. Bunnan yanaşı, Konstitusiyaya sahibkarlıq üçün xarici investisiyalar üçün, xüsusi mülkiyyətin inkişafı üçün tam təminat verir, xüsusi sahibkarlığın mənafeələrinin qorunmasını təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənmə mexanizmləri və iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə dövlət nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, yeni iqtisadi münasibətlərin fəlsəfi-hüquqi-iqtisadi əsaslarının möhkəmlənməsi, yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşması milli iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirdi. Belə ki, ÜDM 2,2%, q/neft sektorunda bu artım 3,5%, sənaye istehsalı 1,5%, q/neft sektorunda sənaye istehsalı 14% artmışdır. Kənd təsərrüfatı təxminən 7%, xüsusilə bitkiçilikdə bu artım 10%-dən çox olmuşdur. Özəl sektorun fəaliyyətinə göstərilən diqqət, güzəştli kreditlərin verilməsi, subsidiyalarla bağlı aparılan islahatlar və digər tədbirlər bu artımı daha da sürətləndirir. Həyata keçirilmiş aqrar islahatların nəticəsidir ki, hazırda kənd təsərrüfatı istehsalının 99%-i özəl bölməyə əsaslanır. Bu da görülən işlərin bariz nümunəsidir. Ölkəmiz əsrə bərabər inkişaf yolu keçmişdir və bu gün Azərbaycan dünya miqyasında güclü ölkələr sırasındadır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə etdiyi nəticələr beynəlxalq hesabatlarda da əksini tapmış, müxtəlif meyarlar üzrə reyting cədvəllərində ölkəmizin mövqeyi əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Bu ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi və institusional islahatlara beynəlxalq təşkilatların verdiyi yüksək qiymətdir. Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Ümummilli lider Heydər Əliyevin misilsiz idarəçilik qabiliyyəti, gərgin əməyi nəticəsində əldə olunmuş

nailiyyətlər sonrakı illərdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratdı.

İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi, Azərbaycanın hazırda qarşıda duran ən başlıca məqsədi inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsinə çatmaqdır. Bu baxımdan ölkənin inkişafının hazırkı mərhələsində qarşıya qoyulmuş əsas hədəflər çoxsahəli, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhalinin rifah halının davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Liberal iqtisadiyyatın təmin olunması ölkəmizin dünya birliyinə sıx inteqrasiyanı dərinləşdirir: “Biz tam şəkildə bazar iqtisadiyyatına keçmişik. Azərbaycan iqtisadiyyatı liberal iqtisadiyyatdır, müstəqil, dayanıqlı, öz resurslarına güvənən, dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya edən iqtisadiyyatdır.”

Ulu öndərin əsasını qoyduğu inkişaf strategiyasının zamanın tələblərinə cavab verən yeni çaralarla zənginləşdirərək uğurla davam etdirən Prezidentimiz İlham Əliyev Azərbaycanın tamamilə keçid iqtisadiyyatını arxada qoymasına nail olub. Yeni inkişaf mərhələsi isə Azərbaycanın iqtisadi modelinin tətbiq olunması fonunda başlayıb. Davamlı, dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri tamamilə liberal bazar münasibətlərinə əsaslanan, sosialyönümlü iqtisadi sistemin və milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal sürətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyasından ibarətdir. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafı vahid iqtisadi siyasət strategiyasının fundamental prinsiplərinə əsaslanır. Yeni iqtisadi təfəkkürün

formalaşmasında və yeni milli iqtisadiyyatın inkişafında Azərbaycan iqtisadi modeli mükəmməlliyi ilə seçilir. Ölkəmizin inkişaf modeli iqtisadi mahiyyətinə görə, həm də sosiallığı ilə seçilir. Yəni bu modelin alt qatı birbaşa sosialyönlümlü liberal iqtisadiyyata bağlıdır. Bu siyasət ictimai münasibətlərin sosial ədalət ruhunda dəyişdirilməsinə, gəlirlərin bərabərləşdirilməsinə, insanlar arasında maddi bölgülərin istehlakında bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına və son nəticədə sosial rifahın yüksəldilməsinə hesablanıb. Bu eyni zamanda, dövlətin iqtisadi gücünün artımı əsasında yeni demokratik cəmiyyətin qurulmasına kömək edir. Həyata keçirilən Azərbaycanın bugünkü uğurları məhz Heydər Əliyev siyasətinin layiqincə davam etdirilməsinin məntiqi nəticəsidir.

İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən uğurlu sosial-iqtisadi inkişaf və radikal islahatlar strategiyası sayəsində ölkəmizin maliyyə-valyuta ehtiyatları hesabına iqtisadiyyatda yüksək dayanıqlılıq potensialı yaradılıb, sahibkarlığa dövlət dəstəyi, real sektora investisiya qoyuluşları artıb, manatın məzənnəsinin sabitliyi qorunub saxlanılıb. İctimai həyatın bütün sahələrində yüksək tərəqqi və intibaha imza atan, sürətlə modernləşərək qarşıya qoyduğu strateji hədəflərə yetişən Azərbaycan son illərdə həm də özünəməxsus milli inkişaf modeli ilə müasir dünyanın yeni iqtisadi fenomenə çevrilmək əzmi nümayiş etdirir.

Bu gün sosial rifahın yaxşılaşdırılması, iş yerlərinin getdikcə artması, yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması, yürüdülmən uğurlu, qətiyyətli siyasət, həyata keçirilən makroiqtisadi layihələr Azərbaycanın iqtisadiyyatının daha da yüksələcəyindən xəbər verir.

II FƏSİL

İQTİSADI İNKİŞAFIN HEYDƏR ƏLİYEV MODELİNİN REALLAŞDIRILMASI: İSLAHATLARIN YENİ MƏRHƏLƏSİ

2.1. QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR VƏ MİLLİ ENERJİ SEKTORUNDA İNKİŞAFIN YENİ HƏDƏFLƏRİ

Dünya energetikasının mühüm komponenti - neft-qaz resursları çağdaş zamanda bəşəri təsərrüfat həyatının substansiyasında dayanır. Bu gün dünya iqtisadiyyatının inkişafını neft-qaz resursları olmadan təsəvvür etmək çətindir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat onların stimulları əsasında dövr edir, planetin elektrik stansiyalarının əsas hissəsi bu gün də neft və qazla işləyir. Müasir zamanda bu resursların iqtisadi dövryyədən çıxışı və ümumilikdə yoxluğu qlobal energetik aclıq təhlükəsi yaradar, nəqliyyatın hərəkəti dayanma səviyyəsinə qədər məhdudlaşar, təyyarələr uçmaz, meqapolislər zülmət və soyuğa qərq olar, neft tərkibli yolların asfaltı belə dağılar.

Qloballaşan dünyada baş verən meyllər də göstərir ki, enerjiyə olan tələbat yenə davam edəcək və o, yaxın 20 il ərzində təxminən 30%-dən çox artacaqdır. Bununla belə, dünya yenə də əlverişli neft sorağında olacaq, qazdan isə uzun müddət keçid karbohidrogeni kimi istifadə ediləcəkdir. Bu da öz növbəsində istixana qazı emissiyalarının artması ilə müşayiət olunacaqdır. Buna görə də enerji resurslarından istifadənin strukturu az karbonlu mənbələrə doğru bir qədər də dərin dəyişikliklərə məruz qalacaq, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sürətlə böyüyən enerji forması kimi daha da genişlənəcəkdir. Qloballaşmanın yeni mərhələsində Avropa İttifaqının sıfır emissiyalı iqtisadiyyata keçid siyasətinə uyğun olaraq, neft-qazın ümumi idxalatdakı nisbətinin daha da azaldılması prosesi sürət alacaq, neft-qaz sektoruna yönəldilən

sərmayələr daha da yüksələcəkdir. Lakin bununla yanaşı, dekarbonizasiya istiqamətindəki qlobal çağırışlara uyğun olaraq, alternativ enerji mənbələrindən elektrik enerjisinin istehsalı, elektromobillərdən geniş istifadə və ümumilikdə texnologiyaların inkişafı neftə olan tələbatın azalmasını da qaçılmaz edəcək, dünya enerji balansında neft-kimya sektorunun hesabına payını artıracqdır. Burada bir dinamik statistikanın nəzərə alınması da qaçılmazdır. Belə ki, tutumu 2 trilyon ABŞ dolları olan qlobal neft məhsulları bazarı ilə müqayisədə kimya sektoru 4 trilyon ABŞ dollarına bərabər sənayedir. Bu isə bir daha onu göstərir ki, neft sənayesinin gələcəyi kimya məhsullarından asılıdır. Bundan başqa, qlobal enerji ssenarisində vəziyyəti şərtləndirən inkişaf amillərindən biri kimi ABŞ və Çin arasındakı ticarət savaşları təsirli olacaqdır. Bütün bunlar yenə də onu göstərir ki, sürətlə dəyişən dünyada enerji təhlükəsizliyi prioritet qalacaq, keyfiyyətlik və qənaətcilik daha çox üstünlüklər əldə edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası da neft-qaz resurslarının bol olduğu ölkələr sırasındadır. Hələ qədim zamanlardan neftdən istifadə Azərbaycan xalqının iqtisadi və sosial həyatında mühüm rol oynamışdır. Onun coğrafi hədudlarında min illər boyu davam edən hasilat tarixin müxtəlif mərhələlərindən keçərək dünya iqtisadiyyatının inkişafına, qlobal sənaye inqilabının təşəkkülünə misilsiz töhfələr vermişdir.

Neft strategiyası və enerji siyasətinin reallaşmasının başlıca aspektləri

Azərbaycanın ən yeni neft tarixi dövlət müstəqilliyinin bərpası mərhələsindən təzahür edir. Bu tarixi yaranış mənbəyini Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər

Əliyevin əsasını qoyduğu və “Əsrin müqaviləsi” ilə reallaşan neft strategiyasından başlanğıc almışdır. Bu strategiyanın fundamental təminatı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin yaradıcı əzmi, əməli fəaliyyəti ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuş, ölkənin enerji sektorunda, bütövlükdə isə dövlət quruculuğunda islahatlar prosesi daha möhtəşəm məzmun kəsb etmişdir.

Müstəqilliyimizin hələ ilk illərində bu irəliləyişlərin labüdlüyünü nizamlayan ulu öndər “Yeni Əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət”ində demişdir: “Müstəqil Azərbaycanın neft strategiyasını ardıcıl həyata keçirərək, biz böyük uğurlara nail olmuşuq. Gələcəkdə isə bu uğurlar daha da artacaqdır. Azərbaycan artıq indi bölgənin coğrafi-siyasi mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycanın bölgədəki və onun hüdudlarından kənardakı vəziyyətə təsiri getdikcə artmaqdadır. Təbii ki, neft özlüyündə bizim üçün heç də məqsəd deyildir. O, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi, yeni sahələrin yaradılması, xalqın rifah halının yüksəldilməsi kimi ali məqsədlərimizin uğurla həyata keçirilməsi üçün güclü bir vasitədir, əlverişli bir mənbədir. Tam qətiyyətlə demək olar ki, bu vasitədən səmərəli və məqsədyönlü istifadə etməklə, bu mənbədən lazımınca bəhrələnməklə biz yaxın gələcəkdə Azərbaycanı ən yüksək həyat səviyyəli ölkələrdən birinə çevirə biləcəyik”.

“Əsrin müqaviləsi”ndən ötən 26 il ərzində neft-qaz sektoruna 100 milyard ABŞ dollarından çox (*ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların 40%-nə qədər*) investisiyalar yatırılmış, yeni potensialda geniş infrastruktur formalaşdırıl-

mış, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft şirkəti - SOCAR xidmət coğrafiyasını genişləndirərək mühüm transmilli şirkətə çevrilmişdir. SOCAR Azərbaycanın dünyada etibarlı enerji təchizatçısı kimi tanınmasına əvəzsiz töhfələr verir.

Qlobal çağırışlar islahatların növbəti mərhələsində milli enerji sektorunda da inkişafın yeni hədəflərinin formalaşdırılmasını labüd etmiş, neft-qaz sərvətlərinin insan kapitalına çevrilməsi prosesi daha da vüsətlənmişdir. Bu resurslar ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində, qeyri-neft sektorunun inkişafında əvəzsiz kapital qaynağı olaraq çıxış edir. Milli neft strategiyasının davamlı reallaşması nəticəsində əldə olunan gəlirlər sosial effektlər yaradaraq hər bir vətəndaşın rifahının yüksəlişinə öz təsirini göstərir. Bunun nəticəsidir ki, “Əsrin müqaviləsi” yekunlaşmadan, 2017-ci ilin sentyabrında “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının 2049-cu ilin sonuna qədər birgə işlənməsinə dair yeni sazişimzalanmışdır. Bundan başqa ölkədə nəhəng infrastruktur layihəsi Cənub Qaz Dəhlizi reallığa çevrilmişdir. Vurğulanmalıdır ki, bu möhtəşəm meqalayihənin dörd seqmentindən üçü “Şahdəniz-2”, Cənubi Qafqaz Boru kəmərinin genişləndirilməsi və Trans Anadolu Boru Kəməri - TANAP layihəsi uğurla başa çatmış və yaxın müddət ərzində Trans-Adriatik Boru Kəməri - TAP-ın da tikintisi yekunlaşacaqdır. İlkin mərhələdə enerji təhlükəsizliyi kimi strateji maraqlara, iqtisadi inkişafa və global əməkdaşlığa xidmət edən Cənub Qaz Dəhlizinin resurs mənbəyi dünyanın ən böyük qaz-kondensat yataqlarından olan “Şahdəniz”dən çıxarılacaq qaz həcmələri təşkil edir. Lakin layihələndirmə zamanı Xəzərin Azərbaycan sektorunun digər perspektiv yataqlarındakı ehtiyatlar da nəzərə alınmışdır. Dəhliz vasitəsi

ilə həmçinin Azərbaycan qazı ilə yanaşı, Türkmənistan və İraq qazının daşınması da gözlənilir. Gələcəkdə İran və Misirin də bu kəməərə qoşulacağı istisna edilmir. Təmali qoyulmuş Bolqarıstan-Yunanıstan İnterkonnektoru dağələcəkdə Azərbaycan qazının digər Balkan ölkələrinə çıxışına zəmin yaradacaqdır. Bununla yanaşı, Qara dəniz və Aralıq dənizi sahili ərazilərindən keçəcək tranzit xətlərinin Cənub Qaz Dəhlizi ilə inteqrasiyası reallaşa bilər. Bütün bunlar isə bir daha onu göstərir ki, artıq 2020-ci ildən etibarən layihə Cənub, Cənub-Şərqi Avropa və daha geniş ərazinin enerji xəritəsini dəyişdirəcək, Azərbaycan təkcə neft deyil, həm də qazın əsas ixracatçısına və regionun enerji təhlükəsizliyinin təminatçılarından birinə çevriləcəkdir. Cənub Qaz Dəhlizinin bütün tərkib layihələri maksimum potensialı ilə çalışarsa və neftin bir barelinin qiyməti 60 ABŞ dolları təşkil edərsə, o zaman yaxın 20-25 il ərzində (2021-2045-ci illər) buradan təxminən 40 milyard ABŞ dolları həcmində gəlir əldə olunacaqdır. Azərbaycanın karbohidrogen potensialı haqqında danışdıqda Xəzərin Azərbaycana mənsub akvatoriyasında istismara hazırlanan ümumi ehtiyatı təqribən 1 milyard ton neftə ekvivalent hesablanan “Abşeron”, “Qarabağ”, “Ümid-Babək”, “Əşrəfi”-“Dan ulduzu”-“Aypara”, “Şəfəq”-“Asiman” və digərlər bu kimi yataqların həcmələri də nəzərə alınmalıdır.

Qazlaşdırma ilə bağlı məsələlər də uğurla icra olunmaqdadır. Artıq onun həcmi 96 faizi ötmüşdür. Azərbaycanın artan qaz potensialı onun ixracı ilə yanaşı, bu xammala əsaslanan müəssisələr silsiləsinin yaranmasını da şərtləndirmişdir. Bu müsbət trend qaz emalı və kimyası sənayesinin inkişafına zəmin olmuş və ölkəni bir sıramüvafiq idxal məhsullarından

azad etmişdir. Bu silsilədə azot gübrələri istehsal edən “SOCAR Karbamid”, polipropilen və yüksək sıxlıqlı polietilen istehsalını həyata keçirən “SOCAR Polymer” və metanol istehsalını təmin edən “SOCAR Metanol” zavodları xüsusi əhmiyyət daşıyır. Bu işlərin davamı olaraq, ölkədə illik emal gücü 10 milyard m³ olacaq yeni Qaz emalı zavodunun layihələndirilməsi işlərinə başlanılmışdır.

Ölkədə həmçinin yüksək Avropa standartları səviyyəsində məhsullar istehsal etmək məqsədi ilə Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda və “Azərikimya” İstehsalat Birliyində yeni-dənqurma və modernizasiya prosesləri uğurla davam etdirilir. Layihələr yerinə yetirildikdən sonranəft və kimya məhsullarının istehsal həcmlərinin və ixrac potensialının artırılması, istismar xərclərinin azaldılması, benzin və dizel yanacağının Avro-5 standartlarına çatdırılması, müəssisələrin təhlükəsizlik şəraitinin və ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması kimi effektlər əldə olunacaqdır.

Vurğulanmalıdır ki, SOCAR həm də Türkiyə Cumhuriyyətinin ən böyük xarici investorudur. Onun vasitəsi ilə Türkiyə iqtisadiyyatına 15 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə yatırılıb və həmin rəqəmin 20 milyard ABŞ dollarına çatdırılması planlaşdırılır. Bu ölkədə SOCAR həmçinin Petkim neft-kimya kompleksi, STAR neft emalı zavodu, külək enerji stansiyası, Egey dənizinin ən böyük limanı olan SOCAR Konteyner Terminalı, milyonlarla istehlakçıya xidmət göstərən qazpaylayıcı şəbəkələr, fiberoptik xətlərkimi böyük aktivlərə sahibdir.

Neftdən əldə edilən gəlirlər ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilir. Bu istiqamətdə Dövlət Neft Fondunun xətti ilə miqyaslı

investisiya qoyuluşları, mühüm infrastruktur layihələri reallaşdırılır, yüzdən çox köçkün şəhərciyinin inşası həyata keçirilir, mühüm sosial-iqtisadi effektlərə nail olunur.

Azərbaycan üçün dünya neft-qaz sənayesinin dəyişkənliyinin, qiymət titrəyişlərinin onun iqtisadiyyatına təsiri ilə yanaşı, coğrafiyasındakı geosiyasi proseslərə, potensiallara vəbu baxımdan xüsusən də Xəzər dənizi ehtiyatları müstəvisindəki inkişafssenarisi də önəm daşıyır. İlk öncə bu qiymətlərin dayanaqlılığında, ehtiyatların məhrəməli hasilatında və istismar proseslərində özünü biruzə verir. Bu istiqamətdə Prezident İlham Əliyevin 2016-cı ildə Davos İqtisadi Forumunda çıxışı zamanı neft istehsal edən ölkələrin “OPEC plus” formatında iclasının keçirilməsi təşəbbüsünün reallığa çevrilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu amil neft hasilatının tənzimlənməsi ilə yanaşı, Azərbaycanla OPEC arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin intensivləşməsində də mühüm rol oynamaqdadır.

Elektroenergetika sahəsində inkişafın başlıca hədəfləri

Qlobal çağırışlar kontekstində milli enerji sektorunda inkişafın yeni hədəflərienerji təhlükəsizliyinin mühüm hissəsi olan elektroenergetika sahəsində də tərəqqini stimullaşdırır. Qeyd olunmalıdır ki, XIX əsrin 80-ci illərində sənaye inqilabının beşiyi olan Avropanın əksər ölkələrində elektrik enerjisi olmadığı halda Azərbaycanda elektrik enerjisi stansiyaları olmuşdur. İlk su elektrik stansiyası - SES 1880-1883-cü illərdə Almanıyanın “Siemens” şirkəti tərəfindən Gədəbəyin Qalakənd kəndində inşa olunmuş, 1895-ci ildə isə Bakıda Bayıl şosesi üzərindəki “Bakinski dok”da ilk istilik elektrik stansiyası- İES quraşdırılmışdır. Sonradan bu proseslər

bir qədər də genişləndirilmişdir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti illərində (1918-1920-cu illər) isə bu işlər dövlət siyasətində öz əksini tapmış, əvvəl sırf sənaye üçün nəzərdə tutulan elektrifikasişdırmanın ictimailəşdirilməsinə başlanılmış, xaricdə elektroenergetika sahəsində milli kadrların yetişdirilməsi işinin təməli qoyulmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində də bu sahədə mühüm işlər görülmüş, əsaslı institusionallaşmalar aparılmış, 1941-ci ildə “Sumqayıt-1” İEM, 1954-cü ildə “Şimal” DRES və “Mingəçevir” SES, 1959-cu ildə isə Avropada açıq quruluşlu ilk iri istilik elektrik stansiyaları istismara verilmiş və digər layihələr həyata keçirilmişdir. 1969-cu il dirçəliş və yenidənqurma dövründən başlayaraq, ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi müddətdə respublikamızda digər sahələrdə olduğu kimi, elektrik enerjisi sisteminin inkişafında da yeni mərhələnin başlanğıcına start verilmişdir. Həmin dövr ərzində çoxsaylı yeni İES və SES-lər istismara verilmişdir. Burada ən böyük hadisə isə Azərbaycan energetikasının inkişafında yeni mərhələnin əsasını şərtləndirən ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə tikiləngücü 2400 MVt olan “Azərbaycan” İES-in 1981-ci ildə ilk enerji blokunun istifadəyə verilməsi olmuşdur. Bundan sonra isə 1982-ci ildə gücü 380 MVt olan “Şəmkir” SES istismara buraxılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ikinci dövrdə də enerji sistemin inkişafında misilsiz quruculuq işləri həyata keçirilmişdir. Bu tarixi mərhələdə 1984-cü ildən tikintisi yarımçıq qalmış “Şəmkir” SES-in davamı olan “Yenikənd” su hövzəsi və SES-ininşası başa çatdırılmış, 330 kV-luq “Ağcabədi”, 110 kV-luq “Bərdə”

yarımstansiyalarının - YS və 330 kV-luq “Azərbaycan” İES, “Ağcabədi”-”İmişli” elektrik verilişi xətlərinin - EVX inşası həyata keçirilmişdir. “Şimal” İES-in yenidənqurulması da ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Ümumilikdə isə həmin dövrdə görülən işlər nəticəsində ölkə üzrə 3500 MVt-a yaxın generasiya gücü işə salınmış, enerji istehsalı təxminən 2 dəfə artmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin enerji siyasəti Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmiş, 2003-2020-ci illər ərzində ölkədə ümumi gücü 2800 MVt-dan artıq 30-dan çox elektrik stansiyası, o cümlədən 2586,5 MVt gücündə 11 İES, 133 MVt gücündə 12 SES və gücü 130 MVt-dan artıq olan 30-dan çox bərpa olunan enerji mənbələri - BOEM (*külək, günəş, biokütlə və s.*)təyinatlı stansiyalar tikilib istismara verilmiş, uzunluğu min kilometrərlə ölçülən elektrik verilişi xətləri çəkilmiş, 5mindən çox müxtəlif gərginlikli YS inşa edilmiş və yenidənqurulmuş, ən son elmi-texniki yeniliklərə əsaslanan rəqəmsal texnologiyalardan olan SCADA sisteminin tətbiqi ilə enerjisistemin idarəedilməsi əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmişdir. 2019-cu ildə istifadəyə veriləngücü 409 MVt, illik istehsal gücü 3,2 milyard kVts olan “Şimal” İES həm də qənaətcillik baxımından unikalılığı ilə fərqlənir. Belə ki, yanacaq sərfinə (*yük rejimindən asılı olaraq 214-216 qram*), faydalı iş əmsalının 57,4 faiz olmasına və ekoloji səmərəsinə görə bu stansiya Cənubi Qafqazda yeganədir. Ondan istifadə ilə Bakı şəhəri və Bakıtrafı qəsəbələrin, ümumilikdə isə Abşeron yarımadasının elektrik enerjisi təchizatını yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, generasiya güclərinin ölkə ərazisində daha bərabər şəkildə paylanması da təmin edilmiş, enerji potensialının artımına əlavə güc qatmış, ixrac həcmələrinin

genişlənməsində yeni imkanlar yaranmışdır.

Vurğulanmalıdır ki, “Azərbaycan” İES-də 2018-ci ildə baş verən qəzadan sonra elektrik stansiyalarında görülən təxirəsalınmaz tədbirlər nəticəsində bərpa olunan 400 MVt itirilmiş gücü və “Şimal-2” ES hesabına 409 MVt gücü nəzərə almaqla, ümumilikdə 800 MVt əlavə generasiya gücü əldə olunmuş və tələbatdan artıq 1000 MVt güc yaradılmışdır. Həmçinin bu işlərin davamı olaraq tərtib edilmiş Reabilitasiya Proqramına əsasən görülməli əlavə tədbirlər nəticəsində daha 400-550 MVt imkan gücünün artırılması hədəflənir. Bununla yanaşı, kənar elektrik enerjisinin kəsildiyi fəvqəladə vəziyyətlərdə sərnəşinlərin qatarlarda və perronlarda qalmaması, eskalatorların davamlı işləməsi məqsədi ilə metro stansiyalarında generatorlar quraşdırılmış və daha 40 MVt həcmində yeni güc mənbəyi yaradılmışdır.

Ölkədə BOEM hesabına istehsal edilən elektrik enerjisinin həcmi də artmaqdadır. 2019-cu ildə həmin enerji növü üzrə istehsal 345,1 milyon kVts olmuşdur ki, bunun da 103,2 milyon kVts-ı külək, 41,0 milyon kVts-ı günəş, qalan 200,9 milyon kVts hissəsi isə digər mənbələrin payına düşmüşdür. BOEM üzrə işlər Naxçıvan Muxtar Respublikasında da uğurla həyata keçirilir. Burada gücü 36 MVt olacaq Araz çayı üzərindəki Ordubad SES-in yaxın vaxtlarda istifadəyə verilməsi ilə BOEM üzrə qoyuluş güc 128,4 MVt-a çatdırılacaq və nəticədə Naxçıvan MR-də enerjiyə olan tələbat həmin mənbələr hesabına tam təmin ediləcəkdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə BOEM üzrə elektrik stansiyalarının tikintisi ilə bağlı pilot layihələrin həyata keçirilməsi işlərinə də başlanılmış, bununla

bağlı əlaqələndirici Komissiya yaradılmış, sahəyə özəl investisiyalar cəlb olunması məqsədi ilə bir sıra beynəlxalq səviyyəli aparıcı şirkətlərlə, əməkdaşlığın ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirən anlaşma memorandumları imzalanmışdır. Həmçinin konkret olaraq Səudiyyə Ərəbistanının “ACWA Power” şirkəti ilə 240 MVt gücündə külək, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin “Masdar” şirkəti ilə isə 200 MVt gücündə günəş stansiyalarının tikintisi ilə bağlı layihə təklifləri üzrə işlər aparılmaqdadır. Bütün bunlarla yanaşı, yaxın gələcəkdə əlavə olaraq daha 400-500 meqavat güc yaradan stansiyaların vəgücü 84 MVt olan “Şurabad” Külək elektrik stansiyasının tikintisi ilə bağlı layihələr də nəzərdən keçirilməkdədir.

Görülən bu tədbirlər əhalinin və iqtisadiyyatın elektrik enerjisi ilə təchizatının yaxşılaşmasına çox mühüm təsir göstərmiş, ümumilikdə 2003-cü ildən sonra elektroenergetika sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan elektrik enerjisi üzrə idxalçı ölkədən ixracatçı ölkəyə çevrilmişdir. Ötən müddət ərzində həmçinin sahənin ümumi inkişafı, o cümlədən hüquqi prosedurların sadələşdirilməsi, şəffaflığın və istehlakçı məmnunluğunun təmin edilməsi istiqamətində yeni normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuş, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmişdir. Layihəsi hazırlanmış “Enerji resurslarından səmərli istifadə və enerji effektivliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildikdən sonra ölkənin enerji sistemində köklü institusional dəyişikliklər baş verəcəkdir. Onun əsas məqsədi enerji resurslarından effektiv istifadənin təmin olunması, iştirakçıların arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi, enerji resurslarından istifadənin müasir tələb və standartlara uyğunlaşdırılması üçün hüquqi əsaslar

yaratmaqdan ibarətdir. Qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan bu Qanun iqtisadiyyatın mövcud inkişaf səviyyəsi və perspektivlərini, habelə əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutaraq, geniş multiplikativ effektlərlə müşayiət olunaraq milli enerji bazarının geniş aspektə formalaşdırılmasına, sahə üzrə şəffaflığın təmin edilməsinə, haqsız rəqabətin aradan qaldırılmasına, qənaətinbiçimli bölüşdürülməsnə zəmin yaradacaq, enerji auditi, enerji menecmenti və enerji səmərəliliyi kimi yeni xidmət və sistemlərintətbiqini rallaşdıracaqdır.

Aparılan təhlil və araşdırmalar bir daha yəqinlik verir ki, neftlə bağlı müasir dünyada qlobal dəyişikliklərlə müşayiət olunan çətin proseslərə baxmayaraq, bəşəri neft sivilizasiyası, karbohidrogen erası davam edir. Neft-qaz sektoru ən öncül və bahalı texnologiyaların və innovasiyaların geniş tətbiq zonası statusunu hələ də özündə saxlayır. Resursların məhdudlaşması yeni qlobal çağırışlar kontekstində industrial dövlətlərin energetik konsepsiyasına, milli təhlükəsizlik strategiyalarına korrektələr gətirir. Bu müvafiq olan konseptual istiqamət Azərbaycan üçün də istinasızdır. Ona görə də ölkədə aparılan enerji siyasəti daim təkmilləşir, resursların konsolidasiyası həyata keçirilir, daha optimal olan milli layihələrə yer verilir. Bu baxımdan yaxın onilliklər üçün qlobal çağırışlardan irəli gələrək, milli enerji sektorunda inkişafın yeni hədəfləri kimi aşağıdakıları səciyyələndirmək mümkündür:

➤ enerji təhlükəsizliyinin davamlı möhkəmləndirilməsi, enerji effektivliyinin artırılması və resurslarının konsolidasiyası: yeni ehtiyat mənbələrinin aşkarlanması, inkişaf templərinə və ehtiyaclara uyğun olaraq onların mərhələli dövriyyəyə gətirilməsi;

➤ “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının 2049-cu ilin sonuna qədər birgə işlənməsinin səmərəli həyata keçirilməsi, “Abşeron”, “Qarabağ”, “Ümid-Babək”, “Əşrəfi”-“Dan ulduzu”-“Aypara”, “Şəfəq”-“Asiman” və digər bu kimi yataqların işlənməsinin sürətləndirilməsi;

➤ Cənub Qaz Dəhlizinin potensialından maksimum istifadə, onun resurs mənbələrinin, istehlak sisteminin şaxələndirilməsi və gəlirliliyinin artırılması;

➤ qazlaşdırmanın səviyyəsinin elektrik enerjisi təchizatında olan səviyyəyə çatdırılması, neft-qaz emalı, neft-qaz-kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi, infrastruktur yenidənqurması, sahədə davamlı modernizasiyanın aparılması, institusionallığın genişləndirilməsi, rentabelli səviyyədə dayanıqlılığının ardıcıl təmin edilməsi;

➤ SOCAR-ın transmilliləşməsinin genişləndirilməsi, enerji sektorunda yeni transmilli güclərin yaradılması, dünya enerji bazarlarında iştirakın möhkəmləndirilməsi, xarici ölkələrdə investisiyaların üstün olaraq strateji infrastruktur və istehsal obyektlərinə yönəldilməsi;

➤ enerji sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, “OPEC” və “OPEC plus” formatında əlaqələrin gücləndirilməsi;

➤ Dövlət Neft Fondunun səmərəliliyinin artırılması, aktivlərinin effektiv idarə edilməsinin təminatı, neft gəlirlərinin daha bəhimli olaraq ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə və infrastruktur layihələrinə yönəldilməsi;

➤ itirilmiş generasiya güclərinin bərpası və dayanıqlılığın təminatı, iqtisadi inkişafa və artan əhali tələbatına uyğun yeni istehsal və infrastrukturların qurulması, daha modern optimal

enerji sisteminin formalaşdırılması, elektrik enejisi ixracının genişləndirilməsi və diversifikasiyası;

➤ effektiv BOEM strategiyasının həyata keçirilməsi, tələb olunan bütün obyektlərdə alternativ generatorların quraşdırılması, təhlükəsizliyin təminatı;

➤ ekoloji effektivlik və emissiyalı iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun olaraq, dekarbonizasiya istiqamətində fəaliyyətlərin artırılması, elektromobillərdən istifadənin genişləndirilməsi və müqabil infrastrukturun qurulması, enerji sektorunda süni intellekt resurslarının və “Sənaye-4” nailiyyətlərinin tətbiqinin genişliklə təminatı.

Reallıqlar belədir ki, Azərbaycan milli mənafehlərdən irəli gələrək, yeni qlobal çağırışlara uyğun özünün enerji strategiyasında bütün trendləri nəzərə alır, mühüm neft ölkəsi olaraq tarixi rolunu müasir tələblər səviyyəsində möhkəmləndirir və enerji sektorunda inkişafın yeni hədəflərini iqtisadi tərəqqi və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə müvafiq müəyyən edir, təkmilləşdirir və nizamlayır.

2.2. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ RƏQƏMSALLAŞMA PERSPEKTİVLƏRİ

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid müasir qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının ən önəmli və strateji inkişaf tendensiyalarından biri kimi əhəmiyyəti və aktuallığı ilə diqqət çəkməkdədir. Belə ki, İKT-nin yaranması və yayılması dünya iqtisadiyyatına yeni bir fenomenin – məhz rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranması ilə nəticələnən əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Artıq cəmiyyətin və iqtisadiyyatın bütün sahələrində gələcək perspektivlər, yanaşmalar müəyyənləşdirildikdə, prinsiplər və meyarlar formalaşdırıldıqda, ilk anlama gələn amillərdən və mühüm komponentlərdən biri – rəqəmsal yanaşmadır və rəqəmsal vasitələrdir. Rəqəmsal mexanizmlər sürətlə iqtisadiyyatın daha dərin qatlarına sirayət etməkdədir, iqtisadiyyatı formalaşdıran, nizamlayan, hərəkətə gətirən və idarə edənləri düşündürməkdədir, özünə cəlb etməkdədir. Bütün bunların sayəsində iqtisadiyyatın yeni hədəflərinin və strateji prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi strategiyasından rəqəmsal iqtisadiyyata keçid xüsusi önəm kəsb edir və əhəmiyyət daşıyır.

“Rəqəmsal iqtisadiyyat” termini ilk dəfə 1995-ci ildə yaranmış və hər şeydən öncə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Hazırda bu terminin bütün dünyada geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, onun məzmunu hələ də tam olaraq açıqlanmamışdır.

P. Meşşeryakovun fikrincə, “rəqəmsal iqtisadiyyat” anlayışına iki yanaşma mövcuddur. Birinci – “klassik” adlanan yanaşmaya görə, “rəqəmsal iqtisadiyyat” rəqəmsal

texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatdır. Bu yanaşmaya misal olaraq – teletibb, distant təhsil, medi-kontinent (kino, TV, kitab və s.) satışı aiddir. İkinci – “geniş” yanaşmaya görə isə, bu, rəqəmsal texnologiyadan istifadə etməklə iqtisadi istehsaldır.

Digər alimlərin fikrincə, “rəqəmsal iqtisadiyyat” – yeni metodlara əsaslanan məlumatların işlənməsi, saxlanması və ötürülməsi, həmçinin rəqəmsal kompüter texnologiyasıdır. Lakin “Boston Counultinq Group”un analitikləri belə hesab edirlər ki, “rəqəmsal iqtisadiyyat” dedikdə, iqtisadi sistemin bütün iştirakçılarının, yəni ayrı-ayrı insanlardan tutmuş iri şirkət və təşkilatlaradək - hamısının online və innovasiyalı rəqəmsal texnologiyanın imkanlarından istifadəsi başa düşülür. Bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu anlayışı daha da genişləndirmək və ona rəqəmsal texnologiyada istedadəyə kömək edə biləcək mal və xidmətlər zəncirini də həmçinin daxil etmək əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal iqtisadiyyat qlobal miqyasda çox sürətlə inkişaf etməkdədir, o, bütün dünyada innovasiyaların, rəqabətqabiliyyətliliyin və iqtisadi artımın mühüm hərəkətverici qüvvəsi qismində çıxış edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı özünün təşəkkülünün ilk başlanğıcında, bir qayda olaraq, aşağıdakı indikatorlara əsasən baş vermişdir:

- internet şəbəkəsi istifadəçilərinin sayı;
- çəkilməmiş şəbəkə kabellərinin uzunluğu;
- əhalidə olan smartfonların sayı;
- müxtəlif domen zonalı saytların sayı (.com, .net, .ru və s.).

Lakin bu cür ölçmə apararkən biz ötən onilliklərin paradiqması altına düşürük. Belə ki, həmin dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın hələ əsası qoyulurdu. Ötən dövrün internetini şəbəkənin buraxılış qabiliyyəti, saytların sayı və quraşdırılmış MEM-lərin (Məlumatların emal mərkəzi) miqdarı kimi göstəricilərlə asanlıqla təsvir etmək olar.

Ümumdünya qoşulması və anındaca məlumat mübadiləsi sayəsində resurslardan daha səmərəli istifadə, infrastrukturdan birgə faydalanma, güclərin daha mükəmməl yüklənməsi imkanları yaranır. Bu, necə deyərlər, “qarşılıqlı yardım iqtisadiyyatı” və ya “birgə istifadə iqtisadiyyatı”dır ki, bu gün onun həcmi artıq 150 milyard ABŞ dolları civarında dəyərləndirilir. “Birgə istifadə iqtisadiyyatı”nı aktiv inkişaf etdirən servislərə Airbnb, Uber-i, karşerinq sistemi və digərlərini aid etmək olar.

Bu gün internet – çoxşaxəli platforma, standart və protokollar deməkdir. Şirkətlər bunu nə qədər tez başa düşərlərsə, gələcəkdə onların rəqabət qabiliyyətliliyi də bir o qədər yüksək ola bilər. Araşdırmalar internetə qoşulan cihazların da sayında artımın olacağını göstərir. Məsələn, Mobil Operatorların Assosiasiyası olan “GSMA” təşkilatının “The Mobile Economy 2019” hesabatına əsasən dünya üzrə 2018-2025-ci illər dövründə Əşyaların interneti (IoT) bağlantılarının səviyyəsi üç dəfə artaraq 25 milyarda çatacaq. Bu dövrdə Əşyaların internetindən əldə olunan gəlir isə 4 dəfə artaraq 1.1 trilyon ABŞ dolları həcmində olacaq. Rəqəmsallaşma və infrastrukturun inkişafı mobil internet istifadəçilərinin də sayında artımın baş verməsi ilə nəticələnəcək. Hesabata əsasən, mobil internet istifadəçilərinin

sayı 2018-ci ildə olan 3.6 milyard nəfərdən 2025-ci ildə 5 milyarda çatacaq.

Rəqəmsal iqtisadiyyat bir çox hallarda yeni iqtisadiyyat, internet iqtisadiyyatı, veb iqtisadiyyatı kimi müxtəlif adlarla ifadə edilməsinə baxmayaraq, hələ də bu anlayışa vahid bir tərif verilməyib. Məhz bu baxımdan bu gün dünya miqyasında rəqəmsal iqtisadiyyatı və onun yaratdığı dəyəri ölçmək çox çətindir. Eləcə də bu iqtisadiyyatın xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə başlıca komponentləri haqqında etibarlı statistikalar əldə etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan, tərifdən asılı olaraq, hazırda rəqəmsal iqtisadiyyatın miqyası ilə bağlı hesablamalar, bu göstəricinin qlobal ÜDM-nin 4,5-15,5%-i arasında dəyişdiyini göstərir. Dünya üzrə İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin təxminən 40%-i ABŞ və Çinin payına düşür. Eyni zamanda, Tayvan, İrlandiya və Malayziya İKT-nin ÜDM-də payı ən yüksək olan ölkələrdir. Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal hesablama texnologiyalarına əsaslanaraq, iqtisadi proseslərin reallaşdırılmasını nəzərdə tutduğu hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir həqiqətdir. Əgər nəzərə alsaq ki, qlobal ÜDM 90 trilyona yaxındır bu rəqəmin kifayət qədər böyük olduğunu görürük. 2017-ci ildə ABŞ-da rəqəmsal iqtisadiyyat ÜDM-in 6,9-21,6 faizini, Çində isə 6-30 faizini təşkil etmişdir. Rəqəmsal təqdim olunan xidmətlər ixracının qlobal xidmətlər ixracındakı payı 1,2-2,9 trilyon dollar (2005-2018-ci illər üçün) təşkil etmişdir. Qlobal İKT xidməti ixracı 175-568 bilyon dollar (2005-2018-ci illər üçün) İKT sektorunda qlobal məşğulluq 34-39 milyon (2010-2015-ci illər üçün) təşkil etmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal əsrdə dəyərin yaradılmasının iki başlıca drayveri mövcuddur: rəqəmsal informasiya və rəqəmsal platforma.

İlk əvvəl onu qeyd edək ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın təqdim etdiyi rəqəmsal informasiyalar və ya verilən bazaları iqtisadi inkişaf məqsədləri və sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində geniş istifadə edilməklə, iqtisadi siyasətin effektivliyinin artırılması üçün böyük imkanlar açır.

Rəqəmsal platforma – bu, yeni, yalnız rəqəmsal iqtisadiyyat üçün səciyyəvi olan biznes-modelidir və onun məhiyyəti bazarın müxtəlif iştirakçılarının fəaliyyətlərinin koordinasiyası üzrə biznesə və əhaliyə xüsusi xidmətlərin təqdim edilməsindən ibarətdir. Rəqəmsal platformanın əsas vəzifələri öz iştirakçılara bir sıra rahatlıqlar yaratmaqdan, onların arasında olan etimad reytinglərini avtomatik tərtib etməkdən və ən başlıcası isə, xidmət və ya malların alıcı və satıcılarının bir-birilərini tez bir zamanda tapmasına, tez bir zamanda təhlükəsiz sövdələşmə bağlamasına və elə o cür sürətlə də hesablaşmalar aparmasına imkanlar yaratmaqdır.

Rəqəmsal platformaların inkişafı mübadilə və istehsal proseslərini xeyli sürətləndirir və ucuzlaşdırır, vasitəçilərdən ibarət lazımsız həlqəni aradan qaldırır və nəticədə, əmək məhsuldarlığı və bazarların səmərəliliyi kəskin şəkildə yüksəlir. Yeri gəlmişkən, burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, platformaların əksəriyyəti öz qarşılarına hansısa coğrafi məhdudiyyət olmadan, demək olar ki, bütün dünya boyunca bazar iştirakçılara xidmət etmək məqsədi qoyurlar. Buna ən parlaq misal olaraq Uber, Lyft, Alibaba, Ebay, Airbnb, Yandex.Market, Amazon və bir çox başqalarını göstərmək olar.

Hazırda müxtəlif rəqəmsal platformalar digərləri ilə məlumat mübadiləsinə əsaslanan qarşılıqlı asılı ekosistemlər şəklində birləşirlər. Hazırda global səviyyəyə malik olan və çoxlu sayda müxtəlif şirkət və bazarları əhatə edə bilən yeni nəsil rəqəmsal ekosistem və platformaların yaradılması və işə salınması məsələsi gündəlikdədir.

2016-cı ildə Dünya Bankı rəqəmsal iqtisadiyyatın vəziyyəti haqqında “Rəqəmsal dividendlər” adlı məruzə hazırlamışdır. Burada onun inkişafının səmərəli cəhətləri qeyd olunmuşdur. Məsələn:

- əmək məhsuldarlığının artması;
- şirkətlərin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsi;
- istehsal xərclərinin azalması;
- yeni iş yerlərinin yaradılması;
- insanların tələbatlarının daha tam şəkildə təmin edilməsi;
- yoxsulluğun və sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması.

Rəqəmsal iqtisadiyyat, innovasiyaların və məhsuldarlığın artımına təkan verməklə, sektorların və bazarların rəqəmsallaşması yolu ilə daha aşağı xərclərlə daha keyfiyyətli mal və xidmət istehsalına şərait yaratmaqla və dəyər zəncirlərini müxtəlif yollarla transformasiya edərək, əlavə dəyərin yaradılmasının yeni kanallarını açmaqla, iqtisadi inkişaf prosesinin sürətlənməsinə əvəzsiz töhfələr verir.

Son illərdə ölkəmizdə sahibkarlar üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması məqsədilə bir çox dəstək mexanizmləri işə salınıb. Bunlara misal olaraq, Azexport.az portalının, Rəqəmsal Ticarət Qovşağının və Bir Pəncərə İxracı Dəstək Mərkəzinin fəaliyyətə başlamasını misal gətirmək olar.

Rəqəmsal Ticarət Qovşağında yer alan online Vahid İxrac Ərizəsinin istifadəyə verilməsinin səbəbi elə məhz sahibkarların ixrac üçün iş yükünü və ixrac prosedurlarının icrasında məmur sahibkar təmasını minimuma endirmək olmuşdur. Bu xidmət eyni zamanda respublikanın bölgələrində yerləşən sahibkarlar üçün icazələrin alınması proseduru daha da asanlaşdıracaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, İxracda tələb olunan icazələrin, ixrac gömrük bəyannaməsinin və ixrac təşviqinin vahid elektron ərizə əsasında verilməsi Prezident İlham Əliyevin “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanında nəzərdə tutulub.

Sistemin işə salınması ixrac prosedurlarının icrasında məmur sahibkar təmasını minimuma endirəcək və sənədlərin icra müddətini bir neçə dəfə azaldacaq. Bundan əlavə respublikanın bölgələrində yerləşən sahibkarlar üçün icazələrin alınması proseduru daha rahat olacaq. Müxtəlif sertifikatların alınması zamanı xərclər minimuma endiriləcək bu da öz növbəsində yerli bazarlara üstünlük verən sahibkarların xarici bazarlara ixraca marağını artıracqdır. Ümumilikdə ixrac proseslərinin sadələşdirilməsi ölkəmizin ixrac potensialının tam reallaşdırılmasına və nəticədə ticarət balansında müsbət saldonun daha da artırılmasına şərait yaradacaq.

Rəqəmsal modelin gündəlik təcrübəyə nə dərəcədə sürətli daxil olmasını sübut edən faktlardan biri də odur ki, 2019-cu ilin yanvar-mart aylarında Azexport.az portalı vasitəsilə 178.4 milyon dollar dəyərində ixrac sifarişləri qəbul edilmişdir (bu,

2018-ci ildə Azərbaycanda ümumi meyvə və tərəvəz ixracının təxminən 30% -ni təşkil edir). Əsas sifarişlərin coğrafiyasına nəzər salmaq maraqlıdır: Rusiya - 11,5%, Türkiyə - 9,9%, ABŞ - 7%, Hindistan - 6,6%, Gürcüstan - 5,3%.

Qeyd edildiyi kimi, rəqəmsallaşma, rəqəmsal iqtisadiyyatın yaradılması həm istehlakçılar və dövlətlər, həm də ümumilikdə cəmiyyətlər üçün mühüm imkanlar açır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi üzrə ən qabaqcıl dövlətlər sırasına Sinqapur, Çini, Cənubi Koreyanı, Yeni Zelandiyanı və Danimarkanı aid etmək olar. Bu dövlətlər artıq indiyə qədər rəqəmsallaşma, yüksək texnologiyaların tətbiqi istiqamətlərində çox əhəmiyyətli işlər görmüşlər. Buna misal olaraq, 2014-cü ildə vətəndaşların gündəlik həyatına rəqəmsallaşmanın tətbiq edilməsi vasitəsilə həyat keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi ilə bağlı dövlətin təşəbbüsü hesab edilən Sinqapurun “Smart Nation” konsepsiyasını göstərə bilərik. Sözügedən konsepsiyanın reallaşmasında təkcə iri şirkətlər deyil, həmçinin orta və kiçik biznes də iştirak etmişdir.

Çin rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğu üzrə özünün “İnternet Plyus” proqramında rəqəmsal sənaye ilə ənənəvi sənayeni inteqrasiya edir, Kanada Toronto şəhərində İKT Hab yaradır, Sinqapur “Ağıllı iqtisadiyyat” qurur, Cənubi Koreya “Kreativ iqtisadiyyat” proqramında insan kapitalının inkişafı, sahibkarlıq və İKT nailiyyətlərinin yayılmasına istiqamətlənir, Danimarka isə dövlət sektorunun rəqəmsallaşmasına üstünlük verir.

Mütəxəssislərin fikrincə, rəqəmsal iqtisadiyyatın gələcək inkişafı bir sıra yeni texnologiyaların uğurlarından asılı olacaq. 2017-ci ilin sonunda bu cür texnologiyaların 5 növü

müəyyənləşdirilmişdir. Bunlara 5G kommunikasiya (öncəki rəbitə standartları ilə müqayisədə daha yüksək yükləmə və endirmə sürətinə malikdir), 3D çap, blokçeyn, süni intellekt və “Virtual reallıq” texnologiyalarını aid etmək olar. Qeyd olunan texnologiyalar inkişaf etmiş ölkələrin strateji sənədlərində öz əksini tapan ən vacib inkişaf istiqamətlərinə daxildir.

Tədqiqatlar göstərir ki, 3D çap texnologiyası hazırda qənaətli istehsal metodlarının təhlili və öyrənilməsi üzrə ən yaxşı beynəlxalq nümunələrdən biri sayılır. Bu texnologiyadan istifadə istehsal xərclərinin xeyli aşağı salınmasına, yeni yüksək ixtisaslı iş yerlərinin açılmasına və digər texnologiyalarla yanaşı, sənayenin transformasiyasına böyük imkanlar yaradır.

Dünya Bankı “Cryptocurrencies and Blockchain: Europe and Central Asia Economic Update” adlı hesabatına əsasən, 2018-ci ildə blokçeyn texnologiyasından istifadə edən Avropa və Mərkəzi Asiya regionunda iqtisadi artım 2017-ci ildə 2,7 %-ə qarşı 2,3% təşkil etmişdir. Məlum olduğu kimi, blokçeynlər hazırda planetimizdə rəqəmsal ticarətin ən mühüm layihələrindən birinə çevrilmişdir. Blokçeyn texnologiyasının tətbiqi dünyanın bir çox nüfuzlu bankları və maliyyə təşkilatları tərəfindən rəqəmsal valyutaların ən təhlükəsiz və effektiv aləti kimi müəyyənləşdirilib. Məhz blokçeynin tətbiqi sayəsində vaxta və xərclərə qənaət etmək, pulköçürmə əməliyyatlarında riskləri minimuma endirmək mümkün olmuşdur. Hazırda bu texnologiyaların qeyri-maliyyə sektorlarında da tətbiq olunması təhlil edilməkdədir.

Blokçeyn vasitəsilə ticarət sektorunun da canlanması gözlənilir. Belə ki, ticarətin blokçeyn üzərində qurulması

üçüncü tərəfləri istisna etməklə ticarəti sadələşdirər, kriptografik kontraktlardan istifadə edərək ixrac və idxalı daha təhlükəsiz edə, əməliyyatların müddətini qısalda və xərcləri azalda bilər.

Hazırda bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi diqqət mərkəzindədir. Sözügedən texnologiyaların tətbiqinə dair mövcud və potensial risklər və imkanlar öyrənilir və qiymətləndirilir. Azərbaycan Sinqapur, Avstraliya, Hindistan, İrlandiya və digər ölkələrin banklararası əməliyyatlarının blokçeyn üzərindən aparılması istiqamətində həyata keçirdikləri layihələrin tətbiqini nəzərdən keçirir. Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə əsasən, hazırda Azərbaycan bank sahəsində rəqəmsal identifikasiya sahəsində eksperimentlər aparır. Hesab edilir ki, blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi maliyyə nəzarətinin təminatı, vergidən yayınma və qanunsuz tranzaksiyalarla mübarizə sahəsində daha səmərəlidir. Öyrənilən təcrübə onu deməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə bütün banklararası əməliyyatlar daha sürətli, effektiv, təhlükəsiz və ucuz şəkildə blokçeyn platforması üzərindən aparılacaq.

Rəqəmsal iqtisadiyyat, son illər geniş şəkildə müzakirə edilən süni intellekt, robotlar və onların iqtisadiyyatda geniş şəkildə tətbiqi nəticəsində ortaya çıxan “Sənaye 4.0” konsepsiyası ilə tamamilə yeni bir istiqamətdə inkişaf etməklə, dünya iqtisadiyyatının gələcək inkişafı ilə bağlı müzakirələri də qızıqdırmışdır.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki, Almaniya rəhbərliyi 2025-ci ilə qədər süni intellektin inkişafı ilə bağlı elmi araşdırmalara və texnologiyalara 3 milyard avro əlavə

sərmayə qoymaq niyyətindədir. AFR hökumətinin Potsdamda keçirilmiş, rəqəmsal texnologiyalara həsr edilmiş iki günlük iclasında çıxış edən iqtisadiyyat naziri Peter Altmayer qeyd etmişdir ki, Almaniya bu sahənin inkişaf etdirilməsi üzrə dünyanın aparıcı ölkələrindən birinə çevrilməlidir. Onun sözlərinə görə, AFR hökuməti bunu əsas götürür ki, şəxsi investorlar da bu tipli araşdırmalara və texnologiyalara eyni məbləğdə vəsait xərcləyərək, 2025-ci ilə qədər süni intellektə yatırılan investisiyaların ümumi həcmi 6 milyard avroya çatdıra biləcəkdir. Eyni zamanda, nazir onu da qeyd edib ki, ölkəsində ixracat yönümlü orta müəssisələrin və şirkətlərin rəqəmsal texnologiyaları daha çox tətbiq etməsi sayəsində ÜDM-in 1,3% artması da gözlənilir.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid iqtisadi inkişafa, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, kölgə iqtisadiyyatının nisbətən aradan qaldırılmasına və s. bu kimi məsələlərə müsbət təsir göstərdiyindən digər dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da onun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir və bu barədə müəyyən qərarlar qəbul olunur. “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı bu məqsədlə görülən tədbirlərdən biridir. Belə ki, 2019-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsinə yeni dəyişikliklər 5 əsas bloka bölünür: kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, “kölgə iqtisadiyyatı”nın azaldılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi və rəqəmsallaşdırılması, vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəli-

liyinin artırılması. Vurğulanıb ki, kiçik və orta sahibkarların dəstəklənməsi vergi siyasətinin başlıca prioritetlərindəndir. Sadələşdirilmiş verginin dərəcələrinin təkmilləşdirilməsi, gəlir vergisinin azaldılması, mikro, kiçik və orta sahibkarlığı təmsil edən klaster şirkətləri üçün müəyyən güzəştlərin tətbiq olunması biznes subyektlərinin "kölgə iqtisadiyyatı"ndan çıxması üçün stimül yaradır.

Beləliklə, rəqəmsal ödənişlərin artırılması hökumətə "kölgə iqtisadiyyatı"nın həcmi azaltmaqla fiskal dayanıqlığı artırmağa kömək edir. Məlum olduğu kimi, nağd iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə olması ölkənin inkişafı üçün əsas zəmin olan investisiya imkanlarının aşağı düşməsinə səbəb olub. Bu amil bank sektorunun maliyyə vasitəçiliyini daraldıb, vergidən yayınma, subyektlər arasında dövryyələrin qeyri-şəffaflığı kimi problemlərə səbəb olub.

Bunla belə, son illərdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasında biznesə başlama prosedurları əsaslı surətdə sadələşdirilmişdir. Belə ki, 2011-2012-ci illərdə ölkəmizdə aparılmış "e-qeydiyyat" islahatı sahibkarların biznesə başlaması prosedurlarını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmasına şərait yaratmışdır.

Fərdi sahibkarların "e-qeydiyyat" sistemi 2011-ci ilin 1 iyul tarixdən başlamaqla müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməkdədir. 01.01.2019-cu il tarixədək Azərbaycanda 89 min fərdi sahibkarın qeydiyyatı bu üsulla aparılmışdır. 2012-ci ilin nəticələrinə görə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin 70%-i vergi

orqanına getmədən internet vasitəsilə vergi uçotuna dayanmışdır.

Fiziki şəxslər vergi uçotuna dayanmaq üçün Vergilər Nazirliyinin İnternet Vergin İdarəsində “Fərdi sahibkarların onlayn qeydiyyatı” bölməsinə (<https://www.etaxes.gov.az/#>) daxil olaraq vergi qeydiyyatından keçirlər.

1 yanvar 2019-cu il tarixdən başlamaqla Azərbaycanda kommersiya hüquqi

şəxslərin (ərizənin təqdim edilməsindən hüquqi şəxsin qeydiyyat sənədlərinin elektron qaydada əldə edilməsinədək) 1 gün ərzində 1 prosedurla qeydiyyata alınmasını mümkün edən yeni elektron sistem tətbiq edilməyə başlamışdır.

Görülən işlərə baxmayaraq, Azərbaycanda internet şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilən ticarət sövdələşmələrinin artan sayı, elektron ticarət əməliyyatlarının virtual aləmdə həyata keçirilməsi həmin əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi məsələlərini çətinləşdirir. Bütün bunlar dövlət büdcəsinin gəlirlərinin itirilməsi ilə nəticələnir. Məhz bu itkilərin aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 2016-cı il tarixli sərəncamında şəffaflığı artırmaq və vergitutma bazasını genişləndirmək üçün beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunan «rəqəmsal iqtisadiyyat»ın vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilib. Sərəncamın icrası ilə əlaqədar Vergilər Nazirliyi tərəfindən elektron ticarətin vergiyə cəlb olunması haqqında qanun layihəsi hazırlanır və hazırda aidiyyəti qurumlarla müzakirə olunur. Bununla yanaşı, Vergilər Nazirliyinin Vergi risklərinin təhlili və nəzarəti Baş İdarəsi tərəfindən qabaqlayıcı tədbirlər görülərək araşdırmalar aparılıb, internet portallarının yaradılmasına nəzarət edən müvafiq

qurumla birgə virtual məkanda e-ticarətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin müəyyənləşdirilməsi və bu sahədə ümumi vergi nəzarətinin qurulması istiqamətində işlərə başlanılıb. Ümumi nəzarətin qurulmasının mərhələlərlə həyata keçiriləcəyi nəzərə alınaraq, ilk mərhələdə Baş İdarə tərəfindən 2016-cı ilin 1-ci rübündə 186 internet portalı və ya sosial şəbəkələr vasitəsilə elektron mal alğı-satqısı həyata keçirən istifadəçilər müəyyən edilib. Onlardan 54-nün vergi orqanında qeydiyyatda olmadığı, 47-sinin isə qeydiyyatda olduğu halda dövryyəsinin olmadığı və ya məhsulların satış qiymətləri ilə müqayisədə minimum olduğu müəyyənləşdirilib. Bununla bağlı vergi orqanında qeydiyyatı olmayan şəxslərin uçota alınması barədə müvafiq bildirişlər göndərilib, qeydiyyatı olan, lakin dövryyəsi olmayan şəxslərin bank hesablarına müvafiq sorğular verilib və yaranmış kənarlaşmalar barədə vergi ödəyicilərinə məktub ünvanlanıb. Bu istiqamətdə görülmüş tədbirlər nəticəsində 2016-cı ilin 1-ci rübü ilə müqayisədə 2-ci rübdə elektron ticarət fəaliyyəti göstərən vergi ödəyicilərinin dövryyəsinə 54,1%, hesablamalarda 53,8%, daxilolmada isə 69,1% artım müşahidə olunub.

Məlum olduğu kimi, 2008-ci ildən sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatı “bir pəncərə” prinsipi ilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. 2012-ci ildən etibarən isə yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin qeydiyyatı elektron formada həyata keçirilməyə başlanıb. 2018-ci ilin sonlarında “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Qanunda edilmiş dəyişikliklər ölkəmizdə sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı sahəsində əlverişli mühitin formalaşmasına müsbət təsir göstərərək yeni

rəqəmsal elektron qeydiyyat sisteminin qurulması ilə nəticələnib. Hazırda hüquqi şəxslərin elektron dövlət qeydiyyatı prosesi xeyli sadələşdirilib.

İslahatlar nəticəsində prosedurların sayı 3-dən 1-ə, müddəti isə 20 dəqiqəyədək azaldılıb. Hüquqi şəxs olaraq biznesə başlamaq üçün tələb olunan maliyyə vəsaiti və sənəd sayı sıfıra endirilib. İslahata qədər elektron qeydiyyat yalnız Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən verilən elektron imza və ya Asan Sertifikat Xidməti Mərkəzi tərəfindən verilən “Asan imza” vasitəsilə həyata keçirilirdi. 2019-cu ilin əvvəlindən başlayaraq hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı, ƏDV qeydiyyatı və bank hesabının açılması da cəmi bir prosedurla icra olunub tamamlanır. Beləliklə, qeydiyyatın həyata keçirilməsi üçün e-ərizənin elektron imza ilə təsdiq edilməsi zərurəti aradan qaldırılıb, həmçinin qeydiyyatla bağlı əvvəllər mövcud olan bütün prosedurlar ləğv olunub. Yeni xidmətdən yararlanan istifadəçilər elektron imza olmadan “İnternet Vergi İdarəsi”nə daxil olaraq elektron qeydiyyat sistemində FİN kod və mobil nömrə ilə indentifikasiyadan keçirlər.

Ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsinin və sosial rifahının yüksəldilməsi Azərbaycanın dövlət siyasətinin başlıca prioritetlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin birbaşa rəhbərliyi altında pensiya, ünvanlı yardım, əlilliyə görə müavinətlərin verilməsi və məşğulluq sahələrində şəffaflığın və sosial ədalətin tam təmin olunması, bürokratiya, süründürməçilik və korrupsiya hallarının aradan qaldırılması, məmur-vətəndaş təmasının minimuma endirilməsi ilə bağlı mühüm addımlar atılıb. Belə addımlardan biri kimi 9 avqust

2018-ci il tarixli “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” fərmanına uyğun olaraq hazırda respublikamızda dövlət sosial xidmətləri sisteminin mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə və innovativ yanaşmaya əsaslanan çevik mexanizmlər üzərində qurulması, xidmətlərdə sosial ədalət, şəffaflıq, ünvanlılıq prinsiplərinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl tədbirləri qeyd edə bilərik.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi” (DOST Agentliyi) adıçəkilən fərman əsasında yaradılıb. Sənəddə əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində xidmətlərin reallaşdırılmasını təmin edəcək DOST mərkəzlərinin yaradılması da nəzərdə tutulub. Ümumiyyətlə, DOST mərkəzlərinin yaradılması vasitəsilə dövlət xidmətlərinin geniş bir şəbəkəsinin - əmək, məşğulluq, sosial təminat, ünvanlı dövlət sosial yardımı, əlillik, pensiya, sosial sığorta və digər müvafiq sahələr üzrə xidmətlər sisteminin “bir pəncərə”dən operativ, sadələşdirilmiş prosedurlarla, vətəndaş rahatlığı prinsipi əsasında təqdim olunmasına, xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə imkan verib. Hazırda DOST mərkəzində “bir pəncərə” prinsipi ilə 130-dan çox elektron xidmət göstərilir. Bunların sırasına “Pensiya və sosial sığorta”, “Sosial müavinətlər və təqaüdlər”, “Əlillik, tibbi ekspertiza və protez-ortopedik təminat”, “Sosial xidmətlər və övladlığa götürmə məsələləri”, “Əmək münasibətləri”, “Məşğulluq xidmətləri”, “Sosial-hüquqi, sosial-pedaqoji, sosial-psixoloji, sosial-məişət xidmətləri”, “Bank və notarius xidmətləri” və digər xidmətlər daxildir.

DOST Agentliyinin fəaliyyətində nəzərə çarpan məqamlardan biri də “İşsizin DOST”u proqramının uğurla həyata keçirilməsidir. Bu proqram əsasında işə cəlb olunanlar məşğulluq orqanlarında işsiz və işaxtaran kimi qeydiyyatda olan vətəndaşlar arasından müəyyən edilir. Məşğulluq mərkəzlərinin müvafiq göndərişi əsasında həmin şəxslərlə “DOST İş Mərkəzi”ndə əmək müqaviləsi bağlanılır və elektron informasiya sistemində qeydiyyatdan keçirilərək rəsmiləşdirilir. Bundan sonra hər bir işçi üçün sifariş olunan əməkhaqqı kartı bank tərəfindən yalnız vətəndaşın özünə şəxsiyyət vəsiqəsini təqdim etməsi şərti ilə verilir, kartı götürərkən vətəndaş bunu imzası ilə təsdiqləyir.

Rəqəmsallaşma Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunu da böyük çağırışlarla üz-üzə qoyur. Ənənəvi kənd təsərrüfatının “qapalı sahədə şaquli kənd təsərrüfatı” (“indoor vertical farming”) ilə əvəzlənməsi nəticəsində məhsuldarlığın artırılması, süni yolla və hər bitkinin ehtiyacına görə tənzimlənən xüsusi işıq və kimyəvi maddələrlə, dərmanlamaya ehtiyac qalmadan sağlam tərəvəz məhsullarının istehsal edilməsi reallığa çevrilir.

Rəqəmsal kənd təsərrüfatına keçid istehsal həcmi artırılması, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatında avromatlaşdırma, istehsal xərclərinin azaldılması, kənd təsərrüfatında biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması, CPS naviqasiya texnologiyalarının tətbiqi, aqroparkların fəaliyyətlərində səmərəliliyin artırılması, fermerlər və kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında koordinasiyanın təmin edilməsi, aqrotexniki xidmətlərin fasiləsiz və

keyfiyyətli həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”na əsasən artıq aqrar sahədə subsidiyalar 2020-ci ildən etibarən fermerlərə Subsidiya İnformasiya Sistemi (SİS) vasitəsilə veriləcək. Aqrar sahədə tətbiq edilən dəstək tədbirləri ilə bağlı yeni mexanizmin formalaşdırılması bu sahədə hesabatlılığın, şəffaflığın və büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi, fermerlər üçün müraciətlərin sadələşdirilməsi və elektronlaşdırılaraq asanlaşdırılması və istənilən nöqtədən əlçatanlığının təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Azərbaycanda rəqəmsal kənd təsərrüfatına keçid kənd təsərrüfatının maddi-texniki və tədqiqat bazasının genişləndirilməsini, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının gücləndirilməsini, rəqəmsal kənd təsərrüfatı sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsini tələb edir.

Dövlətlərin rəqəbatqabiliyyətliliyi idarəetmənin çevikliyi ilə, habelə yeni texnologiyaların təsirini proqnozlaşdırmaq və baş verə biləcək dəyişikliklərə adekvat reaksiya vermək qabiliyyəti ilə müəyyənləşir. Yeni texnologiyalar bazar iştirakçılarının imkanlarını daha da genişləndirir, lakin bir sıra çətinlikləri həmçinin, istisna etmir. Rəqəmsallaşmanın rəqəbat mühitinə və əmək bazarına təsiri xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdən biridir. Belə ki, rəqəmsal iqtisadiyyat iş proseslərinin avtomatlaşdırılmasını təmin etməklə yüksək və aşağı ixtisaslı işlərə olan tələbatın artmasına gətirib çıxarır,

lakin eyni zamanda da orta ixtisas dərəcəsinə malik işçilərin ixtisar olunmasına səbəb olur.

Negativ halların qarşısını almaq məqsədilə dünya dövlətləri tərəfindən xüsusi “internet-nazirliklər” yaradılır, rəqəmsal biznes iştirakçılarının vahid qaydalara riayət etmələrinə dair təşəbbüslər irəli sürülür. Belə aktual təşəbbüslər sırasına məhz “elektron hökumət”in yaradılmasını, səhiyyə, təhsil və kommunal xidmətlər sistemlərinin rəqəmsallaşmasını, rəqəmsal iqtisadiyyatın yeni elementlərini tənzimləyən qanunların hazırlanmasını aid etmək olar. Rəqəmsal hökumətin yaradılmasının əsas məqsədi vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqə yaradılması və ictimai xidmətlərini açıq, sadə və vətəndaş mərkəzli olması üçün analoq, kağıza əsaslanan və istifadə olunan sistemin çevrilməsi, dəyişdirilməsidir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə yeni bir anlayış olan e-hökumət, məhsuldarlığı artırmaq məqsədiylə və müasir cəmiyyət olmanın bir gərəyi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu mənada idarəedənlərlə idarə olunanların arasındakı hər cür tapşırıq, ehtiyac və öhdəliklərin qarşılıqlı olaraq “rəqəmsal cəmiyyətdə” etibarlı və davamlı bir şəkildə reallaşdırılması mənasını verməkdədir. Ümumi olaraq e-hökumət müasir cəmiyyətlərdə hökumət və fərd əlaqələrində, hökumətin vətəndaşa qarşı yerinə yetirməyə borclu olduğu vəzifə və xidmətlərlə, vətəndaşların hökumətə qarşı olan vəzifə və xidmətlərinin qarşılıqlı vəziyyətdə elektron ünsiyyət və məliyyat proseslərində etibarlı və kəsilməz olaraq aparılması deməkdir. Bənzər bir yanaşma "e-hökumət" anlayışı, ənənəvi hökumət modelinə görə daha irəli, təməldə güclü bir IT infrastrukturuna və tətbiqlərinə dayanan "daha yaxşı bir hökumət quruluşunu" ifadə etməkdədir.

2017-ci il ərzində gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi “bir pəncərə” prinsipinə uyğun olaraq təmin edilmişdir. Ərazi və ixtisaslaşdırılmış gömrük idarələrində istismarda olan texniki nəzarət vasitələrinin səmərəli istifadə edilməsi və malların gömrük sərhədindən sürətli keçidi təşkil edilmiş, il ərzində mövcud olan texniki nəzarət vasitələrində yaranmış müxtəlif nasazlıqlar və çatışmazlıqlar barədə məlumatlara dərhal reaksiya verilmiş, mövcud sahələr üzrə aidiyyəti mütəxəssislər dəvət edilməklə həmin çatışmamazlıqlar operativ surətdə aradan qaldırılmışdır.

Hesabata əsasən, Mobil gömrük bölmələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində yük daşıyan nəqliyyat vasitələrinin üzərinə 155986 ədəd mexaniki-elektron kilid (GPS) bağlanaraq təyinat yerinə çatdırılmışdır. Həmin nəqliyyat vasitələrinin müəyyən olunmuş marşrut xətti üzrə hərəkəti Komitənin Hədəf Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən “GPS monitoring” sistemi vasitəsi ilə müntəzəm olaraq müşahidə altında saxlanılmış, marşrutdan çıxma və digər pozuntu hallarının qarşısı operativ şəkildə alınmışdır. Belə ki, avtomobillərlə vətənni nəzarət vasitələri ilə təmin olunmuş əməkdaşlar Hədəf Mərkəzindən verilən məlumatlar əsasında marşrut xəttindən çıxan və ya müəyyən olunmamış yerlərdə uzun müddət ərzində dayanan nəqliyyat vasitələrinin dayanmalarının səbəblərini araşdıraraq müvafiq tədbirlər həyata keçirmişlər.

Hesabat dövründə Dövlət Gömrük Komitəsi ilə Ukrayna, Gürcüstan və İran gömrük orqanları arasında, habelə Azərbaycan Hava Yolları Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti şirkəti arasında məlumatların təhlükəsiz mübadiləsinin təmin edilməsi

üçün şəbəkə qurulmuş və Elektron Hökumət prinsipləri, ən yaxşı beynəlxalq təcrübə və texniki standartlar nəzərə alınmaqla Dövlət Gömrük Komitəsinin internet saytı yenidən işlənilmişdir.

Hesabat məlumatlarına əsasən, “Gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün müraciət” üçün 20196, “e-İlkin Məlumatlandırma” üçün 1505, “e-Gömrük Bəyannaməsi/Sərnişin” üçün 904540, “e-id-xal/ixrac Əməliyyatlarım” üçün 45994, “e-Gömrük Ekspertizası” üçün 658, “Vətəndaş müraciətləri, sorğu və şikayətlər” üçün 887, “e-GÖÖEN Gömrük ödənişlərinin ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsinin alınması” üçün 11377, “Gömrük orqanlarına xidmətə qəbul” üçün 730 və “e-Gömrük Ödənişləri” üçün 800751, “Gömrük bəyannamələri haqqında məlumatın verilməsi” üçün 135263, “e-Gömrük Bəyannaməsi/Mal” üçün 379030, “sərhəd gömrük məntəqələrindən daxil olan mallarım haqqında məlumat” üçün 50194 müraciət daxil olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 13 iyul 2016-cı il tarixli 2199 nömrəli Sərəncamın icrası ilə əlaqədar olaraq, beynəlxalq aləmdə baş verən yeniliklərin, ən qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məqsədi ilə dünyanın ən nüfuzlu reyting siyahılarından sayılan Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2016-2017-ci illər və 2017-2018-ci illər üzrə “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda ölkəmizin sosial-iqtisadi sahələr üzrə mövqeyini əks etdirən Analitik materiallar hazırlanmışdır. Hazırlanmış Analitik materiallarda Dünya İqtisadi Forumu rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyən

olunması üçün 12 göstərici-keyfiyyət, infrastruktur, makroiqtisadi sabitlik, sağlamlıq və ilkin təhsil, ali təhsil və peşəkar hazırlıq, əmtəə və xidmətlər bazarının səmərəliliyi, əmək bazarının səmərəliliyi, maliyyə bazarının inkişafı, texnoloji səviyyə, daxili bazarın həcmi, şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti və innovasiya potensialı üzrə Azərbaycanın mövqeyi əks olunmuş, ölkə üzrə rəqabətqabiliyyətliliyin həm güclü, həm də zəif tərəfləri qeyd olunmuşdur.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir dövlət inkişaf etmiş informasiya infrastrukturuna və şəffaf elektron (virtual) sərhədlərə malik olan global şəbəkə iqtisadiyyatının bir hissəsinə çevrilirsə, bu zaman dövlətin makroiqtisadi siyasəti həyata keçirməsi, iqtisadiyyatı tənzimləməsi ilə bağlı ciddi problemlər (vergi, gömrük, əmək münasibətləri, idxal-ixrac əməliyyatlarına nəzarət edilməsi, intellektual mülkiyyətin qorunması və s.) meydana çıxır. Eyni zamanda dünyanın istənilən ölkəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın payı sürətlə artmaqdadır. Bu isə o deməkdir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın tənzimlənməməsi gələcəkdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təmin edilməsində ciddi problemlər yarada, ölkənin ödəmə balansı hesablarında (cari əməliyyatlar və kapitalın hərəkəti ilə bağlı hesablar) qeyri-dəqiqliklərə, o da öz növbəsində, dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin uçotunda səhvlərə və onun strukturlarının deformasiyasına gətirib çıxara bilər. Ənənəvi iqtisadiyyatda daxili bazarı qorumaq, milli istehsalın rəqabətədavamlılığını təmin etmək üçün müvafiq siyasət həyata keçirilir. Lakin rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində bu siyasətin həyata keçirilməsində müəyyən problem yaranır.

Birincisi, artıq qeyd edildiyi kimi, rəqəmsal sektor, internet və kommunikasiyaların yeni formalarının yüksək sürətlə inkişaf etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Yeni platformaların və xidmətlərin yaranması onlara yeni yanaşma və tənzimləmə üsullarının tətbiqini şərtləndirir. Məhz buna görə də tətbiq edilən və qüvvədə olan qanunvericilik normaları öz aktuallığını və effektivliyini itirə bilər.

İkincisi, media konvergensiyası baş verir. İnternet, televiziya və mobil rabitə arasında getdikcə daha sıx əlaqələr formalaşmaqdadır. Bu, ənənəvi olaraq ayrı-ayrılıqda tənzimlənən bazarların qarışıqlığını, həmçinin antiinhisar orqanları üçün yeni çağırışlar yaradır. Məsələn, Avropa Birliyi telekommunikasiya, televiziya və yayım nəzarətini vahid bir nəzarət orqanında birləşdirərək belə çağırışa reaksiya vermişdir.

Üçüncüsü, internetin və rəqəmsal iqtisadiyyatın qeyri-mərkəzləşdirilmiş xarakteri və üstəlik, burada dəqiq müəyyən olunmuş coğrafi sərhədlərin olmaması yurisdiksiya probleminin yaranmasına səbəb ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda İnternetin tənzimlənməsi ilə bağlı əsas problemlərdən biri məhz yurisdiksiya məsələsinin həll edilməməsidir. Bu gün İnternet mühitində yurisdiksiya problemini həll etməyin mümkün yolları qismində dünya praktikasında beynəlxalq xüsusi hüququ modernləşdirmək, milli qanunları unifikasiya etmək, arbitrajdan, İnternet istifadəçilərinin kimliyini və yerini müəyyən etmək üçün texniki imkanlardan istifadə etmək kimi variantların tətbiqi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatlara əsasən, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti və inkişafı üçün müəyyən tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, internet məkanında əsas məhsul və alqı-satqı predmeti qismində məhz informasiya çıxış edir. Ona görə də İnternet mühitində informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin çox vacib şərtlərindən biri hesab olunur. Əks halda, İnternet kriminal iqtisadiyyatın ən əlverişli məkanına çevrilə bilər.

Məlum olduğu kimi, rəqəmsal iqtisadiyyat yeni biznes modelinin yaradılmasına və burada ictimai, iqtisadi münasibətlər sisteminin, eləcə də iqtisadi qiymətləndirmə və iqtisadi statistika sistemlərinin köklü şəkildə dəyişməsi ilə səciyyələnir. Rəqəmsallaşma kölgə iqtisadiyyatının azaldılması, şəffaflığın səviyyəsinin yüksəldilməsinin ən səmərəli müasir üsullarından biri kimi çıxış edir, rəqəmsal ödəniş və ya elektron sənəd dövriyyəsinə keçidin əhəmiyyətini sürətlə artırır.

Əlverişli biznes mühitinin inkişafı üçün elektron hökumət xidmətlərinin müasir texnologiyaların tətbiqi genişləndirilməklə və onlardan istifadə imkanları sadələşdirilməklə təkmilləşdirilməsi davam etdiriləcəkdir. Dövlət e-ödəniş, e-vergi, eintellektual idarəetmə və s. elektron xidmətlərin təşkilini genişləndirməklə, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyəcək və beləliklə də, dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi ümumi iqtisadi səmərəliliyin artırılmasını təmin edəcəkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, qarşıdakı illərdə İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, əhaliyə müasir elektron xidmətlərin göstərilməsi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aşağıdakıların yerinə yetirilməsi fikrimizcə məqsədə müvafiq olardı:

-Rəqəmsal iqtisadiyyatın qlobal xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq bir çox ölkələr milli İnternet qanunvericiliyinin

formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə müvafiq sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq etməlidirlər.

- Kölgə iqtisadiyyatı probleminin aradan qaldırılması məqsədi ilə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması prosesi daha da sürətlənməli, virtual mühitdə idarəetmə və tənzimləmə problemlərinin həlli ilə məşğul olan müvafiq ixtisaslaşmış qurumlar, elm mərkəzləri və digər təşkilatlar İnternetlə bağlı hüquqi problemlərin həllini sürətləndirməli, müvafiq model qanunlar və tövsiyələr hazırlanmalıdır.

- Tədqiqatda göstərilən problemləri nəzərə alaraq, qeyd etmək istərdik ki, rəqəmsal iqtisadiyyatda dəyərin yaradılması, faydanın əldə edilməsinin qiymətləndirilməsi metodologiyaları yaradılmalıdır.

- İnformasiya selinin getdikcə böyük miqyasda artması nəzərə alınmalı və mənbələrdə informasiyanın məqsədli formalaşmaşdırılması inkişaf etdirilməlidir.

- Müasir mərhələdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin elmi nəticələrinin tətbiq olunma perspektivləri ilə bağlı olaraq rəqəmsallaşma imkanları nəzərə alınmalıdır.

- Bir çox dövlət institutlarının, o cümlədən vergi, gömrük, audit orqanları öz ənənəvi struktur, kadr potensialı, elektronlaşma səviyyəsi və s. ciddi dəyişikliyə məruz qalacağı nəzərə alınmalıdır.

- Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, yeni texnologiyaların, start-upların, suni intellektin tətbiqi nəticəsində getdikcə daha çox fəaliyyət sahələrinin itirilməsi və rəqəmsal savadsızlıqla bağlı işsizliyin baş verəcəyi nəzərə alınmalıdır.

2.3. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA AQRAR SEKTORUN İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında aqrar sektor əhəmiyyətli yer tutur. Aqrar bölmənin payına Ümumi Daxili Məhsulun 5%-dən çoxu, iqtisadiyyatda işləyənlərin 1/3 hissəsindən artığı düşür. Təzə və emal olunmuş halda ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarıqeyri-neft ixracının 1/2 hissəsini təşkil edir. Eyni zamanda, müasir dövrdə, digər sahələrdə olduğu kimi, ölkənin kənd təsərrüfatında da əhəmiyyətli irəliləyişlər baş verir.

Aqrar sahənin inkişaf dinamikası ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsinin formalaşması ilə yanaşı, multiplikasiya effekti vasitəsilə digər sahələrin inkişafına da əhəmiyyətli təsir göstərən amil kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar, milli iqtisadiyyat sistemi çərçivəsində həmin sahənin inkişaf meyllərinin araşdırılması bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişaf şərtləri və imkanlarının ətraflı dəyərləndirilməsi baxımından maraq kəsb edir.

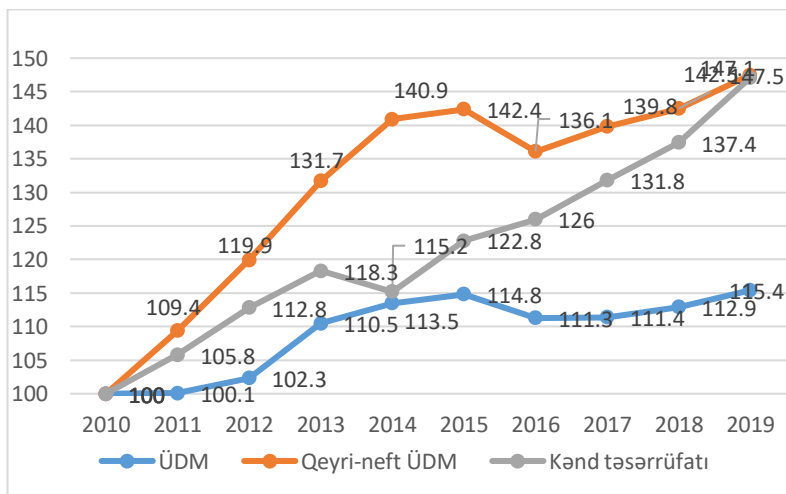
Aqrar sektorda artım dinamikasının xüsusiyyətləri

2000-ci illərdə kənd təsərrüfatı sistem transformasiyalarından sonra formalaşmış bazar təsərrüfatçılığı çərçivəsində və ölkədə reallaşdırılmış sürətli inkişaf strategiyası şəraitində inkişaf etmişdir. Sahənin inkişafının makroiqtisadi şəraiti ümumən əlverişli olmuş, əhali gəlirlərinin sürətlə yüksəlməsi nəticəsində tələbin artması bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının genişlənməsini stimullaşdırıb. Bununla yanaşı sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə və ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinə yönəldirmiş məqsədli dövlət proqramları çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə kompleksli və təsirli tədbirlər həyata keçirilib, aqrar sahəyə çoxşaxəli dövlət köməyi sistemi formalaşdırılıb.

Qeyd edilən amillər, öz növbəsində, aqrar sahədə uzunmüddətli dinamik inkişaf üçün təminat yaratmışdır. Hazırkı şəraitdə kənd təsərrüfatında nisbətən yüksək artım templəri qərarlaşıb. (1-ci diaqram)

Məlumatlardan aydın olduğu kimi araşdırılan dövrdə ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda istehsalın artımı ÜDM-in artımını əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayıb. Eyni zamanda, baza dövrü ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında artım göstəricilərinin qeyri-neft ÜDM-i üzrə müvafiq göstəricilərdən geri qalması miqyasları son illərdə ixtisar olunub, 2019-cu ildə həmin göstəricilər, demək olar ki, bərabərləşib.

1-ci diaqram: 2010-2019-cu illərdə Azərbaycanda ÜDM-in, qeyri-neft ÜDM-nin və kənd təsərrüfatının artım göstəriciləri(%-lə)*

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları

Ümumiyyətlə, uzunmüddətli planda Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün yüksələn xətlə artım meyli xasdır. Aqrar sahədə istehsalın fiziki həcmi 2000-2019-cu illərdə 2 dəfədən çox, 2010-2019-cu illərdə 1.5 isə dəfəyə yaxın artmışdır. Müvafiq beynəlxalq müqayisələr nəzərə alınmaqla, yüksək ölkəmizin kənd təsərrüfatında artım templərinin nisbətən yüksək olduğunu demək mümkündür. Dünya Bankının “Dünya İnkişaf Göstəriciləri” hesabatının məlumatlarına əsasən 2000-2018-ci illər üzrə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının orta illik artımı qlobal səviyyədə müvafiq göstəricini 1.2 faiz bəndi, Şərqi Avropa və Mərkəzi Avropa regionu üzrə göstəricini 2.7 faiz bəndi, Gürcüstan üzrə göstəricini 4.1 faiz bəndi qabaqlayıb.¹

Kənd təsərrüfatı istehsalının nisbətən yüksək artım templəri ölkəmizdə sahənin məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin əhəmiyyətli surətdə yüksəlməsinə imkan verib. Bununla yanaşı, ixrac olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcmnin artması və çeşidinin genişlənməsi təmin olunub.

¹Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, qısamüddətli dövrdə aqrar sahədə artımda dalğalanma halları baş verir. Araşdırılan dövrün ayrı-ayrı illərində artım templərinin zəifləməsi və bəzən də enmə müşahidə edilir. Belə vəziyyət, ilk növbədə, sahənin təbii-iqlim şəraitindən asılılığı ilə izah edilə bilər.

Aqrar sahənin qarşıdakı dövrlərdə dinamik inkişafına zərurət saxlanılır. Bu, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinə uyğun olaraq, ərzaq təhlükəsizliyində dayanıqlığın təmin edilməsi, habelə ölkəmizin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə xarici ticarətində mövcud olan kəsrin tədricən ixtisar olunması və aradan qaldırılması vəzifələrinin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Müasir şəraitdə əhali gəlirlərinin artması ilə əlaqədar, yüksələn tələbin səmərəli ödənilməsi də yerli istehsalın nisbətən yüksək sürətli artımının davamlı təmin olunmasını nəzərdə tutur.

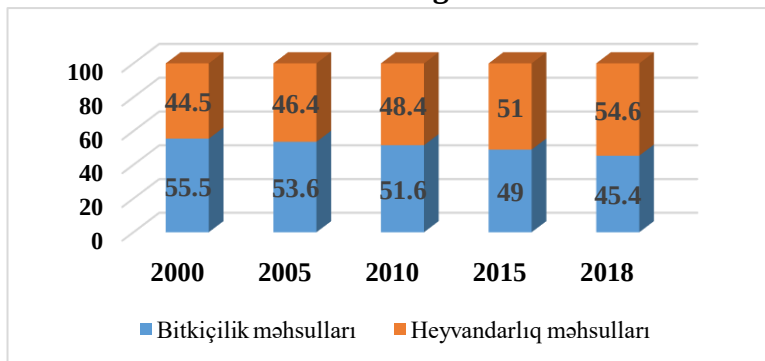
Başqa sözlə, müvafiq yönümlərdə strateji inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılması, istehsalın orta və uzunmüddətli dövrlərdə artım templərinin yüksəldilməsi potensialının tam reallaşdırılmasını tələb edir. Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalının miqyasları mövcud imkanlara uyğun kimi dəyərləndirilə bilməz. Kənd təsərrüfatı istehsalında yaradılan əlavə dəyərin əhalinin hər nəfərinə görə məbləği orta dünya göstəricisindən 1.7 dəfə geri qalır.

Digər tərəfdən, araşdırılan dövrdə uzunmüddətli artım trendinin formalaşmasını şərtləndirmiş amillərin strukturu inkişaf dinamikası göstəricilərinin davamlılığının təmin olunması baxımından müəyyən qədər riskli dəyərləndirilə bilər. 2000-ci illərdə ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalının artım dinamikasının formalaşmasında ekstensiv amillər əhəmiyyətli rol oynayıb. Lakin bu istiqamətdə imkanlar getdikcə daha çox məhdud hala gəlməkdədir.

Aqrar istehsalda struktur irəliləyişləri

Dövlət müstəqilliyi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sektorunun inkişafında əsas meyillərdən biri kənd təsərrüfatı istehsalında struktur dəyişikliklərinin baş verməsi olub. Aqrar istehsalda struktur dəyişiklikləri milli iqtisadiyyatın formalaşması gedişində prioritet istiqamətlər üzrə bu sahənin məhsullarına daxili tələbatların ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi amili ilə şərtlənib. Həmin amil, ilk növbədə, ölkədə heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilməsi zəruriliyini önə çıxarıb. Bu isə, son nəticədə, heyvandarlıq məhsulları istehsalın sürətlənməsinə və müvafiq yönümdə struktur dəyişikliyinə təkan vermişdir.

Diagram 2: 2000-2018-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulunun struktur göstəriciləri

Ölkədə reallaşdırılmış olan sürətli inkişaf strategiyası gedişində əhali gəlirlərinin səviyyəsində sıçrayışlı artım baş verib və bu ərzaq məhsullarına tələbin strukturunda dəyişikliklərə gətirib çıxarıb. Gəlirlərin sürətli artımı şəraitində heyvandarlıq məhsullarına tələbin artım tempi ərzaq məhsullarına ümumi tələbin artım templərini üstələyib. Eyni zamanda, gəlirlərin yüksəlişinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbin dəyişilməsinə

müəyyən səviyyədə sonra, xüsusilə güclü təsir göstərib. Gəlirlər müəyyən səviyyəyə qalxdıqdan sonra qeyd edilən məhsullara tələbin artımının nisbi səviyyəsinin (ərzaq məhsullarına olan ümumi tələbin artımı ilə müqayisədə) daha güclü yüksəlişi baş verib. Başqa sözlə, əhali gəlirlərinin kəskin artımının təmin edilməsi, ərzaq məhsullarına tələbin strukturunda heyvan mənşəli məhsullara tələbin artımını sürətləndirmişdir.

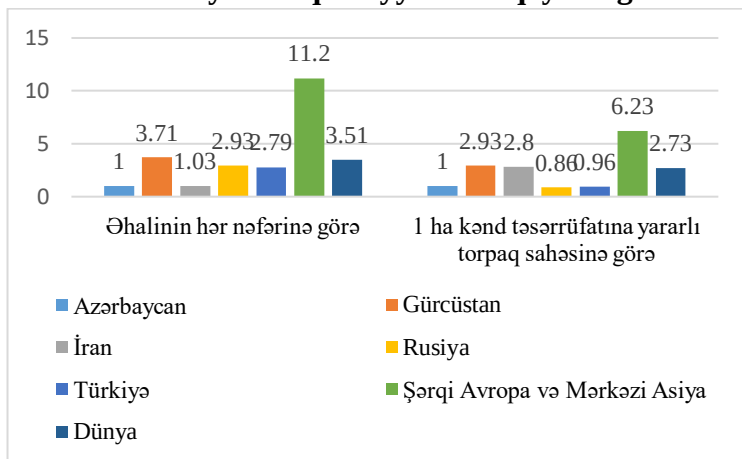
Gəlirlərin artması ilə daxili bazarın sürətlə genişlənməsi gedişində tələbin artımı həm yerli istehsalın genişlənməsini, həm idxalı stimullaşdırıb. Ölkədə istehsal olunan heyvandarlıq məhsulları daxili bazarda rəqabətqabiliyyətli olub. Bunun nəticəsində yüksələn tələbin ödənilməsində yerli istehsal aparıcı rol oynayıb. Bu isə, öz növbəsində, heyvandarlıq məhsulları istehsalının kənd təsərrüfatının strukturunda payının nisbətən yüksək səviyyəyə qalxması və onun davamlı saxlanılmasına gətirib çıxarıb.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalında heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli yüksəlməsi həmin məhsulların fiziki həcmnin üstün tempərlə artması və həmin məhsulların istehsalçı qiymətlərinin nisbətən sürətlə yüksəlməsi hesabına baş verib. Bu baxımdan, heyvandarlıq məhsullarına yüksələn tələbə istehsal real məhsul artımı ilə zəruri səviyyədə cavab verə bilməyib. Belə hal, kənd təsərrüfatının həmin sektorunda artım potensialının kifayət qədər yüksək olmaması ilə əlaqədar idi. Eyni zamanda, burada məhsullar üzrə fərqli vəziyyətlərin yarandığı da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, quş əti və yumurta istehsalı potensialı nisbətən sürətlə inkişaf etdirilib, struktur dəyişikliyində sahə üzrə məhsul istehsalının real artımı üstünlük təşkil edib.

İxrac potensialının reallaşdırılması

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın aqrar sektorunda inkişafın əsas meyllərindən birini ixrac yönümlü istehsalın üstün inkişafı təşkil edir. Sürətli inkişaf strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi gedində əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının və kənd təsərrüfatı xammalının emalından alınan məhsulların ixracının (aqrar ixracın) həcmi də artıb. Son dövrlərdə aqrar ixracdan ölkəyə daxil olan valyuta gəlirlərinin məbləği ardıcıl olaraq çoxalıb. Aqrar ixracın payına iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının yarıdan çoxu düşür. Eyni zam anda, hələlik, ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalının idxal-ixrac balansında mənfi saldo qalmaqdadır. Bu sahədə açığın kəmiyyəti 2016-2018-ci illərin orta göstəricisi üzrə ümumi dövriyyəyə nisbətə 40.8%, idxala nisbətə 58% təşkil etmişdir.

Diaqram 3: 2018-ci ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı əsaslı ixracının beynəlxalq səviyyədə müqayisəli göstəriciləri

Hazırda kənd təsərrüfatı əsaslı ixracın səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilər üzrə ölkəmizin müvafiq beynəlxalq müqayisələrdə mövqeyi əlverişli hesab edilə bilməz. 3-cü diaqramın

məlumatlarından göründüyü kim 2018-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın dəyər ifadəsində həcmi orta dünya göstəricisindən 3.5 dəfə az olmuşdur. Bu göstəricinin səviyyəsi beynəlxalq təsnifatlarda ölkəmizin aid edildiyi Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya regionu, habelə qonşu ölkələrin müvafiq göstəricilərindən də aşağı olmuşdur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpağın hər hektar sahəsinə düşən ixracın həcmində görə Azərbaycan İran və Rusiyanı qabaqlayır. Lakin qeyd edilən göstəricinin səviyyəsi hələlik orta dünya, region və digər qonşu ölkələrlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır.

Göstərilən vəziyyət ölkəmizin iqtisadiyyatının aqrar-ərzaq sektorunda ixrac potensialının inkişafı imkanlarının tam reallaşdırılmaması kimi də dəyərləndirilə bilər. Həmin imkanların tam və səmərəli reallaşdırılması məqsədilə ölkənin təbii-iqlim şəraitinə uyğun bütün ixrac yönümlü istehsal sahələrinin əlaqələndirilmiş inkişafına yönəlik mexanizmlərin yaradılmasına ehtiyac güclənmişdir. Bu istiqamətdə qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi və ayrı-ayrı ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması sahəsində həyata keçirilən siyasət tədbirlərinin önəmliliyi nəzərə alınmalıdır.

Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi şəraitində aqrar sahədə qərarlaşmış olan inkişaf meylləri milli iqtisadiyyatın səmərəli formalaşması və inkişafı tələblərinə uyğun olmuşdur. İqtisadiyyatın aqrar sektoru ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, ölkəyə valyuta gəlirlərinin artırılması sahəsində vəzifələrin həllinə yönəlmişdir.

Eyni zamanda, strateji inkişaf məqsədlərinin səmərəli reallaşdırılması aqrar sahədə dinamik artım dinamikasının qarşdakı dövrlərdə də saxlanması, zəruri struktur dəyişikliklərinin

həyata keçirilməsi ilə bağlı olacaqdır. Bununla əlaqədar, kənd təsərrüfatı və onun məhsullarını emal edən sahələrin prioritetliyinin təmin olunmasına ehtiyac yaranır.

Qeyd edilən istiqamətdə, ilk növbədə, orta və uzunmüddətli dövrlərdə iqtisadi siyasətin kənd təsərrüfatı yönümlülüynün daha da gücləndirilməsi, aqrar sahənin kapitallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi xəttlərinin davam etdirilməsi məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı, aqrar-ərzaq sektoru məhsullarının ixracının genişləndirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə, müvafiq yönümdə təşviq və stimullaşdırma mexanizmlərinin ardıcıl olaraq inkişafının zəruri olduğu nəzərə alınmalıdır.

2.4. YENİ ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI SİYASƏTİ

Müasir şəraitdə həm global, həm də regional aspektdə dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər milli iqtisadi sistemlər, eyni zamanda onların dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinə nail olmalarının təminatçısı olan fundamental və tətbiqi elm, təhsil sferaları qarşısında yeni çağırışlar qoymaqladır.

Dünya iqtisadiyyatının konseptual baxımdan inkişafı ilk növbədə Elmi-Texniki Tərəqqi (ETT) ilə bağlı olduğundan və uzun dalğaməzmunlu tsikllərdən (Kondratyev dalğaları) ibarət olduğundan, FES diktəsinə əsaslanan dünya maliyyə sisteminin və dünya iqtisadiyyatının tsiklinin tədricən sona çatmasını bildirmək olar. Bunu söyləməyə əsas verən bir çox mühüm məqamlar var. Belə ki, son on il ərzində FES dollar emissiyasını təxminən 4, 5 dəfə artırmışdır. Düzdu, bu siyasət ABŞ iqtisadiyyatını bir qədər böhrandan uzaqlaşdırdı. Amma bu irihəcmli emissiyanın təqribən 75 faizi real sektora deyil, “maliyyə köpüklərinə” yönəldi. Nəticədə, böyük ehtimalla, dünya iqtisadiyyatı nə FES-in, nə “böyük üçlüyə” daxil olan reyting agentliklərinin, nə iqtisadi nəzəriyyənin “meynstriminin” proqnozlaşdırma bilmədikləri 2008-ci il dünya iqtisadi böhranına çox oxşar yeni maliyyə-iqtisadi böhranına sürətlə yaxınlaşmaqdadır. Və bu yaxınlaşmanın başlıca səbəblərindən biri məhz FES-ə söykənmiş ABŞ iqtisadi sistemi və infrastrukturunun təkrar istehsal baxımından effektivliyinin itirilməsi, ABŞ-ın maliyyə axınlarının tam əksəriyyətinin ilk növbədə maliyyə sektorundakı mənfəətin maksimuma çatdırılmasına, “maliyyə piramidalarına” yönəldilməsindədir.

Bununla yanaşı, son onilliklər ərzində dəbdə olan iqtisad elmi məktəblərinin dünyada baş verən əsas iqtisadi proseslərin nə proqnozlaşdırılması, nə fundamental təhlili baxımından ciddi uğur qazanmaması artıq faktdır. Çünki bu illər ərzində baş vermiş ən iri iqtisadi kataklizmlər, böhran dalğaları həmin elmi məktəblər tərəfindən lazımi səviyyədə dəyərləndirilməmişdir desək, zənnimcə yanılmarıq. Elmin, texnologiyaların müasir inkişaf səviyyəsini nəzərə aldıqda bunu təsadüfi saymaq, razılaşmaq ki, ən azından çox çətindir. Bəs niyə çox milyardlıq büdcələrə malik olan həmin iqtisadi məktəblər iqtisadi problemlərin adekvat şəkildə dərk edilməsində belə bu qədər acizdilər? Fikrimcə, bu suallara cavabı biz hələ 19-cu əsrin sonlarında siyasi iqtisad məktəbində Marksist məktəbinin faktiki prioritet təşkil etməsində və iri kapital tərəfindən bu məktəbin alternativini ola biləcək elmi məktəbin yaradılması üçün verilən sifarişdə axtarmaq lazımdır. Alternativ məktəb kapitala lazım idi. Və o formalaşdı. O baş verən proseslərin məhz həmin kapitalın maraqlarına uyğun izah edilməsi üçün tələb olunurdu və məhz o məqsəd üçün də yaradıldı.

Bu gün ictimai şüurun çox mühüm tərkib hissəsi olan iqtisadi nəzəriyyə özündə qərbin hakim elitesinin maraqları ilə müəyyən edilən idrak və siyasi funksiyaları daşımaqdadır.

Bu məqamda, kapitalizmin “yeni kapitalist ölkələrinə” münasibətini təhlil edərkən onun özünün əsas stimül aldığı mənbələrə nəzər yetirmək, fikrimcə, faydalı olardı. Kapitalizmin inkişafına təkan verən mühüm amillər bunlardır:

- 1) zənginləşmə hərisliyi;
- 2) istehlak hərisliyi;
- 3) kredit hərisliyi.

Əsasən ötən əsrdə formalaşan iqtisad elminin ana xətti təsərrüfat subyektlərinin tam rasionallığı və optimal davranışı haqqında klassik postulatlarla əsaslanır, buna görə də özünü "neoklassik" adlandırır. Halbuki real iqtisadiyyatda nə optimal davranış olur, nə iqtisadi fəallıq subyektlərinin tam rasionallığı, nə də bazar tarazlığı. Real iqtisadiyyat bu abstrakt, tətbiqi effekti olmayan iqtisadi modellərdən çox uzaq, maraqların kəsişdiyi və kəsişmədiyi, saysız əks-əlaqələrlə dolu mürəkkəb sistemdir. Bu da, fikrimcə təsadüfi deyil. Artıq elmi cəhətdən tam şəkildə əsaslandırılıb ki mürəkkəb sistemlər daha effektivdir. Deməli, iqtisadi sistemlərin süni şəkildə sadələşdirilməsi və primitivləşdirilməsi bütövlükdə onların deqradasiyasına səbəb olur. Beləliklə, real iqtisadi proseslərə açıq-aşkar uyğun gəlməməsinə baxmayaraq, bu neoklasik paradigma həm nəşrlərin sayına, həm iqtisadi fənnlərin tədrisində ki mövqeyinə, maliyyələşdirmənin həcminə, Nobel mükafatlarına və digər bu növ göstəricilərə görə şübhəsiz liderdir. Düşünürəm ki, bu təsadüfi deyil. Ümumiyyətlə, zənnimcə iqtisad elmi ilə bağlı iki əsas sistem məzmunlu problem mövcuddur. Birinci, onun iri biznes maraqları ilə sıx bağlılığının faktiki olaraq, həmin maraqlarla əksər hallarda yumşaq desək hesablaşmağı ilə bağlıdırsa, ikincisi isə ondan ibarətdir ki, iqtisad elminin həmin zaman və məkanda reallaşdırılan siyasətin fərvaterində olması faktiki olaraq onu həyata keçirilən siyasətin girovu edir.

Artıq, yuxarıda qeyd edilənlər, əsas suala cavab vermək üçün istiqamət verir: iqtisad elminin bu paradigma üzrə inkişafı "kimə sərfəlidir?". Əslində, neoklasik paradigmanın heyvətəməz davamlılığı və böyük kapital dövr etdiyi dairələrdə sonsuz populyarlığı müvafiq iqtisadi və siyasi maraqlarla izah olunur.

Libertarian "neoklassika" bazar fundamentalizmini təbliğ edir və istər TMK-nin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini minimuma endirməyə çalışır, bunun nəticəsində bir sıra dövlətlər TMK-dan öz faydalarını alır. Bu konsepsiya milli sistemlərdə və bütün dünyada hökmranlıq etmək üçün iri kapitalın iddialarını əsaslandırır, sosial məsələləri isə geri çəkir.

Bu siyasət dünya valyutalarının emitentlərinə təminatlı pul nişanlarının real aktivlərlə mübadiləsi yolu ilə bəşəriyyəti istismar etməyə imkan verən neokolonializmin müasir formalarını əsaslandırır. Buna görə də o həm birbaşa siyasi, həm də dolayısı, iqtisadi mexanizmlərlə beynəlxalq təsisatlar vasitəsi ilə digər dövlətlərin faktiki idarə olunmasına şərait formalaşdırır. Və yeri gəlmişkən bir çox hallarda, ikinci variant hətta daha effektiv olur. Reallıqda liberal ideologiya bir növ pərdədir. Bu pərdənin arxasında isə bütün bu illər ərzində ölkələrin dövlət əmlakının və milli sərvətinin iri transmilli kapital tərəfindən faktiki mənimsənilməsi gizlənilir.

Əgər belə olmasaydı, libertarian "neoklasik" yanaşma çoxdan yalnız elm tarixinin sərvəti olardı və heç yerdə və heç vaxt dövlət idarəçiliyi praktikasında tətbiq edilməzdi. Lakin gördüyümüz kimi bu belə deyil və buna görə də həmin yuxarıda qeyd etdiyimiz BVF-nin üçüncü dünya ölkələrinə münasibətdə müstəqil iqtisadi inkişaf imkanlarından məhrum edilməsi siyasətinin əsasını təşkil edir. Öz "müşərilərinə" sərt pul siyasəti yeritməklə, BVF onları daxili krediti genişləndirmək imkanından məhrum edir və xarici maliyyə mənbələrindən asılı olaraq xarici kapitalın maraqlarına tabe edir.

Eyni zamanda, son illər ərzində dünyada yeni alternativ iqtisadi idarəetmə quruluşu modeli formalaşmışdır. Onun

konturları yalnız sosialist bazar iqtisadiyyatı modelində deyil, həm də Yaponiyanın korporativ-mərkəzləşmiş kapitalist iqtisadiyyatında, həmçinin iqtisadi inkişafın müvafiq olaraq Vyetnam və Cənubi Koreya kimi idarəetmə modellərində, integral iqtisadi idarəetmə quruluşu modeli çərçivəsində öz spesifik siyasətini reallaşdıran Hindistan və Malayziyada da izlənilir. Bu yanaşma özünü müəyyən dərəcədə Avrasiya İqtisadi İttifaqında da göstərir. Yeni dünya təsərrüfat quruluşunun elementləri ŞƏT-in arxitekturasında və BRİKS ölkələrinin rəhbərlərinin iş prinsiplərində də görünür.

Tarixən iqtisadi idarəetmə quruluşlarının dəyişməsinin məntiqi göstərir ki, dünya müharibələrini ona sərf edən dünya nizamını və global liderliyi qoruyub saxlamaq məqsədi ilə öncəki iqtisadi idarəetmə quruluşunun lideri təhrik edir. Lakin müharibə nəticəsində o, bu liderliyi itirib, keyfiyyətcə daha səmərəli iqtisadi inkişaf institutlarına malik yeni dünya təsərrüfat üsulunun daşıyıcısına keçir. Yeni lider müharibədən yorulmuş sələfinin arxasından çıxaraq, qalib texnologiyaları daha da mənimsəməyə və yeni dünya təsərrüfat üsulunu formalaşdırmağa çalışır. Əsas rəqibləri olan Almaniya və Rusiyanın qarşılıqlı məhvi məqsədilə ingilis hakim elitesinin yaratdığı birinci və İkinci dünya müharibələri burada xarakterik nümunə ola bilər. Bu gün isə öz dünya hegemonluğunu oxşar şəkildə saxlamağa çalışan ABŞ-a yeni iqtisadi idarəetmə sistemini formalaşdıran Çin açıq aşkar şəkildə qalib gəlməkdədir.

Dünya iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişaf qanunauyğunluqlarına görə, yeni texnoloji quruluşa və yeni iqtisadi idarəetmə sisteminə keçidlə bağlı ABŞ öz dünya hegemonluğunu dönmədən itirir.

Eyni zamanda, liberal Amerika mərkəzli Qloballaşma öz iqtisadi məkanlarını formalaşdıran ölkələrin iri regional birlikləri əsasında dünya iqtisadiyyatının təşkilinin daha mürəkkəb çoxqütblü sistemi ilə əvəzlənir. Bu birliklər iştirakçı ölkələrin özünəməxsusluğunun tanınması, onların rəqabət üstünlüklərinin uyğunlaşdırılması, qarşılıqlı faydalı və könüllülük əsasında qurulur. Onların siyasəti iştirakçı ölkələrin unikal xüsusiyyətlərinin qorunması və milli suverenliyinə hörmət edilməsi şərti ilə sosial-iqtisadi, elmi-texniki və humanitar-mədəni inkişafın ümumi maraqları ilə müəyyən edilir.

2015-ci ildə Azərbaycanda baş vermiş devalvasiyalardan sonra bir sıra beynəlxalq təşkilatların maliyyə bazarlarının , transsərhəd kapital hərəkətinin liberallaşdırılması, ölkədə “tam üzən məzənnə” siyasətinə keçidlə bağlı ısrarlı çağırış və tövsiyyələrini yada salmaq kifayətdir. Əgər bu çağırış və tövsiyyələrə əməl edilsə idi Azərbaycanın valyuta bazarında və deməli bütövlükdə milli iqtisadiyyatda hansı vəziyyətin olacağını təsəvvür belə etmək çətindir. Uzağa getməyə ehtiyac yoxdur. Bir sıra qonşu ölkələrə nəzər salmaq belə kifayətdir. Ona görə də makroiqtisadi idarəetmə adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır. Və burada biz əminliklə bildirə bilərik ki, Azərbaycan prezidentinin güclü iradəsi nəticəsində ölkənin müstəqil iqtisadi siyasəti iqtisadi seqmentdə dünyada və regionda baş verən bir çox volatilliklərlə, qeyri-müəyyənliklərlə bağlı risklərdən dövlətimizi qorumuş oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildə keçirilən Prezident seçkilərindən sonra Azərbaycanda reallaşdırılan makroiqtisadi idarəetmə siyasətində yeni yanaşmanın tətbiqi, fikrimcə, onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda makroiqtisadi idarəetmə

siyasətinin yuxarıda qeyd edilən yeni, daha effektiv trendlərə doğru müəyyən dərəcədə istiqamətlənmişdir. Belə ki, dövlətin iqtisadiyyatda rolunun artırılması, sosial seqmentdə həyata keçirilən islahatlar bütövlükdə son iki ildə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasəti xeyli dərəcədə səciyyələndirdi. Minimum əmək haqqının 2 dəfəyə yaxın artırılması, təqaüd və müavinətlərdəki önəmli artım dinamikası Azərbaycanda sosial müdafiə sahəsinin yeni keyfiyyət pilləsinə çıxmasını göstərdi.

Zənnimcə, insan kapitalının ön planda olması, iqtisadi idarəetmədə dövlət səviyyəsində strateji, biznes səviyyəsində indikativ planlaşdırmanın tətbiq edilməsi, eyni zamanda elmi-texniki tərəqqiyə söykənən innovasiya-investisiya siyasətinin reallaşdırılması milli iqtisadiyyatımızın dayanıqlı və qabaqlayıcı inkişafına zəmin formalaşdırmalıdır.

2.5. AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ OLUNAN FİSKAL SİYASƏT VƏ MONETAR SİYASƏT: ALINAN DƏRSLƏR VƏ NƏTİCƏLƏR

Azərbaycan Respublikasında maliyyə sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsində dövlətin rolu getdikcə güclənir və bu zaman qlobal maliyyə böhranının təsirinin başa çatmadığı hazırkı dövrdə qarşıya ölkənin maliyyə sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, makroiqtisadi, vergi və pul-kredit siyasətinin qarşılıqlı üzvi əlaqədə həyata keçirilməsi, büdcə sektorunun restrukturizasiyası və büdcə planlaşdırılması metodlarının daha səmərəli tətbiqi, büdcə gəlirlərinə və xərclərinə nəzarətin effektivliyinin yüksəldilməsi və s. kimi mühüm vəzifələr irəli sürülür.

Prezident İlham Əliyevin səsləndirdiyi əsas tezislərdən biri- “Bütün planlarımızın həyata keçirilməsi üçün başlıca şərt iqtisadi potensialdır” ifadəsidir. Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi “güclü iqtisadiyyat-güclü dövlət” prinsipinə əsaslanır. Prezident İlham Əliyev neft gəlirlərinin artdığı bir vaxtda makroiqtisadi sabitlik üçün müəyyən təhlükələrin, o cümlədən inflasiya potensialının yarana biləcəyini nəzərə alaraq, “Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” 2005-ci il 31 may tarixli fərman imzalamışdır.

Milli iqtisadiyyatımızın neft bumu mərhələsinə hazırlığını təmin edən bu fərmanda dövlət büdcəsi xərclərinə nəzarətin gücləndirilməsi, neft ixracından əldə ediləcək vəsaitlərin səmərəli idarə olunması və istifadəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Sərt pul-kredit və maliyyə siyasətinin həyata

keçirilməsini nəzərdə tutan bu fərmanla ölkədə ardıcıl antiinflasiya tədbirlərinə başlandı.

Fərman Dövlət maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, dövlət büdcəsi vəsaitlərindən təyinatı üzrə səmərəli istifadə edilməsi, dövlət satınalmalarına nəzarətin gücləndirilməsi, büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlət müəssisələrində maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi və ödəməmələr probleminin aradan qaldırılması ilə bağlı tapşırıqları ehtiva edirdi.

Prezident İlham Əliyevin ölkənin iqtisadi həyatında reallaşdırdığı mühüm təşəbbüslərdən biri denominasiya ilə bağlı olmuşdur. Ölkədə pul dövriyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, məzənnə və qiymətlər miqyasını optimallaşdırmaq, uçot və hesablaşma sistemini sadələşdirmək məqsədi ilə 2005-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının nominal dəyərinin və qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiyası) haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı imzalandı. 2006-cı il yanvarın 1-dən milli valyutanın – manatın denominasiyası həyata keçirildi. 1 yeni manat 5000 köhnə manata bərabər tutuldu. Denominasiyanın həyata keçirilməsi ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyi bir daha təsdiq etdi.

Azərbaycanda makroiqtisadi tarazlığın təminatı üçün pul tədaviyünün dayanıqlılığı, büdcənin tarazlılığı, valyuta məzənnəsinin sabitliyi təmin edilir. Manatın dayanıqlılığı, ölkə daxilində pulun funksiyasına aid bütün məsələləri yerinə yetirməsi və beynəlxalq tədaviyü sferasında ölkəmizi layiqli təmsil etməsi üçün görülən tədbirlər davam edir.

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasət, ardıcıl islahat təşəbbüsləri və davamlı stabilləşdirmə tədbirləri nəticəsində dayanıqlı iqtisadi artımın zəruri şərti olan makroiqtisadi sabitliyin əsasları yaradılmışdır.

Azərbaycanda tətbiq olunan fiksəl siyasət və onun nəticələri

Sirr deyil ki, istənilən dövlətin iqtisadi artım templərinin dayanıqlılığını, eləcə də həyata keçirilən islahatların yüksək səmərəliliyini şərtləndirən iqtisadi siyasətin əsas faktorlarından biri düzgün maliyyə siyasətinin formalaşdırılmasıdır. Həm fiskal, həm də monetar siyasətin əsas məqsədi ölkədə iqtisadi artıma, aşağı inflyasiyaya və yüksək məşğulluğa nail olmaqdır. Hər iki siyasət, bu məqsədə nail olmaq üçün özündə müxtəlif tənzimlənmə metodlarını birləşdirir. Ölkələr üçün əsas məqsəd, bu siyasətləri düzgün integrasiya edib, qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaqdır.

Fiksəl siyasəti - hər bir konkret tarixi dövrdə istənilən cəmiyyətin idarə edilməsi, iqtisadi-sosial və siyasi vəzifələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və məqsəduyğun istifadəsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının müasir mərhələsi iqtisadi və sosial sahədə dəyişiklərin zəruriliyi ilə xarakterizə olunur. Fiskal dayanıqlıq dövlətin gəlir və xərcləri arasında uzun müddətli dövrə disbalansın yaranmamasına xidmət edir. İstənilən iqtisadiyyatın maliyyə müstəvisində fiskal gəlirlərdən səmərəli istifadə etməsi –büdcə sisteminin və icmal büdcənin effektivliyi həmçinin, dövlət borclanmasının və büdcə kəsirinin optimal həddinin qorunmasına, orta və uzun

müddətli dövrdə fiskal sabitliyin pozulmasının və mümkün risklərin azaldılmasına hədəflənmişdir. Məhz bu səbəbdən, fiskal dayanıqlıq fiskal risk, fiskal fəza konsepsiyası ilə sıg bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə vergi siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla aşağıdakı istiqamətlər üzrə yönəldilmişdir:

- sosial siyasətin davam etdirilməsi;
- əhəlinin rifahının və yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial şəraitinin artırılması;
- iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin modernləşdirilməsi;
- investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması;

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının qısa müddət ərzində necə böyük inkişaf və tərəqqi yolunu keçdiyini daha aydın şəkildə təsvir etmək üçün bəzi statistik məlumatlara müraciət etmək kifayətdir. Belə ki, son on ildə ölkə iqtisadiyyatı 3,4 dəfə artmış, 250 milyard dollardan artıq investisiya qoyulmuşdur. Dövlət büdcəsinin həcmi 20 dəfəyədək artmış, strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi 30 dəfə çoxalaraq 45 milyard dollara çatmaqdadır. Cənubi Qafqazda iqtisadiyyatın 80 faizi, strateji valyuta ehtiyatlarının isə 91 faizi respublikamızın payına düşür.

Azərbaycan dövləti son illər ərzində uğurla həyata keçirdiyi genişmiqyaslı iqtisadi və sosial layihələri reallaşdırmaq məqsədilə lazımi miqdarda maliyyə vəsaitini səfərbərliyə alır və düşünülmüş, dəqiq büdcə siyasəti nəticəsində həmin vəsaitlərdən olduqca səmərəli bir şəkildə istifadə edir. Bununla yanaşı, büdcə mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaitinin

toplanması və istifadəsi zamanı dövlətimizlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında müəyyən maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Həmin maliyyə münasibətləri də maliyyə-büdcə siyasəti vasitəsilə uğurla tənzimlənir.

Həyata keçirilən büdcə siyasəti Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin saxlanılmasına, inflyasiyanın aşağı salınmasını təmin etməklə, genişlənməkdə olan islahatların sürətlənməsinə böyük təkan verir. Bu zaman islahatların ilkin nəticəsi kimi əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, bu məqsədlə büdcə proqnozları iqtisadi cəhətdən tam şəkildə əsaslandırılır, vergilərin real yığılma imkanları düzgün qiymətləndirilir, büdcənin gəlir və xərcləri ən münasib nisbətdə tarazlaşdırılır, qeyri-neft sektorunda iqtisadi inkişafa nail olmaqla, büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının artımı davamlı olaraq təmin edilir. Bununla yanaşı, vergi borclarının azaldılması istiqamətində təxirəsalınmaz və ciddi işlər görülür, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması və vergi nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədilə vergi qanunvericiliyi təkmilləşdirilir, bəzi fəaliyyət növlərinə yalnız sadələşdirilmiş vergi tətbiq edilir. Eyni zamanda, büdcə xərclərində əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminata, səhiyyəyə, təhsilə, elmə, tikintiyə və s. sosialyönümlü məqsədlərə ayrılan vəsaitlər ilbəil artırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi büdcə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icraedici orqanlarının bütün strukturları iştirak edir. Müasir dövrdə Azərbaycanın inkişaf xüsusiyyətləri şəraitində ölkənin iqtisadi

siyasətinin, o cümlədən maliyyə-büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin aparıcı rolu müstəsnaadır.

Son illərdə dövlət maliyyəsi müstəvisində makro-fiskal çərçivənin möhkəmləndirilməsi və büdcə risklərinin azaldılması istiqamətində atılan mühüm addım fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi və büdcə göstəricilərinin uzun müddətli dövrə balanslaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2017-ci ilin dövlət büdcəsinin tətbiq edilməsi haqqında fərmanla dövlət (ictimai) maliyyə sistemində institusional bazanın (Orta Müddətli Xərclər Çərçivəsi, Nəticə əsaslı büdcə, Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsi üçün “qızıl qayda”nın hazırlanması) təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq tapşırıqlar verilmişdir.

Bu tapşırıqların icrası icmal, o cümlədən dövlət büdcəsinin uzunmüddətli dövrdə balanslaşdırılması ilə yanaşı büdcə parametrlərinin proqnoz göstəricilərinin etibarlılığının artırılmasına və büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədi olaraq müəyyən edilmiş makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə xidmət edir.

Son illər özünün sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni və daha yüksək səviyyəli mərhələyə qədəm qoymuş Azərbaycanın büdcə-vergi siyasətində böyük və mühüm uğurlardan biri də minimum yaşayış həddinin tələblərini gözləməklə ayrı-ayrı sferalarda əməkhaqları arasında olan fərqi tədricən aradan qaldırılmasına, regionlarda əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların iqtisadi tarazlığının təmin edilməsinə nail olunması, onların iqtisadi gücünü artırmaq və sosial problemlərinin həllinin sürətləndirilməsidir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının

artırılması, qeyri-neft, qeyri-xammal sənaye sahələrinin, o cümlədən emal sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, turizmin inkişafının təmin edilməsi, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi son illər ərzində əldə olunan böyük uğurların bariz nümunəsidir.

Azərbaycanda dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturu təkmilləşdirmək, həmin vəsaitdən səmərəli istifadəyə nəzarəti gücləndirmək, dövlət zamanəti ilə iqtisadiyyata cəlb olunan və dövlət büdcəsində dövlət investisiya xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin müxtəlif sahələr üzrə bölgüsünün vahid prinsiplərinə və prioritetlərinə nail olmaq, investisiya siyasəti ilə müvafiq inkişaf proqramları arasında əlaqələri möhkəmləndirmək kimi mühüm vəzifələr yüksək səviyyədə yerinə yetirilir.

Hər il əhalinin rifahını səciyyələndirən göstəricilərdə artım dinamikası müşahidə edilir. Artan gəlirləri hər bir Azərbaycan vətəndaşının gündəlik həyatında hiss etməsi Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi kursun əsas mahiyyətini təşkil edir. Bunun nəticəsidir ki, əhalinin nominal və adambaşına düşən pul gəlirləri, ölkə iqtisadiyyatında çalışan işçilərin orta aylıq əməkhaqqı davamlı olaraq artır.

Azərbaycan fiksəl orqanları qarşısında əsas məqsəd - büdcə daxilolmaları və xərclərinin optimal qaydada tənzimlənməsi, daxili və xarici dövlət borcunun düzgün idarə edilməsidir.

2018-ci ildə ölkədə siyasi sabitlik və vətəndaş həmrəyliyi və vəhdəti nəticəsində, makroiqtisadi sabitliyin təminatında- manatın məzənnəsinin dayanıqlığı, pul təklifinin optimal

səviyyədə idarə olunması və inflyasiya gözləntilərinin azalması, xarici sektorda müsbət meyillər, özəlliklə tədiyə balansının profisiti kimi trendlər başlıca rol oynadı. Özəlliklə, ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının artması (45 milyard ABŞ dolları təşkil edir və bu isə 31 aylıq mal və xidmət idxalına kifayət edir və xarici dövlət borcunu 3 dəfə üstələyir) və həyata keçirilən effektiv pul-məzənnə siyasəti bəzi qiymətlərin yüksəldilməsinin təsirini neytrallaşdırdı. Biznes sektorunun və ev təsərrüfatlarının inflyasiya gözləntiləri minimum səviyyəyə düşüb.

Beləliklə, maliyyə imkanlarının artması iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, özünü dövlət büdcəsinin, strateji valyuta ehtiyatlarının həcmində göstərir. Son 15 il ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri 16,7 dəfə artaraq, 2003-cü ildəki 1,2 mlrd. manatdan 2018-ci ildə 20,1 mlrd. manata çatmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı büdcə gəlirlərinin formalaşmasına da öz təsirini göstərməkdədir. Belə ki, 2017-ci ildə dövlət büdcəsinin qeyri-neft sektoru üzrə gəlirləri 8,6 mlrd. manat olmuşdur ki, bu da 2003-cü illə müqayisədə 11,4 dəfə çoxdur.

Vergi siyasətində aparılan köklü islahatların ana fəlsəfəsi

Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan vergi siyasətinin arxitekturası həm global, həm də milli iqtisadiyyatın bugünkü çağırış və tələblərinə uyğun olaraq yenilənir. Azərbaycan milli iqtisadiyyatın drayveri kimi qəbul edilən sahibkarlığın inkişafı və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə vergi məcəlləsində edilən dəyişiklər aşağıdakı 5 istiqaməti əhatə edir: sahibkarlığın dəstəklənməsi, vergidən yayınmanın və “kölgə

iqtisadiyyatı”nın miqyasının minimuma endirilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, mövcud və yeni veriləcək vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

İqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq, vergi sisteminin təkmilləşməsi ilə Azərbaycanda vergi xidmətləri beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Nəticədə, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının pozuntuları halları aradan qaldırılmış, vergi güzəştləri və vergidən yayınma halları azalmışdır. Vergi ödəyiciləri üçün bərabərhüquqlu mühitin yaradılması, ölkədə sahibkarlığın inkişafı və azad rəqabətin formalaşması vergi sisteminin əsas prinsipi olmuşdur. Gələcək illərdə, innovativ sahələrin inkişaf etdirilməsi, investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması, vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Nəticədə, həm sektorlar üzrə gəlirlərin, həm də vergilərdən daxilolmaların yüksəlməsi büdcə gəlirlərini artıracaq ki, bu da milli rifahı yüksəldəcəkdir.

Vergi sistemində dəyişiklərin ana fəlsəfəsini - vergi orqanlarının əsas funksiyasının fiskal nəzarətdən vergiödəyicilərinə xidmət prinsipinə keçirilməsi təşkil edir. Tətbiq olunan yeni vergi siyasətinin fəlsəfəsində vergi orqanları tərəfindən qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən ödəyicilərə daim dəstək, səhvə yol verən vergiödəyicilərinə nöqsanların aradan qaldırılması üçün kömək göstəriləcəkdir.

Amma, vergi öhdəliklərindən şüurlu şəkildə yayman vergiödəyicilərinə münasibətdə vergi orqanları qanun verdiyi bütün hüquq və mandatdan istifadə etməklə adekvat addımlar atacaqdır.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə nəzəri biliklər o zaman qəbul edilir ki, onun ideologiya və texnologiyası mövcuddur. Nəzəriyyə – elmi-nəzəri ideyaya yönəlir, ideologiyada haraya doğru hərəkət etmək haqqında yol xəritəsi verilir, texnologiya isə bunun necə həyata keçirilməsi mexanizmini hazırlayır.

Vergi məcəlləsinə edilən dəyişiklərdə həm fəlsəfi nəzəri, həm də ideoloji və texnoloji prinsiplər nəzərə alınıb.

Vergi Məcəlləsinə edilən əlavə və dəyişiklər nəticəsində vaxtilə “kölgə iqtisadiyyatı”nda çalışan şəxslərin pensiya və sosial sığorta sistemindən istifadə etmək imkanı əldə edə bildilər. Kölgə iqtisadiyyatında çalışan işçilər faktiki olaraq qeyri-rəsmi əmək haqqı və qeyri-iş yerləri sistemində olduqlarına görə sosial sığorta və pensiya təminatı sistemindən xaric olunmuşlardır. Yeni dəyişikliklər 100 minlərlə insanın pensiya sistemindən yararlanmasına xidmət edəcək.

Məhz bu səbəbdən də Vergilər Məcəlləsinə edilən dəyişiklikdə qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində çalışan vətəndaşların əməkhaqlarından tutulan vergilər üzrə vergi güzəştləri verilib, bu isə qeyri-rəsmi verilən əməkhaqqlarının kölgədən çıxarılmasına yol açacaqdır. Özəlliklə, bunlar bank sektorunda kredit aktivliyinin yüksəlməsinə də xidmət edəcək və nağd dövriyyəsinin minimuma düşməsinə yol açacaq.

2018 il dərin islahatlar ili oldu. Özəlliklə, vergi sistemində aparılan köklü islahatlar çox böyük müsbət nəticələr verdi. 2018-ci ildə Vergilər Nazirliyinin xətti ilə daxilolmalar 7 milyard 418 milyon manat və yaxud 100,5 faiz, 2017-ci ilə nisbətən 444,0 milyon manat və ya 6,4 faiz çox icra edilib.

2019 –ci ildə ilk növbədə “kölgə iqtisadiyyatı”nın həcmi kəskin aşağı düşəcək, ikincisi, qeyri-rəsmi məşğulluğun

səviyyəsi minimuma enəcək, üçüncüsü, iqtisadi fəallığın, xüsusilə qeyri-neft, sektorunun özəl bölməsində işgüzar aktivlik canlanacaq və 100 minlərlə insan pensiya sistemindən yararlanacaq, dördüncüsü, bank sektorunda kredit aktivliyi dərinləşəcək, beşincisi də, nağd dövriyyəsi minimuma enəcəkdir və ən nəhayət, milli iqtisadiyyat şəffaflaşacaq. Lakin, oyun qaydalarının tələblərini kobud pozanlara qarşı qanun çərçivəsində müvafiq tədbirlər görülməkdir.

2019-ci ildə sahibkarlıq subyektlərində yüksək vergi mədəniyyəti sistemi formalaşacaq.

Yanvarın 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında qeyd etdiyi ifadəyə əsaslanaraq- “ 2019-cu ildə də qarşımıza qoyduğumuz bütün vəzifələri icra edəcəyik. Bu il də ölkəmiz üçün uğurlu il olacaqdır”.

Beləliklə, vergi sistemində aparılan islahatların nəticəsini ölkəmizin maliyyə imkanlarının gücləndirilməsində görəcəyik.

Monetar siyasət və makroiqtisadi sabitlik

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) monetar siyasəti sahəsində fəaliyyətindəki nəticələri haqqında cəmiyyəti məlumatlandırmaqda ciddi irəliləyiş etmişdir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı 2002-ci ildən etibarən pul siyasətinin icmalı haqqında rüblük ətraflı məruzələr dərc etməyə başladı. 2002-ci ildən başlayaraq öz fəaliyyətinin informasiya şəffaflığını artırmaq üçün pul siyasəti üzrə dərc olunmuş ilk məruzə yüksək nəzəri və praktiki məlumatlandırma səviyyəsi ilə seçilir, həm daxili, həm də xarici

makroiqtisadi şəraiti və onun risklərin qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəzərdən dəyişmə tendensiyalarını nəzərə alır, Mərkəzi Bankın pul tənzimləmə sahəsində qərarlarının reallaşdırılması istiqamətində hərəkətlərini izah edir.

Mərkəzi Bank pul-kredit siyasəti tədbirlərinə dair cəmiyyət qarşısında hesabatı açıqlıq prinsipinə əsaslanır. Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət ölkəmizin monetar sektorunun güclənməsinə yol açıb. Bütövlükdə, Azərbaycan monetar orqan qarşısında mövcud makroiqtisadi durum şəraitində üç başlıca vəzifə durur:

- inflyasiyanın məhdudlaşdırılması;
- milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyinin qorunması;
- bank sektorunun inkişafı və maliyyə sabitliyinin təmin olunması.

Azərbaycanın Bank-maliyyə sektoru uğurla həyata keçirilən inkişaf və modernizasiya strategiyası, həmçinin böhran-qabağı preventiv idarəetmə və “maliyyə immunizasiyası” tədbirləri nəticəsində 2008-ci ildən başlayan qlobal böhranla qarşıdurmada kifayət qədər dayanıqlılıq nümayiş etdirərək öz müvazinətini itirmədi. Böhranın kəskinləşdiyi dövrdə isə reallaşmış əlavə tədbirlər nəticəsində bu hazırlığın daha da güclənməsi ölkədə maliyyə sabitliyinin etibarlı qorunmasına şərait yaratdı.

Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasda giriş nitqində ölkə başçısı bildirmişdir: “Baxmayaraq, dünya bazarlarında neftin qiyməti hələ də aşağı səviyyədədir, bu il biz qarşıya məqsəd qoymuşduq ki, valyuta ehtiyatlarımızı artıraraq.

Çünki bu, bizim iqtisadi və siyasi müstəqilliyimizin əsas şərtlərindən biridir. Xərclərimizin də artmasına və ölkə qarşısında duran vəzifələrin də çoxalmasına baxmayaraq, biz çalışırıq ki, bütün vəzifələri icra edək. Bunu etmək üçün əlbəttə ki, maliyyə resursları lazımdır. Valyuta ehtiyatlarımızdan qənaətlə istifadə etməyimiz, eyni zamanda, düzgün investisiya proqramımızın uğuru, əlbəttə, imkan verib ki, biz valyuta ehtiyatlarımızı artıraraq. İlin 9 ayında Azərbaycanın valyuta ehtiyatları artıb, hazırda bu rəqəm 42 milyard dollar səviyyəsindədir. İlin əvvəlindən valyuta ehtiyatlarımız 4,5 milyard dollar artıb”.

2018-ci ildə inflyasiya gözləniləndən daha yüksək temple azalmış və təkrəqəmli səviyyədə sabitləşmişdir. AMB məlumatına görə, 2018-ci ilin 11 ayında orta illik inflyasiya 2.3% təşkil etmişdir. Orta illik inflyasiya ilin ikinci yarısında 3%-dən aşağı olmuşdur. Dövr ərzində inflyasiyaya azaldıcı təsir edən başlıca amillər manatın məzənnəsinin dayanıqlığı, pul təklifinin optimal səviyyədə idarə olunması və inflyasiya gözləntilərinin azalması olmuşdur. Həyata keçirilən effektiv pul-məzənnə siyasəti ticarət tərəfdaşı olan ölkələrdə inflyasiya proseslərinin, habelə bəzi inzibati qiymətlərin yüksəldilməsinin qiymətlərə artırıcı təsirini neytrallaşdırmışdır.

Azərbaycanda bu gün tədiyyə balansı profisitdədir, valyuta ehtiyatlarına təzyiq azalıb və bu ehtiyatlar artmaqdadır. Milli valyutamızın xarici dəyərinin sabitliyi inflyasiya gözləntilərinin səngiməsinə səbəb olub. Bütün bunlar pulun sabitliyini davam etdirməyə imkan yaradır.

Azərbaycanda 01 mart 2016 tarixində “Əmanətlərin tam sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu Qanunun məqsədi qlobal iqtisadiyyatda baş

verən proseslər fonunda ölkədə maliyyə sabitliyini qorumaq, bank sisteminin dayanıqlığını təmin etmək, əmanətçilərin bank sisteminə etibarını gücləndirməkdir. Qanunun 3-cü maddəsinə görə, faizləri Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurasında əmanətlər üzrə müəyyən edilmiş illik faiz dərəcəsi həddində olan bütün qorunan əmanətlər məbləğindən asılı olmayaraq 3 il müddətində tam sığortalanır. 4-cü maddədə qeyd olunur ki, qorunan əmanətçilərin əmanətləri üzrə illik faiz dərəcələri Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurasının müəyyən etdiyi illik faiz dərəcəsi həddindən yuxarı olduqda, həmin əmanətçilər əmanətləri üzrə tam sığorta təminatı əldə etmək istədikdə onların müraciəti əsasında müddəti qurtarmamış əmanət müqavilələrində qanunun 3-cü maddəsinə uyğun olaraq müvafiq dəyişikliklər edilməlidir. Müddəti qurtarmamış əmanət müqavilələrində dəyişikliklər edildikdə dəyişikliklər edildiyi günə qüvvədə olan müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq faizlər tam məbləğdə hesablanıb ödənilir.

Respublikamızda Əmanət Sığorta Sisteminin gələcək inkişafı əmanət sahiblərinin bank sisteminə olan inamının artmasına və əmanətlərin bankçılıq sistemindən kənarda qalmasının və ya sistem kənarına çıxarılmasının, həmçinin əmanətlərini məcmu və ani olaraq banklardan götürülməsi durumunda belə, bu sektorda yaşana biləcək böhranların da qarşısının alınmasına və ya ola biləcək mənfi təsirləri minimuma endirilməsinə əhəmiyyətli təsir edəcəkdir.

Biz hesab edirik ki, bu qərar əmanətçilərin banklara inamının daha da güclənməsinə təkan verəcəkdir. Görülən bu tədbir nəticəsində banklara maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə bağlı durumu daha da yaxşılaşacaq. Bu qanunun qəbulu

Azərbaycan bank sistemində dünya maliyyə böhranından sonra yaranan çaxnaşma ilə əlaqədar xeyli həcmdə əmanətlərin götürülməsinin qarşısını alacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 3 fevral tarixli Fərmanına əsasən Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yaradılmışdır. Palata kreditorların, investorların və sığortaolunanların hüquqlarını qoruyan qurumdur. Ölkənin qiymətli kağızlar bazarının, investisiya fondu, bank və sığorta fəaliyyəti sahələrinin çevikliyinin və şəffaflığının təmin edilməsi, eyni zamanda, bu sahələrdə tənzimləmə və nəzarətin həyata keçirilməsi, maliyyə sektorunun dayanıqlığının qorunub saxlanılması Palatanın missiyasına daxil olan əsas vəzifələrdir.

Yeni mərhələdə iqtisadi siyasəti müəyyən edərəkən müasir dövrün çağırışları nəzərə alınmalı, yerli istehsalın stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülməli, dövlət xərcləri restrukturizasiya edilməli, gəlirlərin yenidən bölgüsünün səmərəli mexanizmi yaradılmalıdır. 2016-cı ildə yaradılmış Maliyyə Sabitliyi Şurası makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üzrə tədbirləri səmərəli koordinasiya etməlidir.

Azərbaycanda fiskal siyasətlə bağlı həyata keçirilən islahatların müsbət nəticələri xüsusi qeyd edilməlidir. 2018-ci ildə ölkədə siyasi sabitlik və vətəndaş həmrəyliyinin vəhdəti, makroiqtisadi sabitliyin təminatı, manatın məzənnəsinin dayanıqlılığı, pul təklifinin optimal səviyyədə idarə olunması və inflyasiya gözləntilərinin azalması, xarici sektorda müsbət meyillər, əsasən də tədiyyə balansının profisiti kimi trendlər başlıca rol oynadı. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının artması və həyata keçirilən effektiv pul-məzənnə siyasəti bəzi qiymətlərin yüksəlməsinin təsirini neytrallaşdırdı. Biznes

sektorunun və ev təsərrüfatlarının inflyasiya gözləntiləri minimum səviyyəyə düşdü.

2015-ci ilin sonlarında neftin qiyməti aşağı düşəndə, global xarici risklər Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir etdiyi dövəndə Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə bütün sahələrdə iqtisadi islahatlar aparıldı. Təbii ki, bu, mahiyyətə yeni xarakter kəsb etməyə başladı. Aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində maliyyə sabitliyi, iqtisadi artım təmin olundu, kənd təsərrüfatı, qeyri-neft sənayesi sahəsində əhəmiyyətli dönüş yaradıldı. Maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları genişləndirildi, vergilərin ödənilməsi istiqamətində şəffaflıq təmin olundu, əmlakın qeydə alınması və xarici ticarətin aparılması istiqamətlərində əhəmiyyətli irəliləyişlər təmin olundu.

Ölkə başçısının güclü iradəsi, düşünülmüş və uzaqgörən siyasəti sayəsində yaradılmış siyasi və makroiqtisadi sabitlik, güclü iqtisadi potensial, vaxtında aparılan islahatlar neft amilindən asılılığı azaltmış, biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Strateji valyuta ehtiyatlarının məbləği ÜDM-in həcminə demək olar ki, bərabərdir və strateji valyuta ehtiyatları 33 aylıq mal və xidmətlərin idxalını əvəz etmək imkanına malikdir. Hazırda dövlət borcunun proqnozlaşdırılan ÜDM-ə faiz nisbəti 18,7% təşkil edir. Bu isə Azərbaycan kimi ölkələr üçün məqbul hesab edilən normadır. “Borc göstəriciləri” Standartının tələblərinə görə daxili borcun ÜDM-ə faiz nisbəti iki müxtəlif (“Borc dayanıqlılığının əsas tərəfləri” və BVF-nin “Həssaslıq göstəriciləri” adlı) metodika üzrə 20-30% nisbəti aşmamalıdır. Azərbaycanda daxili borcun ÜDM-ə faiz nisbəti 1,1% təşkil

etməklə qoyulan nisbətdən aşağı həddədir. BVF-nin “Dövlət sektoru borcunun Statistika” Qaydalarına görə əgər dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər qoyulan minimal tələbdən aşağıdırsa, bu borc yükü ilə bağlı aşağı riskin olmasından xəbər verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi yaxın 3 ildə ölkədə nağd pul dövriyyəsini əhəmiyyətli azaltmalıdır. Bu da monetar nəzarətin gücləndirilməsi, habelə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə inflyasiyanın effektiv idarə edilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

2.6. UÇOT ANALİTİK İNFORMASIYA TƏLİMƏTİ VƏ MALİYYƏ HESABATININ FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Adi şəraitdə görülməyən obyektə nəzərdən keçirmək üçün insan xüsusi cihazlardan istifadə edir. Məs., bioloji hüceyrələrin həyatını müşahidə etmək üçün mikroskop əsas sayılır. Digər planetlərin müşahidəsi üçün teleskop tətbiq olunur. Mühasibat uçotu da özlüyündə olduqca spesifik obyekt sayılan təşkilatın biznesini müşahidə etmək üçün özünə məxsus cihaz sayıla bilər. Bu cihazı elə formada təkmilləşdirmək lazımdır ki, biznesin yığcam deyil, ətraflı mənzərəsini görməyə imkan yaratsın. Bunun üçün bizim cihaz elə alətlərlə silahlanmalıdır ki, eyni zamanda biznesin bir neçə ölçüsü ilə işləyə bilsin. Hələlik tam bərabər hüquqi cəhətdən yalnız iki ölçüdəən söhbət gedə bilər: statik, dinamik. Gələcəkdə bu ölçülərin daha çox olması real görülür. Əslində müasir mühasibat uçotu hələlik həətta iki göstərici ilə işləmək bacarığına malik deyildir.

Burada biz, dəqiqləşdirmək istərdik ki, iki mühasibat ölçüsü adı altında heç də debet və krediti nəzərdə tutmuruk. İki mühasibat ölçüsü və klassik mühasibat yazılışlarının iki tərəfi (hansı ki, mühasibat uçotunun əsrlərlə simvoluna çevrilmişdir) tamam fərqli kateqoriyadır. Debet və kredit - bunlar eyni bir ölçü kateqoriyası olsa da onun yalnız müxtəlif tərəfləridir. Müasir mühasibat uçotunun rakursundan baxsaq, bu mono sistemdir. Belə bir halda müasir mühasibat yazılışlarını “ikitarəfli” adlandırmaq məntiqə uyğun gəlmir.

İki mühasibat ölçüsü dedikdə mühasibat uçotunun statikası və dinamikası başa düşülür. Bu prinsipə biri-birindən

fərqlənən mühasibat göstəricilərinin iki qrupudur. Həmin göstəricilər ya zaman anına, ya da zaman aralığına görə ölçülür. İki mühasibat ölçüsü ehtiyatlar və axınlar olmaqla təşkilatın biznesini həcm ifadəsində stereo-mənzərəyə görə maliyyələşdirməyə imkan verir. Belə bir mənzərə eyni zamanda həm biznesin vəziyyətini, həm də onda baş verən dəyişiklikləri görməyə şərait yaradır.

Mühasibat informasiyalarından istifadəçilərin tələbatı onları artıq çoxdan bəri mühasibatda iki müxtəlif ölçülü göstəricilərlə iş görməyə məcbur etmişdir. Lakin mühasib yüz illərlə yalnız bir ölçü - pul ölçüsü ilə işləməyə adət etmişdir. Əslində hər hansı bir mühasib fikirləşmir ki, müəyyən bir tarixə olan pul vahidi ötən dövr ərzindəki pul vahidi demək deyildir. Müasir mühasibat iki ölçü ilə işləyir (əgər bu bir ölçü olsa idi). Buradan aydın olur ki, sualların və müasir mühasibatın problemlərinin əksəriyyəti ortaya çıxır. Son dövrlərin tədqiqatlarında belə bir hipotezi sübut etməyə cəhd göstərilir ki, əgər mühasibat uçotunda statika və dinamika dəqiq diferensiallaşarsa, onda müasir mühasibat uçotu prinsipinə daha yüksək səviyyəyə çıxma bilər.

Təsərrüfat subyektlərinin digər mütəxəssislərindən daha çox mühasibat uçotunu aparan və maliyyə hesabatını tərtib edən mühasiblər maraqlıdırlar ki, onların əllərində daha təkmil bir alət olsun və bu alət onların ki, qarşılarında duran vəzifələri effektiv surətdə həll edə bilsin.

Araşdırmalar göstərir ki, mühasibat uçotu sahəsində ən aktual problemlərdən birisi mühasibat uçotu göstəriciləri ilə maliyyə hesabatının sətirləri arasında mövcud olan fərqlərin ləğvi ilə bağlıdır. Son onillikdə mühasibat uçotu ilə maliyyə

hesabatının ayrılması kimi qorxu yaradan meyillər müşahidə olunmaqdadır. Əlbəttə, burada elə bir ciddi anlaşılmazlıq görmürük. Belə ki, uçot özlüyündə proseslərin, hesabat isə həmin proseslərin son məhsulunu qeydə alır. Əslində məsələ bunda deyildir. Ən çətinibudur ki, mühasibat uçotu və hesabat məzmunca da biri-digərindən fərqlənir. Təsərrüfat situasiyalarının müzakirəsi zamanı belə bir tipli ffazalar tez-tez səslənir: “Biz hesabatda göstəriciləri sizin dediyiniz qaydada əks etdiririk, uçotda isə məsələyə başqa cürə yanaşıırıq”.

Bizim fikrimizcə, belə bir situasiyanın başlıca səbəbi mühasibat hesabları ilə hesabat formalarında sətirlər arasındakı fərqlərin artmasıdır. Mühasibat hesablarının müasir sistemləri maliyyə hesabatının göstəricilərinin sturukturuna çox zəif nəzarət edir. Hesablar son nəticədə haradasa yalnız maliyyə vəziyyəti (mühasibat balansı) haqqında hesabatda öz əksini tapır. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatla mühasibat hesablarının əlaqəsini gücləndirmək sahəsində göstərilən cəhdlər hələ ki, heç bir nəticə vermir. Yerdə qalan digər hesabatlar (məcmu gəlir, mülkiyyətçilərlə transaksiyalar, pul axınları, müxtəlif aktivlərin və öhdəliklərin hərəkəti və s.) mühasibat hesabları ilə əlaqəyə əsla yaxın da gəlmirlər.

Hesabların quruluşunun və onların arasındakı müxəbirləşmələrin beş yüz il bundan əvvəl qoyulmuş bünövrəsi balansın aktivlərinə və passivlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Mühasibat uçotunun qarşısında duran müasir vəzifələrin həlli üçün daha möhkəm fundament (özül) lazımdır. Belə bir fimdamenti qurmaq üçün mühasibat hesablarının müxəbirləşməsinin statika və dinamikasının differensiallaşdırılmasına istinad edən prinsiplər təklif olunur. Belə hesab edirik ki, müasir mühasibat miqdarca

ölçülə bilən mühasibat göstəricilərinin bütün çeşidini hesablarla əhatə edə bilər. Elə etmək lazımdır ki, mühasibat hesabları maliyyə hesabatı göstəricilərinin strukturuna uyğunlaşdırılsın. Eyni zamanda təşkilatların maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının əmək tutumlu və bəla başa gələn prosedurlardan xilas etmək lazımdır.

Əslində hesablardakı qeydlər avtomatik surətdə hesabatın göstəricilərində də əksini tapmalıdır. Maliyyə hesabatının göstəricisi mühasibat hesabının saldusunun sinoniminə çevrilməlidir. Hesabatı onlayn rejimində tərtib etməyə ehtiyac yoxdur, onu bütün həcmi ilə istənilən zaman tarixinə sadəcə olaraq “nəzərdən keçirmək” mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotu özünü çoxəsrlik tarixi ilə heç də yeni sahə deyildir. Mühasiblər nəslə-tərəfəndən çox böyük təcrübə toplanılmışdır. Bu gün müasir mühasibat uçotunun qarşısında duran vəzifələr anlaşılandır. Mühasibatdan tələb edilən informasiyaların tərkibi maliyyə hesabatlarının standartlarında formalaşır. Standartların təkmilləşdirilməsi ilə dünyanın bütün ölkələrinin ən yaxşı mütəxəssisləri məşğul olurlar. Sadalanan vəzifələrin həlli üçün mühasibat uçotunu uyğunlaşdırmaq hardasa geridə qalmışdır.

Son beş yüz il ərzində mühasibat uçotunun nəzəri əsasları çox az dəyişikliyə uğramışdır və bugünün realıqlarına qətiyyənlə uyğun gəlmir. Bu hal heç də mənim şəxsi fikrim deyildir. Mühasibat nəzəriyyəsinə belə bir qiymət verilməsinə çoxsaylı müasir nəşrlərdə də təsadüf olunur. Mən də bir mütəxəssis kimi onların fikirləri ilə razıyam və bunu aşağıdakı kimi izah edə bilərəm.

Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin əsasını bütün hallarda aktivlərin və passivlərin tarazlığı təşkil edir. Bu isə özlüyündə statik əsas sayılır. Belə bir bərabərlikdən təzahür edən ikitərəfli yazılış o deməkdir ki, eyni bir pul məbləği iki hesabın debetində və kreditində öz əksini tapır. Həmin məbləğ müəyyən zaman anını xarakterizə edir. Mühasibat uçotu isə ölçünün yalnız pul ifadəsinə diqqət verir.

Nəhayət ikitərəfli yazılış bütün hallarda debet və kredit məbləğlərini zamana uyğun qeydə alır. Bu halda aralıq dövr nəzərə alınmır. Müasir mühasibat iki ölçü ilə işləyir. Bir ölçülü çərçivədə qalmaqla hər hansı bir vəzifənin həllini iki ölçüdə nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq mümkünsüzdür. Məhz buna görə mühasibat nəzəriyyəsində axınların göstərişlərinin layiqli yer tutulması sahəsində aparılan çoxsaylı cəhdlər yalnız maliyyə nəticələri ilə məhdudlaşmışdır. Bütün bunlar mühasibat dinamikası ilə mühasibat statikası arasında kəskin münaqişələrə gətirib çıxartdı. Bu cəhdlərin əsas hədəfi statik əsas dinamik əsasa çevirməkdən ibarətdir. Qeyd olunan yol dolanbacdır.

İki ölçülü vəzifələri həll etmək üçün ikiölçülü əsas tələb olunur. Effektiv və məhsuldar stereo - praktikası təşkil etməkdən ötəri müvafiq stereo -nəzəriyyə lazımdır. İki mühasibat ölçüsü - əslində iki balans deməkdir. Balansın birisi ehtiyatlar üçün, ikincisi isə axınlar üçün nəzərdə tutulur. Hər iki balansdan özünün ikitərəfli yazılışları meydana gəlir. İki tamqiymətli balans əsaslanan statika və dinamikanın debet və kreditlərinin cütlüklərindən əyani şəkildə görmək mümkündür ki, mühasibat statikası və dinamikası biri-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Ehtiyatların və axınların qarşılıqlı əlaqəsindən istifadə etməklə ikitərəfli yazılışın üçtərəfli yaxud

dörd-tərəfli yazılışa çevrilməsindən qaçmaq mümkündür. Hər bir mühasibin nöqtəyi nəzərinə görə onların adət etdiyi “soldan debet üzrə və sağdan kredit üzrə” eyni məbləğin əks etdirilməsi prosesində nəyisə dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Əslində bizim mövqeyimiz də həmin prinsiplərin saxlanılmasına əsaslanır. Məqalədə qeyd olunanları mühasibat uçotunun yeni nəzəriyyəsi kimi adlandırmaq niyyətimiz yoxdur. Hətta biz, onları yeni konsepsiya adlandırmağa da cürət etmirik.

Əslində “yeni” sözü onun müəllifinin üzərinə çox böyük məsuliyyət qoyur. Eyni zamanda metodika və metodologiya, habelə nəzəriyyə və konsepsiya kimi anlayışların izahı, fərqləndirici və oxşar xüsusiyyətlərini dəqiq araşdırmaq sahəsində ciddi tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinə dair ədəbiyyatlarda “dinamik balans nəzəriyyəsi” kimi anlayışlara rast gəldikdə, bəlli olur ki, bu elmin zirvəsinə çatmaq çox çətindir.

Biz bu məqalədə mühasibat uçotu, audit və təhlilə kifayət qədər çoxsaylı fənlərin tədrisi haqqında da münasibətlərimizi bildirmək istəyirik. Bütün hallarda hər hansı bir predmeti öyrətmək üçün müəllimin hər şeydən əvvəl özü həmin predmeti dərindən bilməlidir. Bununla yanaşı söyləyirlər ki, bu və ya digər predmeti həqiqətən başa düşmək üçün onu digərlərindən öyrənmək məqsədəuyğundur. Mən, birinci fikrin həqiqiliyinə tam inanıram, lakin ikinci fikirlə razılaşa bilmirəm.

Hər şeydən əvvəl suallar praktikadan irəli gəlir. Məs., necə etmək lazımdır ki, hesabların debeti və kreditində təkcə xərcləri və gəlirləri deyil, pul axınlarını da əks etdirmək mümkün olsun. Məs., mühasibat uçotunda hesabat dövrü ərzində formalaşan dividendləri, hesabat dövrü ərzində yeni əsas

vəsaitlərə yönəldilən kapital qoyuluşları necə formalaşdırılır və s. Nəyə görə bu sadalananlar haradasa ayrıca formalaşdırılır. Hansı ki, mühasibat hesabını prinsipcə yalnız göstəricilərin məhdud dairəsi üçün açmaq mümkündür. İstənilən göstərici üçün mühasibat hesabının açılmasına nə maneəçilik törədir? Nəyə görə maliyyə hesabatı avtomatik surətdə uçotdan yaranmır? Nə üçün hesabat sətirlərində qeydə alınan göstəricilərin böyük əksəriyyətini birbaşa müvafiq hesabların qalıqlarından əldə etmək mümkün deyildir?

Bu qəbildən olan praktik suallara cavab tapmaq cəhdi mühasibat uçotunun nəzəriyyəsindəki bəzi qeyri-müəyyənliklərlə bağlıdır. Hər hansı bir məsələ nəzəriyyədə bir cürə, praktikada isə başqa cürə şərh olunur. Məs., nəyə görə mühasibat uçotunun bütün nəzəriyyəsi yalnız mühasibat balansının ətrafında dövr edir. Eyni zamanda praktikada balansın bütün göstəriciləri digər hesabatlardan fərqlənən tək-cə bir hesabat formasına yerləşdirilir. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsində balans bərabərliyini permanent qaydada saxlanılması önəm təşkil edir. Eyni zamanda aktivlər bütün hallarda öhdəliklərin və kapitalın cəminə bərabərdir.

Ancaq praktikada ən sadə mühasibat köçürməsinə nəzər saldıqda, görürük ki, hesabının bir tərəfində aktivlər, yaxud öhdəliklər, digər tərəfində isə gəlirlər, yaxud xərclərlə bağlı məlumatlar iştirak edir. Nəticədə solda debet üzrə aktiv artır. Sağda isə kredit üzrə nə öhdəlik, nə də kapital artmır. Onların əvəzinə gəlirlər qeydə alınır. Əslində nə gəlir, nə də kapital tamamilə eyni sayıla bilməz. Deməli, artıq balans bərabərliyi mövcud deyildir. Başqa sözlə, aktivlər, artıq öhdəlik və kapitalın məbləğinə bərabər deyildir. Praktikada onlar ildə

yalnız bir dəfə hesabatlar tərtib edildikdə və maliyyə nəticələrinin bütün hesabları bağlandıqda üzləşdirilir.

Dedektivin dili ilə desək, bu qəbildən olan suallara cavablann axtarışı bütün hallarda bir şübhəlinin izinə gətirib çıxarır. Odur ki, müəyyən tarixə hesablanan göstəriciləri, dövr ərzində hesablanılan göstəricilərdən ayırmaq məqsədə uyğundur. Mühasiblərin demək olar ki, mütləq əksəriyyəti həmin əlaməti çox yaxşı dərk edir, lakin çox qərribə şəkildə olsa da buna kifayət qədər az diqqət yetirirlər.

Tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, mühasibat uçotu elmi üzrətdqiqat işlərinin əhatəsi olduqca geniş və ətraflıdır. Bu elmin nə qədər maraqlı, rəngarəng, hərtərəfli və yaradıcı olması təsəvvürə gəlməzdir. Xüsusən də bu ixtisas üzrə təhsil alan tələbə, magistr və aspirantlar mühasibat uçotu elmi ilə məşğul olmağı seçdiklərinə görə nə vaxtsa təəssüflənməyəcəklər. Bu gün Yer planetinin üzərində heç bir ağ ləkə qalmamışdır. Hətta ən kiçik adaların belə bütün tərəflərdən formaları çəkilməmişdir. Ancaq mühasibat uçotu planetinin üzərində hədsiz dərəcədə ağ ləkələr görülməkdədir. Mühasibat uçotu sahəsində sonuncu kəşf avropalıların Amerikanı kəşf etdikləri tarixlə üst-üstə düşür. Bu kəşf özünün mahiyyətinə görə çox nəhəngdir. Mühasiblərin bütün sonrakı nəsilləri həmin kəşfin dərk olunması və təsviri ilə məşğul olmuşlar. Klaviaturanın düymələri mühasibin barmaqlarının köməyiylə kompüterin ekranına orta əsr hesabdarının qaz lələyi ilə kağıza yazdığından prinsipcə fərqlənən nəyisə çıxara bilmir. Əslində istənilən mühasibat göstəricisi ya zaman anına, ya da zaman aralığına görə ölçülür. Belə bir hal heç kim üçün sirr sayılmır, hətta o, adi məktəbli üçün də anlaşıqlıdır. Bəs bundan hansı nəticə çıxarmaq olar?

Mühasibat uçotuna dair müasir ədəbiyyatı vərəqləsək görürük ki, bu amil az maraq doğurur. Bizim fikrimizcə, onun arxasında müasir mühasibatın tədqiqinin çox böyük sahəsi durmaqdadır. Statika və dinamikanın diferensiallaşdırılması mühasibat uçotunun bütün fundamental əsasları haqqında təsəvvürləri dəyişməyə qadirdir. O, mühasibat balansına, ikili yazılışa, hesabların müxəbirələşməsinə, aqreqasiya olunan hesabların subhesablarla olan münasibətinə, analitik hesabların quruluşu prinsiplərinə başqa prizmadan yanaşmağı labüd edir.

Bu heç də sirr deyildir ki, tələbələrin əksəriyyəti özlərinin sərbəst işlərini və referatlarını internetdə yerləşdirilən materiallardan köçürürlər, mövcud ədəbiyyata diqqət yetirmirlər. Hansı ki, müxtəlif alimlərin əsərlərində çoxsaylı ideyalara rast gəlmək mümkündür. Həmin ideyaların inkişaf etdirilməsi üçün geniş meydan vardır.

2.7. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALARIN İNKİŞAFI

Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması problemi respublikamız üçün çox aktualdır və aşağıdakı məsələlərin həllində köməklik göstərə bilər:

- dünya bazarına çıxış və beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutmaq;
- xarici investisiyaların cəlb olunmasında və ən əsas da ki, qeyri- neft sektoruna;
- ən yeni texnika, texnologiya və istehsalın tətbiqində;
- vacib olan əhəlinin məşqulluq probleminin həllində;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında;
- əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində və s.

Dünyanın bir necə ölkəsində xüsusi iqtisadi zona modeli özünü müvəffəqiyyətlə doğrultmuşdu. Bunlar Cin, Yaponiya, ABŞ, Cənubi Koreya və s. Respublikamızda da bu modeldən istifadə olunması başlamışdır.

Xüsusi qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda bütün bu işlərin bünövrəsini hələ 1994-ci ildə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev qoymuşdur. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətlərini görən və Azərbaycan Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi inkişaf modelini düşünən Ümummilli lider H.Əliyev ölkəmizdə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətinin mövcud imkanları haqqında tapşırıqlar vermişdir.

Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması işi Sumqayıt şəhərinin sənayesinin yenidən qurulmasının qlobal planının hazırlanmasını nəzərdə tutan BMT-nin inkişaf proqramı UNIDO üzrə başlanmışdır. Lakin 1999-cu ildə bir

sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bu istiqamətdə fəaliyyət dayandırılmışdır.

Sumqayıt variantının bir sıra üstün və mənfi cəhətləri vardır. Üstünlüklər yüksək potensiala malik sənaye infrastrukturunu ilə yanaşı, nisbətən aşağı əmək haqqı və zəruri texniki vərdişli kadrların, nəqliyyat infrastrukturunun olması, təbii resursların yaxınlığı, paytaxta yaxınlıq, xarici ticarət fəaliyyəti təcrübəsi və yüksək təhsil sisteminin mövcudluğudursa, mənfi cəhətlər aeroportun olmamağı, limanın yarıqapalı olması, qeyri-sağlam ekoloji vəziyyət və nisbətən kasıb təbiət, regionun daha yüksək ekoloji təzyiqə məruz qalma təhlükəsi və ölkə iqtisadiyyatının əsas kütləsinin Abşeron yarımadasında təmərküzləşməsi nəticəsində respublika ərazisinin iqtisadi, ekoloji və miqrasiya balansının pozulması kimi amillər idi.

Əfsuslar olsun ki, bu layihənin həyata keçirilməsi (baxmayaraq ki, ekspertlər tərəfindən böyük işlər görülmüşdü və 5 mln. ABŞ dolları xərclənmişdi) bəzi subyektiv səbəblərdən 1999-cu ildə dayandırılmışdı. Həmin dövrdə hökumət və parlament səviyyəsində bəzi iradlar, o cümlədən AİZ-in təhlükəli olması, separatizmin mənbəyi, Sumqayıtın Dünya okeanına çıxışının olmaması, ölkəyə vəsait qoyuluşunun riskli olması və s. səslənmişdi. Eyni zamanda «AİZ haqqında» qanun layihəsində vergi imtiyazları 2 ilə nəzərdə tutulmuş, bütün işgüzar maliyyə əməliyyatları milli valyuta ilə həyata keçirilməsi təsbitlənmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «AİZ haqqında» qanun hazırlanması üçün xeyli işlər görülmüş, 1997-ci ilin payızında Respublika Milli Məclisində ikinci oxunuşda qəbul edilmişdir. Fikrimizcə, AİZ-nın yaradılması üçün Sumqayıt şəhərinin seçilməsi olduqca düzgün olmuşdur.

Belə ki, bu şəhərin əsas istehsal gücləri, müəssisələri fəaliyyətlərini dayandırmış, 350 min əhaliyə malik Sumqayıtın gələcəyi həll olunmalı idi.

Sonralar Sumqayıtda yaradılan texnoloji parkların təşəbbüskarı da H.Əliyev olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin strateji məsələlərindən biridir. Respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevin tövsiyələrini həyata keçirmək üçün istehsal sahələrini diriltmək, biznesi stimullaşdırmaq, innovasiyaları tətbiq etməyə hərtərəfli çalışır. Bu yolda birbaşa dövlət investisiyaları və tətbiqi iqtisadiyyatda sahibkarların aktiv çalışmaları üçün stimullaşdırmadan istifadə olunur. Bu yolda xüsusi iqtisadi zonaların, bir model kimi,rolu böyükdür.

2009-cı ildən başlayaraq bu sahədə işləri çox uğurla prezident İlham Əliyev davam etdirmişdir. Belə ki, 2009-cı ildən Azərbaycanda Texnoloji Parkların, Texnoloji Zonaların, Yüksək Texnologiyalar Parkının, Sənaye Zonaların və Məhəllələrin yaradılması prosesi sürətlə həyata keçirilməsi başlamışdır.

Bu sahədə bütün işlər Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin 6 mart 2007-ci il “Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması haqqında” Fərmanından və 2009-cu ilin aprel ayında Milli Məclisdə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən hazırlanan “XİZ-lər haqqında Qanun” qəbul ediləndən sonra çox aktivləşmişdir.

Sumqayıtda fəaliyyət göstərən texnopark və yeni yaradılan Kimya Sənaye Parkı Azərbaycan sənayesinin potensialını qat-qat artıracaq, ölkəyə böyük miqdarda investisiyalar, ən müasir texnika və texnologiyalar cəlb edəcək, idxaldan asılılığı

azaldıb, ixrac potensialını artıracaq, sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırıb qeyri-neft sektorunun çəkisini yüksəldəcək. Burada əsas problemlərdən biri istehsal olunan məhsullar üçün yeni satış bazarlarının tapılması, xarici ölkələrdə Azərbaycan məhsullarının tanıtılmasıdır. Təhlil onu göstərir ki, sonuncu məsələ Sumqayıt Texnoloji Parkı üçün böyük problemə çevrilib-istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti aşağı düşüb, satış azalıb və bunun nəticəsində maliyyə qıtlığı yaranıb. Bu problemlər öz həllini tapmaqdadır.

İndiyədək respublikada 5 sənaye parkı: Sumqayıt kimya, Mingəçevir, Balaxanı, Qaradağ və Pirallahı sənaye parkları işləyir və bütün bu parklarda, ümumiyyətlə 40-dan çox sahibkarlıq subyekti rezident statusu alıb, fəaliyyət göstərirlər.

Sənaye parklarının rezidentləri Azərbaycan iqtisadiyyatına 1 mlrd. dollardan artıq vəsait yatırıblar və bunun nəticəsində 5 mindən çox yeni iş yerləri açılmışdır. Bundan sonra da rezidentlər 850 mln. dolların iqtisadiyyata yatırılmasını planlaşdırıblar və bunun da nəticəsində 7500-dən çox yeni iş yerləri açılacaq.

2018-ci ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında investisiya dəyəri 2 milyard ABŞ dollarına yaxın olan bir neçə sənaye müəssisəsi açılıb.

Hal-hazırda Park ərazisində 18 rezident fəaliyyət göstərir və onların investisiya layihələrinin dəyəri 2,8 milyard dollardır, onlardan da 2,2 mlrd. dollar artıq layihələrə yatırılıb. Bunun nəticəsində 7 min işçi iş yeri ilə təmin olunub.

Çox sevindirici haldır ki, bu Parkda rezidentlər üçün biznes-mühit – infrastruktur təminatı, vergi və gömrük rüsumlarından sərbəst olmaq, investisiya xərclərinə qənaət

etməyə imkan verir, bu da, öz növbəsində məhsulların maya dəyərinin aşağı düşməsinə zəmin yaradır.

Bir müsbət məqamı da qeyd etmək istəyərdik ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye parklarında “bir pəncərə” prinsipi tətbiq edilir və bunun nəticəsində prosedurlar maksimal dərəcədə sadələşib. Parklarda qeydiyyatdan keçən bütün rezidentlər yalnız bir instansiyaya müraciət edib, “bir pəncərədən” keçirlər. Ümumiyyətlə isə respublikanın parklarında mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanan biznes fəaliyyətinin rahat təşkili üçün bütün zəruri vasitələr və xidmətlər var.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 17 mart tarixli 1912 nömrəli "Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" Sərəncamı və 31 may 2017-ci il “Azad iqtisadi zonalar yaradılması işinin sürətləndirilməsinə dair”

Sərəncamına əsasən böyük işlər aparılmağa başlanmışdır.

Yeni yaradılan liman ətrafında Ələt ATZ-nin yaradılması və inkişafı başqa məsələlərlə yanaşı su nəqliyyatının sürətli inkişafına və beləliklə də bu zonanı çox vacib nəqliyyat qovşağına çevirəcək. Beləliklə, bu dəniz limanı və yaradılan azad ticarət zonası bir-birini tamamlayaraq və bir-birinə təkan verərək sürətli və səmərəli işləyə bilirlər.

Ələt ATZ-si inkişaf etdikcə respublikamızın tranzit imkanları artacaq, yükdaşımaların həcmi çoxalacaq, bundan başqa da investorların qeyri-neft sektoruna sərmayələrinin miqdarı xeyli çoxalacaq. Ekspertlərin fikrincə, Ələt ATZ-nin yüksək ixrac potensialı istehsal zonasına çevrilməsinin ilkin real nəticələri,

birbaşa həmin sahədə görülməsi zəruri olan işlərin intensivləşməsindən, keyfiyyətindən və səmərəlilik dərəcəsindən asılı olaraq “bir qədər illərdən sonra məlum olacaq”.

Nəzərə alaraq ki, Ələt ATZ-sı və Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin, yəni TRACECA-nın vacib bir həlqəsidir, Türkiyə, Rusiya, İran, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazı əhatə edən, 130 mln. insanı birləşdirən bazara qulluq edəcək.

Bakı- Tbilisi-Qars dəmir yolunu da nəzərə alsaq, onda Ələt nəqliyyat qovşağının rolu daha da artır. Bu yol 2019-cı ilin noyabr ayında sınaqdan keçirilib və Çinin Sian şəhərindən Türkiyəyə qədər birinci konteyner qatarı keçib. Rəsmi məlumatlara görə, hal-hazırda bu yol vasitəsilə 1 mln. sərnişin və 6 mln. ton yük daşımaq mümkündür. Perspektivdə isə yükdaşıma imkanlarını 15 mln. tona çatdırmaq olar.

Bir məsələni də qeyd etmək istəyərdik. Respublikamızda ən çətin sahələrdən biri də beynəlxalq ticarətdir. Yaxşı olardı ki, Azərbaycan Respublikası Sinqapur və Danimarkanın təcrübəsindən yararlansın və beynəlxalq ticarətimizi onların iş prinsipləri bünövrəsində qursun. Əsasən də Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkə bizim maraqlarımıza uyğun gəlir, çünki bu ölkə də bizim kimi tranzit ölkədir və burada idxal və ixrac əməliyyatları üçün sənədlərin sayı, sərf edilən vaxt və 1 konteyner üzrə məsrəflər çox cüzdür. Qanunvericilikdə bunlar tətbiq edilsə beynəlxalq ticarətimiz sürətlə inkişaf edə bilər. Gələcəkdə elektron hökumətin yaradılması bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaq.

Qeyd etməliyik ki, Ələt qəsəbəsində tikilmiş Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanı və yaradılmağa planlaşdırılan azad

ticarət zonası ilə işləri sürətləndirmək çox vacibdir. Məlum olduğu kimi, Xəzər dənizi sahilində İran İslam Respublikasının Bəndər Ənzəli şəhərində də böyük liman kompleksi – Kaspian limanı tikilir. Liman kompleksi burada yerləşən azad iqtisadi zonasının perspektiv inkişafı üçün dünya limanlarının üçüncü nəsil standartlarına müvafiq Xəzər dənizi hövzəsində İran İslam Respublikasının ən nəhəng və modernləşmiş limanı kimi Kaspian limanının tikintisi olduqca böyük və vacib əhəmiyyətə malikdir və istifadəyə veriləndən sonra Xəzər dənizində iqtisadi durumu İran dövlətinin xeyrinə dəyişəcək. Bunu da bu kompleksin gələcək parametrləri təsdiqləyir: ümumi parametrlər, xüsusi coğrafi yerləşməsi, infrastrukturun keyfiyyəti, xüsusi imkanlar, ekoloji imkanlar və s. Kaspian limanı kompleksinin göstəriciləri çox yüksək səviyyədədir və böyük perspektivlər açır. Tam istifadəyə veriləndən sonra bu liman Xəzər hövzəsi ölkələri və ümumiyyətlə İran limanları arasında böyük rol oynayacaq.

Bunu nəzərə alaraq, Ələtdə ATZ-sinin yaradılması ilə tələsmək lazımdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bəzi təklif və tövsiyələrimizi irəli sürmək istəyərdik:

1. Ələtdə ATZ-nın və buradakı yeni limanın sürətli inkişafı üçün başqa məsələlərlə yanaşı çox önəmli olan yükdaşıma tariflərini optimallaşdırıb, xarici yükdaşıyıcılarını stimullaşdırmaq məqsəduyğundur;

2. son zamanlar Azərbaycan ərazisindən tranzit ticarətin artması ilə bağlı vacib islahatlar aparılmalı və bu sahə əldən verilməməlidir. Bu isə, öz növbəsində, strateji hədəf kimi, respublika rəhbərliyi tərəfindən qoyulan qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına güclü təkan verə bilər;

3. yaxşı olardı ki, Azərbaycan Sinqapur və Danimarkanın təcrübəsindən yararlansın və beynəlxalq ticarətimizi onların iş prinsipləri bünövrəsində qursun.

4. keçən əsrin 80-ci illərin əvvəllərində respublika üçün çox əhəmiyyətli olan Xəzər dənizi sahillərində sanatoriya-kurort sahəsinin inkişaf etdirilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu, ancaq lazımi səviyyədə yerinə yetirilmədi. Əlverişli iqlim şəraiti və təbii sərvətləri olan müstəqil Azərbaycan üçün şansından istifadə etməsi lazımdır. Üstəlik, bu sahəyə qoyulan hər kapital vahidi neçə dəfə çox səmərə verir və tez öz xərcini çıxarır. Məsələn investisiyadadır, bu problemi isə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması ilə həll etmək olar. Dünyada belə təcrübə var ki, xüsusi iqtisadi zonalar yaradılanda beynəlxalq turizm də sürətlə inkişaf edir. Bunun da nəticəsində yenə də minlərlə iş yeri açılacaq və əhalinin həyat səviyyəsi yüksələcəkdir.

5. Azad Ticarət Zonaların yaradılması Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarının sosial-iqtisadi problemlərinin həlli üçün lazımi aktiv iqtisadi mühitin formalaşmasına, sahibkarlığın inkişafına, rəşadət iqtisadi mexanizmlərinin cəlbinə dəstək ola bilər;

6. Azərbaycanda XİZ-rin yaradılması və inkişafı hələlik ki, texnoparkların, elmi-texnoloji zonaların, sənaye zona və məhəllələrin yaradılması ilə kifayətlənir. Fikrimizcə, respublikamızda XİZ-rin inkişafı, bundan əlavə, azad ticarət zonaları, iqtisadi-ekoloji regionların (burada turizm, rekreasiya, valyuta-maliyyə əməliyyatları, xidmətlər və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı təşkil edilir) və azad limanların yaradılması yolu ilə həyata keçirilməlidir.

2.8. BİZNES MÜHİTİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ REYTINGLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində sahibkarlığın rolunun artırılması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, xüsusilə kiçik və orta biznesin (KOB) əsas hərəkətverici amilə çevrilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatların prioritet istiqamətlərindəndir. Azərbaycan iqtisadi inkişaf, ciddi islahatlar yolundadır, ölkə iqtisadiyyatının gələcəyi isə həm də sahibkarlığın inkişafından asılıdır. Azərbaycan hökumətinin iqtisadi islahatlar üzrə əsas hədəfləri qeyri-neft əmtəə və xidmət ixracının əhəmiyyətli genişləndirilməsi; qeyri-neft emal sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi; biznesin bank kreditlərinə çıxışının genişləndirilməsi; dövlət investisiyalarının iqtisadi səmərəsinin artırılması; özəl investisiyaların dominat rolunun təmin edilməsi; kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi artımın başlıca qüvvəsinə çevrilməsi; şəffaflığın yüksəldilməsi və “gölgə iqtisadiyyatı”nın minimuma endirilməsidir. Bütün bu hədəflər birbaşa sahibkarlıq fəaliyyətilə bağlı olmaqla yanaşı, onun inkişaf etirilməsini əsas prioritet kimi özündə ehtiva edir.

Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi və dəstəklənməsi sahəsində qəbul edilmiş qərarlar, qanunlar, dövlət proqramları ölkədə azad rəqabətə əsaslanan sahibkarlığın inkişafı məqsədlərinə xidmət edir. Burada başlıca məqsəd biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və

sahibkarlığın inkişafıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamı ilə Biznes mühiti və beynəlxalq reytinglər üzrə Komissiya, onun Katibliyi, habelə müxtəlif sahələr üzrə işçi qruplar yaradılmışdır. Həmin Komissiya sahibkarlıq fəaliyyətinin optimal gəlirliliyini təmin edəcək və rəqabət prinsiplərinə əsaslanacaq biznes mühitinin yaradılması, ölkənin investisiya cəlbediciliyinin artırılması, beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar qanunvericiliyin və inzibətçiliyin təkmilləşdirilməsinə və bu istiqamətdə digər zəruri tədbirlərin görülməsinə dair təkliflər hazırlayır və onların həyata keçirilməsində iştirak edən kollegial orqandır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nə əsasən ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində islahatlar aparılır. Strateji Yol Xəritəsinə əsasən, 2025-ci ilədək Azərbaycanda müasir texnologiyalara, bazarlara və maliyyə vəsaitlərinə bərabər çıxış imkanları təmin edən rəqabət mühiti yaradılacaq. Habelə yerli şirkətlərin canlanmasına və investorların dünya standartlarına uyğun fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradacaq biznes mühiti təmin ediləcək. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması isə ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafına şərait yaradacaq. Beləliklə, Azərbaycanda sahibkarlığın davamlı inkişafı məqsədilə hüquqi tənzimləmə,

qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi yolu ilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması əsas hədəflərdən biridir.

Əslində sahibkarlığın inkişafı ölkədə iqtisadi artımı təmin etdiyindən dövlət onun maraqlarının müdafiəçisi rolunda çıxış edir. Ölkəmizdə dövlət-sahibkar münasibətlərini tənzimləyən əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Müasir mərhələdə Azərbaycanda dövlət iqtisadiyyatın bütün sektorlarını birbaşa və dolayı iqtisadi mexanizmləri ilə tənzimləməklə mülkiyyətin bütün formalarının inkişafı üçün şərait yaradır.

Sahibkarlığın inkişafına respublikada yalnız mənfəət, biznes fəaliyyəti kimi baxılmaz, həmçinin iqtisadi artımın əsası, sosial-iqtisadi inkişafın sosial amili və yeni iş yerlərinin təşkili, əhalinin məskunlaşmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Bu mühüm amillər nəzərə alınaraq Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı üçün iqtisadi islahatlar və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması siyasəti davam etdirilir. Müsbət haldır ki, bütün bunlar iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunun artmasına imkan verir.

Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə aparılan iqtisadi islahatlar ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan vermişdir. Xüsusən də dövlət-sahibkar münasibətlərinin, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması, o cümlədən özəl sektora təşviq mexanizmlərinin tətbiqi, aqrar sektora dövlət qayğısının artırılması, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Bunların nəticəsidir ki, ölkədə, xüsusən də qeyri-neft sektorunda özəl sektorun inkişafı meyilləri müşahidə olunur.

Belə ki, Azərbaycanda ÜDM-də iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə qeyri-dövlət bölməsinin payının artımı müşahidə

olunur. Əgər 1995-ci ildə ÜDM-də özəl sektorun payı 30,3 faiz, 2000-ci ildə 70,8 faiz idisə, sonrakı illərdə də artaraq 2005-ci ildə 77,8%-ə, 2010-cu ildə 81,7%-ə yüksəlmiş, 2018-ci ildə 84,7% təşkil etmişdir. Müqayisə edilən 18 il ərzində iqtisadiyyatın bütün sahələrində özəl sektorun xüsusi çəkisi çoxalmışdır. 2000-2018-ci illərdə qeyri-dövlət bölməsinin payı sənayedə 48,4%-dən 89,6%-ə, tikintidə 63,5%-dən 80,2%-ə, kənd təsərrüfatında 99%-dən 99,9%-ə, ticarət və xidmət sahələrində 98,3%-dən 99,8%-ə, nəqliyyatda 62,6%-dən 83,1%-ə, rabitədə 57,8%-dən 82%-ə, sosial və digər xidmətlər sahəsində isə 2005-ci ildəki 31,8%-dən 2015-ci ildə 56,4%-ə çatmışdır. (Bax cədvəl 1).

Cədvəl 1

ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı, iqtisadiyyatın sahələri üzrə, faizlə

İllər	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
ÜDM-də payı	30,3	70,8	77,8	81,7	81,9	81,2	83,7	83,8	84,7
Sənaye	5,5	48,4	84,5	87,4	86,1	83,0	87,6	87,9	89,6
Tikinti	79,0	63,5	90,4	72,0	84,3	84,5	86,8	84,6	80,2
Kəndtəsərrüfatı	61,5	99,0	97,8	99,7	99,8	99,8	99,9	99,9	99,9
Ticarətvəxidmətlər	82,4	98,3	97,8	99,2	99,8	99,6	99,6	99,7	99,8
Nəqliyyat	4,6	62,6	37,5	75,3	78,5	81,7	82,8	82,4	83,1
Rabitə	10,0	57,8	80,2	78,6	80,0	81,0	80,5	81,2	82,0
Sosial xidmətlər	24,1	78,8	31,8	47,0	55,2	57,8	58,0	56,1	56,4

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq – təsərrüfat fəaliyyətinin liberallasdırılması ilə dövlət qurumlarının səmərəli işinin üzvi surətdə əlaqələndirildiyi, kiçik və orta biznesə fəal dövlət yardımının həyata keçirildiyi və daxili bazarda haqlı rəqabətin bərqərar olduğu ölkələrdə daha geniş

yayılır və sürətlə inkişaf edir. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın tərəqqisi üçün sahibkarlıq resurslarının inkişafının təmin edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2015-ci ilin sonlarından etibarən ölkə başçısı tərəfindən sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı verilmiş mühüm qərarlar biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində çox əhəmiyyətli addımlardır. Belə ki, bu müddətdə biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində görülmüş işlər çərçivəsində sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 1 yanvar 2021-ci ilədək dayandırılmış, sahibkarların təkrar şikayətlərinə baxılması üçün Apellyasiya Şuraları yaradılmış, lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin və icazələrin sayı ciddi şəkildə azaldılmış, onların verilməsi üçün tələb olunan prosedurlar sadələşdirilmiş, vergi inzibatçılığı daha da təkmilləşdirilmiş, elektron gömrük xidmətləri genişləndirilmiş, ixracın və investisiyaların təşviqi, yerli istehsalın dəstəklənməsi, dövlət satınalmalarında yerli istehsala üstünlük verilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının stimullaşdırılması mexanizmləri yaradılmış, sahibkarların elektrik təchizatı şəbəkəsinə qoşulması üçün tələb edilən prosedurlar sadələşdirilmiş, ümumilikdə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi, bir pəncərə sisteminin və elektron xidmətlərin genişləndirilməsi, inzibati prosedurlar üçün tələb edilən vaxtın qısaldılması, maliyyə əlçatanlığının genişləndirilməsi və s. sahələrdə sistemli islahatlar həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar ölkədə sahibkarların hüquqlarının qorunması, dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın

liberallaşdırılması, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm qərarlardır.

Həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq ölkəmiz 2016-2019-cu illərdə biznes fəaliyyətinin daha da asanlaşdırılmasını təmin edib. Ölkədə sahibkarlığa dəstək məqsədilə biznes mühitinin bütün sahələri, xüsusilə biznesə başlama, tikinti üçün icazələrin alınması, elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma, maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının artırılması, vergilərin ödənilməsi, əmlakın qeydiyyatı üzrə əhəmiyyətli irəliləyiş baş verib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Bankının hər il hazırladığı “Doing Business” hesabatı biznes mühitinin asanlıqının qiymətləndirilməsi üçün dünyada ən etibarlı reyting göstəricisi hesab olunur. “Doing Business” komandası ölkələr üzrə aparılan islahatları həm dövlət, həm də çoxsaylı biznes nümayəndələrindən, habelə məşhur konsaltinq şirkətlərindən toplanan sorğulara verilən cavablar əsasında qiymətləndirir. Aparılan islahatların yoxlanılması məqsədilə ölkələrə ayrı-ayrılıqda xüsusi ekspert missiyaları göndərilir, islahatların real praktikada tətbiqi yerində müvafiq meyarlarla araşdırılır. Nəticədə hər bir ölkənin həm ümumi, həm də 10 indikator üzrə xüsusi qiymət balı hesablanaraq mövqeləri müəyyən edilir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın Dünya Bankının “Doing Business” hesabatında reytingi						
İllər	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ölkələrin sayı	189	189	190	190	190	190
Ümumi reyting	80	63	65	57	25	34
Biznesə başlama	12	7	5	18	9	9
Tikinti icazələrinin alınması	150	114	127	161	61	59
Elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma	159	110	105	102	74	80
Əmlakın qeydiyyatı	10	22	22	21	17	44
Kreditlərin alınması	104	109	118	122	22	1
Kiçik investorların müdafiəsi	51	36	32	10	2	105
Vergilərin ödənilməsi	33	34	40	35	28	40
Sərhəddə ticarət	166	94	83	83	84	83
Müqavilələrin icrası	31	40	44	38	40	28
Müflisləşmənin həlli	94	84	86	47	45	47

Mənbə: Doing Business 2020 - World Bank Group.
<http://www.worldbank.org>

Dünya Bankının 2019-cu ilin oktyabr ayında açıqladığı “Doing Business 2020” hesabatına əsasən Azərbaycan həmin hesabatda dünyanın 190 ölkəsi arasında 34-cü yeri tutub. Ölkəmiz “Doing Business” hesabatında 2015-ci ildə 80-ci yerdə olduğu halda, 2016-cı ildə 63-cü, 2018-ci ildə 57-ci, 2019-cu ildə 25-ci yerə yüksəlib (Cədvəl 2).

Ölkəmiz “Doing Business 2020” hesabatında biznesə başlama indikatoru üzrə 9-cu, tikinti üçün icazələrin alınması üzrə 59-cu, elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma üzrə 80-ci, əmlakın qeydiyyatı üzrə 44-cü, kreditlərin alınması üzrə 1-ci, kiçik investorların hüquqlarının müdafiəsi üzrə 105-ci, vergilərin ödənilməsi üzrə 40-cı, sərhəddə ticarət üzrə 83-cü, müqavilələrin icrası üzrə 28-ci və müflisləşmənin həlli indikatoru üzrə 47-ci yerdədir.

“Doing Business 2020” hesabatına görə Azərbaycan 2018-ci ildə olduğu kimi 2019-cu ildə də dünyanın 20 ən islahatçı ölkələrinin (Çin, Hindistan, Küveyt, Pakistan, Qətər, Özbəkistan, Qırğızıstan və s.) sırasında yer alıb. 2018-ci ilin mayından 2019-cu ilin mayına kimi biznes mühiti ilə bağlı 115 ölkədə 294 islahat aparılıb.

Azərbaycanın “Doing Business 2020” hesabatında ən yüksək nəticə əldə etdiyi sahə kreditlərin əlçatanlığıdır. Belə ki, bu göstərici üzrə kompleks biznes islahatları çərçivəsində “Daşınar əmlakın yüklülüyü haqqında” Qanuna və Mülki Məcəlləyə edilən dəyişikliklər ilə uyğunlaşdırmaların aparılması öz töhfəsini verib. Beləliklə, son dəyişikliklər nəticəsində aparılan sadələşdirmələr nəticəsində daşınar əmlakın bir kateqoriyasının ümumi formada təsvirinin verilməsi, gələcəkdə əldə ediləcək əmlakın yüklü edilməsinə, əsas öhdəliyin

maksimal ölçüsünün göstərilməsinin mümkünlüyünə icazə verilir. Azərbaycan kreditlərin əlçatanlığı göstəricisi üzrə 190 ölkə arasında 1-cidir.

Əmlakın qeydiyyatı sahəsində islahatlar aparmaq üçün “Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Nazirlər Kabinetinin 134 və 453 nömrəli qərarlarında müvafiq dəyişikliklər edilib. Bu sahədə aparılan islahatlar nəticəsində əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu təsdiq edən çıxarış elektron qaydada verilir. Əmlakını rəsmi qeydiyyata almaq istəyən şəxs müvafiq olaraq müraciət etdikdə çıxarışlar 1, 3, 7 və 10 iş günündə hazırlanır. Bundan başqa, daşınmaz əmlakın kadastrı və qeydiyyatı ilə bağlı müstəqil və xüsusi müraciət mexanizmləri də yaradılıb. Əmlak Xidmətləri Məkanının istifadəyə verilməsi ilə bütün xidmətlər bir pəncərədən göstərilir.

Kiçik investorların hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqəli olaraq “Mülki Məcəlləyə” və “Mülki Prosessual Məcəllə”yə edilən dəyişikliklər ilə səhmdarların keçirilən əməliyyatlar nəticəsində vurulan zərərə görə direktoru məsuliyyətə cəlb etmə, iddiaçının konkret sənəd göstərilmədən işə dair bütün sənədləri tələb edə bilməsi, yaranan fikir ayrılığı üzrə həll mexanizmi və bu kimi digər yeniliklər mövcuddur.

Müqavilələrin icrası göstəricisi üzrə isə kompleks biznes islahatları çərçivəsində ədalət mühakiməsinin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə məhkəmə-hüquq islahatları aparılıb. “Mediasiya haqqında” qanunun qəbulu ilə inzibatçılıq qaydaları qəbul edilib, elektron məhkəmə sistemi daha da təkmilləşdirilib və məhkəmələrə elektron müraciət imkanları yaradılıb. Bundan başqa, məhkəmə-hüquq islahatlarının icrası

ilə bağlı olaraq yeni ixtisaslaşmış məhkəmələrin yaradılması, məhkəmə fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılması, məhkəmə qərarlarının səmərəliliyinin artırılması, şikayətlərə dair məhkəmə prosesi xidmətlərinin elektron formada aparılması istiqamətində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və digər tədbirləri mühüm yeniliklər olaraq qeyd etmək olar.

Azərbaycanın “Doing Business-2018”də indikatorlar üzrə ən pis mövqeyi 190 ölkə arasında 161-ci yerdə olmaqla “Tikintilərə icazələrin alınması” sahəsində idi. Bunu nəzərə alan hökumət bu sahədə ciddi islahatlar aparıb və “Doing Business-2020”də 59-cu yerə yüksəlib. Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 16 may tarixli 673-VQD və 678-VQD nömrəli qanunları ilə Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinə dəyişikliklər edilib. Nəticədə hesabatın “Tikintilərə icazələrin alınması” indikatoru üzrə Azərbaycanın mövqeyini yaxşılaşdırılması üçün tikinti obyektinin inşasına və istismarına icazələrin verilməsi prosedurlarının sayı azaldılaraq 10-a endirilib. Tikinti obyektlərinin tikinti layihəsi ekspertiza tələb olunan və tələb olunmayan obyektlərə ayrılış və ekspertizası tələb olunmayan obyektlərin siyahısı genişləndirilib. Həmçinin bu istiqamət üzrə texniki şərtlər “Bir Pəncərə” prinsipi ilə sadəcə 1 sorğu vasitəsilə “ASAN xidmət” mərkəzlərində əldə olunur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 22 iyul tarixli 263 nömrəli qərarı ilə “Gömrük sərhədindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin bəyan edilməsi qaydaları”nda dəyişikliklər edilmişdir. “Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” və digər buraxılış sistemlərindən istifadə qaydaları”nın

təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2016-cı il 21 may tarixli Fərmanı; habelə “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında“ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 22 fevral tarixli Fərmanı imzalanmışdır. Yeni yaradılmış “Yaşıl dəhliz” buraxılış sistemi malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəd buraxılış məntəqələrindən fiziki baxış olmadan birbaşa olaraq keçməsi üçündür. Bu sistemdə tələb olunan sənədlərin sayı azaldılıb, vaxta qənaət olunur və xərclər də azaldılıb. İslahatın nəticələri: sərhəd buraxılış məntəqələrində yarana biləcək tıxaclar aradan qaldırılmışdır; yük əməliyyatları sahibkarın fəaliyyət göstərdiyi yerdə həyata keçirilir; gömrük nəzarətinin səmərəliliyi artırılmışdır; əlavə yoxlamalar aradan qaldırılmışdır.

Azərbaycanda xarici ticarətin asanlaşdırılmasına xidmət edən elektron gömrük və əqli mülkiyyət xidmətləri tətbiq olunur. Nəticədə vaxt itkisi aradan qaldırılmışdır; risklər azaldılmışdır; məmur-vətəndaş təması minimuma endirilmişdir; ticarət-təchizat zəncirinin təhlükəsizliyi təmin edilmişdir; əlavə xərclər azaldılmışdır. “Azexport.az” portalı vasitəsilə "Vahid İxrac Ərizəsi"nin tətbiqi də xarici ticarətin asanlaşdırılmasına xidmət edir. Belə ki, "Vahid İxrac Ərizəsi" öz məhsullarını ixrac etmək istəyən şəxslərə bir ərizə vasitəsilə bir neçə icazə və lisenziyaları əldə etməyə şərait yaradır. Məlumatın bir dəfə daxil olunması şərti ilə ixracatçı Mənşə, Keyfiyyət, Fitosanitar və Sərbəst Satış sertifikatlarını əldə edə bilər və gömrük bəyannaməsi ilə ixrac təşviqi ərizəsinin doldurulmasını “Azexport.az” həvalə edə bilər.

Azərbaycanın 2019-cu ildə apardığı bir sıra islahatların növbəti “Doing Business 2021” hesabatında nəzərə alınması proqnozlaşdırılır. Bunlara misal olaraq, tikinti obyektinin tikintisinə və istismarına icazələrin alınması üzrə elektron müraciət sisteminin tətbiqi, hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı üzrə dövlət qurumları arasında integrasiyanın təmin edilməsi ilə cəmi 1 prosedurla 20 dəqiqə ərzində vahid platformada qeydiyyatın tamamlanması, elektrik təchizatı şəbəkələrinə qoşulma üzrə elektron müraciət sisteminin təkmilləşdirilməsi əsasında cəmi 2 prosedurla 20 gün ərzində qoşulmanın həyata keçirilməsini qeyd etmək olar. Bundan başqa, “Yaşıl Dəhliz” buraxılış sistemindən daimi istifadə hüququnun əldə edilməsi imkanının yaradılması, gömrük bəyannamələrinin doldurulmasının daha da sadələşdirilməsi, dövlət satınalmaları üzrə elektron satınalma portalının yaradılması, Vergi Məcəlləsinə bir sıra dəyişiklərin edilməsi və digər yeniliklərin də “Doing Business 2021” hesabatında nəzərə alınacağı gözlənilir.

Aydın məsələdir ki, ölkədə bundan sonrakı iqtisadi artım, müasir texnologiyaların tətbiqi, özəl sektordan dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artması, ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli, işsizliyin azaldılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması həm də sahibkarlığın inkişafından və milli sahibkarlar təbəqəsinin formalaşmasından asılıdır. Bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişafı sahibkarlığın tərəqqisi hesabına mümkündür. Bazar münasibətlərinə xas olan işgüzar aktivlik məhz bu fəaliyyət sahəsində aşkarlanır. Bazar mexanizminin mühüm elementi olan sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasında sahibkarlığın inkişafı əsas şərtidir. Bunun üçün isə azad sahibkarlıq və liberal iqtisadiyyat siyasəti genişlən-

dirilməlidir. Əvəzində inkişaf edən sahibkarlıq bölməsi, özəl sektor məşğulluq, rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılması, xidmətlərin göstərilməsi, dövlət büdcəsinə vergilərin ödənilməsi, xidmət sferasında keyfiyyətin yaxşılaşdırılması və s. bu kimi problemlərin həllini öz üzərinə götürür.

2017-2019-ci illərdə dərin iqtisadi islahatlar və sabitləşmə ili olmuş, ölkə iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Respublikada biznes mühitinin əlverişliyinin artırılması istiqamətində kompleks tədbirlər davam etdirilmiş, sahibkarlığın inkişafı istiqamətində səylər gücləndirilmiş, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın tərəqqisi istiqamətində kompleks tədbirlər görülmüşdür. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır, Dünya Bankının “Doing Business” kimi beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeləri bir qədər də yüksəlir. İslahatların davamlı olması növbəti illərdə də həmin reytinglərin daha da yaxşılaşacağını proqnozlaşdırmağa əsas verir.

2.9. AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Son illər bütün dünyada milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi bütün dünyada ən aktual məsələlərdən hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi artımın davamlı olaraq saxlanılmasının ən mühüm mənbələrindən biri milli – iqtisadi təhlükəsizliyin səmərəli şəkildə təmin olunması ilə bağlıdır. İqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman sabit iqtisadi artım, mövcud ictimai tələbatların ödənilməsi, idarəetmənin yüksək keyfiyyət həddi, milli və beynəlxalq səviyyədə iqtisadi maraqların qorunması təmin edilir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, ilk növbədə iqtisadiyyatın və onun qurumlarının elə bir vəziyyəti başa düşülür ki, bu, milli mənafeələrin müdafiəsinə, həyata keçirilən siyasətin sosial yönümlülüyünə, iqtisadiyyatın, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin lazımı və tələb olunan səviyyədə olmasına imkan yaratsın. İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir. Ölkənin milli iqtisadimaraqlarının qorunması, mümkün xarici təsirlərə məruz qalmamaq, milli iqtisadiyyatın dinamik və keyfiyyətli inkişafı isə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində müstəsna rol oynayır. O, müəssisənin iqtisadi, hüquqi münasibətlərinin, maddi və intellektual resursların elə vəziyyətidir ki, burada onun sabit fəaliyyət göstərməsinə, maliyyə uğurlarına, mütərəqqi elmi-texniki və sosial inkişafına təminat verir.

İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin dayağıdır, maddi əsasıdır. Tarixi və məntiqi düşüncə baxımdan iqtisadi

təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi dövlətçiliyin yaranması, cəmiyyətin iqtisadi maraqlarının dərk edilməsi ilə eyni vaxtda yaranır. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmədən, milli təhlükəsizliyi təmin etmək qeyri – mümkündür. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi ilk növbədə, müstəqilliyin qorunması üçün vacibdir. İqtisadi təhlükəsizlik problemini tam təmin etməyən dövlət müstəqil sayıla bilməz.

Milli təhlükəsizlik anlayışı iqtisadi təhlükəsizlik anlayışına nisbətən daha geniş anlayış olub, maliyyə, sosial, ekoloji, enerji və digər mühüm təhlükəsizlik üsurlarını özündə birləşdirir. Lakin, təhlükəsizliyin bu və ya digər tərəflərinə baxarkən, onların iqtisadi aspektlərini nəzərə almamaq olmaz. Bir sıra ümumi şərtlər və amillər bu anlayışı ön plana çəkməsə də, hər halda o, cəmiyyətin və dövlətin müasir həyatına sistemli baxışı formalaşdıran anlayışlar sırasına daxil olmuşdur. Birincisi, bu fərqlər milli maraqlardadır. İnteqrasiya proseslərinin inkişafına baxmayaraq, onları ümumi maraqlardan daha tam şəkildə ayırmağa cəhd edilməsindədir. Maraqların spesifikliyi, onların reallaşdırılması mexanizmlərinin müəyyən edilməsini və müvafiq strategiyaların işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Təbii resursların məhdudluğu, ayrı-ayrı ölkələrin bu resurslarla müxtəlif dərəcədə təmin olunması həmin resurslardan istifadə uğrunda iqtisadi və siyasi mübarizənin kəskinləşməsi üçün potensial imkan özündə saxlayır. Əmtəə istehsalı və satışında, xüsusilə də maliyyə - bank xidmətləri sferasında rəqabət amilinin əhəmiyyəti artır.

Mövcud parametrləri təhlil edərək bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı strategiyanın işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi

dövlətin milli iqtisadi maraqlarının, mənafeələrinin təmin olunması çərçivəsində reallaşmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, makro və mikro iqtisadi tədbirlər sistemi ilə həyata keçirilən bu addım dövlətin sosial – iqtisadi siyasətinin əsas ana xətti kimi, onun bu sahədəki praktiki fəaliyyətinin əsas prioritet istiqamətlərini təşkil etməlidir. Hər bir dövlət bu sahədəki praktiki fəaliyyəti ilə davamlı inkişafa nail olmaqla, ümumilikdə dünya iqtisadi sisteminə uğurlu inteqrasiya edərək, bu sistemin daha fəal subyektinə çevrilə bilər.

Dövlətin milli iqtisadi maraqları bir çox sahələrdə təmin edilə bilər. Onlara bunlar aiddir : demoqrafiya, sosial sahə, istehsal, investisiya, elmi – texniki və innovasiya fəaliyyəti sahəsi, vergi – büdcə, gömrük sistemi, pul – kredit, maliyyə sahəsi, xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsi, regionların sosial iqtisadi inkişaf sahəsi, ekoloji sfera, dövlət idarəçiliyi və s.

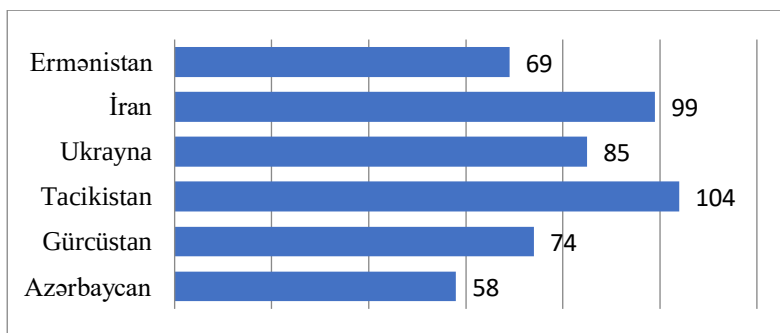
Qeyd etmək ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səmərəli təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biri də - mövcud inhisarçılıq meyllərinin aradan qaldırılması və azad rəqabətə hərtərəfli şəraitin yaradılmasıdır. Rəqabət və rəqabətqabiliyyətlik bazar iqtisadiyyatının əsas anlayışları, mühüm kateqoriyalarıdır. Rəqabət prosesi - həm də iqtisadi inkişafın, məhsul və xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsinin artırılmasının, daim genişlənən innovasiya meyllərinin daha da sürətlənməsinin, bütövlükdə mövcud istehsal-iqtisadi xərclərin və son nəticədə isə qiymətlərin aşağı enməsinin güclü stimulu hesab olunur. Sözsüz ki, hər bir cəmiyyət üçün aşağı səmərəli və çox məsrəfli, eyni zamanda az mənfəət gətirən istehsal – iqtisadi fəaliyyətin ləğv olunmasını tələb edən rəqabət prosesi - ictimai istehsalın səmərəliliyinin intensiv artmasına şərait

yaradır. Rəqabət prosesi dedikdə, əslində mövcud imkanlara uyğun olaraq, onlardan daha səmərəli istifadə etməyi bacaran təşəbbüskar tərəfin udduğu mübarizə forması başa düşülür. Bu prosesdə o vaxt qələbə əldə etmək olar ki, mövcud resurslardan düşünülmüş və qənatcil şəkildə istifadə olunsun, həmçinin maksimum nəticə və minimum məsrəflər əldə edilsin.

Təhlillər onu göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayan sağlam rəqabət prosesinin mövcud olması - istehsalçılara daim mənfəətlərini artırılması istiqamətində, mövcud olan istehsal xərclərini aşağı salmağa məcbur edir. Nəticədə məhsuldarlıq artır, xərclər aşağı düşür və istehsalçı qurumlar pərakəndə qiymətləri azaltmaq üçün imkan əldə edirlər. Beləliklə, rəqabət prosesi istehsalın səmərəliliyini yüksəltməklə qiymətlərin düşməsinə doğru sürətləndirir. Rəqabət - həmçinin, istehsalçıları məhsulun keyfiyyətini yüksəltməyə, cürbəcür əmtəə və xidmətləri artırmağa vadar edir. Nəticə etibarilə, rəqabətin mövcud olduğu bazar şəraitində istehsalçılar bazarın çox hissəsini ələ keçirmək üçün daim yeni əmtəə və xidmətlər ixtira etməli və öz iqtisadi fəaliyyətlərini müntəzəm şəkildə təkmilləşdirməlidirlər.

Bununla yanaşı, iqtisadiyyatda baş verən neqativ proseslərin əksəriyyəti mövcud bazar subyektlərinin təsərrüfat – iqtisadi fəaliyyətinin normal həyata keçirilməsinə çoxsaylı maneələrin, əngəllərin yaradılması, həmçinin onların mövcud iqtisadi proseslərdən bir növ sıxışdırılıb çıxarılması ilə əlaqədardır. Bazarda hər hansı bir məhsul və xidmətlə bağlı olan proseslərə bir dairənin, yaxud “tək əl” nəzarəti, çoxsaylı fiziki və hüquqi şəxslərin bu proseslərdən kənarlaşma və sıxışdırılmasına şərait yaratmaqla, normal iqtisadi mühiti pozur

və iqtisadi təhlükəsizliyə böyük maneə törədir. Göstərilənlər baxımından, mövcud antiinhisar tədbirlərinin daim təkmilləşdirilməsi və sağlam rəqabətin qorunması mexanizminin, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının tələblərinə daha çevik uyğunlaşması istiqamətində mütəmadi tədbirlərin davamlı şəkildə həyata keçirilməsi çox zəruridir. Xüsusən də, mövcud dövrün şərtlərinə uyğun şəkildə antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə, bu sahədə çoxsaylı hüquqi-normativ aktların vahid qanunvericilik sənədi olan “Rəqabət Məcəlləsi”ndə cəmləşdirilmiş şəkildə nəzərə alınaraq, tezliklə qəbul olunmasına zərurət yaranmışdır.

Şəkil 1. Bəzi ölkələrin Qlobal Rəqabətlik İndeksi (2019) üzrə mövqeləri (141 ölkə arasında)

Dünya İqtisadi Forumunun dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyətliliyi səviyyəsini xarakterizə edən “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi 2019 ” hesabatına görə, ölkə iqtisadiyyatı 141 ölkə arasında 58-ci yerdə qərarlaşmışdır (Şəkil1). Beləliklə də, Azərbaycan qlobal rəqabətqabiliyyətlilik indeksi üzrə dünya sıralamasında öz mövqeyini əvvəlki illə müqayisədə xeyli yaxşılaşdırmış, postsovet məkanı ölkələri arasında isə,

əvvəlki illərdə olduğu kimi ilkin yerlərdə qərarlaşmışdır. Məsələn, ölkəmiz qeyd edilən indeksə görə Gürcüstan, Ermənistan, Tacikistan, Ukrayna, İran, Ermənistan kimi ölkələri qabaqlamışdır. Qeyd edək ki, göstərilən beynəlxalq iqtisadi qurum bu səviyyənin obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakı bir sıra mühüm göstəricilərdən - makroiqtisadi tarazlıq, infrastruktur sahələrin inkişafı, keyfiyyət elementi və onun artırılması imkanları, rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsi, fiskal və monetar siyasət, təhsil göstəriciləri, məşğulluq səviyyəsinin ölçüləri və yüksəldilməsi imkanları, səhiyyə, idman və digər sağlamlıq imkanları və s. istifadə edir. Ölkəmizdə qeyd olunan göstəricilər hər il daha da yaxşılaşır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, son dövrlər beynəlxalq səviyyədə iqtisadi artım prosesinin yavaşması, dünyanın aparıcı maliyyə bazarlarında müşahidə edilən qeyri- tarazlılıq, borclanma səviyyəsinin getdikcə artması və digər neqativ meyillər yüksələn xətlə baş vermiş və öz mənfi təzahürlərini daha çox hiss etdirmişdir. Lakin, sevindirici haldır ki, Azərbaycanda milli iqtisadi inkişafda bu proseslərin təsiri hiss olunmamışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yaxın dövrlər ərzində milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində dövlət səviyyəsində davamlı iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

III FƏSİL:
REGIONLARIN VƏ SOSIAL SFERANIN
İNKİŞAFININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİ VƏ RESPUBLİKA İQTİSADİYYATININ MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ İMKANLARI

İctimai fəaliyyət respublikanın iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir və əhalinin həyat tərzinə və keyfiyyətinə təsir göstərir. Eyni zamanda, iqtisadi siyasət dövlətini respublikada yürütdüyü sosial siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir.

Müasir şəraitdə dövlət siyasətinin bu iki sahəsi bir-biri ilə sıx əlaqəli olmaqla bir-birlərinə birbaşa təsir göstərir. İqtisadiyyat nə qədər sürətli və səmərəli inkişaf edirsə, dövlətin sosial ehtiyaclar üçün istifadə edə biləcəyi maddi imkanlar bir o qədər çox olacaqdır. Eyni zamanda dövlətin sosial siyasəti respublikanın və onun iqtisadi rayonlarının inkişafına təsir göstərir. Səmərəsiz sosial siyasət əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının yüksəlməsinə, yoxsulluğun çoxalmasına və cəmiyyətdə sosial gərginliyin artmasına, dövlətin iqtisadi fəaliyyətinə neqativ təsir göstərir.

Dövlətin sosial siyasətində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəlmiş bir sıra hüquqi və iqtisadi mexanizmlərin və tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyət üzvlərinin işləmək hüququnun, təmin edilməsi, əlillər və pensiyaçılar üçün dövlət tərəfindən maddi dəstək təmin olunması ön planda durur. Buna görə dövlətin gəlirlərinin dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsinə müdaxiləsi yoxsuzluq və həssas sosial qruplar üçün zəruri sosial standartların təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dövlətin sosial siyasətinin səmərəliliyi əhalinin həyat səviyyəsinin kəmiyyətində və keyfiyyətində özünü bir başa göstərir. Əhalinin həyat səviyyəsi və onun maddi istehlakın həcmi və quruluşu xarakterizə edən göstəricilər dəsti ilə müəyyən edilir. Adətən sosial qruplar tərəfindən fərqlənən adambaşına müəyyən istehlak səviyyəsini təmin edən küllü miqdarda mal və xidmətlər toplusunu əhatə edən istehlak səbəti ilə qiymətləndirilir. Əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyəti təkcə maddi təminatla deyil, həm də fiziki durumu, mədəni istirahəti, lazımı sosial xidmət dəsti və ətraf mühiti ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı həyat səviyyəsinin keyfiyyətinin xüsusiyyətləri bir-biri ilə hərtərəfli qarşılıqlı əlaqədədir və onların əksəsiyyəti insanların maddi təminat səviyyəsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Beləliklə, əhalinin həyat səviyyəsinin vəziyyəti yalnız insanların həyat tərzindən, səhiyyə sisteminin əlçatanlığından və effektivliyindən, əlverişli yaşayış mühitinin mövcud olmasından və ya olmamasından, həm də maddi - mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsindən bir başa asılıdır. İnsanların həyat təzi isə onların təhsil səviyyəsindən, cəmiyyətdəki üstünlük təşkil edən ideologiyadan, maddi və mənəvi tələbatların ödənilməsindən, ağlabatan tarazlığın mövcud olmasından və ya olmamasından, habelə yaşadıqları təbii – coğrafi ərazidən asılıdır. Əhalinin yaşayış səviyyəsi onun gəlirləri və xərcləri göstəriciləri ilə də xarakterizə olunur (Cədvəl 1).

Cədvəl 1- dən göründüyü kimi, Azərbaycanda əhalinin gəlirləri 2010-cu illə müqayisədə 2018-ci ildə 25607,0 milyon manatdan 53688,6 milyon manata qədər və ya 2,1 dəfə artmışdır. Həmin illərdə əhalinin ödənişli xidmət xərcləri də artmış, lakin onların artım tempi aşağı olmuşdur (1.9 dəfə).

Beləliklə, malların və xidmətlərin qiymətindəki dəyişiklikləri nəzərə alındıqda, 2010-2018-ci illərdə Azərbaycanda əhalinin xərclərinin artım sürəti 43,2% təşkil etmişdir.

Hazırda Azərbaycanda sosial xidmətlərin həcmində və keyfiyyətində artım müşahidə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sosial siyasətin effektivliyi üçün bu templər yetərli olmasada onun daha da artması meylə mövcuddur.

Yaşayış səviyyəsini xarakterizə edən bir göstəricilərdən biri əhalinin xərclərinin strukturudur. Çünki əgər əhalinin gəlirinin çox hissəsi qida məhsullarının istehlakına xərclənsə bu ölkədə yaşayış səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrin statistikasına göstərir ki, aşağı gəlirli ölkələrdə ev təsərrüfatlarının büdcəsinin böyük hissəsini ərzaq məhsulları istehlakı təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə ən çox gəlir istirahət, təhsil və tibbi xidmətlərə, yığımlara və qənaətə bölüşdürülür. Azərbaycanda əhalinin xərclərinin strukturu başqa ölkələrdən fərqlidir. Beləki, əhalinin gəlirlərinin 68,9% istehlak xərcləri, 12,6% - vergilər, sosial və digər ödənişlər üçün xərclər, 19,7% isə - əhalinin əmanətləridir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin sosial-iqtisadi göstəricilərinin dinamikası

	Göstəricilər	2010	2011	2012	2015	2016	2017	2018
1	Əhalinin sayı (min.nəfər)	9111,1	9235,1	9356,5	9705,6	9810,0	9898,1	9981,5
2	İqtisadiyyatda məşqul olanların sayı (min.nəfər)	4329,1	4375,2	4445,3	4671,6	4759,9	4822,1	4879,3
3	İşsizlər (min.nəfər)	258,3	250,9	243,1	243,7	252,8	251,7	253,8

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

4	Əhalinin qəbir-ləri (mlyn.man)	25607, 0	30524,6	34769,5	41744,8	45395,1	49187,9	53688,6
5	İşçilərin orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	331,5	364,2	398,4	466,9	499,8	528,5	544,6
6	İşçilərin minimal aylıq əmək haqqı, manat	85	93,50		105		116	130
7	Ümumi daxili məhsul, mlyn.man	42465. 0	52082,0	54743,7	54380,0	60425,2	70337,8	79797,3
8	Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, mlyn.man	4724,5	5332,4	5828,1	7462,8	7809,8	8636,0	9131,8
9	Təyin olunan aylıq pensiyaların orta məbləği, manat	112,9	145,1	152,0	177,6	192,2	208,4	221,4

Bu göstəricilərdən göründüyü kimi, yüksək artım temp-lərinə baxmayaraq, əhalinin gəlirlərinin xərcləmə strukturunu qənaətbəxş hesab etmək olmaz və inkişaf etməkdə olan ölkələrin göstəricilərinə uyğundur.

Əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən başqa bir göstərici isə əmək haqqı və pensiyaların kəmiyyət səviyyəsidir. Məlumdur ki, 2010-cü ildə minimum əməkhaqqı 85 manat olduğu halda, 2019-cü ilin sentyabr 1 tarixindən bu göstərici 250 manat təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasının qanun-vericiliyində nəzərdə tutulan ödəniləcək minimum pensiyanın həddinə dövlət tərəfindən zəmanət verilir. Azərbaycanda 2018-ci ildə minimum pensiya minimum əmək haqqıdan yüksək olmuşdur. Belə ki, 2018-ci ildə təyin olunan aylıq pensiyaların

orta məbləği 224,1 manata çatmışdır. Yaşayış minimumun əsas göstəricilərini minimum əmək haqqının, pensiyanın və sosial müavinətlərin həddi daxil edilir.

Yaşayış minimumu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Nazirlər Kabineti tərəfindən gələn ilin dövlət büdcəsi ilə eyni zamanda təsdiqlənir.

Sosial müdafiə həm vətəndaşlar, həm də dövlət üçün vacib əhəmiyyətli sahədir. Səmərəli sosial müdafiə sistemi cəmiyyətin inkişafının təminatçısı dövlət sabitliyinin göstəricisidir.

Müstəqillik illərində sosial müdafiə sisteminin təşkil edilməsi və inkişaf etdirilməsində Azərbaycan uzun bir yol keçmişdi. Lakin bu gün isə sosial müdafiə sistemi digər yeni problemlərin həll edilməsi ilə üzləşir. Əsas problemlərdən biri minimum yaşayış səviyyəsini təmin etməklə yanaşı dünya standartları əsaslanmaq və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı qurmağa nail olmaq lazımdır. Sosial infrastruktur, səhiyyə və təhsil inkişaf etdirməklə dünya standartlarına səviyyəsinə çatdırmağa nail olmaq lazımdır.

Bu problemləri həll etmək üçün kifayət qədər çoxlu maliyyə ehtiyatları lazımdır. Sosial müdafiəyə xərclərini artırmaq üçün büdcədə təminat tələb olunur. Bundan başqa sosial sferanın maliyyələşdirilməsində sahibkarların iştirakına xüsusi formalarla stimullaşdırmaq lazımdır.

İqtisadiyyatı modernləşdirmək, məqsəd və vəzifələrini ölkəmizdə səmərəli həyata keçirmək üçün dövlət başçısı tərəfindən 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Konsepsiyada iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və strukturunun yaxşılaşdırılması, neft ixracının artırılması və

s. ilə yanaşı ixrac yönümlü qeyri – neft məhsullarının artırılması nəzərdə tutulan iqtisadi model əsas götürülmüşdür. Bu məqsədə çatmaq üçün potensial üstünlüklər, mənbələr və digər amillər nəzərə alınmaqla strategiyalar hazırlanmışdır. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, regionların inkişaf etdirilməsi və qeyri - neft ixracının artırılması ilə yanaşı sənayenin modernləşdirilməsini zəruri edir.

Neft gəlirləri hesabına mövqeyini möhkəmləndirən Azərbaycan iqtisadiyyatı keyfiyyətə yeni dəyişikliklər ərəfəsindədir. Cədvəl 1- də göründüyü kimi 2010-ci ilə nisbətən 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Ümumi Daxili Məhsul (UDM) - u 1,8 dəfə artmışdır. 2010-cu ildəki, 42465,0 milyon manatdan 2018-ci ildə 79797.3 milyon manata qədər artmışdır. Təkcə bir fakt göstərmək lazımdır ki, 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə Azərbaycanın ÜDM-i 13,5 faiz artmışdır.

Qlobal İqtisadi Rəqabətliklik 2017–2018-ci il Ümumdünya İqtisadi Forumunun dərc etdiyi hesabatda Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyanın 137 ölkəsi arasında rəqabət qabiliyyətliliyinə görə 35-ci yerdə və 2009-cu ildən MDB ölkələri arasında birinci yerdə olması Azərbaycanın iqtisadi inkişafının uğurlarından xəbər verir.

Yeni metodologiyaya əsasən hazırlanan "Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti 2018-2019" hesabatına görə, Azərbaycan sosial bərabərliyin ən yüksək səviyyədə təmin olunduğu bir ölkə kimi qeyd olunur. Əhalini elektrik enerjisi ilə təmin etmək baxımından Azərbaycan maksimum 100 bal toplayaraq dünyada birinci yerə yüksəldi. Həmin hesabatda Azərbaycan biznes dinamikliyinə görə 140 ölkə arasında 31-ci yeri tutur.

Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının yaydığı növbəti hesabatda Azərbaycan dünyanın ən çox islahat aparan 10 dövlət siyahısına daxil olmuş və ən çox islahatlar aparan ölkə elan edilmişdir. Yeni hesabatda ölkəmizin mövqeyi 2017-ci illə müqayisədə 32 pillə irəliləyərək dünyanın 190 ölkəsi arasında 25-ci, MDB ölkələri arasında 1-ci yeri tutdu.

Müasir siyasi, elmi və gündəlik həyatda "modernləşmə" termini geniş istifadə olunur. Ümumi mənada "modernləşmə" anlayışı müasir tələblərə cavab verən təkmilləşmə, çevrilmə deməkdir. İqtisadi modernləşmə ilk növbədə ölkənin ən yaxşı beynəlxalq təcrübədən geridə qalmasının qarşısını almaq deməkdir. Ədəbiyyatlarda siyasi, sosial, dini, iqtisadi, inzibati, texnoloji və digər modernləşmə növlərini fərqləndirilir. Modernləşmənin əsas məqsədi müasir cəmiyyət qurmağa nail olmaqdır. Modernləşmə ölkədə hər hansı bir sahənin inkişafını sürətləndirmək üçün istənilən obyektin yeni tələb və standartlara, xüsusiyyətlərə və keyfiyyət göstəricilərinə uyğun dəyişdirilməsi prosesidir. Sənaye sektorunun modernləşdirilməsi məsələlərinin araşdırılması ilə əlaqədar olaraq nəzərdə tutulur ki, modernləşmə sənaye sektorunun inkişafını sürətləndirmək üçün müasir sosia - iqtisadi tələb və normalara uyğun olaraq dəyişdirilməsi prosesinin həyata keçirilməsidir. Çünki sənaye sektorunun inkişafında ölkədə modernləşmə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sənayedə modernləşmə əsasən yeni texnologiyaların tətbiqi, materialların təkrar istifadəsi və sənaye texnologiyasının təkmilləşdirilməsini əhatə edir.

Sənaye sektorunda modernləşmə prosesi həm ekstensiv, həm də intensiv şəkildə geniş təkrar istehsalın inkişafını əhatə edir. Məlum olduğu kimi sənayedə inkişaf əsas vəsaitlərin

(binaların, qurğuların, avadanlıqların və s.) istifadəsini artırmaqla əldə edilərsə, bu ekstensiv bir yoldur. Modernləşmə prosesində isə sənayenin intensiv inkişafını müasir avadanlıqlara və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə investisiya qoyuluşunu artırmaqla sənaye istehsalının davamlı yüksəlişini əldə etmək olur.

Modernizasiya siyasəti hərtərəfli alternativliyə və mümkün risklərdən sığortaya əsaslanır və sənaye istehsalının səmərəliliyini artırmağa kömək edir. Modernləşmə aparılan elmi tədqiqatların birbaşa istehsal prosesində istifadəsini təmin edir və sənaye sektorunun ixrac potensialının artmasına səbəb olur.

Modernləşməni sürətləndirməyə səbəb olan əsas istiqamət innovativ inkişafdır. Bazarın aparılan təhlili nəticəsində sənaye sektorunda uğurlu innovasiyaların dörd komponenti müəyyən edilmişdir: istehlakçılar, rəqiblər, uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri və daxili imkanlar. Yeniliklərin uğur qazanması üçün əsas şərtlər onların unikalılığı və uzunmüddətli olması, həmçinin onları təqlid etmək imkanlarının məhdud olmasıdır. İnnovasiyaların bu qədər yüksək tələblərə cavab verməsi üçün onların yaradılmasınaböyük maliyyə mənbələrinə sahib olmaq lazımdır. Buna görə yeniliklərin bənzərsizliyi və faydalılığı ilə onların yaradılması üçün mənbələrin dəyəri arasında orta bir yer tapa bilmək çox vacibdir. Resurslarda yeniliyə bu qədər yüksək tələb, innovasiyanın əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə yaradılmasına və tətbiq olunmasına səbəb olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu yeniliklərin, yəni modernləşmənin idxalı və tətbiqi daha xarakterikdir.

Modernləşmə və sənaye istehsalına yeniliklərin tətbiqi dörd mərhələdə müəyyən edilir: elm - texnologiya - istehsal - istehlak. Modernləşməyə sənaye istehsalının regional,

sektoryal, funksional, texnoloji və təşkilati xüsusiyyətləri təsir göstərir. Sənaye sektorunun modernləşməsinə təsir edən bütün amilləri iki qrupa bölmək olar:

- mənfi amillər - bu sənaye məhsullarına tələbatın azalması, xüsusən modernləşmə sahəsindəki məhdud dövlət dəstəyi siyasəti, zəif innovasiya infrastrukturu, maliyyə mənbələrinin azaldılması, yenilikçi menecerlərin olmaması və s;

- müsbət amillər arasında dövlətin vergi, kredit və qiymət siyasəti vasitəsilə modernləşməyə dəstək, xarici sərmayələrin axınının güclənməsi, innovativ idarəetmənin inkişafı və s.

Azərbaycanın daxili bazarlarında artan tələb və investorların modernləşmə meylləri, eləcə də beynəlxalq vəziyyət modernləşməni zərurətə çevirir. Minimum məqsəd bürokratik əngəlləri aşmaq və modernləşməni stimullaşdırmaq olmalıdır. Maksimal məqsəd - modernləşmə mərhələsi başa çatdıqdan sonra innovativ inkişafın başlanğıcı olmalıdır. Əslində modernləşmə və innovativ inkişaf eyni vaxtda getməlidir: yalnız birinci mərhələdə modernləşmə, ikinci mərhələdə isə innovativ inkişaf üstünlük təşkil edəcəkdir.

Sənaye sektorunun modernləşdirilməsi ölkənin tədiyyə balansına da təsir göstərir. Modernləşdirmə nəticəsində sənaye sektoru üçün lazım olan əsas və dövriyyə vəsaitləri idxalının artması və ixracdakı pay daha rəqabətli hala gəlməsi ilə nəticələnir. Digər tərəfdən sənaye sektorunun modernləşdirilməsi idxal olunan məhsullardan asılılığı azaldır və idxalı əvəzetmə prosesini sürətləndirir.

Modernləşmə dəyər zəncirini genişləndirməyə imkan yaradacaq və hər mərhələdə daha yüksək əlavə dəyər əldə etməyə, xammal və yarımfabrikatların ixracından hazır

məhsulların ixracına keçməyə imkan verəcəkdir. Modernləşmə Azərbaycanda istehsal olunan məhsullarla xarici bazara çıxmağa imkan verən sertifikatlar əldə etməyə kömək edəcəkdir

Sənaye sektorunun modernləşdirilməsi sisteməlik əsasda aparılmalı, yeniliyə əsaslanan və sənayenin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, ixrac potensialını artırmaq və sənaye sektorunun infrastrukturunu inkişaf etdirmək lazımdır. Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdıraraq Azərbaycanda sənaye sektorunun modernləşdirilməsinin aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərmək olar:

- modernləşmə nəticəsində sənaye sektorunda kapital məhsuldarlığı artacaqdır;

- modernləşmə daha ixtisaslı işçi qüvvəsinə ehtiyac yaradacaqdır;

- sənaye sektorunda modernləşmə istehsalın rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır;

- modernləşmə sənaye sektorunda yeni təşkilati və idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasına təkan verəcəkdir;

- Azərbaycanda modernləşmə üçün müxtəlif elm sahələri və "elmin ticarəti" nə praktik ehtiyac yaradılacaqdır.

- modernləşmə praktiki cəhətdən əhəmiyyətli ixtisaslar üzrə kadr hazırlığını təyin edəcək, təhsil və iş yerləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsini stimullaşdıracaqdır.

Beləliklə, ölkədə sosial siyasətin yüksəlməsi və iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi nəticəsində sənaye sahəsində kapitalın məhsuldarlığının artırılması, ixtisaslı əməyə daha çox tələbatın yaradılması, sənaye istehsalında rəqabətliliyinin yüksəlməsi baş verəcəkdir.

3.2. MÜASİR NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BU GÜNÜ HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARININ GERÇƏKLİYİDİR

Müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir. Biz hamımız – bütün Azərbaycan xalqı gərək bundan sonra onun gördüyü işləri davam etdirək, genişləndirək, onun yolu ilə Azərbaycanı gələcəyə aparaq.

İlham Əliyev, 2 sentyabr 2008, Azərbaycan qəzeti

Sivilizasiya tarixi çox böyük şəxsiyyətlərə, sərkərdələrə, onların əldə etdikləri böyük qələbələrə şahidlik etmiş, bu böyük şəxsiyyətlərin qurub yaratdıqları, miras qoyduqları dövlətçilik ənənələri böyük intibah xalqlarının gələcəyinə işıq tutmuş, yüz illər sonrakı tarixini, dünyadakı yerini müəyyənləşdirmişdir. Məhz ona görə də belə şəxsiyyətlər tarixdə dahi, öndər, lider kimi öz layiqli yerini tutmuşlar. Burada bir parantez açaraq qeyd etmək istərdim ki, lider amili cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının, milli tərəqqiyə xidmət edən dayanıqlı əsasların yaradılmasının, bütöv bir ölkənin, regionun, xalqın gələcək taleyini müəyyən edən ideyaların reallığa çevrilməsinin ən mühüm şərtidir. Bir çox hallarda cəmiyyətin xilas, dövlətin tərəqqisi məhz lider amilindən asılı olur. Xalqın yetişdirdiyi liderlər milli ideyaların yaradıcıları kimi çıxış edir və cəmiyyəti bu ideyaların həyata keçirilməsi uğrunda səfərbər edə bilir. Azərbaycanın çağdaş tarixində bu missiyanı xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev yerinə yetirmişdir.

Qeyd edək ki, XX əsr Azərbaycan tarixinin yetirdiyi ən böyük şəxsiyyət – ümummilli lider Heydər Əliyev müasir

Azərbaycan dövlətinin ideoloji-siyasi, sosial-iqtisadi əsaslarını tarixi irs və milli-mənəvi dəyərlər zəminində yaradaraq praktik surətdə gerçəkləşdirmiş dahi strateqdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev fəaliyyətinin hər bir məqamı ilə xalqın, dövlətin, cəmiyyətin və onun üzvlərinin mənafeyinə xidmət etmiş, Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, dövlətçiliyimizin inkişafı, demokratiyanın genişləndirilməsi, xalqın rifah halının daha da yaxşılaşdırılması üçün mümkün ola bilən hər bir işi görmüşdür.

XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında görkəmli dövlət xadimi, böyük öndər Heydər Əliyevin taleyin hökmü ilə 22 iyul 1990-cı ildə Naxçıvana gələrək burada yaşayıb fəaliyyət göstərməsi çətin və mürəkkəb şəraitdə yaşayan regionun ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, dağılaraq iflic vəziyyətə düşmüş iqtisadiyyatın hərəkətə gətirilməsi üçün iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi baxımından tarixi hadisə idi və 22 iyul 1990-cı il tariximizə böyük bir mərhələnin başlanğıcı kimi daxil olmuşdur.

Ağlı və müdrikliyi, bəşəri əməlləri ilə qüdrətli bir dövlət xadimi və əvəzedilməz bir şəxsiyyət olduğunu dünya qarşısında nümayiş etdirmiş ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbərlik etdiyi iki ilə yaxın müddət tariximizə qızıl hərflərlə həkk olunmuş bir əbədiyyət dastanıdır. Başqa sözlə desək, ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvana rəhbərlik etdiyi iki ilə yaxın müddətdə elə möhtəşəm işlər gördü ki, onlar əhəmiyyət və miqyasına görə neçə-neçə onilliyə bərabərdir.

1991-ci il sentyabrın 3-də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə sədr

seçilməsi ilə gələcək inkişafın təmini baxımından ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri kimi cild-cild kitablara sığmayan fəaliyyətinin iqtisadi məqamlarına və bu fəaliyyətin bugünkü nəticələrinə məqalədə toxunmaq istərdim.

Qeyd edək ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında planlı təsərrüfat sistemi ləğv edilərək bazar iqtisadiyyatına əsaslanan münasibətlərin formalaşdırılması istiqamətində, o cümlədən bazar iqtisadi sisteminin zəruri şərti kimi özəl sektorun yaradılması yönündə addımlar atılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni iqtisadi sistemə keçidlə bağlı əldə olunan nəticələr bütövlükdə ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün zəmin yaratdı. Belə ki, daha sonralar ölkə prezidenti olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1997-ci il iyulun 19-da keçirilmiş respublika müşavirəsində demişdir: “Bizim iqtisadiyyatımız bazar iqtisadi münasibətlərinə əsaslanmalı, eyni zamanda, dövlət tərəfindən tənzimlənəməlidir”.

Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvanı düşdüyü blokada vəziyyətinin çətinliklərindən xilas etmək üçün yerli resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinin, yerli istehsal hesabına region əhalisinin tələbatının ödənilməsinin məqsədəuyğunluğunu daim öz çıxışlarında vurğulamış, daxili resurs potensialından maksimum dərəcədə yararlanmaq üçün ardıcıl tədbirlər işləyib hazırlamış və uğurla reallaşdırmışdır. Bir faktı da xüsusi olaraq qeyd edək ki, torpaq islahatlarının metodoloji əsasları 1992-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublika-

sında ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Belə ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanında ilk dəfə Azərbaycanda, ölkə üzrə ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasında muxtar respublika Ali Məclisinin 6 aprel 1992-ci il tarixli qərarı ilə zərərlə işləyən kolxoz və sovxozların əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi həyata keçirilmiş, muxtar respublikada yeni mülkiyyət münasibətləri formalaşdırılmışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar ən zəruri hüquqi baza rolunu oynayan bu qərar region əhalisinin məşğulluğunun təmin olunması və əhali tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına zəmin hazırlamaq idi. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı istiqamətində ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji inkişaf kursu çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin və yaradılmış iqtisadi-hüquqi zəminin nəticəsidir ki, bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında (2018-ci ildə)sahibkarlığın ümumi daxili məhsulda payı 88,4%, o cümlədən sənayedə 95,7%, kənd təsərrüfatında 98,4%, tikintidə 85,7%, nəqliyyatda 80,6%, informasiya və rabitədə 80,4%, ticarətdə 99,8% olmuşdur. Qeyd edək ki, ölkənin iqtisadi rayonları üzrə 2004 və 2017-ci illəri əhatə edən ümumi məhsul buraxılışı göstəricisimuxtar respublikanın qeyri-dövlət bölməsindəki təsərrüfatçılıq subyektlərinin 98,8%-ni təşkil edən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının bariz nümunəsidir.Başqa sözlə desək, əgər 2004-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə 264,4 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdursa, 2017-ci ildə məhsul istehsalı 13 dəfə artaraq 3439,0 milyon manat həcmində (88,8%-i qeyri-dövlət bölməsinin payına düşür) olmuşdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən-ləşdirilmiş regional inkişaf strategiyasına uyğun olaraq bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlər bazar mexanizmləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, yerli və xarici investisiyaları, müasir texnologiyaları cəlb etməklə və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən faydalanmaqla rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələrin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, regionlar-arası fərqlərin azaldılmasına, regional tarazlığın təmin edilmə-sinə və nəticə etibarilə ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət proqramlarının həyata keçirildiyi ötən 14 il ərzində muxtar respublikamızda fəaliyyəti bərpa olunan müəs-sisələr də daxil olmaqla 1022 müxtəlif təyinatlı istehsal müəssisəsi yaradılmışdır ki, bunlardan 259-u yeyinti sənayesi müəssisəsi, 20-si yüngül sənaye müəssisəsi, 22-si mebel sənaye-si müəssisəsi, 10-u metallurgiya sənayesi müəssisəsi, 1-i maşınqayırma sənaye müəssisəsi, 19-u kimya, 64-ü tikinti, 8-i energetika, 2-si mədənçıxarma, 6-sı kağız, karton, poliqrafiya müəssisəsi, 575-i kənd təsərrüfatı təyinatlı məhsul istehsal edən müəssisə və 36-sı xidmət sahəsidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış ardıcıl tədbirlərdən biri də torpaqların dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsindən sonra beynəlxalq təcrübədə müvafiq sahənin aparıcı təsərrüfatçılıq subyektlərindən hesab olunan kəndli (fermer) təsərrüfatlarının yaradılması idi. 1992-ci ildə Azərbaycan miqyasında ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunun Şurut və Gal təsərrüfatları nəzdində eksperimental kəndli (fermer) təsərrüfatları yaradıl-

mışdır. Onu da qeyd edək ki, bu cür təsərrüfatçılıq subyektlərinin yaradılması hələ respublikamızda “Kəndli (fermer) təsərrüfatları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qəbul olunmadığı dövrə, ulu öndərin ancaq öz təcrübələrinə əsaslanaraq quruculuq işlərini apardığı dövrə təsadüf edir ki, sonralar onun nəticələrindən ümumilikdə ölkəmizin bəhrələnməsi mümkün olacaqdır. Belə ki, artıq ulu öndər Heydər Əliyev ölkə prezidenti olduqdan sonra “Aqrar islahatların əsasları haqqında (1995)”, “Torpaq islahatı haqqında (1996)” və “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında (1995)” Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbul edilməsi və onlara məxsus torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində mərkəzi planlaşdırma sistemi və məhsul alışı üzrə dövlət sifarişlərinin ləğv edilməsi, məhsulun satış qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi və s. bu kimi tədbirlər kənd təsərrüfatının sosial və sahə strukturuna ciddi təsir göstərmişdir.

Yerli istehsal hesabına region əhalisinin tələbatının ödənilməsi məqsədilə emal sənayesinin xammal bazasını təşkil edən kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən gələcəyə hesablanmış addımların atılması nəticəsində bu gün muxtar respublikada 382 növdə məhsul istehsal olunur. Bu məhsulların 126 növü ərzaq, 256 növü qeyri-ərzaq məhsullarıdır. Muxtar respublika iqtisadiyyatında daxili bazarın qorunması və istehlakçıların yerli məhsullarla təchizi istiqamətində aparılan islahatların nəticəsidir ki, 108-i ərzaq, 242-si qeyri-ərzaq olmaqla 350 növdə məhsula olan tələbatın tamamilə yerli kiçik və orta həcmli istehsal müəssisələrinin imkanları hesabına ödənilməsi təmin edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni təcavüzü nəticəsində ölkənin əsas ərazi hissəsindən təcrid olunması ilə bağlı yaranan problemləri aradan qaldırmaq və mövcud blokada şəraitini yarmaq üçün muxtar respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyev 90-cı illərin əvvəllərində qonşu Türkiyə Cumhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə qarşılıqlı əlaqələr qurulması istiqamətində məqsədyönlü addımlar atdı. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən atılan bu addımın digər qayəsi xarici ticarət əlaqələri formalaşdırmaqla milli iqtisadiyyatın gələcək optimal inkişafını təmin etmək idi.

Naxçıvanın ən ağır dövründə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ciddi səyi ilə 1991-ci ilin 29 oktyabrında Araz çayı üzərində Türkiyənin Dilucu və Azərbaycanın Sədərək bölgələrini birləşdirən müvəqqəti körpünün açılışı həyata keçirilmiş, 1992-ci ilin 28 mayında Naxçıvanla Türkiyə arasında Araz çayı üzərində tikilmiş “Ümid” körpüsünün rəsmi açılışı olmuşdur. Muxtar respublikanın düşdüyü iqtisadi çətinlikləri, blokadanın vurduğu ziyanı aradan qaldırmaq üçün ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1992-ci ilin 22 – 25 martında Türkiyə Cumhuriyyətinə işgüzar səfər etmiş, Türkiyə Cumhuriyyətinin Baş naziri Süleyman Dəmirəl ilə aparılan görüşlər nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasına maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi barədə, 100 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit ayrılması və hər il 100 tələbənin Türkiyənin müxtəlif universitetlərində təhsil almasını nəzərdə tutan birgə əməkdaşlıq protokolu imzalanmışdır. Burada parantez açaraq qeyd edək ki, muxtar respublikanın ən ağır dövründə belə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev müasir idarəçilik təcrübəsi qazanacaq yerli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının gələcək inkişaf perspektivini fikirləşən ulu öndər Heydər Əliyev bildirdi ki, Naxçıvan – Türkiyə xarici iqtisadi əlaqələri muxtar respublikanı düşdüyü blokadadan çıxartmaqla yanaşı müasir idarəçilik təcrübəsinin qazanılmasına, yerli kadrların hazırlanmasına, daxili kapital qoyuluşu çatışmazlıqlarının aradan qaldırılmasına, xarici borc yaranmadan texnika və avadanlıqların alınmasına, əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına səbəb olacaqdır.

Bu dövrdə, daha dəqiq desək, 1992-ci ilin 22 – 26 avqustunda ulu öndər Heydər Əliyev İran İslam Respublikasına səfər etmiş, ali dini lider Ayətulla Xamneyi və İran İslam Respublikasının prezidenti Əli Əkbər Rəfsəncani və digər rəsmi şəxslərlə görüşmüş, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında əməkdaşlığa dair protokollar imzalanmışdır. İmzalanmış əməkdaşlıq protokollarına əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasına 40 meqavata qədər elektrik enerjisi verilişi razılaşdırılmış, Bakı və Naxçıvan arasında gediş-gəlişi asanlaşdırmaq üçün Arazboyu qısa məsafədə İran İslam Respublikası ərazisindən keçən yol istismara verilmiş, muxtar respublikada kənd təsərrüfatı istehsalı üçün lazım olan toxumluq taxıl və kartof alınmış, 1992-ci il avqust ayının 24-də bağlanan müqaviləyə görə istehsal gücü 60 milyon ədəd olan kərpic istehsal edən zavodun rekonstruksiyası, Naxçıvan şəhərində plastik qablar, xına sexi, Naxçıvan alt trikotaj fabriki və xalçaçılıq kombinatının fəaliyyəti üçün lazımı vəsait ayrılmasıdır.

1992-ci ildə Türkiyə Cumhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə bağlanmış əməkdaşlıq müqavilələri əsasında Sədərek, Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqələrinin yaradılması muxtar respublikanın düşdüyü blokada şəraitinin yarılması istiqamətində

atılmış ardıcıl tədbirlərdən biri idi. Qeyd edək ki, Türkiyə Cumhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə yaradılan qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr müstəqilliyin ilk illərində idxal üzərində qurulsa da, sonralar bu əlaqələr həm idxal, həm də ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi istiqamətində davam etdirilməkdə idi.

Qeyd edək ki, xarici iqtisadi əlaqələr, eyni zamanda, çox mühüm humanitar və siyasi əhəmiyyətə də malikdir. Belə ki, ölkələr arasında yalnız sıx siyasi dialoq olduqda birbaşa iqtisadi əlaqələr yaranır. Ona görə də xarici iqtisadi əlaqələr dostluq əlaqələrinin nəticəsi kimi, həm də onun möhkəmləndirilməsinin əsas səbəblərindən biridir. Bu gün beynəlxalq aləmdə bir-biri ilə sıx dostluq əlaqələri olan ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsindəki qabarıq rəqəmlər də bunu təsdiq edir. Ona görə də ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasına və daha sonralar Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrlərdə xarici iqtisadi siyasəti məhz bu istiqamətdə formalaşdırmışdır. Belə ki, muxtar respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində ilk müsbət saldonun əldə olunduğu 2009-cu ildə belə (saldo: 4,4 mln. ABŞ dolları) 34 dövlət ilə həyata keçirilən xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə idxalın 65,4%-i, ixracın 4,2%-i Türkiyənin (I yer), idxalın 5,8%-i, ixracın 2% İranın (II yer) payına düşmüşdür. Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında iki ilə yaxın rəhbərliyi dövründə Türkiyə Cumhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə yaradılan qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr gələcəkdə müstəqil milli iqtisadi sistemi formalaşdıran Azərbaycan Respublikası üçün xarici iqtisadi əlaqələr sistemində etibarlı tərəfdaşların yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının respublikanın digər rayonlarına çıxışını ancaq İran ərazisi və hava limanı ilə baş verdiyini

bilən ağıllı və müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyev blokada vəziyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə 1992-ci ildə hava limanının genişləndirilməsi və onun ötürmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsinə nail oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev bilirdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərqi və Avropa dəhlizində başqa sözlə desək, “İpək yolu” üzərində yerləşməsi gələcək tranzit xidmət mərkəzlərinin yaradılması üçün mühüm zəmindir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının prezidenti olduğu 2002-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan hava limanının yenidən genişləndirilməsi mühüm strateji tədbir kimi diqqəti cəlb edir.

Son olaraq qeyd edək ki, ağır düşmən təzyiqlərinə mərdliklə sinə gərmiş, qorunub möhkəmləndirilmiş günümüzün Naxçıvan Muxtar Respublikası ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana qazandırdığı əvəzsiz əriməsidir. Muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına nəzər yetirdikdə, bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ulu öndər Heydər Əliyev siyasəti kursunun bütün sahələrdə uğurla davam etdirilməsinin təcəssümü olduğu diqqəti cəlb edir və xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji inkişaf kursunun böyük əzmlə, yüksək dinamizmlə davam etdirilməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi yüksəlişinə, ictimai həyatındakı nailiyyətlərinə görə ölkəmizin iqtisadi rayonları arasında əhəmiyyətli dərəcədə önə çıxmasına səbəb olmuşdur.

3.3. HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASI: NAXÇIVANDA SƏNAYENİN İNKİŞAFI

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənayesi tarixən Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutmuş, XX əsrin ortalarından başlayaraq daha intensiv inkişaf yoluna qədəm qoymuş, ümummilli lider Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsindən sonra yeni vüsət almışdır. Ötən bu dövr ərzində əldə olunmuş əsas nailiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, Naxçıvan aqrar regiondan sənaye regionuna çevrilmiş və bu uğurun əsasında ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasəti dayanmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixən aqrar region kimi tanınmış, sənaye sahəsi zəif inkişaf etmişdi. Muxtariyyət illərinin əvvəllərində xalq təsərrüfatında əsas yeri tutan duz sənayesində, 1924-cü ildə duz istehsalı 1 milyon 600 min puddan çox olmuşdu. 1925-ci ildə Naxçıvan duz sənayesinin mexanikləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdü. Öz tənəzzül dövrünü yaşayan ipəkçilik sənayesində 1923 — 1926-cı illərdə 4 ipək fabrikinə bərpa edib işə salmaq mümkün olmuşdu. 1926-cı ildə Ordubad şəhərində barama toxumu istehsal edən zavodun tikilib istifadəyə verilməsi, təkcə Naxçıvanda deyil, bütövlükdə Azərbaycanda ipəkçilik sənayesinin inkişafında mühüm rol oynadı. Muxtar respublika sənayesinin əhəmiyyətli sahələrindən biri olan Naxçıvan və Nəraşen pambıq təmizləmə zavodları xammal çatışmazlığı üzündən cəmi 6 ay fəaliyyət göstərdilər. Naxçıvan MR sənayesinin digər mühüm sahələri Ordubad meyvə konserv zavodu və

Naxçıvan şərab kombinatı idi. Zavod 1929-cu ildə 233 ton, 1930-cu ildə isə 823 ton məhsul qəbul etmişdi. Şərab kombinatında ilk vaxtlar Naxçıvan kənd təsərrüfatı şirkəti kəndlilərdən tədarük yolu ilə spirt və şərab alınırdı. 1941-ci ildə Bakı — Ələt — Culfa dəmir yolu çəkilişinin başa çatdırılması Naxçıvan MR-də sənayenin, nisbətən dirçəldilməsi və inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdi.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin iki ictimai-siyasi quruluşda Azərbaycana sədaqətlə, ləyaqətlə rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkənin nüfuzu yüksəklərə qalxmış, iqtisadiyyata doğma münasibət göstərilərək möhkəmləndirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə respublikamızı bütün sahələrdə öncül yerlərdən birinə çıxaran ulu öndər, ölkəmizin dövlət müstəqilliyi üçün təməl yaratmış, sonrakı hakimiyyəti dövründə öz xalqının inkişaf yolunu müəyyən edərək, onun müstəqillik və tərəqqi yolunda sonrakı taleyini həll etmək məsuliyyətini inamla öz üzərinə götürmüş və buna tam olaraq nail olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyi dövründə sosial-iqtisadi inkişafa zəmin yaradacaq mühüm qərarlara imza atmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və müstəqil dövlətin yaranmasına xidmət edən strategiyanın bünövrəsini qoymuşdu. Bu günkü müstəqil Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar və dinamik inkişaf məhz həmin dövrdə Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış iri sənaye infrastrukturu, xüsusilə də neft emalı sahəsində nəhəng qurğuların tikilməsi hesabına iqtisadi və sənaye potensialının möhkəmlənməsinə əsaslanır.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının əldə etdiyi uğurlar birbaşa Heydər Əliyev şəxsiyyəti və strategiyası ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin

siyasi fəaliyyətinin mühüm hissələrindən biri doğrulub boyabaşa çatdığı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlı olmuş, muxtar respublika qısa zaman kəsiyində əsrlərə bərabər inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasına xüsusi bir diqqət göstərən Heydər Əliyev ilk dəfə hakimiyyətə gələn kimi diqqətdən kənardan qalan və çətin həyat problemləri yaşayan muxtar respublikanın inkişafını təmin etmək üçün ciddi fəalliyətə başladı. Onun göstərişlərinə uyğun olaraq doqquzuncu beşillikdə Naxçıvan MSSR-in xalq təsərrüfatının inkişaf planı işlənib hazırlandı, bu planın həyata keçirilməsi ilə qısa müddət ərzində iqtisadi və sosial inkişafda yüksək nəticələr əldə edildi, tarixən Azərbaycan iqtisadiyyatında sənayesinə görə aparıcı yerlərdən birini tutmuş muxtar respublikada sənayesinin inkişafı yeni vüsət aldı. Bu dövrdə Azərbaycanda istehsal edilən daş duzun, molibdenin, sink və qurğuşunun hamısı, mineral suların əsas hissəsi, ipək xammalının, inşaat materiallarının, mərmərin, şərabın, meyvə, mürəbbə konservlərinin böyük bir hissəsi muxtar respublikanın payına düşür, yüzlərlə məhsul növünün xeyli hissəsi xarici ölkələrə göndərilirdi. 1970-85-ci illərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasına 900 milyon manat sərmayə qoyulmuşdur. İqtisadiyyata əsaslı vəsait qoyuluşunun artırılması ilə Naxçıvan tütün-fermentasiya, alüminium qablar zavodu, dəmir-beton məmulatı zavodunun birinci növbəsi, sirab mineral sular, iki şərab zavodlarının istifadəyə verilmiş, elektrotexnika və avtotəmir zavodlarının təşkili, Ordubad baramaaçan və Naxçıvan tikiş fabrikləri yenidən qurulmuş və genişləndirilmişdir. Əmək məhsuldarlığının artırılması hesabına 1970-1973-cü illərdə sənayenin inkişaf

sürəti 25,5 faiz, 1973-cü ildə bu göstərici 80 faiz təşkil etmişdir. Heydər Əliyev tərəfindən muxtar respublika iqtisadiyyatının inkişafını daha da sürətləndirmək və əhalinin maddi rifahını yüksəltmək üçün 8 yanvar 1974-cü ildə «Naxçıvan MSSR-in xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» qərar qəbul edildi. Heydər Əliyevin şəxsən nəzarəti altında həyata keçirilən bu qərarla nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində muxtar respublikanın iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda yüngül sənayesinin inkişafı üçün bir sıra qərarların qəbul edilməsinə nail olmuş, Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1971-ci il 14 yanvar tarixli qərarı ilə Naxçıvan şəhərində alt trikotaj fabrikinin tikintisi barədə vəzifənin yerinə yetirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. 1980-ci ildə muxtar respublikadakı bütün sənaye məhsulunun 90 faizi yüngül və yeyinti sənayesi sahəsinin məhsullarından ibarət idi və bu sahələrin məhsullarının istehsalına görə muxtar respublika Azərbaycanda mühüm yer tuturdu. Respublikada istehsal olunan mineral suların 90 faizi, xam ipəyin 5,2 faizi, şərabçılıq sənayesi məhsulunun 5 faizi, konserv istehsalının 3,3 faizi muxtar respublikanın payına düşürdü.

70-ci illərə qədər potensial imkanların mövcud olmasına baxmayaraq, muxtar respublikada elektrik enerjisi istehsalı da çox zəif inkişaf etmişdi. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi olaraq, bilavasitə onun təşəbbüsü ilə 1970-ci illərdə İranla birlikdə gücü 21 milyon kv. saat olan Araz Su Elektrik Stansiyası tikilib istifadəyə verildi ki, muxtar respublikanın blokadada olduğu çətin günlərində Araz SES Naxçıvan

əhalisinə çox böyük dayaq oldu. 1970-ci ildə burada cəmi 0,5 mln. kvt. saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdisə, 1980-ci ildə muxtar respublikada 73,3, 1985-ci ildə isə 68,7 mln kv. saat elektrik enerjisi istehsal olunmuşdu.

1982-ci ildə maşınqayırma və metal emalı sahəsinin payına ümumi sənaye məhsulunun 3,8 faizi, sənaye istehsal heyətinin 15,3 faizi düşürdü. Sənayenin bu sahəsində muxtar respublika üçün vacib olan bir sıra sənaye məhsulları, o cümlədən elektrotexnika məhsulları, istehsal təyinatlı metal məhsullar, təsərrüfat və məişət təyinatlı metal qablar istehsal edilir, maşın və avadanlıqların təmiri və modernləşdirilməsi həyata keçirilirdi. 1980-ci illərin birinci yarısında muxtar respublikanın maşınqayırma sənayesində istehsal olunan məhsulun, bir qayda olaraq 50-55 faizi, sənaye istehsal heyətinin 35-40 faizi Naxçıvan elektrotexnika zavodunun payına düşürdü.

Həmin dövrdə muxtar respublikada üzlük materialların istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində çox böyük işlər görülmüş, üzlük plitələrin buraxılması üzrə yeni müasir müəssisələr yaradılmış, istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti yaxşılaşmışdır. Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 19 fevral 1982-ci il tarixli «Naxçıvan MSSR-də üzlük materialların istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» qərarında Naxçıvanda üzlük materialların istehsalının genişləndirilməsi üçün kompleks təşkilati və iqtisadi tədbirlər müəyyənləşdirilmişdi ki, bu gün Naxçıvanın tikinti materialları istehsalı mərkəzinə çevrilməsi Heydər Əliyevin bu istiqamətdə ideyasının həyata keçirilməsi nəticəsində baş tutmuşdur.

Ümumilikdə sənaye məhsulunun həcmi 1924-cü ildəkinə nisbətən 1990-cı ildə 200 dəfədən çox artmışdır.

Azərbaycan Respublikasında 1990-cı illərdə yaranmış qarışıqlıq dövründə yenə də Naxçıvanın tənəzzülünün qarşısının alınması Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıtması nəticəsində baş verdi. 1993-cü ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə bütün sahələrdə olduğu kimi muxtar respublikanın sənayesində də əsaslı islahatlar aparılmış və bunun nəticəsində sənaye məhsulu istehsal edən dövlət və qeyri-dövlət bölmələrində yaradılmış müəssisələr hesabına ümumi sənaye məhsulunun həcmində hər il dinamik artım olmuşdur.

Sonrakı dövrdə Heydər Əliyev kursunun davamçısı Vasif Talıbovun ciddi səyi nəticəsində muxtar respublika sənayesinin inkişafı daha da sürətlənmiş və ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən regionların iqtisadiyyatının gücləndirilməsi istiqamətində dövlət siyasəti davam etdirilmişdir. Muxtar respublikada gedən sənayeləşmə prosesini məşğulluq probleminin həllinə kömək etmiş, mineral-xammal resurslarına əsaslanan sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatı xammalının emalına xidmət edən müəssisələrinin yaradılması bu sahənin inkişafına səbəb olmuş, əhalinin sənaye məhsullarına olan tələbatı ödənilmiş, regionlararası və regiondaxili iqtisadi əlaqələr, o cümlədən xarici iqtisadi əlaqələr təkmilləşmiş və son nəticədə əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldilmişdir. Ötən bu dövr idxalın strukturunda texnologiyaların xüsusi çəkisinin artması ilə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı, yeni texnologiyalardan istifadə və məhsul çeşidlərini yeniləşdirməklə rəqabət qabiliyyətinin artırılması, daxili və xarici bazara inteqrasiyanın təşkil

edilməsi ilə əlverişli biznes mühitinin yaradılması məhsul istehsalının artmasına təkan vermişdir.

1995-ci ildən başlayaraq muxtar respublika iqtisadiyyatının əsas sahələrinin, o cümlədən sənayenin, tikintinin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyat və rabitənin inkişafı istiqamətində aparılan məqsədyönlü siyasət məhsul istehsalının və göstərilmiş xidmətlərin həcmnin artımında, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdı.

1995-ci il sentyabrın 29-da "1995-1998-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı"nın qəbul edilməsi Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatların ən mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla muxtar respublika iqtisadiyyatına öz müsbət təsirini göstərmişdir. 1995-2001-ci illərdə aparılmış məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində muxtar respublika iqtisadiyyatında yaranmış durğunluq tamamilə aradan qaldırılmış, 2001-ci ildə sənayenin ümumi məhsulunun həcmi 1995-ci ilə müqayisədə 1,7 dəfə artmışdır. Muxtar respublikanın blokada şəraitində olmasına, xammalın və materialın daşınması sahəsində çətinliklərə baxmayaraq, Alt Trikotaj, Tikiş və Mebel fabriklərinin, emal müəssisələrinin, elektrotexnika zavodunun fəaliyyəti bərpa edilmiş, Badamlı-Vayxır-Naxçıvan mineral su kəmərinin çəkilməsi ilə mineral su istehsalı artmışdır. Şüşə qablar zavodunda energetika sənayesi üçün keramik izolyatorların, dəmirbeton zavodunda beton elektrik dirəklərin, yol kənarına döşəmək üçün beton plitələrin və digər məmulatların istehsalına başlanılmışdır. 1999-cu ildə Ordubad rayonunun Parağaçay və Ağdərə mədən yataqlarının kəşfiyyat və istismarı üzrə Böyük Britaniya şirkətləri ilə bağlanmış müqavilə

Naxçıvan MR-də mədən sənayesinin bərpasına təkan vermiş, tikinti materialları, dəmir-beton, kərpic, travertin, mərmər istehsalına başlanmışdır. Sonrakı illərdə muxtar respublikada davamlı inkişafın təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə meylin stimullaşdırılması və bu istiqamətdə bütün cəhdlərin hərtərəfli dəstəklənməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, bu sahədə məqsədli proqramlar hazırlanmışdır.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi islahatların davamı olaraq muxtar respublikamızda da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin müvafiq fərmanları ilə 2005-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının icrası nəticəsində ciddi iqtisadi uğurlara nail olunmuş, sürətli inkişaf üçün zəngin potensial formalaşmış, muxtar respublika iqtisadiyyatında həyata keçirilən tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasət öz bəhrəsini vermişdir. Əldə olunmuş uğurların davamlılığının qorunub saxlanılması məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2019-cu il 29 mart tarixli Fərmanı ilə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Ümumi Daxili Məhsulun tərkibində ilk yerə sahib olan sənaye sahəsində aparılan uğurlu islahatların nəticəsində bu sahədə sürətli inkişafa nail olunmuş, muxtar respublikada sənayeləşmə prosesinə start verilmişdir. Təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi, sənaye müəssisələrinin bərpa olunması və yenidən qurulması, müəssisələrin dünya standartlarına uyğun texnologiyalarla təmin olunması, səmərəli kredit mexanizminin qurulması, yerli və xarici bazarlara çıxış

imkanlarının sadələşdirilməsi artımla müşahidə olunmuş, 2019-cu ildə 1015,0 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 1,4 faiz çoxdur. Regionların tarazlı inkişafı ilə bağlı olan üç böyük Dövlət Proqramlarının reallaşdırılması sayəsində muxtar respublika sənayesinin inkişaf dinamikası aşağıdakı şəkildə əks olunmuşdur:

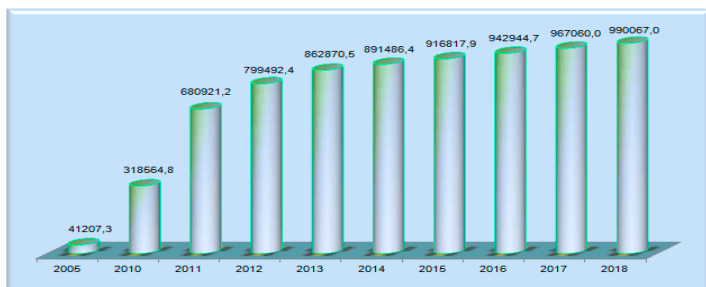

Diagram 1. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişaf dinamikası

Mənbə: Naxçıvan MR DSK

Sənayedə istehsalın həcmnin artması nəticəsində 2019-cu ildə 323 milyon 309 min ABŞ dolları dəyərində sənaye məhsulları ixrac olunmuşdur. Ölkə Prezidentinin 2019-cu il 13 sentyabr tarixli Fərmanına əsasən Şərur rayonunda Şərur Sənaye Məhəlləsinin yaradılması və bu məqsədlə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinə ilkin olaraq 5 milyon manat vəsaitin ayrılması sənayenin inkişafına yeni imkanlar yaradacaqdır. 6 istehsalat korpusundan ibarət olacaq sənaye məhəlləsində ilkin olaraq bitki yağı, ofis ləvazimatları, kağız-torba və corab istehsalı sahələrinin yaradılması nəzərdə tutulub ki, bu da həmin məhsulların idxalının azalmasında mühüm rol

oynamaqla, ixracın və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, məşğulluğun təmini, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi kimi prioritet vəzifələrin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sənaye məhəlləsinin yaradılması üzvl sektorun inkişafına daha böyük dövlət dəstəyi olmaqla burada əlverişli infrastrukturun təşkil edilməsi, cəlbədiçi mexanizmlər mexanizmi, müvafiq prosedurların maksimal sadələşdirilməsi, elektron xidmətlərin təqdim edilməsi, idarəedici təşkilat tərəfindən təqdim olunan xidmətlər, layihənin maliyyələnmə imkanlara daxili və xarici investisiyalarla cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət yaradacaqdır. Şərr rayonu mükəmməl rabitə və nəqliyyat infrastrukturuna, elektrik enerjisinə giriş imkanlarına və işçi qüvvələri ehtiyatına malik olan ərazi olduğu üçün sənaye məhəlləsinin bu ərazidə yaradılması iqtisadi cəhətdən əlverişli sayılır. Bu məqsəd üçün ayrılan torpaq sahəsində bir neçə şirkətin bir-birinə yaxın olmaqla yerləşdirilməsi, onların ümumi infrastrukturunu, kommunal xidmətləri, yanğınsöndürmə, təhlükəsizlik xidmətləri və ərazilərinin ümumi olması istehsal prosesinin zəncirvari getməsilə maya dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır.

Enerji sektoru sənayenin inkişafına təkan verən əsas mexanizmlərdən biridir. Muxtar respublikanın günəşli və küləkli günlərinin miqdarına görə bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı baxımından əhəmiyyətli mövqeyə malik olduğu dəyərləndirilərək Naxçıvan Günəş Elektrik Stansiyası istifadəyə verildi. Hazırda muxtar respublikanın enerji ehtiyatlarına olan tələbatının 60 faizi məhz, bu stansiyanın istehsal etdiyi enerji hesabına ödənilir. Külək enerjisinin əldə olunması istiqamətində isə Culfa rayonu ərazisində işlər davam

etdirilməkdədir. Muxtar respublikada elektrik enerjisi istehsal edən müəssisələrin sayının 1-dən 8-ə çatdırılması enerji təhlükəsizliyini təmin etmiş, Naxçıvan enerji idxalatçısından ixracatçısına çevrilmişdir ki, bu da sənayeləşmə siyasətinin genişlənməsinə geniş yollar açmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsal həcmnin dinamik şəkildə yüksəlməsi, sənayenin strukturunda ən böyük paya sahib olan yeyinti sənayesinin istehsalı üçün xammal bazasının artması ilə, emal sənayesinin inkişafına səbəb olur. Müəyyən olunmuş keyfiyyət standartları çərçivəsində əhalinin əsas qida məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi, dövlət ehtiyatlarının yaradılması nəticəsində taxılı uzun müddət saxlamağa imkan verən anbarların, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və satışını təmin edən soyuducu anbarlarının istifadəyə verilməsi muxtar respublikda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına əlverişli zəmin yaratmışdır.

Deməli, Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurla həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, bu gün Naxçıvan ərzaq və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına nail olunmuşdur. Eyni zamanda muxtar respublikada həyata keçirilən iqtisadi islahatların və sosial siyasətin nəticələri olaraq Caspian Energy International Media Group tərəfindən müəyyən edilən investisiya reytingində Naxçıvan 2018 və 2019-cu illərdə ən yüksək ümumi bal toplayaraq investisiya reytinginin qalibi oldu.

Bütün bu göstəricilər sənaye sahəsində olan iqtisadi tənəzzül dövrü ilə iqtisadi yüksəliş dövrü arasındakı fərqi və ulu öndərin bu istiqamətdə müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının düzgünlüyünü bir daha sübut edir.

3.4. AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİSTEMİNİN YENİDƏN QURULMASINDA DAHİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN STRATEJİ MODELİ

Bu gün müstəqil Azərbaycanda, həmçinin onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursu bütün sahələrdə uğurla davam etdirilir. Artıq 20 ildir ki, Azərbaycan Respublikası özünün müstəqilliyini elan edib və bu müstəqilliyi qoruyub saxlaya bilib. Bu illər ərzində təhsil sahəsində nailiyyətlər çox olub. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)”, “Ümumi təhsilin fənn standartları”, “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” və bir sıra təhsillə bağlı sənədlər qəbul edilib. Bu islahatların həyata keçirilməsi məhz şagirdlərin intellektual inkişafına və şəxsiyyətlərinin formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

Təhsil sahəsində həyata keçirilən böyük tədbirlər Azərbaycanın dahi lideri Heydər Əliyevin yürütdüyü siyasətin üzvi tərkib hissəsidir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 aprel 1999-cu il tarixli Qərarı ilə Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartının təsdiq edilməsi və buna uyğun olaraq, həyata keçirilən islahatlar təhsil sistemində mühüm yeniləşməyə təkan vermişdir. Qəbul olunmuş yeni Təhsil Qanunu və ona uyğun aparılan islahatlar Azərbaycan təhsilinin dünyaya inteqrasiyasına, milli və dünyəvi dəyərlər zəminində yüksəlişinə layiqincə xidmət etməkdədir.

Ulu öndərimiz həm təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, həm də Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmış, illər boyu bu sahədə böyük inkişafa rəvac verən sistemli tədbirlər həyata keçirmişdir. Dahi rəhbər deyirdi: **“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”**.

Azərbaycan Respublikasının orta təhsil sistemində ən ciddi problemlərdən biri, təbii ki, məktəb tikintisi, ümumtəhsil məktəblərinin təmiri və avadanlıqlarla təchizatı idi. Heydər Əliyev 2000-ci il iyunun 13-də "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" yeni fərman imzaladı. Fərman təhsil sisteminin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsinə, idarəetmənin müasir prinsiplər üzrə təşkilinə, təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və dünya təhsil sisteminə integrasiyasına zəmin yaratdı

Son illər ərzində ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan təhsilində baş vermiş köklü dəyişikliklər, yüzlərlə yeni məktəbin və əlavə korpusun inşa olunması, tədris ocaqlarının təchizatı məsələlərinin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyması, təhsil müəssisələrinin qazandığı uğurlardandır. Muxtar respublikamızda bir-birinin ardınca tikilib istifadəyə verilən, ən müasir maddi-texniki bazaya malik məktəblər, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönələn tədbirlər bu baxımdan xüsusi dəyərə malikdir. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda təhsilin yüksəlişi, uğurları **“Təhsil**

millətin gələcəyidir”, – deyən ulu öndər Heydər Əliyevin əbədiyaşar təliminin, möhtəşəm siyasi kursunun təntənəsidir.

Bu gün əminliklə və qətiyyətlə bildiririk ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev milli quruculuq sahəsində böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı strateji xətti uğurla davam etdirir, Azərbaycanın davamlı inkişafına yönəlmiş proqram və layihələrin həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

24 oktyabr 2013-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq olunmuşdur. Strategiyada göstərilir ki, strateji istiqamətlərdən biri də “təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur”. Eyni zamanda göstərilir ki, təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır.

Ümumtəhsil məktəblərində qazanılan biliklərin mahiyyətini, mündəricəsini yüksək qiymətləndirən ulu öndər hər bir insanın həyat mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə öz yerini tutmasında orta təhsilin çox böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Ulu öndərimizin aşağıdakı dəyərli fikirləri bu baxımdan səciyyəvidir: **“İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, ...cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır”**. Bu mövzunun davamı kimi qeyd edək ki, dahi rəhbərin orta təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı qiymətli tövsiyə və tapşırıqları da bütün zamanlar üçün dəyərini saxlayan əsl fəaliyyət proqramıdır.

Ulu öndərin təlim-tərbiyə ilə əlaqədar nəzəri fikirləri sırasında təhsilin məzmununu müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik prinsipləri əsasında qurmaq ideyasının əsaslandırılması xüsusi yer tutur. Şagird və tələbələrin müasir tələblər səviyyəsində formalaşması üçün təlimin keyfiyyəti, yüksək savad, dərin bilik verilməsi yeganə şərt deyil. Bu məsələyə də diqqət yetirən müdrik rəhbər Heydər Əliyev digər mühüm faktoru da təhsil alanların mənəvi kamilliyində, əqidə saflığında görürdü. Başqa sözlə deyilsə, Heydər Əliyev təlimində təhsillə tərbiyənin, mükəmməl biliklə yüksək mənəviyyatın vəhdəti son dərəcə mühüm prinsip kimi əsaslandırılmışdır. Təhsil ocaqlarının tərbiyəedici funksiyasına xüsusi diqqət yetirən ümummilli liderin aşağıdakı sözləri də bu ali həqiqətin ifadəsidir: **“Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır”**.

Ümummilli lider Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə insan həyatında mənəvi tərbiyənin rolunu son dərəcədə yüksək qiymətləndirmişdir və qeyd etmişdir ki, gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir. Mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz.

Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün vətəni sevməlidir, ölkəni sevməlidir, torpağı sevməlidir, xalqımızı sevməlidir, millətimizi sevməlidir, dilimizi sevməlidir, dinimizi sevməlidir, milli ənənələrimizi sevməlidir. Bunları sevə bilməyən adam, onları özü üçün mənəvi əsas bilməyən gənc həyatda özünə yer tuta bilməyəcəkdir və

şübhəsiz ki, ictimai - siyasi prosesdə, müstəqil Azərbaycanın inkişafında lazımi qədər iştirak edə bilməyəcəkdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman qeyd edirdi ki, yetişən nəslin yüksək mənəvi əsaslara yiyələnməsi müstəqil, suveren və demokratik dəyişikliklər yolu ilə gedən respublikamızın ümumtəhsil məktəblərinin təlim və tərbiyə üzrə təcrübəsində çox əhəmiyyətli yer tutmalı, başlıca vəzifələrdən biri olmalıdır. Ölkənin gələcəyinin etibarlı əllərdə olması bu gün yetişən nəslin, övladlarımızın mənəvi simasının yeniləşməsi, həyat mövqeyinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən çox asılıdır. Bu isə öz - özünə yaranmır. Bu proses insanın fəaliyyəti ilə əlaqədardır, onunla şərtlənir. Belə bir praktik fəaliyyətin yaxşı təşkili isə onun çox bacarıqla qurulmuş pedaqoji stimullaşdırılmasından asılıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev dahi strateq kimi daim qeyd edirdi ki, dövlətçilik və milli ideologiyamızın gələcək təminatı gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyəti ilə əsaslı dərəcədə bağlıdır.

“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” özünün məqsədyönlü xarakterinə və şəxsiyyətyönümlü mahiyyətinə görə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanunda təhsillə yanaşı, həmçinin valideynlərin də vəzifələri müəyyənləşmişdir.

“Qanun”un 4.0.1. bəndinə müvafiq olaraq təhsilin əsas məqsədi kimi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil, yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək və həmin qanunun 34.2.1 bəndinə əsasən valideynlərin övladlarının (qəyyumluğunda

və ya himayəsində olan şəxslərin) erkən yaşlarından fiziki, əxlaqi və intellektual inkişafına şərait yaratmaq, onların icbari ümumi orta təhsil almasının təmin olunması və mənəvi yetkinliyi üçün məsuliyyət daşımaq kimi vəzifələr qoyulmuşdur.

Belə olduqda təhsilin, valideynlərin, məktəb və müəllim kollektivinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu mənada pedaqogika və psixologiyanın üzərinə də mühüm vəzifə düşür. Bu elmlərin məsuliyyət və səylə həll etməli olduğu problemlər mənəvi tərbiyənin nəzəri mahiyyətinin açılması, əldə olunmuş təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsi yolu ilə gələcək mənəvi insanın təlim və tərbiyə prosesində formalaşdırılmasının pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirilməkdən ibarətdir. Bu iş ümumtəhsil məktəblərini daha səmərəli fəaliyyət prosesinə qoşar, qarşısına qoyduğu məqsədə doğru inamla irəliləməsinə imkan yaradar.

Bir sözlə, görkəmli şəxsiyyət Heydər Əliyevin milli təhsil və tərbiyə məsələlərinə dair nəzəri konsepsiyası son dərəcə qiymətli olub, çağdaş dövrdə də, gələcək yüzillərdə də öz dəyərini, əhəmiyyətini saxlamaq gücünə malikdir. Bu konsepsiya hər bir təhsil alanın, hər bir pedaqoqun, ümumən, hər bir Azərbaycan vətəndaşının fəaliyyət devizi, həyat amalıdır.

Təhsil islahatlarının həyata keçirilməsinə başladığı ilk gündən Azərbaycan dövlətinin faydalı təşəbbüsləri, yenilikçi müəllimlərin qabaqcıl iş təcrübəsinin yayılması, onların iş metodlarının ümumiləşdirilməsi pedaqoji ictimaiyyətə çatdırılması təhsil sahəsində ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı.

Deyilənlərdən aydın olur ki həqiqətən, bir milləti məhv etmək üçün onun elmini, təhsilini məhv etmək kifayətdir. Məhz bu kontekstdən yanaşdıqda, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını məhv olmaqdan xilas etdi. Ölkəyə rəhbərliyin ilk illərində

sürətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsini, Azərbaycanın dünyaya yaxından integrasiya olunmasını, beynəlxalq aləmdə nüfuzlu söz sahibinə çevrilməsini əsas məqsəd kimi seçən ümummilli lider ölkədə təhsil islahatları aparılmasının zəruriliyini vurğulayaraq, hər bir inkişafın elm və təhsildən asılı olduğunu qeyd edirdi. Ulu öndərin öz sözləri ilə desək: “Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərinlən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir” və əsas 1998-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan təhsil islahatları ölkəmizdə uğurla həyata keçirildi və keçirilməkdədir. Qəbul olunan İslahat proqramı ölkəmizin inkişafının yeni dövründə təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməklə bu sistemin inkişafının, keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edir.

Müşahidələr göstərir ki, həqiqətən də belə yüksək səviyyədə prinsiplərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda təhsil siyasətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Strategiyasında əks olunan müasir tendensiyalar təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərini açıqlayır: təhsilin humanist xarakterini, insani dəyərlərin prioritetlərini, insan həyatı və sağlamlığını, şəxsiyyətin azad inkişafını, Vətənə məhəbbət, milli dəyərlərin təhsil sistemi tərəfindən qorunmasını, təhsildə azadlıq, pluralizm və s. Son dövrlər həyata keçirilən Təhsil haqqında islahatlara əsasən fəaliyyətin prioritet istiqamətlərinə diqqət yetirdikdə, Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğu bir daha aydınlaşır.

3.5. REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ İNDEKS GÖSTƏRİCİLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Azərbaycanda regionların inkişafına xüsusi diqqət ayrılır. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qəbul edilmiş dövlət sənədləri regionların rəqabətliliyinin artmasına və dayanıqlı inkişafının yeni səviyyəyə keçidini təmin edir. 2004-cü ildən başlayaraq müəyyən dövrlər üçün qəbul edilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018 və 2019-2023-cü illər üzrə) Azərbaycanın milli innovasiya sisteminin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2004–2018-ci illərdə aparılan tədbirlərin nəticəsi olaraq regionlarda inkişafı yüksək artımla ifadə olunmuşdur.

Cədvəl 1

2004–2018-ci illərdə regionların inkişaf göstəriciləri

ÜDM	3,3 dəfə artmış
o cümlədən:	
qeyri-neft sektoru	2,8 dəfə
sənaye	2,6 dəfə
kənd təsərrüfatı	1,7 dəfə
İş yeri	2 milyon
ondan daimi	1 milyon 500 min
Yaradılan müəssisə	>100 min
İşsizlik	5% azalmış
Yoxsulluq səviyyəsi	5,1% azalmış

Bütün bu işlər dövlətin dəstəyi hesabına aparılmış islahatlar nəticəsində həyata keçirilmiş və regionların gələcək inkişafına zəmin yaratmışdır.

Belə ki, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni iş yerlərinin yaranmasında, yoxsullugun aradan qaldırılması istiqamətlərində baza yaranır və inkişafda mühüm rol oynayacaqdır.

Artıq ölkəmizdə dövlət proqramının həyata keçirilməsi üzrə bir sıra layihələr həyata keçirilir. Dövlət proqramı regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan verir. Nümunələrdən biri kimi 2015-2017 –ci illər üzrə 9 region üzrə təhlillər aparıldığını göstərmək olar. 2015-2017-ci illər üçün iqtisadi rayonların 12 göstəricilər üzrə müqayisəli təhlili göstərilən cədvəllərə nəzər salaq.

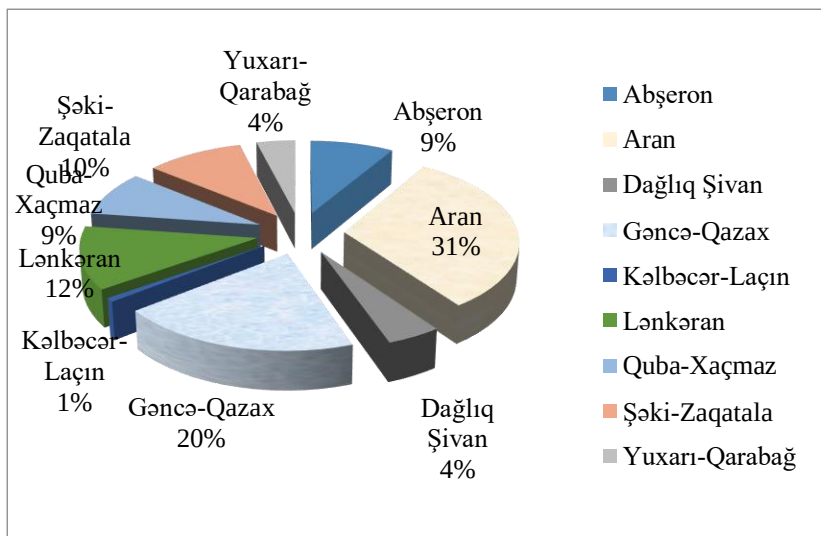
2015-ci ildə iqtisadi rayonlardatəsərrüfat subyektlərinin sayına görə fiziki şəxslər hüquqi şəxslərdən orta hesabla 11 dəfə çox olduğu görünür. Quba-Xaçmaz və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında fiziki şəxslərin təsərrüfat subyektlərinin sayı daha çox olduğumüşahidə olunur.

2016-cı ildə iqtisadi rayonlarda təsərrüfat subyektlərinin sayına görə fiziki şəxslər hüquqi şəxslərdən orta hesabla 11 dəfə çox olduğu görünür. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda fiziki şəxslərin təsərrüfat subyektlərinin sayı daha çox olduğu müşahidə olunur.

2017-ci ildə iqtisadi rayonlarda təsərrüfat subyektlərinin sayına görə fiziki şəxslər hüquqi şəxslərdən orta hesabla 15 dəfə çox olduğu görünür. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda fiziki şəxslərin təsərrüfat subyektlərinin sayı daha çox olduğu müşahidə olunur.

2015-2017-ci illər üzrə iqtisadi rayonlarda təsərrüfat subyektlərinin sayına görə müqayisəli təhlili göstərilmişdir.

Gəncə-Qazax, Aran və Lənkəran rayonlarında təsərrüfat subyektlərinin sayındakı iqtisadi rayonlardan fərqli olaraq artım müşahidə edilir. Şəkil 1-də isə 3 il ərzində Gəncə-Qazax 20%, Aran 31%, Lənkəranda isə 12%, Şəki-Zaqatala 10% həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər üzrə təsərrüfat subyektlərinin artımı qrafik formatda göstərilmişdir.

Şəkil 1. Regionlarda təsərrüfat subyektlərinin xüsusi çəkisi

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektlərinin artımı müşahidə edilən regionlarda əhalinin sayı və ərazi kimi göstəricilər nəzərə alınmalıdır.

2015-ci ildə iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarına görə bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə Kəlbəcər-Laçın

iqtisadi rayonlarında orta hesabla 26 dəfə çox artım müşahidə olunur.

2016-ci ildə iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarına görə bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında orta hesabla 10 dəfə çox artım müşahidə olunur.

2017-ci ildə iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarına görə bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarında orta hesabla 41 dəfə çox artım müşahidə olunur.

2017-ci ildə Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın, Lənkəran, Abşeron iqtisadi rayonlarda heyvandarlıq bitkiçilikdən daha çox inkişaf etmişdir.

Cədvəllərdən göründüyü kimi, 2015-2018-ci illər üzrə regionlarda məşğulluq səviyyəsinin artırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması, pərakəndə ticarət dövryyəsi, əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin artması, muzdlı işləyənlərin sayında artmalar diqqəti cəlb edir.

Regionların 2015-2017-ci illər üzrə 10 paramet üzrə artım diaqramı göstərilmişdir. Burada Aran iqtisadi rayonunda irəliləyişlər diqqəti cəlb edir. Daha sonra Gəncə-Qazax və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında irəliləyişlər müşahidə olunur.

İllər üzrə ayrı-ayrılıqda cəm və cəmi illər üzrə yekun cədvələ diqqət yetirək.

Cədvəl 2

Regionların əsas iqtisadi göstəriciləri

İL	RE- GION- LAR	S cəmi sayı	İqtisadiyyatda mmuz d-la işlə- yənləri n sayı, Min. nəfər	Muzdları işləyənlərin orta aylıq nominal /H, min manat	Əhalinin nominal gəlirləri, min manat	Əsas sahələr üzrə mməhs u-lun ümü mi buraxılışı, Mil yon manat	Sənaye məhsulu, Min. manat	Kənd təsərrüfatı məhsulu, Min. manat	Pərakəndə ticarət Dövriyyəsi, Min. manat	Əsas Kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, Min. manat	Yeni iş yerlərinin sayı, cəmi
2015	Abşeron	35008	79,4	360,9	1634367,9	1494,6	604798,9	93139	990810,4	391014,3	11180
	Gəncə-Qazax	81154	143,9	290,6	3479995,1	2742,9	413521,9	858372,1	2141555,5	654449,7	13510
	Şəki-Zaqatala	41104	72,5	255,4	1387737,9	1136,2	109025,1	504355,9	897697,9	214808,8	5202
	Lənkəran	48977	69,7	276,2	1932335,7	1468,3	74709,2	609732,2	1266311	340834,1	7723
	Quba-Xaçmaz	35270	49,1	303,5	1392324,3	1237,6	79691	612194,6	896125,4	269766	4693
	Aran	127945	209,3	275,9	5328340,3	4927,6	881897,3	1774872,5	3501024,5	1106503	22122
	Yuxarı-Qarabağ	16218	44,1	240,8	319364,1	384,9	24168,6	226075,6	205353,7	41940,6	3711
	Kəlbəcər-Laçın	2938	20,5	259	-	70	649,1	51266,4	-	190	4680
	Dağlıq Şirvan	18396	28	269,8	752989,9	597,5	17140	259440,6	502262	152013,1	775
2015	İndeks-lər üzrə cəm:	407010	716,5	2532,1	16227455	14059,6	2205601,1	4989448,9	10401140	3171519,6	73596
2016	Abşeron	38642	82,9	358,6		1917,8	977,3	121,0	115930,20		
	Gəncə-Qazax	0	142,5	291,6		3004,8			2499951		
	Şəki-Zaqatala	46847	72,2	252,3		1229	193,2	494,2	1045768,1	177092	10576
	Lənkəran	0	70,3	276,6		1645,8			1485009,2		

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

	Quba-Xaçmaz	0	51,1	303,3		1352,9			1043843		
	Aran	0	12	71		5093,2			4102076		
	Yuxarı-Qarabağ	0	43	238,2		477,2			233583,6		
	Kəlbəcər-Laçın	0	19,5	249		66,6			-		
	Dağlıq Şivan	24045	28,4	263,5		656,6	19,6	251	584537		
2016	İndeks-lər üzrə cəm:	109534	721,9	2504,1	0	15443,9	19,6	251	11110698	177092	10576
	Abşeron	47372	84,4	384,7	1950349,1	2393,7	1259039,6	175040,7	1360670,6	459463,4	15222
	Gəncə-Qazax	119153	141	303,3	4076160,1	3548,1	639615,2	1062842,1	2891684,8	793665,1	28857
	Şəki-Zaqatala	52369	73,4	258,5	1645850,5	1500,4	243749,1	558524,2	1203436,4	363685,3	9508
	Lənkəran	87025	70,8	287,8	2286929,8	1883,6	127954,9	657836,7	1711593,3	540806,6	28514
	Quba-Xaçmaz	47570	51,8	317,1	1643330,3	1561,6	143761,3	705766,4	1204739,1	401079,5	8373
	Aran	181845	214,3	284,6	6339919	6381,2	1469718,9	2028201,3	4748771,6	1459172,4	95980
	Yuxarı-Qarabağ	21139	41	241,6	359189,8	608	45658,4	266078,2	264174,9	199489,5	15012
	Kəlbəcər-Laçın	3286	18,8	266,2	-	73,8	531,9	58683,9	-	-	777
	Dağlıq Şivan	27912	28,4	281,5	889442,9	799,9	23013,8	281657	672721	294377,6	8052
2017	İndeks-lər üzrə cəm:	587671	723,9	2625,3	19191172	18750,3	3953043,1	5794630,5	14057792	4511739,4	210295
YE KUN		1104215	2162,3	7661,5	35418627	48253,8	6158663,8	10784330	35569630	7860351	294467

3-cü cədvəldə əhalinin nominal gəlirinin və pərakəndə ticarət dövriyyəsinin artması görünür. Burada pərakəndə ticarət dövriyyəsinin artması elə, əhalinin nominal gəlirinin artmasına təkan verir. İqtisadiyyatda işləyənlərin sayında 2015-2017-ci

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

illərdə azalma müşahidə olunur. Bu da iqtisadi rayonlarda bir çox iş yerlərinin avtomatlaşdırılması ilə əlaqədardır.

Cədvəl 3

İllər üçün indekslər üzrə qiymətləndirmə

Parametrlər	2015	2016	2017	İndeksler üzrə cəmi	FAİZ LƏ
Təsərrüfat subyektləri cəmi	407010	109534	587671	1104215	0%
İqtisadiyyatda mizdla işləyənlərin sayı	716,5	721,9	723,9	2162,3	44%
Mizdla işləyənlərin orta aylıq nominal gəlirləri	2532,1	2504,1	2625,3	7661,5	0%
Əhalinin nominal gəliri manatla	16227455	0	19191172	35418627	6%
Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı	14059,6	15443,9	18750,3	48253,8	13%
Sənaye məhsulu manatla	2205601,1	19,6	3953043	6158664	28%
Kənd təsərrüfatı məhsulu	4989448,9	251	5794631	10784330	9%
Pərakəndə ticarət dövryyəsi	10401140	11110698,1	14057792	35569630	28%
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər	3171519,6	177092	4511739	7860351	9%
Yeni iş yerlərinin sayı	73596	10576	210295	294467	0%
MAX	16227455	11110698,1	19191172	35569630	
MİN	716,5	0	723,9	2162,3	
Cəmi:					137%

3-cü cədvəl parametrləri üzrə göstəriciləri 2 qrupa bölək:

1 -ci qrup üzrə cədvəl

Parametrlər	2015	2016	2017
Təsərrüfat subyektləri cəmi say	407010	109534	587671

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

İqtisadiyyatdamuzdla işləyənlərin sayı	716,5	721,9	723,9
Yeni iş yerlərinin sayı	73596	10576	210295
INDEX(yeni iş yerlərinin sayına görə)	73596	10576	210295

Cədvəl 10-da 1-ci qrup üzrə göstərilən parametrlər indeksləri hesablanmışdır. Minimum və maksimum dəyərlər müəyyən edildi. Yeni iş yerlərinin açılması parametri üzrə artımı 3 il üçün müqayisə olunur.

2 -ci qrup üzrə cədvəl

Parametrlər (manatla)	2015	2016	2017
Muzdla işləyənlərin orta aylıq nominal gəlirləri	2532,1	2504,1	2625,3
Əhalinin nominal gəlirləri	16227455	0	19191172
Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı	14059,6	15443,9	18750,3
Sənaye məhsulu	2205601,1	19,6	3953043
Kənd təsərrüfatı məhsulu	4989448,9	251	5794631
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	10401140	11110698	14057792
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər	3171519,6	177092	4511739
INDEX (Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı)	14059,6	15443,9	18750,3

2017-ci ildə artımın sürətli olması müşahidə olunur. Təsərrüfat subyektlərinin artması, yeni iş yerlərinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Yeni iş yerlərinin sayı parametrlər göstəriciləri təsərrüfat subyektlərinin artması göstəriciləri ilə ölçülür. Pərakəndə ticarət dövriyyəsi parametrlər göstəriciləri, sənaye məhsulu artımı, kənd təsərrüfatı məhsulu göstəriciləri ilə ölçülür. Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı göstəriciləri isə Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər parametri ilə qiymətləndirilir.

Cədvəl 11-da 2-ci qrup üzrə göstərilən parametrlər indeksləri hesablanmışdır. Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı (manatla) üzrə artımı 3 il üçün müqayisə olunur. 2017-ci ildə artım müşahidə olunur. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər də 2015 və 2016-cı il göstəricilərinə görə 2017-də artmışdır. Sənaye məhsulları artdığından pərakəndə ticarət dövriyyəsi də artmışdır və bu iki parametrlərin qiymətlərinin artması əhalinin nominal gəlirlərində artmasına səbəb olmuşdur. Qiymətləndirmənin yekunu olaraq iqtisadi rayonların indeksi hesablanarkən maddəli işləyənlərin sayı 44% olub.

Aparılan təhlillərdən görüldüyü kimi, 2004-cü ildən başlayaraq dövlət proqramlarının icra olunması regionların sosial-iqtisadi inkişafına geniş imkanlar açmışdır. Belə ki, regionların potensialının artmasına, infrastruktur təminatının, kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin, sahibkarlığın inkişafına, o cümlədən kiçik və orta biznesin inkişafına, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına və əhalinin rifahının yüksəlməsinə, yeni iş yerlərinin artırılmasına səbəb olmuşdur.

3.6. TƏHSİLDƏ YENİ MEYL: ƏLAVƏ TƏHSİL MODELİ

Təhsildə yeni meyillər haqqında söhbət gedirsə, təhsilin fasiləsizliyi prinsipi əsas meyar kimi götürülməlidir. Bu baxımdan, əlavə təhsil sistemi təhsildə fasiləsizliyi prinsipini təmin edir. Təhsilin fasiləsizlik prinsipinə əsaslanması ömür boyu təhsilin davam etməsidir. Sürətlə inkişaf edən cəmiyyətimizdə yaranan yeni sosial iqtisadi tələbatlar birbaşa olaraq fasiləsiz təhsil sisteminin tətbiqinin genişləndirilməsi məsələsini gündəmə gətirir. Azərbaycanda da fasiləsiz təhsil sisteminə keçid reallaşdırılmaqdadır. Bu da öz növbəsində təhsilin modernləşməsini tələb edir.

Fasiləsiz olaraq təhsilini davam etdirmək istəyən hər bir vətəndaş peşə ixtisas təhsilinin hər hansı bir pilləsini bitirib və bu haqqda dövlət sənədi aldıqdan sonra əlavə təhsil sisteminə qoşula bilər. Əlavə təhsil peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, onların daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılması, yaşlı vətəndaşların ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakının təmin edilməsi vəzifəsini daşıyır.

Hazırkı dövrdə ölkəmizdə əlavə təhsil şəbəkəsinin yaradılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu şəbəkəni qurmaq üçün aşağıdakı işlərin görülməsi zəruridir:

- ölkədə əlavə təhsil problemləri ilə xüsusi şəkildə məşğul olan, dərin elmi əsaslarla yaradılan, ciddi informasiya bazalarına və təhsil mərkəzlərinə malik olan qurumun yaradılmasına ehtiyac vardır.

- ölkənin inkişafında mühüm rol oynayan sahələrdə (ixtisaslarda) həlledici vasitələr müəyyənləşdirilməlidir. Dövlətin ümumi inkişaf strategiyaları, mövcud və perspektiv fəaliyyət proqramları dərinlən təhlil edilməli, yaxın 5 - 10 ildə hansı ixtisaslara ehtiyac olduđu müəyyənləşdirilməlidir.

- ölkədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin nümayəndələri təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqədə yeni əlavə təhsil şəbəkəsinin yaradılması üçün mühüm olan cəhətləri aşkar etməli, onların iş birliyində fəaliyyət göstərən mexanizm hazırlanmalıdır. Bu model elə olmalıdır ki, hazırlanacaq mütəxəssislərin tezliklə işlə təmin olunmasına kömək göstərsin;

- ehtiyac olan ixtisaslarla bağlı ölkənin potensialı müəyyənləşməli, mütəxəssislərin səviyyəsi barədə informasiya toplanılıb təhlil olunmalıdır;

- vacib olacaq ixtisasları öyrədə biləcək kadr potensialı barədə bilgi əldə edilməlidir (andropedaqoqlar)

- ölkədə bu sahədə çatışmayan kadrların xarici ölkələrdə hazırlanması yolları müəyyənləşdirilməlidir;

- yaşlıların təhsil şəbəkəsinin qanun bazası yaradılmalıdır;

- bu şəbəkənin indiki tələblər səviyyəsində təşkil olunması üçün metodik vəsaitlər hazırlanmalıdır;

- ölkədə yaşlıların təhsil sistemi ilə bağlı geniş maarifləndirmə işi aparılmalıdır;

- əhalinin yaşlıların təhsili ilə bağlı informasiya əldə etməsi üçün xüsusi informasiya şəbəkələri, internet səhifələri hazırlanmalıdır;

- andropedaqoqlar üçün eksperimental baza yaradılmalıdır.

Əlavə təhsilin moderinləşdirilməsi bir neçə əlamətdə özünü göstərir. Bu əlamətlərdən biri də, ixtisasartırma

təhsilinin kurikulum çərçivəsidir. Beləki, ixtisasartırma təhsili təhsilin fasiləsizliyini təmin edir. İxtisasartırma təhsilinin kurikulum çərçivəsi təlimin məzmununu müəyyən edən sənəddir. Burada, təlimin məzmunu müəyyən olunmuş ixtisasartırma dövrünü əhatə edir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyə və özəl qurumlar tərəfindən ixtisasartırma təhsilinin kurikulum çərçivəsini təsdiq edir.

İxtisasartırma təhsilinin Kurikulum Çərçivəsində rəhbər və pedaqoji kadrların kateqoriyalarına uyğun olaraq ixtisasartırma modulları üzrə hər bir proqramların siyahısı verilir. Bu proqramlar modullar üzrə keçirilən təlimin minimum həddinə uyğun olmalıdır. Buna görə də iki həftəlik, bir həftəlik və bir həftəlikdən az ola bilər. Saatların miqdarı da buna uyğun olaraq 60, 30 və 30 saatdan az ola bilər. Hazırlanan proqramların strukturu əlavə təhsil müəssisələri tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Proqramlar hazırlanarkən aşağıdakı ümumi tələblər gözlənilməlidir:

- ixtisasartırma modulları və təlim proqramları arasında əlaqələr təmin olunmalıdır;

- ixtisasartırma proqramlarının məzmunu cəmiyyətin və təhsilalanın tələbatına uyğun olmalı, daim təkmilləşdirilməli və yeniləşdirilməlidir;

- ixtisasartırma proqramlarının hazırlanması və təlimin qiymətləndirilməsi zamanı müvafiq kateqoriyadan olan dinləyicilər üçün müvafiq ixtisas tələblərinə uyğun müəyyənləşdirilmiş standartlar nəzərə alınmalıdır;

- təlim texnologiyalarının interaktivliyi və çevikliyi təmin olunmalıdır;

- ixtisasartırma proqramları nəticəyönümlü və şəxsiyyət yönümlü olmalıdır;

- təlimin praktik, inkişafetdirici və qabaqlayıcı xarakteri ön plana çəkilməlidir;

- dinləyicilərin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdislərin onların praktik fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi təmin olunmalıdır.

İxtisasartırma təhsilinin Kurikulum Çərçivəsində dövlət təhsil müəssisələrində çalışan rəhbər və pedaqoji kadrlar aşağıdakı kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılır:

- məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin metodistləri və tərbiyəçiləri;

- məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin rəhbərləri;

- məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin musiqi rəhbərləri;

- sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün xüsusi ümumi təhsil və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllim (tərbiyəçi) - loqoped və müəllim (tərbiyəçi) - defektoloqları;

- ümumi təhsil müəssisələrinin rəhbərləri;

- ümumi təhsil və ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin müəllimləri;

- ümumi təhsil müəssisələrinin gənclərin çağırışa qədərki hazırlıq rəhbərləri;

- praktik psixoloqlar;

- kitabxanaçılar və kitabxana müdirləri;

- ümumi təhsil müəssisələrinin tərbiyəçiləri;

- ümumi təhsil müəssisələrinin uşaq birliyi təşkilatı rəhbərləri;

- ilk peşə - ixtisas təhsili müəssisələrinin rəhbərləri;

- ilk peşə - ixtisas təhsili müəssisələrinin baş və istehsalat təlimi ustaları;

- ilk peşə - ixtisas təhsili müəssisələrinin peşə - ixtisas fənn müəllimləri;

- məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin rəhbərləri;

- məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin metodistləri və təlimatçıları.

Bu kurikulum çərçivəsində ixtisasartırma modullarından istifadə olunmasıdır. Kurikulum çərçivəsində 3 təlim modulundan istifadə olunur.

I modul - peşə fəaliyyətinin ümumi əsasları üzrə təlim;

II modul- ixtisassahələriüzrətəlim;

III modul- innovasiyalarüzrətəlim.

I modul üzrə təhsilin və təlim - tədris prosesinin idarə edilməsi, təhsilin fəlsəfəsi, peşə fəaliyyətinin ümumi əsasları, ümumi pedaqogika, psixologiya və sosiologiyanın məzmununda və metodologiyasında edilən yeniliklər, sosial, iqtisadi, hüquqi, təcrübə və s. əsasları haqqında yeniliklər təhsil alan aşılır. Bu məqsədlər reallaşdırıldıqdan sonra təhsil alan aşağıdakıları yerinə yetirməyi bacarmalıdır:

II modul ixtisasartırma təhsilinə tətbiq edilən zaman yeni texnologiyalardan, İKT –nin nailiyyətlərindən istifadə edərək fənnin məzmununda, tədrisi metodologiyasında yeniliklər tətbiq edilərək ixtisasartırma təhsili modernləşdirilir, həmçinin, təhsilin keyfiyyət səviyyəsi yüksəldilir.

III modulun tətbiqində əsas məqsədlər peşə fəaliyyəti üzrə müasir dövrün tələblərinə uyğun olan innovativ üsullar, təcrübə və nəzəriyyələrdən, həmçinin, İKT –nin nailiyyətlərindən istifadə edərək dinləyicilərin müasir dünya görüşünü formalaşdırmaq, onlara yeni bilik, bacarıqlar aşılamaqdan ibarətdir.

Sadalanan üç moduldan gözlənilən nəticələrdə kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, onların bilik, bacarıq və vərdişlərini müasir dövrdə həm bazar iqtisadiyyatının, həm də informasiyalaşmış cəmiyyətin tələblərinə uyğunluğu, dünya təcrübəsinə yiyələnmələri, əmək bazarında rəqabətə tab gətirəbilmələri, İKT – nin nailiyyətlərindən istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması və s. ixtisasartırma təhsilinin kurikulum çərçivəsində əsas missiyadır.

İxtisasartırma təhsilində də kredit sistemi tətbiq olunur. İxtisasartırma təhsilin də kredit şərti anlayışdır və ədədlə ifadə olunur. Bir kredit ixtisasartırma təhsili proqramının 6 təlim saatına bərabərdir. Toplanan kreditlərin minimum həddi ixtisasartırma dövründə hər bir modul üzrə kurikulum çərçivəsi ilə müəyyənləşdirilir. Dinləyicilər təhsil kreditlərini ixtisasartırma proqramını mənimsədikdən və təlim nəticələrini əldə etdikdən sonra toplayırlar. İxtisasartırma proqramının məzmunu və həcmi tətbiq olunan kredit sistemi ilə müəyyənləşir. Hər bir kadr ixtisasartırma modullarına daxil olan proqramları və təlim saatını seçmək hüququna malikdir. Bunu minimum kreditləri toplamaq şərti ilə reallaşdırma bilirlər.

Yuxarıda sadalanan yeniliklər əlavə təhsilin modernləşdirilməsidir. Bu yeniliklər, əsasən təhsildə İKT - nin nailiyyətlərinin tətbiqi, eyni zamanda, istər nəzəri, istərsə də təcrübi sahədə innovativ yeniliklərdən istifadəyə yönləndirilmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sistemi Avropa təhsil məkanına inteqrasiya etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, reallaşdırılan təhsil islahatları zamanı beynəlxalq səviyyəli proqramlar qəbul edilmişdir. Belə proqramlar, əlavə təhsil sahəsində də öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz ki, əlavə təhsil

sahəsində ənənəvi tədris metodları saxlanılarsa, bu zaman, tədris prosesində keyfiyyətdən danışmaq əsassızdır. Əlavə təhsil insanların müasir sosial - iqtisadi tələbatlara cavab verməsini təmin edir və baza təhsili əsasında həyata keçirilir. Əlavə təhsil, müasir dövrün tələblərini təmin etmək məqsədini reallaşdırdığından, bu sahədə innovasiyaların və İKT - nin nailiyyətlərinin tətbiqinə əsaslandığından böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Əlavə təhsilin istiqamətləri üzrə maliyələşdirilməyə nəzər salaq. Beləki, dövlət müəssisələrində çalışan kadrların ixtisasartırma, stajkeçmə və təkmilləşdirmə təhsili xərcləri dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına həyata keçirilir. Digər müəssisələrdə çalışan kadrlar üçün xərclər həmin müəssisələr tərəfindən və yaxud kadrların özləri tərəfindən ödənilir.

3.7. SƏNAYE KORPORASIYALARINDA MARAQLI TƏRƏFLƏR ARASINDA YARANAN MÜNAQİŞƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Korporativ münasibətlərin subyektləri arasında maraq balansının pozulması korporativ münaqişələrə səbəb olur.

Korporativ münaqişə dedikdə, səhmdar cəmiyyətlər, səhmdarlar və cəmiyyətin menecerləri, investorlar (potensial səhmdarlar) və cəmiyyət arasında yaranan fikir ayrılıqları başa düşülür.

Sənaye korporasiyalarında münaqişələr adətən aşağıdakı hallarda baş verir:

- fəaliyyətdə olan qanunvericilik normalarının, korporasiyanın nizamnamə və ya daxili sənədlərinin, səhmdarların və ya səhmdar qruplarının hüquqlarının pozulması;
- cəmiyyətə, onun rəhbərlərinə qəbul etdikləri qərarların mahiyətinə görə iddiaların qaldırılması;
- fəaliyyətdə olan idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl dayandırılması;
- səhmdarların tərkibində əhəmiyyətli dəyişikliklər.

Sənaye korporasiyalarının menecmenti, səhmdarları və digər marağı olan tərəfləri arasında yaranan münasibətlər sistemi müxtəlif iqtisadi subyektlərin qrupları vasitəsilə tənzimlənir:

1. Hökumət və korporasiya arasında münasibətlər hökumət tərəfindən tənzimlənir və hökumət-dövlət xarakteri daşıyır.

2. Meneclərlə səhmdarların konkret qarşılıqlı təsir aspektləri mövcud qanunvericilik çərçivəsində korporasiyanın idarəetmə orqanları tərəfindən qəbul olunan əlavə razılaşmalarla tənzimləne bilər.

3. Menecment və digər maraqlı tərəflərin münasibətləri müxtəlif yönümlü xarakterdə olur və maraqlı şəxslərin korporasiyanın daxili və ya xarici mühitinə məxsusluğundan asılıdırlar. Onlar qanunverici aktlar və cəmiyyətin daxili rəqlamenti ilə tənzimlənilir.

Münaqişələri şərti olaraq aşağıdakı dörd tipə bölmək olar:

1. İri (majoritar) və xırda (minoritar) səhmdarların münasibətlərində münaqişələr.

2. Daxili səhmdarların (insayderlərin) və xarici səhmdarların (autsayderlərin) arasında olan münaqişələr.

3. Menecment (səhmsiz və ya kiçik səhm paketinə sahib) və səhmdarların münaqişələri.

4. “Ədavətli udulma təşəbbüskar”ları ilə səhmdarların münaqişələri.

Korporativ münaqişələrin qeyd olunan tipləri içərisində aşağıdakı fərqləri ayırmaq olar:

1. Qanunvericilik normalarının pozulması - səhmdarlar tərəfindən onların maraqlarına təsir edən korporativ norma və proseslərin qərəzli pozulması ilə əlaqədardır.

2. Udulma-səhmdar qrupunun (kənar investor) müəssisə üzərində nəzarət yaratmaq cəhdləri nəticəsində meydana gələn münaqişədir.

3. Dividentlərə görə münaqişələr - müəssisənin gəlirinin istifadəsi məqsədilə iri və xırda səhmdarlar arasındakı münaqişələr.

4. Menecerlərlə münaqişələr - şirkətin səmərəli idarə olunması və menecerlərin ədalətli fəaliyyəti məqsədilə korporasiyanın səhmdarları və menecerləri arasındakı münaqişədir.

5. Rəqabət - korporasiyanın rəqabət qabiliyyətliliyinin və maliyyə vəziyyətinin sarsıldılmasına yönəldilmiş münaqişədir.

6. Korporativ şantaj - korporasiyanın və ya onun iri səhmdarlarının minoritalara məxsus səhm paketlərini bazar qiymətindən baha qiymətə almağa və ya münaqişənin dayandırılması üçün dəbbə pulu ödəməyə niyyətləndirilməsinə yönəldilmiş münaqişədir.

Sənaye korporasiyaları tərəfindən səhmdarların hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxaran daha geniş yayılmış fəaliyyətlər aşağıdakılardır:

1. Səhmdarların məhdud ətrafında yerləşdirilən əlavə səhm emissiyası (adətən, bazar qiymətindən aşağı qiymətli ödənişlər və ya qeyd olunan şirkət üçün kifayətedici istehlak dəyərində malik olmayan səhmlər (aktivlərlə müşahidə olunur).

2. Şirkətin strateji aktivlərinin firmanın nəzarətsiz səhmdarlarına ötürülməsi yolu ilə xüsusiləşməsi (adətən, yenidən təşkil olunmuş müəssisə, cəmiyyətin, idarələrin köməyi ilə).

3. Affilləşmiş şəxslər qrupunun nəzarət paketinin əldə edilməsi məqsədilə səhm paketlərinin yuyulması.

4. Nizamnamə kapitalını nəzərə çarpacaq dərəcədə aşan (ondan artıq olan) məbləğə əlavə emissiyanın keçirilməsi (səhmdarlara pul ödəməklə geri almaq üstünlüyü hüququ verilmədən).

5. Səhmdarlarla razılaşma aparılmadan iri səhm paketlərinin satışı.

6. Kiçik səhmdarların korporasiyadan kənarlaşdırılmasına istiqamətlənən səhmlərin birləşdirilməsinin həyata keçirilməsi.

Qeyd edildiyi kimi sənaye korporasiyalarında münaqişələrin tiplərindən biri də “Ədavətli udulma təşəbbüskar”ları

(“Qeyri dostluq birləşmələri”) ilə səhmdarlar arasında olan münaqişələrdir. Təsərrüfat təcrübəsi göstərir ki, mülkiyyətin başa çatmayan transformasiya prosesləri zamanı ölkədə “Qeyri-dostluq birləşmələri” olduqca geniş yayılmışdır. Dünya təcrübəsində belə davranışlar “udulma” adlandırılır.

“Qeyri dostluq birləşmələri” (səhmələrin aqressiv alışı) dedikdə investorun korporasiyanın menecerlərinin razılığı olmadan onun səhmdarlarının nəzarət səhm paketini əldə etməsi üzrə fəaliyyəti başa düşülür. Aqressiv alış (yığım) səhmdarların tərkibində əhəmiyyətli dəyişikliklərə, Direktorlar Şurasının heyət tərkibinin və korporasiyanın aparıcı menecerlərinin əvəzlənməsinə, korporasiyanın maliyyə siyasətinin, səhmdarların münasibətlərinin və korporasiyanın başlıca fəaliyyət istiqamətlərinin dəyişikliklərinə səbəb olur.

Təcrübədə “qeyri-dostluq birləşmələri”nin təşəbbüskarı kimi həmşə xarici investorlar çıxış etmir. Eləcə də təşəbbüskar kimi korporasiyanın minoritar səhmdarları da ola bilər.

Bu vəziyyətdə korporasiyanın menecerlərinə və səhmdarlarına bilavasitə təsir metodlarına aşağıdakıları aid edirlər:

1. Fəaliyyətdə olan menecerlərin səlahiyyətlərinin dayandırılması, səhmlərlə təminat yolu ilə korporasiyanın idarəetmə orqanlarının işinin dayandırılması təhlükəsini yaradan böhran prosesi ilə həyəcanlandırılması. Məsələn, siz iri malsatan şirkət ilə tərəfdaşlıq sazişi bağlayırsınız. Bəzi şərtləri, adətən, ödənişin vaxtı haqqında məsələləri şifahi olaraq şərtləşdirirsiniz. Bir müddət sonra danışılan şərtlər “unudulur” və siz böhran vəziyyətinə düşmüş olursunuz.

2. Korporasiyanın malsatanlarına və kreditorlarına təsir etməklə müəssisə fəaliyyəti üçün süni iqtisadi çətinliklərin yaradılması, borcların yığılması (alınması).

3. Korporasiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar hüquq mühafizə orqanları, vergi, gömrük orqanları tərəfindən çoxsaylı yoxlamaların təşkil edilməsi, “inzibati resurslar” dan istifadə.

4. Səhmdarlara təsir etmək məqsədilə korporasiya haqqında mənfi informasiyaların nəşr edilməsi və səhmdarlar arasında yayılması.

5. Korporasiya və onun rəhbərlərinə qarşı müxtəlif iddiaların qaldırılması.

6. Sahib olduqları səhmləri satmaq üçün səhmdarlara birbaşa müraciət edilməsi (belə müraciət üsulları müxtəlifdir).

Bunun bərabər təcrübədə sənaye korporasiyalarının qeyri-dostluq münasibətləri nəticəsində udulmasından müdafiə üsulları da varadır:

1. Müəssisənin səhmlərinin alıcısını və onun müəssisənin nəzarətini ələ keçirmək məqsədlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

2. Qarşılıqlı səhm alışı-müdafiənin ən geniş yayılmış üsuludur. Alışı emitentin özü (öz səhmlərini balansına və ya qız cəmiyyətin balansına daxil etməklə), emitentin səhmdarları və ya xarici dost investor təşkil edə bilər.

3. Reyestr saxlayanın əvəzlənməsi (reyestr saxlayan şirkətin səhmlərinin siyahısına tam baxmaq hüququna malikdir və qeyri-qanuni informasiya yayımını həyata keçirə bilər).

4. “Təcavüzkar”ın korporasiyanı süni borcluya çevirməməsi üçün ödənilməmiş bütün borcların ödənilməsi. Məsələn, “təcavüzkar” sizin bütün borclarınızı alır (satın almaq), borcun ödənilməsinə bir neçə gün qalmış kreditor öz hesablarını

bağlayır, ünvanını dəyişir, üç ayın sonunda isə borclunun iflas etməsinin qəbul edilməsi (tanınması) üçün məhkəməyə müraciət edir.

5. Aşağıdakı məqsədlərlə təcili yenidən təşkilin aparılması:

- Qapalı Səhmdar Cəmiyyətin Açıq Səhmdar Cəmiyyəyə çevrilməsi;

- səhmlərin alınması və minoritaridən azad olunma.

6. Digər üsul kimi Səhmdarların Ümumi Yığıncağında səhmlərin yenidən qiymətləndirilməsi qərarının (məsələn, 100-ün 1-ə) qəbul olunmasıdır. Bu halda, daha az səhm payına malik olanlar parçalanmış səhmlərin sahibinə çevriləcəklər (səhmlərin 1/4, 2/3 hissəsinə). Yenidən təşkil hər biri ayrılıqda iştirakçı üçün maraq kəsb etməyən bir neçə şirkətə ayrılmaqla baş verə bilər. Həmçinin, korporasiyanın qiymətli aktivləri yeni hüquqi şəxsə və ya törəmə cəmiyyətə ötürülə bilər.

7. Qapalı yazışma yolu ilə emissiya (əlavə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi). Bu proses olduqca ağır olsa da səmərəli üsuldur. Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi haqqında qərar Səhmdarların Ümumi Yığıncağında qəbul olunmalıdır. Bu zaman yığıncaqda iştirak edən səhmlərin 75%-dən az olmayaraq lehinə səs verməlidir.

8. Korporasiyanın 30% səhminə sahib olmaq istəyən (hər bir 5%-i 30-dan çox olmaqla) şəxs (və ya afilləşmiş şəxslər qrupu) öz niyyəti haqqında alqı-satqı başlanmazdan 30 gündən tez və ya 90 gün-dən gec olmamaq şərtilə cəmiyyətə xəbər verməlidirlər. Beləliklə, gözlənilməyən “təcavüz” istisna olunur.

9. “Udulmuş” obyektin cəlbədiciliyinin azaldılması (aktivlərin bir qisminin satılması, bəzi obyektlərin icarəyə

verilməsi, aktivlərin girov qoyulması, problemli aktivlərin və passivlərin tətbiqi).

10. Nizamnamə ilə müdafiə qarşısıalınma tədbirlərindən biri hesab olunur (məsələn, korporasiyanın nizamnaməsində bir səhmdara məxsusu səhmlərin miqdarına və onların nominal dəyərinin məbləğinə məhdudiyyət qoyula bilər). Korporasiyanın səs hüquqlu səhmlərinin 1%-dən çox olmayan həcmində sahib olmaq hüququna malikdir:

- nizamnamədə sazişlərin siyahısının genişləndirilməsi, bu sazişlərin həyata keçirilməsi haqqında qərar iri sazişlər üçün təyin olunmuş prosedur üzrə qəbul olunur;

- korporasiyanın yüksək səviyyəli menecerlərinə korporasiya tərəfindən müqavilənin vaxtından əvvəl dayandırılması zamanı cəmiyyətdən çox böyük məbləğdə kompensasiyanın ödənilməsi öhdəliyinin kontraktlara daxil edilməsi;

- qovuşma və udulma məsələlərinin həlli üçün zəruri səsərin yüksək faiz şərtləri (yüksək faizin təyin edilməsi). Bəzi qərb ölkələri zəruri həcmi 95 %-dək yüksəltmişlər.

11. Korporasiyanın idarə edilməsində dövlətin xüsusi iştirak hüququ (“qızıl səhm”). Bu “təcavüzkar”ların maraqlarını kəskin sarsıtma da ənənəvi müdafiə üsulu hesab olunmur.

Mülkiyyət həddi işgüzar fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətidir. Heç bir korporasiya “həddən” zamanətli müdafiə oluna bilməz, buna görə də qeyri-dostluq birləşmələrin klassik müdafiə üsullarını bilmək zəruridir.

Sənaye korporasiyalarında münaqişələrin bütün çoxnövçülüüyünü təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, problemlər əsasən sahibkarlardan hər hansı birinin onun əmlak hüququn-

dan deyil, rəhbərlik funksiyasından irəli gələn əmlakın əldə edilməsinə yönələn fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Mahiyyətinə görə müxtəlif səhmdar qrupları arasındakı münaqişələr iqtisadi münaqişə hesab olunur. Belə ki, bu öncə korporasiya tərəfindən emissiya olunmuş səhmlərin mənimsənilməsi və yenidən satılması üzrə münaqişədir. Həll olunma üsuluna görə korporativ münaqişə hüquqi münaqişələrə aid edilir. Bu onunla əlaqədardır ki, əgər münaqişə tərəfləri kompromis əldə etməmişlərsə və öz arzularını yığıncağın qərarı və ya saziş yolu ilə müəyyən etdirməyiblərsə, onda münaqişənin həlli vətəndaş və cinayət işləri üzrə məhkəmə vasitəsilə baş verir.

Empirik və hüquqi göstəricilər imkan verir ki, hazırki dövrdə mövcud təcrübəyə əsaslanan səhmdarların hüquqlarının müdafiəsi sisteminə sabit və fundamental ziddiyyətlər daxil edilsin.

Ziddiyyətin mahiyyəti ondadır ki, səhmdarların hüquqlarının müdafiəsinin mövcud sistemində iki əks yanaşma mövcuddur:

Birincisi minoritar səhmdarların hüquqi müdafiəsi vasitələrinin maksimallaşdırılması nəzərə alınmaqla, səhmdarların hüquqi müdafiəsinin minimallaşdırılmasını nəzərdə tutan səhmdar kapitalının konsentrasiyası qarşılıqlı neytrallaşmanın nadir vəziyyətini yaradır: bütövlükdə korporativ sektor nöqteyi-nəzərdən kiçik səhmdarların tədricən aradan götürülməsi minoritarilərin müdafiəsinin geniş vasitələrinin mahiyyətini aşağı salır. Kiçik sahibkarların müdafiə alətləri isə korporativ şantaj alətlərinə transformasiya olunur.

İkincisi səhmdarların müdafiə vasitələrinin geniş hüquqi sisteminin yaradılması öz növbəsində səhmdar kapitalının gələcək təmərküzləşdirmə proseslərini dayandırır. Bununla belə hesaba almaq lazımdır ki, gələcək təmərküzləşdirmə yolu ilə maraqların müdafiəsi iri səhmdarların müstəsna hüququdur. Onlar müdafiənin hüquqi vasitələrinin yoxluğuna deyil, sifarişli hüquqi tətbiqə reaksiya verirlər. Belə ki, minoritar səhmdarlar nə səfərbər, nə də müstəqil məhkəmə imkanlarına malik deyillər.

Belə vəziyyətdə prioritet məsələ kimi korporativ münasibətlərin bütün tərəflərinin maraqlarının balansının qorunub saxlanması üçün mütəşəkkil hüquqi sahənin formalaşdırılması çıxış edir.

Dövlət nöqteyi-nəzərdən fundamental məsələ korporativ menecmentə mülkiyyət hüququnun zamanəti və müdafiəsi kontekstindən baxılması hesab edilir.

Ümumilikdə Azərbaycan korporasiyalarının korporativ menecment sistemində aşağıdakı başlıca problemlərini ayırmaq olar:

- informasiya qapalılığı, xüsusilə mülkiyyət strukturu və şirkətlərin real sahibkarları haqqında informasiyanın aşkarlanması sahəsində;
- inzibati resursların tətbiqi ilə korporativ münaqişələrin həll edilməsində sifarişli qanunların qəbulu;
- beynəlxalq standartlara uyğun olmayan maliyyə hesabatlılığı;
- yüksək menecmentin fəaliyyətinə aşağı səmərəli monitoring;

- Direktorlar Şurasının işində aşağı səviyyədə səmərəlilik və peşəkarlıq, onun tərkibində müstəqil direktorların nəzərə çarpmayacaq dərəcədə az sayda olması.

Buna baxmayaraq, korporativ menecmentin inkişafında Azərbaycanda bəzi ümidverici meylləri də izləmək olar.

1. Korporativ menecment sahəsində vahid siyasətin həyata keçirilməsi üzrə dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları korporativ menecment üzrə koordinasiya şurası və direktorlar institutu ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyətdədir.

2. Bir sıra təşkilatlar korporativ menecment üzrə özlərinin şəxsi məcəllələrini işləyib hazırlayaraq tətbiq etmişlər, eləcə də xarici səhmdarların nümayəndəliyinin Direktorlar Şurasına daxil edilməsi üzrə bir sıra tədbirləri işləyib hazırlamışlar.

3. Korporativ münasibətlərin yetkinliyini sübut edən şirkətin dividend siyasəti yaxşılaşmışdır. Əksər korporasiyalar gəlirlərinin yüksəldilməsinə diqqətlə yanaşmağa başlamışlar.

4. Menecerlərin sahibkarlarla münasibətlərində müsbət irəliləyişlər nəzərə çarpmışdır. Qeyri-qənaətbəxş fəaliyyət göstərən rəhbərlərin işdən kənarlaşdırılması təhlükəsi korporativ menecmentin fəaliyyətdə olan mexanizmlərindən birinə çevrilir.

5. Korporativ menecment ilə əlaqədar olan risklər baxımından şirkətlər haqqında informasiyaya tələb artmışdır.

3.8. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SƏNAYESİ MƏHSULLARININ İXRACININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Hər bir ölkənin qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracının artırılması iqtisadiyyatın və xarici ticarətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir. Bütün ölkələrdə bu sahədə innovativ proseslər və istehlakçıların tələbatları ilə birbaşa əlaqəlidir. Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracının artırılması problemləri istiqamətində bir çox iş götülməkdədir. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin məhsulları yüksək səviyyədə ixrac potensialına malikdir. Ölkədə istehsal edilən və ixrac olunan məhsulların çeşidinin məhdudluğu, ixracın diversifikasiyası, tənzimlənməsi, onun dövlət tərəfindən stimullaşdırılması və bu sahəyə dövlətin dəstək mexanizmlərinin işlənilməsinə baxmayaraq bu sahədə hələ də səmərəliliyinin olmaması problem olaraq qalmaqdadır. Buna görə də qeyri-neft sənayesi məhsullarının istehsalı və ixracının artırılması dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bu məqsədlə dövlət qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirməkdədir. .

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və ölkənin qeyri-neft ixrac potensialının artırılması üçün bir çox tənzimləmə alətləri mövcuddur və bunları aşağıdakı şəkildə göstərmək olar.

- Qeyri-neft məhsullarının ixracı üzrə tarif tənzimləmələri;
- İdxal-ixrac əməliyyatlarında inhisarçılıq hallarının aradan qaldırılması;
- Gömrük tariflərinin tənzimlənməsi;

- Bir qisim əmtəələr üzrə idxal-ixrac kvotalarının tətbiqi.

Ölkəmizin ixrac potensialının yüksəldilməsi və yerli istehsalı qorumaq üçün bir çox məhsulların idxalına qoyulan gömrük rüsumları artırılmışdır. Bununla yanaşı Respublikada “Gömrük sistemində islahatların davamı olaraq Prezidentin digər bir sərəncamı ilə gömrük sistemində gömrük məntəqələrinin buraxılış qabiliyyətini artırmaq və vətəndaşların rahatlığını təmin etmək üçün malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında “bir pəncərə” prinsipinin daha da təkmilləşdirilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi, bütün istiqamətlərdə gömrük işinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılması, gömrük sərhədindən mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və s. təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətində ölkənin daxilində, həmçinin xaricdə mühüm iqtisadi tədbirlərdə, biznes forumlarda, sərgilərdə, seminarlarda və konfranslarda “Made in Azerbaijan” brendinin dünyaya tanıtılması, bu brend adı altında istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ixrac potensialını stimullaşdıran faktorlardan biridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı ildə imzaladığı fərmanla “Xarici ölkələrdə ixracın təşviqi tədbirlərinin təşkilinə, xarici bazarların araşdırılması və marketing fəaliyyətinə, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda tanıtılmasına, ixracla əlaqəli tədqiqat işlərinin, proqram və layihələrin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsinin müəyyənləşdirilməsi və ödənilmə mexanizminin tənzimlənməsi Qaydası” təsdiq edilib.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılmış islahatlara baxmayaraq 2015-ci ildə ölkədə monetar proseslərin dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan problemləri daha da qabartdı. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edəcək amilin neft qiymətləri olduğunu qara qızılın qiymətlərinin aşağı düşməsi bu böhranda özünü daha açıq şəkildə göstərdi. Bu mənfi amil qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafını ləngidən və milli iqtisadiyyatın formalaşmasındakı ən mühüm problemlərdən biridir. 21 fevral 2015-ci il tarixində Azərbaycan manatı digər ölkələrin valyutalarına nisbətən dəyər itirdi. Milli valyutanın əsasən ABŞ dollarına qarşı dəyər itirməsi iqtisadi aktivlik, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinə investisiya axını və s proseslər üçün müsbət amil olsa da nəticə olaraq əhalinin rifah halının aşağı düşməsinə, iş yerlərinin itirilməsinə, ölkəyə idxal edilən məhsulların qiymətinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Devalvasiya prosesinin mənfi nəticələri ölkə sənayesinin yeyinti, tikinti materiallarının istehsalı və idxaldan asılı olan digər qeyri-neft sənaye sahələrində hiss olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycanda qeyri-neft sənayesi sahələrində ixrac potensialının güclü və zəif tərəflərini, imkanlar və təhlükələri (GZİT analiz) araşdırmaq lazım gəlir. Onları aşağıdakı ardıcılıqda göstərmək olar:

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesində ixracatın güclü tərəfləri:

- Təhsilli əhalinin sayı: Gənc və dinamik əhalinin düzgün təhsil sisteminə yönəldilməsi Azərbaycanda sənaye sektorunda ixtisaslı kadrların çalışmasına müsbət təsir göstərir.

- Coğrafi şəraitin və ölənin yerləşməsinin əlverişliliyi: Avropa İttifaqı, MDB ölkələri, Yaxın Şərq və Türk dövlətləri ilə əlaqələrin asan və rahat qurulmasını təmin edən strategiya Azərbaycan üçün coğrafi vəziyyətə iqtisadi və siyasi əhəmiyyət verir. Bundan əlavə beynəlxalq ticarət əhəmiyyətli magistralar ölkəmizin ərazisindən keçir.

- Şirkətlərin quruluşu: Müasir istehsal üsulları istifadə edən şirkətlərin idarəetmə strukturunun inkişafı və özəl sektorun təliminin verilməsi ixracın artmasına müsbət təsir göstərir.

- Zəngin enerji mənbələrinin mövcudluğu: Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarının mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatı üçün ucuz enerji mənbələri təmin edəcəkdir. Bu, istehsal edilən məhsulun dəyərini azaldacaq, bu, rəqabətə gedən ölkələrə daha ucuz məhsulların ixracına imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesində ixracatın zəif tərəfləri:

- Xarici ticarət strategiyalarının tətbiqi ilə bağlı çətinliklər: Müxtəlif qurumlar arasında ixracat məsələləri ilə bağlı məsuliyyətlərin və maraqların toqquşması səbəbindən ixrac siyasətinin həyata keçirilməsində problemlər yaranır.

- Tələb olunan ixtisasların yetərincə tədris edilməməsi: Əhalinin aşağı ümumi təhsil keyfiyyəti iqtisadi effektivliyə, universitet-sənaye əməkdaşlığının olmamasına, ixtisaslı kadr probleminə ixracata mənfi təsir göstərir.

- Vahid bazar və az sayda sektorun ixracatda iştirakı: Tək məhsulun (neftin təbii qazı) ixracatı və vahid bazar asılılığı ixracın şaxələndirilməsinə mane olan ən böyük problemlər arasındadır.

- Makroiqtisadi sabitliyin olmaması: inflyasiya ilə yanaşı, makroiqtisadi sabitliyin olmaması və bununla əlaqədar ehtiyatların olmaması ixracata mənfi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, mənfi makroiqtisadi mühitlə bağlı özəlləşdirmə prosesinin sürətlə əldə oluna bilməməsi istehsal və ixracata mənfi təsir göstərir.

- Texnologiya istehsal etməməsi: İqtisadiyyatda öz texnologiyasını istehsal edən və onu iqtisadi və sosial faydalara çevirən innovativ bir sistem yoxdur və araşdırma üçün kifayət qədər resursların olmaması xarici bazarlarda rəqəbat gücümüzün azalmasına gətirib çıxarır.

İmkanlar:

- Qloballaşma (doğru siyasət): Doğru iqtisadi siyasət nəticəsində qloballaşmanın faydalarını istifadə edərkən, ixracatda əhəmiyyətli bir artım təmin edilə bilər. Məsələn, qloballaşmanın ən mühüm faydalarından biri kapital hərəkətidir. Doğru iqtisadi siyasət həyata keçirildikdə ölkəyə kapital və texnologiya axınını təmin etmək mümkün olacaq.

- Azad ticarət müqavilələri: Bu sazişlər iqtisadi baxımdan ölkəmizə müsbət təsir göstərir. Müqavilələr nəticəsində qonşu ölkələrdə və Avropa ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq təşəbbüslər artır.

- Türk dövlətlərinə yaxınlıq: Bu ölkələrə yaxınlıq, Türk dövlətlərindəki kapital imkanları, qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracı üçün əhəmiyyətli imkanlardan biridir. Türk dövlətləri ilə yaxınlığımızın bizə faydasına misal olaraq, türk dövlətlərindəki bütün türk iş adamlarından daha az vergi alınmasını misal göstərə bilərik.

- Avrasiya enerji dəhlizi: Orta Asiyanın neft və təbii qazının tranzit ölkə kimi dünya bazarlarına nəqli üçün istifadəsi Azərbaycan üçün yeni iqtisadi və strateji fayda təmin edir.

- Azərbaycana gələn turistlər: Türk dövlətləri ilə yanaşı, Qərbi ölkələrindən, Yaxın Şərqi ölkələrindən alıcılıq qabiliyyəti yüksək olan turistlər onlara təqdim edilən qeyri-neft məhsullarımızın istehlakçısı olurlar.

Təhlükələr:

- Qloballaşma (səhv siyasət): Düzgün iqtisadi siyasət həyata keçirilərsə, Azərbaycan üçün fürsət olan qloballaşma səhv qiymətləndirildikdə ixracata mənfi təsir göstərir. Məsələn, makroiqtisadi qeyri-sabitlik yaradan iqtisadi siyasət, xarici kapitalın ölkəyə gəlməsini maneə törədir.

- Beynəlxalq rəqabətin artması: Uzaq Şərqi, Çin, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr və ABŞ beynəlxalq ticarətdə daha fəal iştirak edirlər. Artan rəqabət bizi daha keyfiyyətli məhsullar istehsal etməyə yönəldir. Yüksək texnoloji istehsalat malik olan ölkələr təbii olaraq beynəlxalq ticarətdə rəqabət aparmağa qadirdirlər.

- Regional İntegrasiya: Əgər dünya ticarətində həcmi getdikcə artan regional integrasiyanın ticarətdə mənfi təsirlərinin, müsbət təsirlərindən çoxdursa, bu digər ölkələr üçün böyük problemlər yarada bilər.

- Qlobal iqtisadiyyatda böhran: Dünya ölkələrində yaranmış maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşmür. Həmçinin dünya maliyyə böhranları region ölkələrinin də bazarlarının ümumilikdə daralmasına səbəb olur.

- Regional siyasi böhranlar: 1988-ci ildə başlayan və hələ də davam edən Azərbaycan və Ermənistan arasında gərginlik Azərbaycanın ixrac potensialına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin SWOT analizi

İmkanlar	Təhlükələr
Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
Təhsilli əhəlinin sayı	Xarici ticarət strategiyalarının tətbiqi ilə bağlı çətinliklər
Coğrafi şəraitin əlverişliliyi	Tələb olunan ixtisasların yetərinə tədris edilməməsi
Zəngin enerji mənbələrinin mövcudluğu	Vahid bazar və az sayda sektorun ixracatda
Şirkətlərin quruluşu	Makroiqtisadi sabitliyin olmaması
	Texnologiya istehsal etməməsi
Qloballaşma (doğru siyasət)	Qloballaşma (düzgün olmayan siyasət)
Azad ticarət müqavilələri	Beynəlxalq rəqabətin artması
Türk dövlətlərinə yaxınlıq	Regional İntegrasiyada mənfi hallar
Avrasiya enerji dəhlizi	Regional siyasi böhranlar
Azərbaycana gələn turistlər	Qlobal iqtisadiyyatda böhran

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin güclü tərəflərini və inkişaf üçün imkanları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün potensial çox geniş olsa da sahələrin potensialından səmərəli və tam gücü ilə istifadə edilmir. Bu səbəbdəndir ki, qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılmasına mane olan problemlər mövcuddur və onlar müəyyənləşdirilərək həlli yolları tapılmalıdır. Hazırda ölkəmizdə qeyri-neft sənayesi sahələrində mövcud olan problemlər həm təsərrüfat subyektləri həm də ixracatçılar bir çox çətinliklər yaradır. Bu problemləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Xammal ixracına əsaslanan sənaye sahələrinin iqtisadiyyatda üstün paya malik olması;
- Qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilən daxili və xarici investisiyaların risklərdən sığorta edilməsinə investorların etimadsızlığı və investorların digər ölkələrə axını qısaca olaraq valyuta axını;
- İstehsal olunub ixraca hazır olan qeyri-neft sənayesi məhsullarının qiymət və keyfiyyət parametrlərinə görə bazar tapmaqda çətinlik;
- İxtisaslı mütəxəssislərin, intellektual potensialın ixrac potensialı sahələrdə dağınıqlığı, beyin axının sürətlənməsi;
- Bilik iqtisadiyyatı istiqamətində və innovativ texnologiyaların yaradılması istiqamətində təhsil müddəti və keyfiyyətinin qeyri-kafi olması;
- Qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyasını nəzərdə tutan vahid qanunvericilik bazasının olmaması

- Ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatında inhisarçı fəaliyyətin üstünlüyü və həm ixrac həm də idxal əməliyyatlarına qeyri-təkmil rəqabət mövqeyindən yanaşma;

- İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı yaranan gömrük çətinlikləri;

- İdarəetmə sisteminin və menecmentin peşəkarlıq səviyyəsinin müasir tələblərə cavab verməməsi.

- Qeyri-neft sektorunda əsas sahə olan qeyri-neft sənayesində texniki və texnoloji bazanın mütərəqqi inkişafdan geriliyi;

- Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətli, innovasiya yönümlü məhsul istehsalına meyilli olmaması;

Respublikamızda qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılması və yuxarıda sadaladığımız problemlərin həllinə yönəldilən siyasətlər bir neçə mərhələyə bölünərək həyata keçirilməlidir.

Birinci mərhələdə ölkənin təbii ehtiyatlarından effektiv şəkildə istifadə edilərək istehsal prosesinə daxil edilməlidir. Eyni zamanda keyfiyyətli məhsul istehsal edən sənaye sahələrində potensialdan tam həcmdə istifadəsini təmin etməli və ixrac potensialını artırmalıyıq. Bu mənada, ölkənin təbii ehtiyatlarını istehsal prosesinə yönəltmək üçün görülən işlər müsbət olaraq qiymətləndirilə bilər.

İkinci mərhələdə Azərbaycanda yüngül və yeyinti, kimya, kənd təsərrüfatı və metallurgiya sahələrində istehsal prosesinin yenilənməsi və genişləndirilməsi qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. İxrac edilən xammal və yarımfabrikatların istehsal-texnoloji zəncirini artırmaq və ixracatda rəqabət edə biləcək son məhsulun payının

artırılması Azərbaycanın ixrac strategiyasının əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Üçüncü mərhələdə qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunduğu sənaye sahələrinin inkişafına diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda, dövlət elmi tədqiqatlara və araşdırmalara sərmayə qoymalı və nəticədə yerli istehsal texnologiyalarını dünya bazarına təqdim etməlidir.

Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılmasında qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi məsələlərinə dövlət tərəfindən daha çox maraq göstərilir. Qanunvericiliyi tənzimləyərək aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmalıdır:

- Xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün səmərəli iqtisadi mühitin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

- İxrac proseslərinin sadələşdirilməsi və xarici ticarət iştirakçılarının xarici bazarlara çıxmasının maneə yaranan amillərin aradan qaldırılması;

- Xarici investorların hüquqlarının qorunması;

- Müasir texnologiyaların qanunvericilik beynəlxalq hüquq qaydalarına uyğun şəkildə qurulması, investisiyaların toxunulmazlığı prinsipinin qorunması;

- Ölkə içində fəaliyyətini davam etdirən bir çox dövlət dairələrinin ixracat edən şirkətlərin işlərinə müdaxiləsinin minimuma sadələşdirilməsi.

Xarici investorlar üçün ölkəmizin investisiya cəlbediciliyi və investorların fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi məsələləri dövlət başçısı İlham Əliyevin “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamında öz əksini tapmışdır. İnvestisiya fəaliyyətinin

dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin bu sahədə qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi öz növbəsində ölkəmizin mineral və xammal resurslarından daha da səmərəli istifadə olunmasına, yeni rəqabətqabiliyyətli, ixrac yönümlü mal və məhsulların çeşidinin artırılmasına, ixracın stimullaşdırılmasına, hazır sənaye məhsullarının ixracının genişləndirilməsinə, bütövlükdə ölkədə investisiya fəaliyyətinin sağlamaşdırılmasına, qeyri-neft sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsinə və onun ixrac potensialının əhəmiyyətli səviyyədə artırılmasına şərait yaradır, bu proseslərdə hüquqi normativ bazanın etibarlılığını, işləkliliyini artırır.

Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişaf etdirilməsinə, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin yüksəldilməsinə, sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasına, iqtisadiyyatın xüsusilə sənayenin diversifikasiyasına, ixrac potensialının artırılmasına nail olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il “29” dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi modelin qurulması əsas götürülmüşdür .

“Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının qarşısında duran məqsəd və vəzifələrə nəzər saldıqda onun müasir dövr ilə identik təşkil etdiyini və qloballaşan dünyada baş verən prosesləri əhatə etdiyini görürük. Buna görə də konsepsiyanın məqsəd və vəzifələri onun düşünülmüş və daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə yönələn bir sənəd olduğunu deməyə əsas verir. Respublikamızda sənayenin xüsusilə qeyri-neft sənayesinin inkişafı məqsədilə qəbul edilən digər bir sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü

il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün dövlət proqramıdır. Dövlət Proqramının əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi;
- Qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılmasına nail olmaq;
- Enerjiyə səmərəli istifadə edən, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi;
- Elmtutumlu və innovativ istehsalın genişləndirilməsi;
- Yeni istehsal sahələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması.

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların davamı olaraq uzunmüddətli proqnozlara əsaslanan strateji proqramların işlənilməsi prioritet götürülmüşdür. Belə ki, AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə ölkənin gələcək strateji hədəflərini özündə birləşdirən “Strateji Yol Xəritələri” təsdiq edilmişdir. Yol xəritələrində iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığı, institusional çevikliyi, əhəlinin sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması, investisiyaların cəlb edilməsi, azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması, xarici bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı məsələləri prioritet götürülmüşdür. Strateji Yol Xəritələri iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabət qabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyat qurmağı nəzərdə tutur.

Beləliklə, ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin inkişafı və bu sahələrdə ixrac potensialının artırılması istiqamətində həyata

keçirilən mexanizmlər və qarşıya qoyulan hədəflər bu sahədə mövcud olan problemlərin həllinə istiqamətlənir. Qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının tənzimlənməsi düşünülmüş iqtisadi siyasətin, sənaye siyasətinin, perspektivə yönələn mexanizmlərin işidir. Hazırda ölkədə qeyri-neft sənayesinin mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq, bu sahələrin ixrac potensialının tənzimlənməsi prosesi daha da sürətlənməlidir, iqtisadiyyatda müşahidə olunan ədalətsiz rəqabət faktoru qanuni qaydada ləğv edilməli və stimullaşdırma mexanizmləri davamlı xarakter daşmalıdır.

3.9. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTÖRÜNÜN İNKİŞAFININ POTENSİAL İMKANLARI

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu 1993-2003-cü illərdə aqrar sahə ilə bağlı 50-dən artıq normativ-hüquqi sənədlər qəbul edildi, çoxsaylı fərman və sərəncamlar imzalanmışdır. (“Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında”, “Aqrar islahatının əsasları haqqında”, “Torpaq islahatı haqqında”, “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında”) Bu sənədlər aqrar islahatların gedişini sürətləndirdi.

Bu tədbirlərin nəticəsində ölkənin aqrar - sənaye kompleksinin inkişafında keyfiyyətə və məzmunca yeni bir mərhələnin təməli qoyuldu. 1995-ci ildən etibarən respublikada 1970 ictimai təsərrüfatda, həmçinin emal və aqroservis müəssisələrində islahatlar aparıldı, 3,4 milyon nəfərə və ya 872,0 min ailənin xüsusi mülkiyyətinə 1,4 milyon hektar torpaq, 830,0 min nəfərə isə əmlak payı verildi. Lakin buna baxmayaraq, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin artmasına “islahatlar” dövründə nail olmaq mümkün olmadı. Belə ki, 1995-2005-ci illər arası dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi istehsal həcmi təqribən 1-2 milyard ABŞ dolları intervalında olub. Lakin istehsal həcmnin 1990-1993-cü illərlə müqayisədə az olmasına baxmayaraq, bu illərdə ərzaq təhlükəsizliyi üçün daha vacib olan məhsulların, xüsusilə buğdanın istehsalının sabitləşməsi çox mühüm idi.

Elə bu dövrlərdə ölkənin kənd təsərrüfatı qarşısında daha aydın bir məqsəd qoyuldu. Bu, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ulu

öndər Heydər Əliyevin 2 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” qəbul olundu. Proqramda əsas məqsəd ölkədə aparılan iqtisadi islahatların daha da dərinləşməsinə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını və əhəlinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılmasını həyata keçirmək idi.

Azərbaycan Respublikasındakənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyəti ilə güclü tərəflər, zəif tərəflər, imkanlar və təhlükələr qiymətləndirilərək, təhlil edilərək sistemləşdirilib.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun güclü tərəfləri həm də bu sektorun potensial rəqabət üstünlüyü kimi də qəbul edilə bilər. Strateji Yol Xəritəsində güclü tərəflər kimi aşağıdakıları göstərilir:

- mövcud təbii resursların (torpaq, su, iqlim ehtiyatlarının) ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından əlverişli olması;
- özəl mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq ənənələrinin və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan aqrar siyasətin formalaşması;
- müasir texnologiyalara əsaslanan yeni emal sənayesi müəssisələri şəbəkəsinin formalaşması;
- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə istehsalın artım dinamikasının dünya üzrə orta göstəricilərdən yüksək olması;
- dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra mühüm ərzaq məhsulları ilə ölkənin özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəlməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixracın həcmində yüksək artım dinamikasının mövcudluğu;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların müvafiq istehsal vasitələri ilə təminatına güclü dövlət dəstəyinin verilməsi və hazırda istehsal vasitələri ilə təminatın mövcud tələbata uyğun səviyyədə ödənilməsi;
- həm bitkiçilikdə, həm də heyvandarlıqda istehsalın intensiv üsullarla artırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması;
- fəaliyyəti mütərəqqi təsərrüfatçılıq metodlarına əsaslanan aqrobiznes müəssisələrinin yaradılması və bu istiqamətdə təcrübənin tədricən genişləndirilməsi;
- beynəlxalq bazarlara yaxın olması (Azərbaycan Rusiya bazarı kimi geniş bir bazara yaxın yerləşir və Avropa və Yaxın Şərq bazarlarına da çıxış imkanları böyükdür);
- nisbətən yaxşı inkişaf etmiş kənd infrastrukturunun mövcudluğu.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun zəif tərəfləri kimi Strateji Yol Xəritəsində qeyd edilən problemlər kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına mane olan əsas məsələlərdir. Strateji Yol Xəritəsində belə zəif tərəflər aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

- mütərəqqi təsərrüfatçılıq metodlarının tətbiqi təcrübəsinin geniş yayılmaması, əksər məhsullar üzrə istehsalın artımında ekstensiv amillərin rolunun böyük olması nəticəsində məhsuldarlıq göstəricilərinin aşağı olması;
- əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatında problemlərin olması;

- bazar infrastrukturunun, o cümlədən satış və anbar infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etməməsi;

- məhsulların həm istehsalı, həm emalı, həm də ticarəti mərhələlərində yaradılan əlavə dəyərin yüksəldilməsi üçün mövcud imkanlardan zəif istifadə olunması;

- kiçik torpaq sahibliyinə əsaslanan ailə-kəndli təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etməsi və bu təsərrüfatların bazaryönümlülüüyünün aşağı səviyyədə olması;

- aqrar siyasətdə təklifyönümlülüüyün (istehsal) tələbyönümlülükdən (bazar) daha üstün olması və ümumilikdə bu siyasətin “dəyər zənciri” yanaşması əsasında təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olması;

- fermer tərəfdaşlığının və kənd təsərrüfatında kooperasiyanın, o cümlədən aqrar-sənaye integrasiyasının zəif olması;

- emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin yerli xammal mənbələrinə əsaslanmasının kifayət qədər yüksək olmaması;

- istehsalçıların maliyyə resurslarına çıxışının və aqrar sığorta sisteminin zəif inkişaf etməsi;

- fermerlərin öz fəaliyyətini mütərəqqi üsullarla həyata keçirmələri üçün müvafiq sahələrdə bilik və bacarıqlarının aşağı olması;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan dayanıqlı istifadə şərtləri kifayət qədər nəzərə alınmadan aparılması;

- kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə informasiya və məsləhət xidmətləri sisteminin inkişaf etməməsi;

- kənd təsərrüfatı və ərzaq siyasətinin effektivliyinin daha da artırılması baxımından mövcud resurslarla bağlı təkmil in-

formasiya bazasının yaradılması işinin (elektron kənd təsərrüfatının, torpaqların elektron kadastr sisteminin və heyvanların identifikasiyası sisteminin qurulmasının) başa çatmaması;

- strateji əhəmiyyətli ərzaq məhsulu kimi buğda istehsalının rəqabətqabiliyyətliliyinin, xüsusilə mövcud təbii resursların məhdudluğu (taxılçılıq ölkələrindəki kimi geniş torpaq sahələrinin olmaması) səbəbindən aşağı səviyyədə olması;

- qida təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin beynəlxalq standartların tələblərinə tam uyğunlaşdırılmaması;

- kənd təsərrüfatı problemləri üzrə həyata keçirilən elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin praktika ilə əlaqələndirilməsinin zəif olması.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafının potensial imkanları kimi Strateji Yol Xəritəsində qeyd edilən məsələlər ölkənin nəinki kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strateji Yol Xəritəsində belə potensial imkanlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin inkişafının ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunması;

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasını kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin inkişafının ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunması;

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasını stimullaşdırmaq üçün müvafiq dövlət dəstəyinin olması;
- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarı üzrə bazar infrastrukturunun inkişafı və effektiv bazar tənzimlənməsi sisteminin formalaşdırılması tədbirlərinə başlanılması;
- sərfəli ixrac bazarlarına coğrafi yaxınlığın və bu bazarlarda əhəmiyyətli mövqenin olması;
- ixrac bazarlarına çıxışın artırılması üçün geniş əhatəli təşviq tədbirlərinin tətbiqinə başlanılması;
- əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə müqayisəli üstünlüklərin yüksək olması;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi imkanının olması;
- aşağı əməkhaqqı xərcləri və işçi qüvvəsinin kifayət qədər olması (bu amil məhsulun maya dəyərinin aşağı olmasına gətirib çıxarır);
- milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazarında rəqabətədavamlılığının daha da artması (məhsul istehsalı xarici valyuta ilə ifadədə daha ucuz başa gəlir və nəticədə qiymət üstünlüyü yaranır);
- çoxfunksiyalı kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək imkanı (kənd təsərrüfatı ilə məşğul əhəlinin kənd yerlərində iş tapmaq imkanlarının məhdud olduğunu nəzərə aldıqda, kənd turizminin inkişafı və enerji (bio, günəş, külək) istehsalının genişləndirilməsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların gəlirlərini artırır, bu da öz növbəsində fermerlərin maliyyə imkanlarını yaxşılaşdırır bilər).

Strateji Yol Xəritəsində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına, həmçinin ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı təminatına təsir göstərə bilən potensial təhlükələr kimi qeyd edilən problemlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

- mövcud təbii resurslar (torpaq və su ehtiyatları) ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından əlverişli olsa da, bu resursların dünya üzrə orta göstəricilərlə müqayisədə zəif olması;

- aqrar siyasətin ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan dayanıqlı əsaslarda istifadə olunması prinsipləri ilə kifayət qədər əlaqələndirilməməsi;

- ixrac bazarlarının coğrafi diversifikasiyasının məhdud olması;

- əkinə yararlı torpaqların səhralaşması-deqradasiyası (suvarmanın düzgün aparılmaması və qlobal iqlim dəyişikliyi torpaqların səhralaşmasına -deqradasiyasına gətirib çıxarır);

- digər ölkələrin subsidiyalaşdırdığı və dempinq etdiyi məhsulların ölkəyə gətirilməsi (bu da öz növbəsində daxili bazarda haqsız rəqabət yaradır);

- potensial ÜTT üzvlüyündən sonra kənd təsərrüfatı sektoruna verilən daxili yardımların azalması (sarı zənbil).

Bu zənbil çərçivəsində həyata keçirilən subsidiyalar Kənd Təsərrüfatı ilə bağlı DTT (Double taxation treaty, ikiqat vergitutma müqaviləsi) razılaşmasının 6-cı maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddəyə əsasən bu zaman aqrar sektora subsidiyalar həyata keçirilir, ancaq bununla belə, burada məhdudiyyətlər tətbiq edilir. Buraya daxili istehsal subsidiyaları aiddir.

IV FƏSİL:
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İNVESTİSİYA
QOYULUŞLARI VƏ TİKİNTİ
İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI

4.1. ŞƏHƏR TİKİNTİSİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ SOSIAL - İQTİSADI STRUKTUR MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİ

Hal-hazırda iri şəhərin sosial-iqtisadi strukturunda münasibətlərin tənzimlənməsi elmi əsaslandırılmış tədqiqatın aparılmasına əsasən əmələ gələ bilər və aşağıda göstərilənlərin həyata keçirilməsini məqsədyönlü hesab edər:

- sosial-iqtisadi struktur kimi məqsədyönlü tənzimlənmə və onların iştirakçılarının maraqlarının razılaşdırılması yolu ilə reallaşdırılmasını;
- konstruktiv həllərin icrası və vəziyyətin öyrənilməsini;
- dəyişikliklərin spesifikasiyasını nəzərə alan subyekt və obyekt münasibətlərinin inkişafını.

1. Şəhər tikintisinin xarakterik xüsusiyyətləri və strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsi

Bakı şəhərində həmin xüsusiyyətlər əmələ gəlir və bazar infrastrukturunun yeni komponentlərini müəyyən edir (birjalara, investisiya fondlarını, idarə etmənin müvafiq orqanlarını, komitələri və əmək fondlarını və s.).

Şəhərdə strukturların qarşılıqlı əlaqəsi aşağıda göstərilir:

- sahələrarası strukturlar – istehsal və qeyri–istehsal sferasının bütün sahələrinin infrastruktur obyektləri və təşkilatları;
- funksiyaların strukturları – həyat fəaliyyəti, həyat təminatı, idarəetmə və s.
- sosial–ekoloji–təsərrüfat sisteminin strukturları – iri şəhərin qovşaqlarında təhlükəli vəziyyət yaranır;

- şəhərin ərazi təşkilatlarının strukturları – inzibati və bələdiyyə orqanları, ictimai ərazi özünü idarəetmə komponentləri və s.

Şəhər böyüdükcə, onun əhalisinin sayı, ərazisi, sənaye müəssisələrinin sayı, yaşayış evlərinin tikintisinin həcmi, su, istilik, elektrik enerjisi və sairə artır ona görə də şəhər təsərrüfatının müəssisələri və idarələrinin yerinə yetirdiyi funksiyalar genişlənilir və müxtəlif olurlar.

Şəhər təsərrüfatının ən mühüm sahəsi mənzil–kommunal təsərrüfatıdır və spesifik xüsusiyyətlərə malikdir:

- onun istehsal etdiyi məhsulun əhaliyə xidmət edilməsinə;

- məhsulun istehsalı və istehlakının bir-birindən az fərqli olmasına;

- tikinti müəssisələrin əksəriyyətinin eyni məhsul istehsal etməsinə;

- şəhərin böyüklüyündən və əhalinin sayından asılı təsərrüfatın istehsal və istismar fəaliyyətinin formalaşmasına.

Şəhərin əhalisinin və müəssisələrinin tələbatını təmin edən mənzil-kommunal təsərrüfatı aşağıdakı sahələrə bölünür:

- mənzil təsərrüfatına – onun tərkibinə istismar təşkilatları binaların əsaslı və cari təmiri üzrə təşkilatlara;

- sanitariya – texniki və sanitariya – gigiyenik müəssisələrinə – su kəməri, kanalizasiya, hamamlar və s.;

- energetika müəssisələrinə – elektrik stansiyaları və şəhər elektrik şəbəkələri, qaz təsərrüfatı, rayon və məhəllə istilik qazanxanaları;

- xarici şəhər abadlaşdırılmasına – küçələrin sanitariya təmizlənməsi və işıqlandırılması və s.

Sadələdiciyimizdən əlavə mənzil – kommunal təsərrüfa-

tına torpaq sahəsinin səmərəli istifadəsi və bölüşdürülməsi, uçot məsələləri aiddir.

Deməli, iri şəhərin strukturlarının çoxtəbəqələri əmələ gəlir və onların elementləri qarşılıqlı təsirdə olurlar. Beləliklə, şəhərin ümumi sosial – iqtisadi strukturunun funksional – sahələri və blokları formalaşırlar (məsələn, investisiya – tikinti kompleksi).

İnvestisiya – tikinti kompleksi, təsərrüfat fəaliyyətinin sferası kimi baxılır, əsas istehsal və qeyri – istehsal fondların geniş təkrar istehsalı ilə bağlıdır. Ona investisiyalar kapital qoyuluşu formasında daxildirlər: yenidən qurulması, modernləşdirilməsi, bərpa edilməsi və yenilərinin yaradılması.

İnvestisiya – tikinti kompleksi tikinti və təmir – tikinti şirkətlərini, tikinti materialları, konstruksiyaları, binaların və qurğuların avadanlıqlaşdırılmasını, tikinti və yol texnikasını (texnoloji nəqliyyat) və tikinti prosesi ilə bağlı digər müəssisələrin istehsalçıları və tədarükçülərini əhatə edir. Kompleksin ən mühüm tərkibi – memarlıq, layihə, axtarış təşkilatları, habelə axırıncı illərdə inkişaf edən mühəndis – məsləhət şirkətləridir, əsas funksiyaları layihələrin idarə edilməsidir.

Bakıda tikintinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri (xüsusilə mənzilin) ondan ibarətdir ki, tikinti sferasına, kompleksinə daxil olan investorlarla yanaşı şəhərin sakinləri yaşayış evlərinin (mənzillərin) tikintisi prosesində payçılar kimi iştirak edirlər və evləri (mənzilləri) aldıqdan sonra onların sahibkarlarına çevrilirlər.

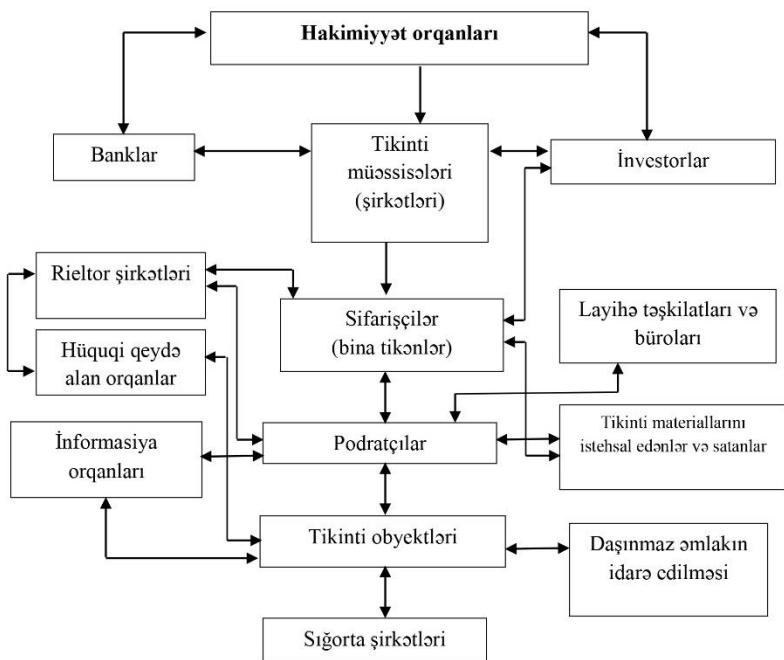
Həmin sferaya həmçinin rieltor şirkətləri, banklar və sığorta şirkətləri daxildirlər.

Bakıda investisiya – tikinti prosesinin mühüm iştirakçıları dövlət hakimiyyəti orqanlarıdır, xüsusilə şəhərin müdiriyyəti və yerli orqanları. İnvestisiya – tikinti kompleksinin iştirakçı-

ları olan Bakıkanalizasiya, Bakıqaz, Bakıelektrik şəbəkəsi və s. təbii inhisarçılardır. Həmin təşkilatlar istismara verilən binaların və qurğuların qəbulunda iştirak edirlər.

İnvestisiya – tikinti sferasının inkişafında xüsusi şirkətlərin böyük əhəmiyyəti vardır (“AKKORD” şirkətlər qrupu, “ANT” şirkətlər qrupu, “Caspian Service”, “AzINKO” holding və s.).

Bakıda investisiya-tikinti kompleksinin əsas iştirakçılarının qarşılıqlı təsir sxemi şəkil 1-də göstərilir. Bu sxem bütün iştirakçıları əhatə etmir və ona görə də şərtidir. İnvestisiya – tikinti fəaliyyəti torpaq sahələrinin sahibləri və şəhərin daşınmaz əmlak obyektlərinin idarə edilməsinin əksəriyyəti ilə bağlıdır.

Şəkil 1. Bakı şəhəri tikintisində iştirak edənlərin qarşılıqlı təsir sxemi.

Sxemin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iştirakçıların müxtəlif funksiyaları əvəz olunurlar. Məsələn, investor – sifarişçi (bina tikən) rolunda çıxış edə bilər, eyni vaxtda da baş podratçı mənzil binasının istismar edilməsini öz üzərinə götürür. İxtisaslaşdırılmış şirkətlər investorlarla (sifarişçilərlə) birbaşa müqavilə bağlaya bilərlər. Tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələri öz məhsullarının tədarükçüləri ola bilərlər. Bundan əlavə maddi – texniki resursların komplektləşdirilməsi və ya tədarükü ilə məşğul olan şirkətlər də fəaliyyət göstərirlər.

Bakı şəhərinin icra hakimiyyəti (müdiriyyəti) – investisiya-tikinti müqavilələrini bağlayır, şəhərsalma binaları və qurğuları, su, - istilik, - enerji-, qaztəminatı ilə bağlı işlərə icazə verir və texniki şərtləri razılaşdırır və s.

Investorlar – hüquqi və fiziki şəxslərə, kommersiya, sosial, humanitar və digər məqsədlər üçün investisiya formasında (kapital qoyuluşu) xüsusi, borc və ya cəlb edilən əmlak, maliyyə, intellektual və digər vəsaitlərin qoyulmasını həyata keçirənlərdir. Investorlar mülkiyyətin formalarından, investisiyaların mənbələrindən, investisiyalasdırmanın məqsəd və üsullarından asılı olaraq, müxtəlif ola bilərlər. Bundan əlavə, bazarda tikinti materialları, konstruksiyaları və avadanlıqları istehsalçıları və tədarükçüləri, nəqliyyat, tikintinin mexanikləşdirilməsi vasitələri, xidmətlər göstərən şirkətlər, memarlıq – layihə təşkilatları və digər iştirakçılar fəaliyyət göstərirlər. Təbiidir ki, onlar həmçinin öz məhsulları və xidmətlərinin istehsalçıları ilə müqavilə münasibətləri ilə bağlıdırlar.

Daşınmaz əmlakın ilk və təkrar bazarında rieltor şirkətləri fəaliyyət göstərirlər və satıcılar (investorlar, digər sahibkarlar) mənzillərin satışını müqaviləyə əsasən reallaşdırırlar:

Elmi tədqiqatın mövcud metodologiyasına əsaslanaraq, müəllif hesab edir ki, Bakının həyat fəaliyyətində tikintinin yerinin qiymətləndirilməsinin ümumi məsələləri üçün aşağıdakıları həll etmək lazımdır:

- aparılan elmi tədqiqata qədər şəhərdə tikintinin vəziyyətinin qiymətləndirməsini;
- şəhərin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsinə tikintinin təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirməsini;
- şəhər tikintisinin inkişafının idarə edilməsi metodologiyasının öyrənilməsi və onun tətbiqi edilməsi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;

Bakı şəhərində tikintinin inkişafının əsas problemlərinə aiddir:

1. Büdcədən kənar investisiyaların cəb edilməsi hesabına yaşayış evlərinin və digər sosial infrastruktur obyektlərin tikintisinin inkişafı.

2. Şəhərin sosial proqramlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.

3. Banklar tərəfindən verilən kreditlərin və xüsusi kapitalın həcmnin artırılması hesabına şəhərdə tikintinin inşasının sürətləndirilməsi.

4. Şəhərin investisiya imkanlarının artırılmasına uyğun ərazinin mənimsənilməsinin təmin edilməsi.

5. Podratçı şirkətlər arasında müsabiqələrin keçirilməsi hesabına tikintinin dəyərinin minimuma salınmasının təmin edilməsi.

6. Diversifikasiyanın inkişafı və resursların təminatının yaxşılaşdırılması.

7. Rəqabət qabiliyyətli materialların tətbiqi hesabına tikintinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

8. Şəhər tikintisinin inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi (şəkil 2).

Bakının köhnə və yeni ərazisinin mənimsənilməsinin tikintinin inkişafına təsirini belə ümumiləşdirmək olar:

1. 2030-cu ilə qədər şəhərin Yeni Baş planına uyğun onun dörd zonasının birinci növbəli şəhərsalma sənədlərinin hazırlanması.

2. Şəhər torpağından istifadə və tikinti qaydalarının təkmilləşdirilməsi.

3. Şəhərsalma siyasətinin reallaşdırılmasının həyata keçirilməsi.

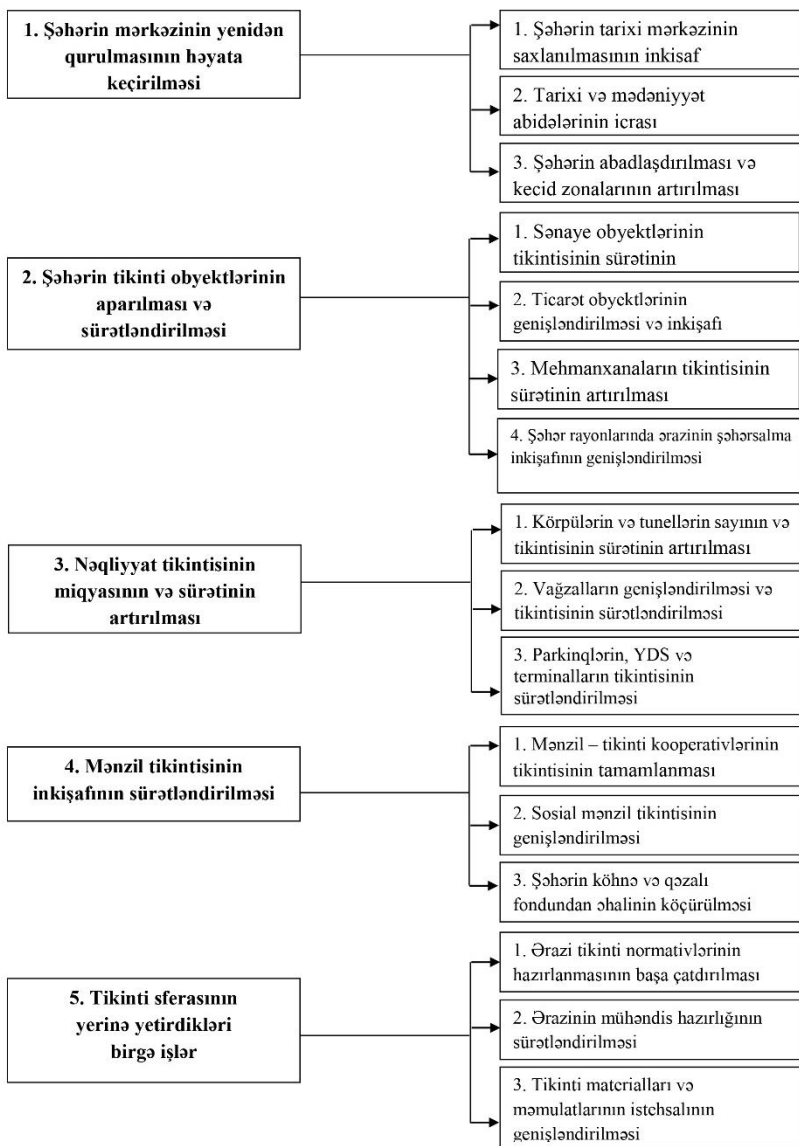
Bakının mənzil siyasətinin reallaşdırılmasının əsas istiqamətlərinə aiddir:

- torpaq sahələrinin səmərəli seçilməsinə əsasən sosial yaşayış evlərinin (mənzillərin) və fərdi mənzil tikintisinin inkişafı;

- gənclər üçün güzəştli borcların və köməkliyi əvəzsiz yardımların hesabına mənzillərin alınması;

- mənzil sertifikatlarının buraxılışı və satışına əsasən əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırması;

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

Şəkil 2. Bakıda tikintinin inkişafının əsas istiqamətləri.

Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının, qaçqınların və məcburi köçkünlərin ailələri üçün yeni evlərin tikintisinin miqyasının artırılması.

- uzunmüddətli ipoteka kreditləşdirilməsinin həcmnin artırılması hesabına əhalinin mənzilə olan tələbatının yaxşılaşdırılması;

- köhnə və qəzalılıq mənzil fondundan əhalinin köçürülməsinin başa çatdırılmasının təmin edilməsi.

Beləliklə, aparılan tədqiqat göstərdi ki, bəzi qüsurlara baxmayaraq şəhərdə tikinti sürətli və sabit tempdə inkişaf edir. Tikintidə bütün işlər dövlət və şəhər proqramlarının reallaşdırılması çərçivəsində icra olunurlar.

2. Şəhərin funksional – məkan inkişafının tənzimlənməsi

Tikinti sahəsinin inkişaf etdirilməsi yollarından biri tənzimləmədir. O şəhərin iqtisadi, sosial, ekoloji və s. məsələlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Burada təklif olunan konsepsiya iri şəhərin funksional–məkan inkişafını tənzimləyir, prioritetlərə və ərazi sisteminin ayrıca elementlərinin dəyişilməsinə ideoloji, siyasi, hüquqi və iqtisadi təsirlərin xüsusi təşkil edilmiş cəmi başa düşülür. Belə tənzimləmənin sistemliyi bir neçə qarşılıqlı əlaqəli tənzimləyicilərin (hüquqi, iqtisadi və digər) strukturuna təsirindən və həmin təsirin daxili münasibətlərə yönəldilməsindən ibarətdir.

Belə kontekstdə sistem tənzimləyicilərin tərkibi və təsnifatı eyni ölçülü ənənəvi sxemlərə uyğun gəlir. Real şəhər vəziyyətinin sistemli tənzimləyiciləri eyni vaxtda həm daxili qaydaya salınmış (şəhərin sosial – iqtisadi strukturunun hər bir elementinin daxilində sistemli qaydaya salınmış münasibətlər),

həm də predmet yönəldilməyə, (məsələn, sistemli vergi münasibətləri) və ümumi qaydaya salınmış (məsələn, normativ - hüquqi) kimi çıxış edirlər.

Sistemli tənzimləyicilərin siyahısı genişdir. Bu işdə irəli sürülmüş misallar kimi bazar iqtisadiyyatı üçün ancaq prioritetləri baxmaq kifayətdir: normativ - hüquqi və müqavilələri özünün keyfiyyət fərqi və funksional müxtəlif cinsli olması ilə məhz həmin tənzimləyicilər bu gün təkcə yerli şəhər strukturu səviyyəsində yox, həm də ərazi təşkilində (respublika, yerli) ən əhəmiyyətli hesab edirlər.

Əhəmiyyəti üzrə xüsusi rolu torpaq münasibətlərinin sistemli tənzimləyiciləri oynayırlar: - onlar inzibati-normativ, təşkilati - hüquqi, iqtisadi, büdcə-vergi və digər tədbirlərin cəmi təsəvvür edilir və bir tərəfdən, onun sosial-iqtisadi strukturunun maraqları ilə şəhərin inkişafının funksional-məkanın real iştirakçılarını birləşdirən, onların davranışının strategiyası və taktikasının seçilməsinin torpaq - bazar münasibətləri iştirakçılarını məqsədyönlü istiqamətləndirir, digər tərəfdən isə - şəhər mühitini əlavə pisləşdirmək qabiliyyəti olan, həmin iştirakçıların hərəkətlərinə mane olurlar.

Dünya praktikasında məhz torpaq – bazar tənzimləyiciləri şəhərlərin həyatı üçün həqiqətən sistemli ümumi və universal olurlar. Şəhərin tikintisi alma torpaq sahələrinin sistemli mexanizmlərinə kifayət olan sahə və əlverişli nəzarət vasitəsilə, torpağın alqı – satqısı, icarəsi və ipotekası və çoxlu digərləri funksional – məkan inkişafının bütün aspektlərinə fəal təsir edir (ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarından tikinti müddətinə qədər riayət edilməsi).

Şəhər tikintisi və torpaq münasibətləri çoxlu birbaşa və

əksinə asılılıqlara, yəni onlar bir-biri ilə təkcə kəmiyyətcə (məsələn, qiymətlər vasitəsilə) yox, həm də keyfiyyətlə bağlıdırlar. Şəhərsalmanın strategiyası və torpaq bazarının uzunmüddətli siyasəti konkret işləri formalaşdırır.

Bakı şəhərinə tətbiq edilməklə belə qarşılıqlı təsirlərin çoxlu sayında, bizim fikrimizcə, aşağıdakı konseptual - əhəmiyyətli mövqelər xüsusi diqqətə layiqdirlər:

1. Mənzil-kooperativ tikinti (MKT) obyektlərinin hər biri funksional – məkan inkişafının xüsusi aktı kimi torpaq sahəsinin dəyərini dəyişdirir və həmin dəyişilmə həm müsbət və həm də məmfi ola bilər. Tikintidə bazar və sosial yönəldilmə şəhərsalma siyasətinə uyğun həyata keçirilən tikintinin – həmişə torpaq sahəsinin qiymətini yüksəldir.

2. Tikilən sahənin qiymətinin qeyd edilən dəyişilməsi (yenidən qurulma, digər şəhərsalma funksional ərazisinin dəyişilməsi, məsələn, sənayedən selitebə, axırıncıdan işgüzarlığa və s.) həmişə əlaqəli ərazinin qiymətini dəyişdirir, çox halda böyük zonanın.

3. Mənzıl – kommunal təsərrüfatı obyektləri və digər obyektlərin ağıllı tikintisinin təşkili təkcə torpaq sahələrini tutmur, həm də onları abadlaşdırır - məsələn, tikintinin sıxlığının artırılması sayəsində. Torpağın azad edilməsi səmərəsi mənzil tikintisi tipinin dəyişilməsində xüsusilə görsənir, məsələn, o Bakının mikrorayonlarında “beşmərtəbəli” binaların kütləvi yenidən qurulmasında, tarazlaşdırılmış müxtəlif “tikintilərə” keçməkdən özünü göstərə bilər.

4. Obyektlərin hər hansı bir tikintisi şəhər ərazisinin hissəsinin müvəqqəti götürülməsi (binanın tikildiyi dövründə) ilə bağlıdır. O müxtəlif formada bir şərtlə istehsal olunur –

bazar münasibətləri şəraitində torpaq bazarında kənarda qala bilməz, onun hər hansı bir istifadəsi icazə, satış və s. növündə tərtib edilməlidir.

5. Sözsüzdür ki, baxılan işlərin əlaqəsi şəhərin sosial – iqtisadi strukturunun bütün elementləri ilə bağlıdır. Həqiqətən, şəhər mühitinin dinamik dəyişilməsi şəraitində tikinti əhalinin böyük təbəqəsinin yerdəyişməsi (köçməsi) ilə əlaqəlidir; yenidənqurulma, mühəndis infrastrukturunun (su, kanalizasiya, istilik şəbəkəsi), yeni obyektlərin tikintisi; nəqliyyat axınları sxeminin dəyişilməsi; sosial – məişət xidməti sistemində dəyişikliklər və s. Şəhərin həyat fəaliyyətinin hər bir sferası torpaq sahələrinin tikintisində müxtəlif formada reaksiya verəcək, müsbət və mənfi səmərə alınacaq, yenə də birbaşa və ya dolayı yolla torpaq bazarı maraqlarına toxunacaqdır.

Konseptual müddəaların hər bir göstəriləni tənzimləyici fəaliyyətin konkret sistemini dəyişdirə bilər, şəhər təsərrüfatının funksional – məkan inkişafının və sosial-iqtisadi strukturunun qarşılıqlı münasibətlərin prinsipinə dəyişilməsi kimi. Ona görə də qeyd etmək lazımdır: torpaq tənziməyicilərinin köməkliyi ilə investisiya – tikinti fəaliyyətinin tənzimlənməsinin konkret sistemi onun regional spesifikasiyası ilə ifadə olunur, bu onunla əlaqədardır ki, torpaq bazarı regionaldır. Ona görə də göstərilən sistemin konkretliyinin təmin edilməsi hər şeydən əvvəl, həm onun ayrıca elementlərinin seçilməsində, həm də torpaq tənzimlənməsinin ziddiyyətli olmayan və bütün mexanizminin qurulmasında əmələ gəlir.

Bununla bağlı dünya təcrübəsinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Obyektlərin layihələndirilməsi və tikintisi üçün şəhər torpağının istifadəsinin tənzimlənməsinin xarici

siyasəti təkcə məqsədlərin düzgün qoyulmasından yox, həm də onlara nail olmağın səmərəli uyğunlaşma vasitələrinin seçilməsindən ibarətdir. Ümumi torpaq – şəhərsalma siyasəti vasitələri müvafiq alətlərin əsas qrupuna bölünürlər: planlaşdırmaya, vergi qoymaya; bazara (və ya torpağın alqı-satqı vasitələrinə); maliyyə köməkliyinə; inzibatiyyə (torpağın tənzimlənməsi probleminə münasibəti olana).

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf edən ölkələrin əksəriyyətində torpaq bazarı və şəhərsalma fəaliyyətinin torpaq tənzimləyicisi sosial-iqtisadi siyasətin elementinin mahiyyətidir. Torpaq bazarı və onun bütün komponentləri (torpaq mülkiyyəti hüququ daxil olmaqla) həmin siyasətin məzmunu və vəzifələri ilə birbaşa bağlı düzəldilir, məhdudlaşdırılır və yönəldilirlər.

Torpağın istifadəsinin bazar mexanizmlərinin (azad qiymətlər, mülkiyyətin dəyişilməsi hüququ və s.) mövcudluğu şəhərin inkişafının çoxlu müxtəlif variantları və modellərini reallaşdırmağa imkan verir. Yanaşmaların müxtəlifliyi norma kimi qəbul edilir.

4.2. MƏNZİL SFERASININ SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ VƏ İSLAHATLARIN REALLAŞDIRILMASININ ELMİ ƏSASLARI

Azərbaycanda mənzil sferasının inkişafı və kommunal xidmətlərin islahatlarının reallaşdırılması sosial-iqtisadi dəyişikliklərin prioritet istiqamətlərindən biridir. Mənzil tikintisi və mənzil təsərrüfatı mənzil sferasının qabaqcıl sahələri hesab edilir. Həmin sahələr mənzil fondunun həcmnin artırılmasına, saxlanılmasına köməklik edir və mənzil-kommunal xidmətlərini istehlakçılara çatdırır. Hazırda ölkədə mənzil sferasının inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə zəif təsir edir, çünki onun qarşısında qoyulan tələblər tam yerinə yetirilmir. Bununla bağlı ölkədə mənzil problemi ciddi bir sosial problem kimi qalır.

İqtisadi-hüquqi təminatın zəif olması səbəbindən mənzil tikintisinin inkişaf səviyyəsi aşağıdır, buda mənzil problemin həll olunmasını çətinləşdirir. Kommunal xidmətlərlə yanaşı mənzil təsərrüfatı dotasiya kimi qalır və onun saxlanması şəhər büdcəsinin hesabına olur. Göstərilən xidmətlərin aşağı səviyyədə olması, inhisarçılıq, səmərəsiz idarə olunma mənzil sferası islahatlarının aparılmasını tələb edir. Mənzil sferası islahatları birinci növbədə şəhərlərdə reallaşdırılmalıdır, oralarda ölkənin əhalisinin əksəriyyəti yaşayır, mənzil fondunun həcmi yüksəkdir, tikinti və mənzil şirkətlərinin əsas gücləri yerləşirlər.

Mənzil sferasında vəziyyətin qeyri-kafi olması köklü dəyişikliklərin və islahatların aparılması zəruriliyini müəyyən edir. Mənzil islahatının əsas məqsədi mənzil tikintisinin keyfiyyətini yüksəltmək, əhalinin mənzil şəraitini və mənzil fondunun istismarını yaxşılaşdırmaq, dotasiyaları məhdudlaş-

dırmaq, mənzil sisteminin saxlanmasına sərf olunan büdcə xərclərini azaltmaqdır. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün islahatın reallaşdırılması tədbirləri hazırlanmalı, normativ-hüquqi və iqtisadi – təşkilatı mexanizmləri əsaslandırılmalıdır.

Mənzil və kommunal sferası çoxsahəlidir və özündə şəhərlərin və yaşayış məntəqələrinin həyat təminatının sosial-iqtisadi məsələlərini cəmləşdirir. Həmin sahələrə əhalinin mənzil və kommunal xidmətlərinə tələbatını təmin edən müəssisələr və təşkilatlar daxildirlər.

Hal-hazırda mənzil –kommunal təsərrüfatı iqtisadiyyatın sahəsidir və özünə dörd sahəaltlarını birləşdirir:

- 1) mənzil təsərrüfatını (şəhər və şəxsi mənzil fondunu, təmir tikinti idarələrini, təmir-istismar idarələrini və.s);
- 2) resurs təminatını (istilik, elektrik, qaz, su təchizatını);
- 3) abadlaşdırmanı (yaşıllaşdırma, yol-körpü təsərrüfatı, sanitariya, təmizləyici və.s);
- 4) məişət xidmətini (hamam, çamaşırxana təsərrüfatı, mehmanxana təsərrüfatı və.s);

Mənzil-kommunal sferasının əsasını təşkil edən mənzil və kommunal təsərrüfatı bir-birindən fərqlənirlər. Mənzil təsərrüfatını bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsasən inkişaf etdirmək lazımdır, hazırda kommunal təsərrüfatında inhisarçılıq mövcuddur və kommunal xidmətlərin qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir (Taarif şurası). Belə tənzimləmənin məqsədi istehlakçılara göstərilən xidmətlərin əlverişli qiymətlərlə təmin edilməsidir.

“Mənzil təsərrüfatı” anlayışına yaşayış evlərinin və onun avadanlıqlarının təmiri, pilləkən qəfəsinin və həyətyanı ərazisinin təmizlənməsi və.s daxildir.

1990-cı illərdə mənzil-kommunal sferası ölkənin iqtisadiyyatı kimi tənəzzül dövründə idi, onun inkişafı xeyli vəsaitlər tələb edirdi. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyat nazirliyinin məlumatlarına əsasən mənzil-kommunal sferasına ayrılan dotasiyalar 1990-1995-ci illərdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 1,1- 1,18 %-i təşkil etdi, 1996-cı ildə 1,3%, 2000-ci ildə -0,9%, 2010-cu ildə -0,75%, 2015-ci ildə 0,72%, 2019-cu ildə -0,74%. Hazırda mənzil-kommunal sferasının saxlanması müxtəlif regionlarda yerli büdcələrin təxminən 25-30% xərclənir.

Mənzil-kommunal sferası ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rola malikdir. Ölkəmizdə 1991-ci ildən indiyə kimi mənzil sferası islahatlarının reallaşdırılması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əztəminatlı vətəndaşların və digər kateqoriyalı əhalinin mənzil hüquqi sahəsində sosial təminatın təmin edilməsi prinsiplərinə riayət etməklə tənzimləmənin plan-əmirlik metodlarından bazar mexanizmlərinə keçidini təmin etdi. Mənzil bazarı və mənzil mülkiyyəti mənzil sferası mülkiyyətlərinin ayrılmaz hissəsi oldu. Mülkiyyət formaları üzrə mənzil fondunun strukturu dəyişildi, mənzil islahatının sosial bazası kimi mənzillərin mülkiyyətçilərinin yeni təbəqəsi yarandı.

Bazar münasibətləri şəraitində səmərəli mənzil sferasının yaradılması aşağıda göstərilənlərin hesabına mənzil tikintisinin həcmnin artırılmasını tələb edir:

- mənzil bazarının maliyyə alətlərinin artmasını, o cümlədən pay iştirakçılarını;
- kirayə mənzilləri bazarının inkişafını, çünki əhalinin əksəriyyəti təkcə mənzillərin mülkiyyətçiləri olmurlar, həm də mülayim qiymətlərlə bazarda mənzilləri kirayə götürürlər;

- Sosial mizd qaydalarına uyğun mənzillərin təqdim edilməsini, yəni xüsusi köməkliyə ehtiyacı olan vətəndaşlara ünvanlı köməkliyin göstərilməsini;

- ərazinin tikintisinin kompleks həyata keçirilməsini, mühəndis infrastrukturunu (su, kanalizasiya, qaz, elektrik və.s) daxil olmaqla;

- mənzilləri alanlara mülkiyyət hüququnun verilməsinin təmin edilməsini.

Axırıncı illərdə mənzil-kommunal təsərrüfatının geniş həyata keçirilməsinə baxmayaraq, mənzil sferasında vəziyyətin yaxşılaşdırılması nəticəsində müsbət nəticələr əldə edilməyibdir.

Mənzil bazarı fəaliyyətinin əsaslarının qoyulmasına baxmayaraq, real mənzillərin tikintisi, əldə edilməsi ən çox yüksək gəlirli əhaliyə məxsusdur.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Bununla bağlı mənzil sferasında islahatların reallaşdırılması prosesində hüquqi münasibətlər üç yerə bölündü: dövlətə, bələdiyyəyə və əhaliyə.

Dövlət islahatların aparılması prosesində ümumi qanunvericilik bazasını və mənzil sferasının inkişafı məqsədilə iqtisadi şəraitin yaradılmasını öz üzərinə götürdü. Xeyli özəlləşdirilmiş mənzillərin miqdarının olmasına baxmayaraq bələdiyyələr mənzillərin iri mülkiyyətləri kimi qalırlar və onlara zəruri kommunal xidmətlərini göstərirlər.

Təcrübə göstərir ki, mənzil-kommunal islahatlarını geniş həyata keçirmək üçün əhali mənzil fondunun idarə olunmasında iştirak etməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində mənzil sferasına yönəldilən dövlət və bələdiyyə dotasiyaları azaldılır. Mənzil xərcləri ailənin tutduğu mənzil sahəsindən asılı olaraq ödənilir.

Hər bir ölkədə sosial sferanın təkmilləşdirilməsi tez və gec böhran vəziyyətinin əmələ gəlməsinə səbəb olur və qloballaşma şəraitində çox ölkələri əhatə edir. Ona görə də mənfi tendensiyləri aradan götürmək üçün köklü dəyişikliklərin aparılması tələb olunur və sosial-iqtisadi inkişafın yeni səviyyəsinə çıxış təmin edilir. Belə qarşılıqlı əlaqəli tədbirlərin birləşməsi “islahat” terminini formalaşdırır. Həmin terminin dəqiq təyin edilməsinə ehtiyac vardır.

İslahat – sosial-iqtisadi sferada mühüm dəyişikliklərdir, cəmiyyətin fəaliyyətinin mülkiyyət münasibətlərinə, təsərrüfat mexanizminə, idarəetmə sisteminə, əmlak hüququna və digər vacib aspektlərə toxunur. Bazar münasibətlərinə keçidlə bağlı mənzil-kommunal təsərrüfatı islahatı çoxdan yetişmişdir. İslahatın əsas mənası ondan ibarətdir ki, mənzil-kommunal təsərrüfatında rəqabət mühitini yaratmaq, dövlət inhisarçılığını ləğv etmək və kiçik müəssisələri cəlb etməkdir. Həmin tədbirlərin çox hissəsi reallaşdırılıb, amma səmərəsizdir. Bəzi halda islahatların keçirilməsi nəticəsində qiymətlər qaldırılır, buda cəmiyyətdə gərginliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur. İslahatların həyata keçirilməsi zəruridir, amma elə etmək lazımdır ki, onlar narazılığa səbəb olmasınlar.

Mənzil sferasının mühüm əhəmiyyətinə baxmayaraq, qanunvericilikdə həmin anlayış müəyyən edilməyibdir. Ona görə də mənzil sferası anlayışının dəqiq verilməsinə ehtiyac vardır. Mənzil sferası yaşayış evləri, qurğuları, mühəndis və sosial infrastruktur elementlərin tikintisi və yenidən qurulması,

mənzil fondunun idarə edilməsi, onun saxlanması və təmiri, habelə vətəndaşların mənzil tələbatının təmin edilməsi təsəvvür edilir.

Mənzil tikintisi yeni mənzillərə və tikilmiş yaşayış evlərinə olan tələbi təmin edir. Yeni mənzillərə tələbatı müxtəlif yollarla təmin etmək olar. Mənzil bazarında hazır həyatyanı evi, mənzili almaq və yaşadığın mənzili özəlləşdirmək vasitəsilə əldə etmək. Bununla bağlı bağışlamaq və vərəsəlik müqaviləsi bağlamaqla mənzilə tələbatı təmin etmək və mülkiyyət hüququnu əldə etmək olar. Mənzil- tikinti kooperativlərində payçı olmaq və mənzil tikintisinə öz vəsaitlərini qoymaq yolu ilə də mənzili almaq olar.

Mənzil tələbatını təmin etmək məqsədilə bazar qiymətlərinə uyğun fiziki və hüquqi şəxslərdən mənzili icarə etmək, sosial müqavilə bağlamaqla mənzili kirayə götürmək, vətəndaşların bəzi kateqoriyaları üçün mənzillərin alınmasını təşkil etmək olur. Belə müqaviləyə əsasən mənzil sahələri az təminatlı və mənzil sahəsinə ehtiyacı olan vətəndaşlara verilir.

Vətəndaşların mənzil tələbatı mənzilə tələbi formalaşdırır. Mənzil əmtəə kimi aşağıdakı xassələrə malikdir və onlara aiddirlər:

- yerinə, ölçüsünə, tikinti müddətinə, bəzəyinə, daxili planlaşdırılmasına və kommunal rahatlığına görə müxtəlif tərkibli olması;

- mənzillərin dəyərinin yüksək olması, birdəfəlik ödəməyin çətinliyi və bazarda çox vaxtda qalması;

- köçürmə xərclərinin yüksəkliyi, ətraf mühitin dəyişilməsi ilə əlaqədar psixoloji təsirə məruz qalması;

- hərəkətsizliyi, yəni yer ilə sıx bağlılığı, mənzilin bir yerdən digərinə köçürməsinin mümkün olmaması.

Əhalinin mənzilə tələbatının təmin edilməməsi mənzil sferasının inkişafını stimullaşdırmır. Məlumdur ki, insanın mənzil tələbatını təmin etmək üçün böyük xərclər lazımdır. Ona görə də az təminatlı ailələrin mənzilə tələbatını təmin etmək məqsədilə dövlət iştirak etməlidir.

Mənzil sferası mürəkkəb sistemdir, bura həm iqtisadi, həm də sosial münasibətlər daxildir. Mənzil sferası mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem olduğuna görə, ona aşağıda göstərilənlər aiddir:

- mənzil sferasının inkişafına və fəaliyyətinə xarici mühitin təsir etməsi;

- dəyişilən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti;
- bütövlüyünün saxlanması və insan amilinin olması;
- parametrlərinin xarici və daxili mühit amilləri vasitəsilə dəyişilməsi;

- mənzilin mülkiyyət formalarının çoxmərhələli olması;
- mənzil sferasında qarşılıqlı əlaqələrin olması.

Əhalinin mənzil tələbatının artması mənzil sferasının inkişafı və əlverişli

şəraitin yaradılmasını tələb edir, ona görə də ölkədə mənzil siyasəti onu nəzərə

almalıdır. Mənzil sferasının inkişafı sosial yönümlü olmalıdır.

Mənzil sferasının sosial yönümlü inkişafı mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün vətəndaşlara dövlət tərəfindən mənzillərin pulsuz və ya sosial yardıma əsasən təqdim edilməsini göstərir.

İqtisadi mövqedən biznesin inkişafı məqsədilə mənzil sferası zəruri potensiala malikdir. Mənzil sferasında iqtisadi münasibətlərin subyektlərinə aiddir:

- dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə özünü idarəetmə orqanları;
- fiziki və hüquqi şəxslər.

Mənzil sferasında dövlətin, əhəlinin və biznesin maraqları və çox hallarda bir-birinə zid olurlar. Bu məqsədlə dövlətin mənzil sferasında apardığı siyasət sosial partnyorlu olmalıdır. Partnyorluğun əsasını tərəflərin resurslarının birləşməsi və mənzil probleminin real həll edilməsi axtarışına cəhd göstərilməsi təşkil edir.

Ölkəmizdə mənzil tikintisi bazar iqtisadiyyatına qədər iqtisadiyyatın xərclənmiş sektoru sayılırdı və dövlət vəsaitləri hesabına həyata keçirilirdi. Mənzillər əhaliyə pulsuz verilir, mənzil tikintisinə və mənzil-kommunal təsərrüfatına sərf edilən xərclər mənfəət gətirmirdi.

1991-ci ildə qiymətlərin liberallaşdırılması nəticədə mənzillərin qiymətləri gözləniləndən çox artdı. Mənzillərin pulsuz özəlləşdirilməsi iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmədi. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə mənzil sferası iqtisadiyyatda stimullaşdırıcı rol oynamasına baxmayaraq, bizim ölkəmizdə yaşayış evlərinin tikintisi dövlət büdcəsinə əsasən yerinə yetirildiyinə görə iqtisadi dəyişikliklər prosesindən kənarda qalmışdır.

Mənzil tikintisi ölkəmizdə iqtisadi islahatın əsas prioritetlərindəndir və onlar aşağıdakı amillər təsir edir:

- əhəlinin qənaət etdiyi pulların daxili yığıma istifadə edilməsi və ölkənin maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi;

- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi üçün istifadə olunan vəsaitlərin real verimi;

- məşğulluq səviyyəsinin azaldılmasına mənzil tikintisinin təsir etməsi.

İslahatların reallaşdırılması məqsədilə mənzil tikintisinin seçilməsi mexanizmi təkmilləşdirilməlidir. Bununla bağlı tikintinin inkişafının əsas istiqamətləri elə qurulmalıdır ki, onlar islahatların aparılmasına köməklik etsinlər.

Mənzil probleminin həll edilməsi və onunla bağlı mənzil sferasının inkişafı ölkənin tarixi inkişaf mərhələlərində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

1956-1965-ci illərdə mənzil probleminin həll edilməsinin proqram üzrə ilk təcrübəsi əldə olunmuşdur. Həmin proqramın yerinə yetirilməsi nəticəsində mənzil tikintisinin həcmi artmış və ildə orta hesabla 1561 min kv.metr təşkil etmişdir. Beləliklə, köhnə, qəzalılıq əlverişsiz mənzillərdən, yataqxanalardan köçürülmə hesabına, minlərlə vətəndaşların mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması təmin olunmuşdur.

1990-1993-cü illərdə mənzil proqramının reallaşdırılmasının ikinci mərhələsi həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda həmin proqramın reallaşdırılması dövründə mənzil tikintisinin həcmi artırılması maksimuma çatdırılmışdır, təkcə 1990-cı ildə 2848 kv.metr 1991-ci ildə -2604 min kv.metr, 1992-ci ildə -2224min kv.metr , 1993-cü ildə -1370 min kv.metr mənzil sahəsi istifadəyə verilmişdir. Həmin illərdə tikintinin həcmi artırılması onunla izah olunur ki, əvvəlki illərdə tikilmiş evlər qeydə alınmışdır.

Mənzil siyasətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı 1994-cü ildən həmin proqramın reallaşdırılması tədricən dayandırıldı. Onlar

mənzil tikintisində dövlətin iştirak etməsi payının azaldılmasına və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə əsaslanırdı. 1994-cü il əslində proqramın başlanmasının üçüncü mərhələsi oldu.

1994-2001-ci illərdə mənzil sferasında baş verən böhran vəziyyəti və bu sahədə ümumi struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə bağlı mənzil sisteminin qiymətləndirilməməsi aşağıda göstərilir:

- mənzil tikintisinin həcmnin yerinə yetirilməsinin çox aşağı düşməsi;
- mənzillərin hər kv.metrinin qiymətinin yüksəlməsi;
- əhəlinin ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi və mənzillərin əldə edilməsinin çətinləşməsi.

Ancaq islahatların reallaşdırılması gedişində mənzil bazarı tədriclə formalaşdı və mənzil sferası yeni bazar prinsiplərinə keçdi. Müsbət nəticələr əmələ gəldi və aşağıda göstərilənlər dəyişildi:

- maliyyələşdirmə mənbələrinə görə mənzil tikintisinin strukturu;
- mülkiyyət formaları üzrə mənzil fondunun strukturu.

Ölkəmizdə xarici investorların hesabına 2002-ci ildən başlayaraq mənzil tikintisinə yönəldilən investisiyaların həcmi artırıldı və yaşayış evlərinin memarlıq-planlaşdırılma həlləri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdı, bəzək işlərinin və avadanlıqların keyfiyyəti yüksəldi.

1995-ci ildən bazar iqtisadiyyatına keçid və dövlətsizləşdirmə başlandı. Azad sahibkarlıq prinsiplərinə əsasən yeni iqtisadi sistemin, yəni bazar iqtisadiyyatının qurulması

başlandı. İndiyə kimi islahatların keçirilməsi davam etdirilir və həmin islahatların istiqamətlərinə daxildir:

- ölkənin iqtisadiyyatının, o cümlədən maliyyəsinin stabilləşdirilməsi;

- əmək, maliyyə, torpaq, mənzil və s. bazarların formalaşması;

- dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatının normativ-hüquqi əsaslarının yaradılması.

Əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatı yaratmaq üçün dövlət sosial-iqtisadi sistemin istiqamətlərini müəyyən etdi. Onlara aiddirlər:

- xüsusi mülkiyyət, əhalinin təbəqələrini müəyyən etmək məqsədilə güzəştlər;

- əhaliyə ünvanlı köməklik və iqtisadiyyatda rəqabətin inkişafı, icra və məhkəmə hakimiyyətinin bölünməsi, yəni demokratik dövlət.

Ölkənin strateji yönəlməsinin demokratiya üzrə bölünməsinə daxildir.

- bazarın iştirakçılarının hüquqları, hakimiyyətin və mülkiyyətin bölünməsi;

- iqtisadiyyatın rəqabət sektoruna dövlətin qarışmasının qarşısının alınması;

- inhisarçılığın tənzimlənməsi və maliyyələşmədə dövlətin rolunun yüksəldilməsi.

4.3. SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINDA İNVESTİSİYALARIN ROLU

Məlumdur ki, iqtisadi inkişafın təmin olunmasında ağırlıq mərkəzi investisiyaların üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə yaranan əlverişli siyasi, iqtisadi və hüquqi şərait iqtisadiyyatın dayanaqlı inkişafının mühüm göstəricisi olan investisiya qoyuluşlarının həcmnin xeyli artmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, 2019-cu ildə ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 17 milyard 184,3 milyon manat vəsait yönəldilmişdir. Həmin dövrdə neft-qaz sektoruna yatırılan investisiyalar azalsa da, qeyri-neft sektoruna yönəldilən vəsaitin həcmi 1,9 faiz artmışdır.

2019-cu əsas kapitalla investisiyaların ümumi daxiləki payı 23,2 faiz təşkil etmiş, 2020-ci ildə bu rəqəmin 25 faizə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Digər əsas faktor isə dövlət investisiyalarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması, həmçinin dövlət investisiyalarının resipientləri qarşısında səmərəlilik tələblərinin sərtləşdirilməsi və bu investisiyaların prioritet sektorların inkişafı ilə üzvi şəkildə uzlaşdırılmasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlər real sektora daha çox investisiya yatırılır. Ötən il ümumi sərmayənin 11393,4 milyon manatı məhsul istehsalı sahələrinin investisiyalaşdırılmasına sərf edilib, 4432,6 milyon manatı xidmət sahələrinin, 1358,3 milyon manatı isə yaşayış yerlərinin tikintisinə yatırılıb. Statistik rəqəmlərdən aydın olur ki, ötən il qoyulan sərmayənin 66,3 faizi real sektora yatırılıb.

Hesabat dövründə ümumi sərmayənin 48,3 faizi dövlət, 51,7 faizi qeyri-dövlət sektoru sərmayədarları tərəfindən

qoyulub. Həmin dövrdə sərmayə qoyuluşunda daxili mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilən vəsaitin dəyəri ümumi sərmayənin 69,8 faizini təşkil edib. Beləliklə, əsas kapitalla yönəldilən sərmayədə müəssisə və təşkilatların vəsaitləri 8942,6 milyon manat, bank kreditləri 2061,8 milyon manat, büdcə vəsaitləri 4857,2 milyon manat, büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri 207,6 milyon manat, əhəlinin şəxsi vəsaitləri 980,9 milyon manat və s. vəsaitlər isə 134,2 milyon manat olub. Həmçinin ötən il əsas kapitalla yönəldilən ümumi vəsaitin 50,2 %-i sənaye sektorunun inkişafı üçün qoyulub.

Dünyada baş verən məlum iqtisadi və siyasi səbəblərdən kapital qoyuluşunun azalmasına baxmayaraq, ölkəmizdə mövcud investisiya mühiti əcnəbilər üçün cəlbedici olaraq qalır. Bu üzdən hesabat dövründə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatların vəsaitləri hesabına əsas kapitalla yönəldilən vəsaitin 4344,7 milyon manatı və ya 83,7%-i Birləşmiş Krallıq, Lüksemburq, Türkiyə, İsveçrə, ABŞ, Yaponiya, Malaziya, Rusiya, İran, Norveç və Fransa sərmayədarlarına məxsus olub.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün konkret inkişaf proqramı və proqnozları işlənib hazırlanmalı və onun həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Belə proqramın əsasını respublikanın mikro-makro səviyyələrdə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və idarə edilməsi, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, innovasiyalardan geniş istifadə olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və s. təşkil edir. Qarşıya qoyulan bu vəzifələrlə əlaqədar olaraq, respublikanın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi bir şəraitdə, əsas problemlərdən biri investisiya qoyuluşlarından və əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini

yüksəldilməsidir. Belə ki, bu proqramın mütəmadi olaraq həyata keçirilməsi gələcəkdə ölkədə iqtisadi-sosial inkişafın sabitliyinin qorunması üçün əlverişli imkanlar yaradır.

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də münasib investisiya şəraitinin yaradılmasıdır. Məlumdur ki, dövlət perspektiv inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq, məqsədyönlü investisiya siyasəti apara bilər, eləcə də investisiyanın tərkib hissəsi kimi müəyyən stimullaşdırıcı və yaxud da məhdudlaşdırıcı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirə bilər. Bu yolla ölkəyə investisiya axını tənzimləmə və strateji cəhətdən perspektivli sahələrə yönəldilə bilər.

Respublika ərazisində göstərilən investisiya fəaliyyəti sayəsində əldə olunan vəsaitlərin ölkədən çıxarılmayıb başqa sahələrə yönəldilməsini stimullaşdırmaq üçün müəyyən şərtlər mövcuddur. Məsələn, əvvəllər kapitalın respublika xaricinə çıxarıldığı hallarda, çıxarılan vəsaitin dəyərinin 15 %-i miqdarında vergi ödənişi norması müəyyənləşdirilmişdi. Bunu xarici investorların əldə etdikləri mənfəətin başqa istehsal və qeyri – istehsal sahələrinə yönəldilməsinə iqtisadi məhdudlaşdırıcı – stimullaşdırıcı mexanizm kimi təsir göstərməsi hesab etmək olar. Bütün bunlar və digər bu kimi hüquqi investisiyaların geniş yerləşdirilməsini həvəsləndirmək məqsədinə xidmət edir. Xarici investorlar investisiya ayırmaq barədə qərar qəbul edərkən, təkcə iqtisadi amillərlə yox, həmçinin mövcud siyasi və sosial – psixoloji şəraitlə də maraqlanırlar. Ölkədə siyasi sabitliyin mövcud olması, ayrılacaq investisiyanın gələcək taleyi haqqında mülahizə yürütməyə, investisiya riski dərəcəsinin aşağı olduğuna inam yaradır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mühüm atributlarından biri də dövlətin sosial siyasətidir. Dövlətin sosial siyasəti isə əsasən əhalinin sosial müdafiəsi üzərində qurulur ki, onun da əsas istiqaməti əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək, dövlət təminatı vasitəsilə əhalinin həyat səviyyəsindəki gərginlik meyillərinin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə tam uyğun olaraq sosial infrastrukturun tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyası daha da genişləndirilməlidir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçid respublikamızda sosial infrastrukturun sahələrinin səmərəli inkişafına geniş imkanlar yaratmışdır. Deməli, respublikanın hər bir konkret regionunda əhalinin sosial müdafiəsi real vəziyyətdən asılı olaraq düzgün müəyyənəndirilməlidir. Belə ki, respublikada sosial infrastrukturun formalaşdırılması və inkişafı dövlətin apardığı sosial siyasətə tam uyğun olaraq tənzimlənməlidir. Göstərmək lazımdır ki, sosial infrastrukturun formalaşdırılması istiqamətində ən mühüm vəzifə hər bir regionda istehsal strukturunun bazar iqtisadiyyatı tələbləri əsasında təkmilləşdirilməsidir. Respublikada əhalinin məşğulluq səviyyəsi, sıxlığı, cinsi tərkibi, əhalinin həyat səviyyəsi, milli etnik xarakterli amillər sosial siyasətdə və infrastrukturun formalaşmasında nəzərə alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sosial infrastruktur sahələrinin yüksək inkişafını nəzərdə tutmaqla, eyni zamanda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinə daha çox üstünlük verilir. Bazar münasibətləri şəraitində sosial infrastruktur sahələrinin inkişafına, xüsusilə onun maliyyələşdirilməsi əsasən dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir.

Məlumdur ki, geniş investisiya axınının əsas məqsədi lazımı mənfəət əldə etməklə yanaşı, əhalinin sosial vəziyyətini getdikcə yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Məhz buna görə də respublikamızda investisiya qoyuluşlarının sosial yönümünü gücləndirmək lazımdır. Bu baxımdan xarici investorların fəaliyyəti nəticəsində strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrin xüsusilə, neft, qaz, kimya sənaye sahələrinin sürətli inkişafını təmin etməklə yanaşı, həm də müvafiq sosial infrastrukturun formalaşdırılmasını da təşkil etmək lazımdır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə respublikada, o cümlədən, onun regionlarında sosial infrastrukturun formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, keçmiş ittifaq dağıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının özünə məxsus sosial-iqtisadi problemləri meydana çıxmaqla, onun qəti həlli də mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid hər bir ərazidə sosial-infrastruktur sahələrinin səmərəli inkişafına geniş imkanlar yaratmalıdır. Belə ki, hər bir konkret regionda əhalinin sosial müdafiəsi real vəziyyətdən asılı olaraq düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Mövcud iqtisadi münasibətlərin pozulduğu, yeni münasibətlərin isə hələ tam formalaşmadığı müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsi dövlətin qarşısında duran ən aktual-strateji əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri hesab edilir. Buna görə də iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə tam uyğun olaraq, hər bir regionda sosial-infrastrukturun tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyası genişləndirilməlidir. Bu mürəkkəb və çoxcəhətli vəziyyəti tənzimləmək üçün makro və mikro səviyyələrdən asılı olaraq sosial infrastrukturun formalaşdırılması tamamilə yeni prinsiplərə əsaslanmalıdır. Ən

başlıca prinsiplərdən biri əhalinin milli xüsusiyyətini, təbii-iqlim şəraitini, sosial-iqtisadi inkişafın mövcud səviyyəsi hesab edilir. Məlumdur ki, makroiqtisadi tənzimləmə abstrakt, ümumi icmal xarakter daşımaqla, sosial infrastrukturun formalaşmasını müəyyən mənada tədris edir. Buna görə də müasir qarışıq iqtisadiyyat şəraitində ən mühüm problem bazar iqtisadiyyatı tələblərinə tam uyğun olaraq sosial infrastrukturun formalaşması və tənzimlənməsidir. Cəmiyyət miqyasında sosial-infrastrukturun tərkib hissəsi hesab edilən sahələrin, xüsusilə, təhsilin, səhiyyənin və digər ictimai əhəmiyyəti yüksək olan sosial sferaların inkişafı dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməli və tənzimlənməlidir. Bununla belə, indiki müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarına əsaslanan müəssisələrdə sosial infrastrukturun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində dövlət seyrici mövqe tutmamalı, onun da tənzimlənməsində bilavasitə iştirakçısı olmalıdır.

Beləliklə, iqtisadiyyatda baş verən köklü dəyişikliklərə tam uyğun olaraq hər bir sahə və regionlarda sosial inkişafın formalaşmasında və tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyası daha da gücləndirilməlidir. Deməli, ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, xüsusilə iqtisadiyyatın strateji sahələrinə nəzərdə tutulan xarici investisiyalardan əldə edilən gəlirlərdən sosial infrastrukturun kompleks inkişafını təmin etmək üçün də istifadə edilməlidir.

Beləliklə, investisiya iqtisadiyyatı inkişafını şərtləndirir. Cəmiyyətin real kapitalının artması (maşın, avadanlıq alınması, bina və mühəndis qurğuların modernləşdirilməsi və tikintisi) iqtisadiyyatın istehsal potensialını yüksəldir. İstehsala, yeni texnologiya investisiya qoyuluşu kəskin rəqabət mübarizəsində (istər daxili və

istərsə də xarici bazarda) yaşamağa yardım edir, öz məhsullarına qiymətin daha çevik tənzimlənməsinə imkan verir və s.

Makroiqtisadi miqyasda bu günkü rifah xeyli dərəcədə dünənki investisiyanın nəticəsidir və bu günkü investisiya öz növbəsində sabahkı əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin və daha yüksək rifahın əsasını qoyur. Biz həmişə bu günkü istehlak ilə sabahkı istehlak arasında “yol ayrıcında”yıq. Əgər biz istehsal edlənlərin çox hissəsini yığsaq investisiya etsək, sabah daha çox istehlak etməyə imkanımız olacaqdır. Əksinə, indiki resursların nə qədər çox hissəsini istehlaka istifadə etsək, sabah daha yüksək istehlak səviyyəsinə şansımız bir o qədər az olacaq.

Uzun müddətli perspektivdə istehsal güclərinin genişləndirilməsinə təsir edərək investisiya artıq mövcud olan güclərin istifadə edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İnvestisiya makro səviyyədə də çox əhəmiyyətli rol oynayır. Bu səviyyədə onlar hər şeydən əvvəl aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün zəruridir:

- istehsalın genişləndirilməsi və inkişafı;
- əsas fondların həddən artıq mənəvi və fiziki köhnəlməsinə imkan verməməyə;
- istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltməyə;
- konkret müəssisənin məhsulunun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsinə;
- təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə;
- qiymətli kağızların alınması və başqa müəssisələrin aktivlərinə vəsait qoyulmasına.

Son nəticədə investisiya gələcəkdə müəssisələrin normal fəaliyyət göstərməsi üçün, stabil maliyyə vəziyyəti və mənfəətin artırılması üçün zəruridir.

Ölkəyə cəlb olunan investisiyaların sosial-iqtisadi inkişafa yönəldilməsi iqtisadiyyatımızın kompleks inkişafını təmin edir. Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır.

Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- ölkənin təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsi;

- infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;

- sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsi;

- iqtisadiyyatın inkişafına investisiyaların cəlb olunması işinin davam etdirilməsi;

- əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılması;

- əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;

- yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması.

İnvestisiya qoyuluşları investorun gəlir əldə etməsi, cəmiyyət üzvlərinin rifah halının yaxşılaşdırılması, iqtisadi artımın təmin olunmasını şərtləndirir. İnvestisiya ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə yönəldiləndə səmərəli hesab edilir. Bu prosesdə dövlətin marağı daha böyükdür.

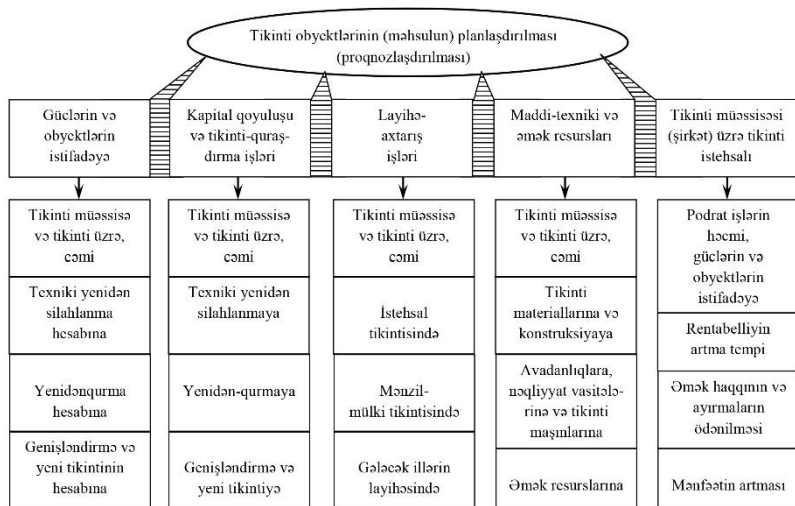
4.4. TİKİNTİ SFERASINDA İNVESTİSİYALARIN TEXNOLOJİ STRUKTURU VƏ OBYEKTŁƏRİN MODEL SİSTEMİ

Tikinti məhsulunun yaradılması layihə qabağı həllərin reallaşdırılmasının təşkili, investisiya və tikinti-quraşdırma işlərinin proqnozlaşdırılması, resurslarla təmin olunma, tikinti istehsalı prosesi, həmçinin tamamlanmış tikinti obyektlərinin istismara təhvil verilməsi və layihə güclərinin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Layihə qabağı həllərin həyata keçirilməsi istehsal müəssisələrinin yerləşməsi və inkişafını, tikinti obyektləri haqqında qərarların hazırlanması və qəbul edilməsini, eyni zamanda tikinti sferasından kənarda həyata keçirilən müəyyən məsələləri özündə birləşdirir. Həmçinin bu sfera çərçivəsindən kənarda mövcud qaydalar üzrə yeni layihə güclərinin istifadəyə verilməsinin mənimsənilməsi prosesinde baş verir. Qeyd edilənləri tikinti sferasına nisbətə xarici proseslər adlandırmaq qəbul edilmişdir.

Tikinti sferasında obyektlərin planlaşdırılması (proqnozlaşdırılması), layihələndirilməsi, resurslarla təmin edilməsi, tikinti istehsalının təşkili prosesləri reallaşdırılır. Planlaşdırma tikinti sferasında ilk və təyinedici proseslərdən biridir: tikinti sferasının inkişafının intensivliyinə yönəldilən fəaliyyətin bütün aspektləri və göstəricilərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsinin fasiləsiz mövcud prosesləri çoxməqsədli və müxtəlif səviyyəli olur.

Tikinti obyektləri və ya tikinti məhsulunun planlaşdırılması prosesinə bunlar daxil edilir: güclərin və obyektlərin istifadəyə verilməsi planının işlənməsi, maddi-texniki və əmək

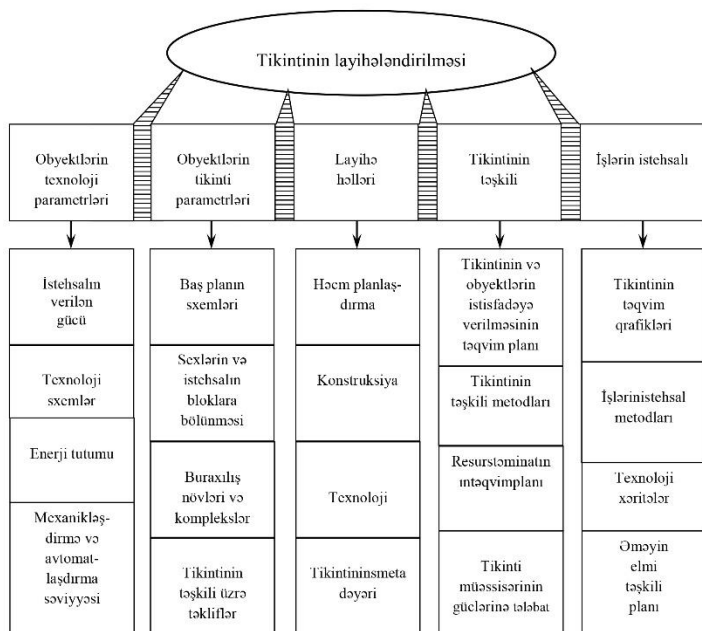
resursları, layihə-axtarış işlərinin həcmi, podrat işlərinin həcmi, güclərin və obyektlərin istifadəyə verilməsi planı, rentabelliyin artması tempi, innovasiyaların tətbiqi, bütün müəssisələr üçün məhsulun maya dəyəri və mənfəət (Şəkil 1.).

Şəkil 1. Tikinti obyektlərinin (məhsulun) planlaşdırılması (proqnozlaşdırılması) prosesinin texnoloji sxemi

Layihələndirmə prosesi obyekt üzrə layihə-axtarış işlərinin həcmi, habelə tikinti istehsalının təşkili layihələrinin işlənməsini daxil edir (Şəkil 2). Tikinti sferasında layihələndirmə prosesi sənaye istehsalının innovasiya siyasətinin (elmi-texniki siyasəti, mütərəqqi texnoloji sxemlərin tətbiqini) həyata keçirilməsi üzrə idarə və təşkil edənrolunu, səmərəli tikinti həllərini, baş planları, binaların və qurğuların həcm-planlaşdırma və konstruksiya həllərini, tikinti istehsalının texnologiyası və təşkilinin elmi metodlarını yerinə yetirir.

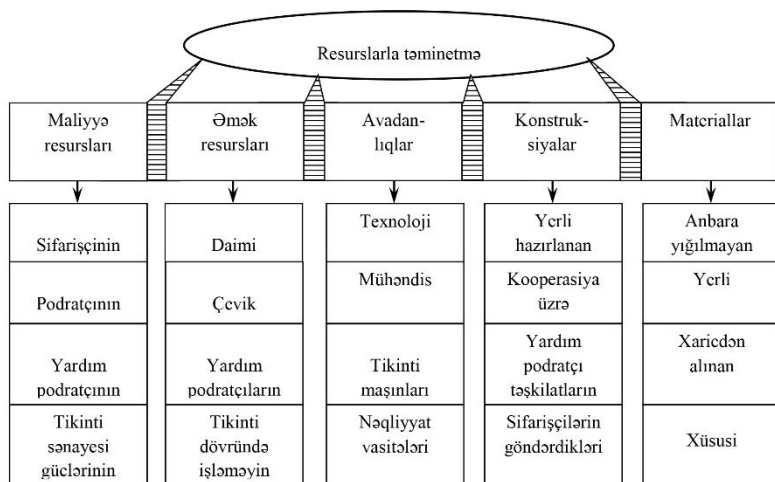
Binaların və qurğuların layihə həlləri tikinti sferasında innovasiya vasitələrini (elmi-texniki tərəqqini) cəmləşdirilmiş şəkildə modelləşdirir və əks etdirir. Məhz yeni layihə həlləri əməyin və tikinti istehsalının təşkilinin mütərəqqi metodlarının, mexanikləşdirilmiş yüksək məhsuldarlıqlı vasitələrin, səmərəli tikinti materialları və konstruksiyaların yaradılması və tətbiqinin təkanverici amilləridir. Onlarda binaların və qurğuların tikintisində tikinti istehsalı fəaliyyətinin tamamlayıcı, əsas göstəriciləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilir: tikintinin müddəti, material tutumu, əmək tutumu, yaradılan obyektlərin smeta dəyəri və istismarın enerji tutumu.

Şəkil 2. Tikinti obyektlərinin layihələndirilməsi prosesinin texnoloji sxemi

Planlaşdırılan tədbirlərin resursla təmin edilməsi problemi-nə ikinci yanaşma onun əksinə həll edilir. O, resursları daşıyan tərəfin kommersiya marağı dərəcəsində modelləşdirilən obyektin keyfiyyət asılılığını istifadə edir. İnvestisiya resurslarına tətbiq edilməklə həmin asılılığı aşağıdakı tezis formalaşdırma bilər: konkret layihənin (proqramın, planın) investisiya əlverişliliyi nə qədər yüksək olarsa, o qədər onun tam investisiya ilə təmin edilməsi ehtimalı yüksək olar. Belə şəraitdə müxtəlif investisiyaların bəzi aktivləşir, investisiya ehtiyatları axtarılır, əsasən isə investisiyanın zəruri həcmi formalaşar.

Tikinti sferasında obyektlərin resursla təmin edilməsi müxtəlif texnoloji proses təsəvvür edilir, həyata keçirilməsi sifarişlərin yerləşdirilməsi, idxal alınmaları, yerli istehsalın təşkili, kompleksləşdirmə, təmin edilmənin daimi və müvəqqəti mənbələrinin səfərbər edilməsi ilə bağlıdır. Ona maliyyə və əmək resursları ilə təmin edilmə, avadanlıqlar, konstruksiyalar və detallar, ümumi tikinti və xüsusi materiallar aiddir. Tikinti sferasında obyektlərin resurslarla təmin edilməsini planlaşdırma (proqnozlaşdırma) və layihələndirmə proseslərinə nisbətən idarə olunan və tikinti istehsal prosesinə nisbətən idarə edən növündə təsəvvür etmək olar (Şəkil 3.).

Şəkil 3. Tikinti obyektlərinin (məhsulun) resurs təminatı prosesinin texnoloji sxemi

Tikinti fəaliyyətinin resurslarla təmin edilməsi vahid prosesin tərkib hissəsi kimi təsəvvür edilir. Bununla əlaqədar olaraq ənənəvi elmi məktəblərdə mövcud olan və yüksək resurstutumuna malik olan, resursla təmin edilmənin idarə edilməsinə iki yanaşmanın olmasını qeyd etmək lazımdır.

Birinci yanaşmadan sosial-iqtisadi sistemin inkişafı miqyası və səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün növ resursların məhdudluğu şəraitində baza göndərilməsi kimi istifadə edirlər. Bu o deməkdir ki, müəyyən tədbirlərin reallaşdırılması üçün cəlb edilə bilən resursların həcmi kifayət qədər böyük olacaqdır. Onun kəmiyyəti tamamilə konkret qalacaq. Belə halda idarəçilik vəzifəsi mümkün resursların həcmnin və strukturunun proqnozlaşdırılmasına gətirib çıxaracaq və proqnozlaşdırılan məlumatlar planlaşdırılan tədbirlərin formalaşması üçün ilkin olacaqdır. Onda bu və ya digər məqsədin əldə edilməsinə

yönəldilən proqram layihə tam resursla təmin edilmiş xassəyə malik olacaq, yəni reallaşdırılmış xarakter daşıyacaqdır.

Əgər təqdim olunan iki yanaşmanı onların prinsipal əsaslandırılması nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirsək, onda onların hər birini əsaslandırılmış hesab etmək olar. Ancaq fəaliyyətin istiqaməti bu və ya digər halda müxtəlifdir. Ölkəmizin və xarici ölkələrin idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasında toplanmış zəngin təcrübə birincinin prioritetliyini göstərir və mümkün resursların həcmnin proqnozlaşdırılması zəruriliyinə söykənir. Belə halda tam qanuni ikinci yanaşma hesab edilərək zəruri resursların və əlavə ehtiyatların axtarışı istiqamətinə idarəetməni yönəldir. Bu halda praktiklər üçün tövsiyələr aşağıdakılar olacaqdır: ağıllı kompromisin axtarışı və yanaşmaların effektiv uyğunluğu. Hazırkı tədqiqatın məntiqi, birinci növbədə, bütün texnoloji tsikl ərzində investisiyalarla tikintinin təmin edilməsi qabiliyyətinin, investisiya mənbələrinin imkanlarının öyrənilməsinə yönəldilir.

Tikinti sferasında tikinti istehsalı prosesi tamamlayıcıdır. Onun həyata keçirilməsi nəticəsində plan və layihə həlləri materiallaşır və istehsala resursların bütün növləri cəlb edilir və hazır tikinti məhsulu reallaşdırılır.

Tikinti istehsalı sferasında mühəndis hazırlığının bütün növləri, tikinti proseslərinin resurslarla komplektləşdirilməsi, nəqliyyat əməliyyatları, obyektlərin yaradılması üzrə bütün tikinti və quraşdırma prsoesləri yerinə yetirilir, bura istismara tamamlanmış tikinti obyektlərinin təhvil verilməsinin texnoloji və kompleks yoxlanması da daxildir.

Tikinti istehsalına daima və təyin edici təsiri planlaşdırma, layihələndirmə və resursla təmin edilmə göstərir. Plan (proq-

noz) və layihə həllərinin keyfiyyəti, yaradılan tikinti məhsullarının cəmiyyətin tələbatına uyğunluğu əvvəlcədən müəyyən edilir. Tikinti istehsalı sferasında hazır tikinti məhsulun effektivliyi plan (normativ) müddət ilə müqayisədə tikintinin sürətləndirilməsi ilə bir neçə dəfə yüksələ və ya onların pozulması, layihə həllərinin təmin edilməməsi və ya tikinti-quraşdırma işlərinin pisləşməsi nəticəsində müəyyən dərəcədə aşağı düşə bilər.

Tikinti sferasında obyektlərin proseslərin tərkibi, sferanın təşkili və idarə edilməsi funksiyalarının yerinə yetirilməsi verilir. Ona görə də tikinti obyektlərinin təşkili elementlərin tərkibinin seçilməsi, onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları, verilən son məqsədin birgə əldə edilməsi vahid məqsəd kimi diferensiasiya olunmuş funksional hissələrin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsinin qurulması prosesi kimi təsəvvür edilir.

Tikinti sferasında obyektlərin idarə edilməsi qoyulan məqsədlərə nail olunmasına nəzarətin təmin edilməsi, sferanın müəyyən strukturunun saxlanması və tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətin cəmi təsəvvür edilir.

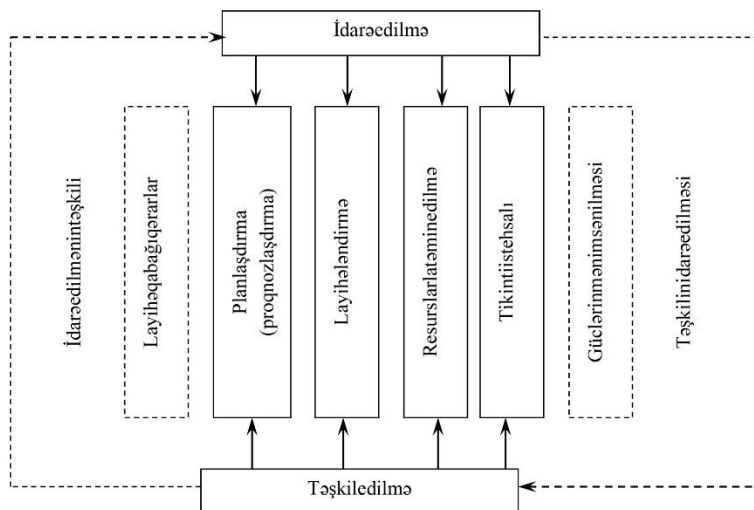
İdarəetmə və təşkilati proseslər daima fəaliyyət göstərənlərdir və həm cəmiyyət səviyyəsində, həm də proseslərin tərkibi səviyyəsində həyata keçirilir. Öz növbəsində də təşkilin idarə edilməsi prosesləri və obyektin idarə edilmənin təşkili bütünlükdə və onun tərkib hissələri kimi həyata keçirilir.

Ümumi şəkildə tikinti sferasında obyektlərin (məhsulun) texnoloji strukturunu altı funksional bloklar formasında qarşılıqlı əlaqədə təsəvvür etmək olar: idarə edilmə, planlaşdırma (proqnozlaşdırma), layihələndirmə, resurslarla təmin edilmə, tikinti istehsalı, təşkil edilmə (Şəkil 4).

Sferada obyektlərin bütün blokları daima qarşılıqlı əlaqədə olurlar və onların hər biri obyektlərin hamısının inkişafına, təkmilləşdirilməsinə və fəaliyyətinə qarşılıqlı təsir edir. Ona görə də əvvəlki blokların sonrakı bloklara zəncirvari təsiri: proqnozlaşdırma-layihələndirmə resurslarla təmin edilmə – tikinti istehsalı idarə edən xarakteri daşıyır, sonrakı blokların əvvəlkinə təsiri əlaqə qanununa uyğun olur və tənzimləyici xarakter daşıyır. Təşkil edilmə və idarəedilmə blokları eyni mənada sistemin hər bir tərkib blokuna təsir edir, vahid sistemdə bütün blokların təşkili funksiyasını və bu sistemin fəaliyyətinin idarə edilməsini yerinə yetirir.

Sferada obyektlərin hər bir blokunun fəaliyyəti nəticəsində hazır tikinti məhsulu (binalar, qurğular, onların kompleksləri) yaradılır. Son məhsul – hazır tikinti məhsulu – sferanın tikinti istehsalı blokunun fəaliyyətinin nəticəsi olur. Məhz son nəticəyə – hazır tikinti məhsulunun alınmasına – obyektin hər bir blokunun fəaliyyəti yönəldilir. Bununla da təşkil edilmənin və idarəedilmənin əsas məqsədi göstərilir.

Sferada obyektin təşkili və idarəedilmə səviyyəsi onun tərkib bloklarının fəaliyyətinin təkcə bir məqsədli istiqamətində deyil, eyni zamanda da qoyulmuş məqsədin nailiyyətinin səmərəliliyi ilə xarakterizə edilir. Məsələn ondan ibarətdir ki, qoyulan məqsədin nailiyyəti nəzərdə tutulan müddətdə az resurslar sərf etməklə əldə edilməsi tələb olunur.

Şəkil 4. Tikinti sferasında obyektlərin (məhsulun) blok-sxemi

Tikinti sferası obyektləri dinamikdir və daima inkişafda olurlar. Ona görə də onun tərkib bloklarının inkişafı sinxron formasında (əksinə vəziyyət də əmələ gələ bilər) inkişaf edir. Blokların inkişafının proporsionallağının pozulması bütün sistemin fəaliyyətini sabitsizləşdirir. Nəticədə obyektin faktiki parametrləri kəmiyyət və keyfiyyətə nəzərdə tutulandan çox fərqlənirlər. Ən çox bu fərqlənmə tikinti istehsalı sahəsində əsas fondların istifadəyə verilməsi sürətinin aşağı düşməsində, investisiyanın mənimlənməsində, tamamlanmış tikintinin normadan artıq olmasında, investisiyanın təmərküzləşməsi səviyyəsinin azalmasında, obyektlərin tikinti müddətinin artmasında, nəzərdə tutulan investisiyanın və tikinti-quraşdırma işləri həcmnin yerinə yetirilməsində, güclərin və obyektlərin vaxtında istifadəyə verilməsində özünü göstərir.

Məsələ ondan ibarətdir ki, vaxtın hər bir dövründə obyektlərin nəzərdə tutulan parametrlərindən əmələ gələn kəmiyyət və keyfiyyət kənarlaşmaları müəyyən edilməlidir. Tam həqiqətlə demək olar ki, obyektin hansı blokunda qəzəblənmiş amillər meydana çıxır və obyektin tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü səmərəsi qərarların qəbul edilməsi məqsədilə əmələ gələn kənarlaşmaya onların hər birinin təsirini qiymətləndirmək lazımdır. Həmin məsələlərin həlli mümkün və praktiki əlverişli o vaxt ola bilər ki, əgər tikinti sferasında obyektlərin qrafiki və modelinin real yolu tapılacaqdır. Modelin və müasir iqtisadi metodların istifadə edilməsi dəqiq kəmiyyət təhlili sahəsinə obyektin disproporsiya inkişafının keyfiyyət qiymətləndirilməsini keçirməyə imkan verir. Obyektin hər hansı blokunda və hər bir kənarlaşmasına təsir göstərən amilləri hesablamağa imkan yaranar.

Tikinti sferasında obyektlərin fəaliyyət parametrləri və proseslərinin tənzimlənməsi və sistemli təhlili üçün onun təşkilati-texnoloji strukturunun modelinin olması məqsədyönlüdür, hansı ki, bütün obyektlərin və onun tərkib hissələri və elementlərinin hər birinin vaxtın hər hansı bir dövründə onların qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı asılılığını kifayət qədər eyni əks etsin. Ancaq obyektlərin belə mürəkkəb modelinin müəyyən edilməsi metodoloji çətinliklərlə qarşılanır.

Tikinti sferasında obyektlərin miqyaslı elədir ki, onun fiziki və ya sxemli modelinin qurulması mürəkkəbləşir. Ancaq obyektlərin dekompozisiyası həmişə mümkündür. Həmin müddəaya əsasən obyektin bir hissəsinin modelinin qurulmasına baxaq. Belə halda elementlərin funksional tərkibi, sferadaxili və xarici əlaqələrin tamamilə ümumisistemli təşkilati-texnoloji

məzmunu tamamilə təkrar oluna bilər. Obyektin, sferanın belə hissəsi, ayrıca tikintinin, ərazi kompleksinin, tikinti müəssisəsinin, tikilən obyektlərin digər uyğunlaşması ola bilər. Sferanın göstərdiyimiz hissələrindən hər birin əsası həmişə ayrıca tikintinin (obyektin) modul vahidi kimi təsəvvür edilə bilər. Onun yaradılmasında iştirak edən tikinti müəssisələri, ona tələb olunan resurslar, sferadaxili əlaqələr obyektin strukturunun təşkilati-texnoloji məzmununu təşkil edir.

Hazır tikinti məhsulu növündə hər hansı obyektin yaradılması elementlərin cəminin tərkibində obyektin təşkili ilə bağlıdır – sifarişçinin təşkili, baş podratçı, subpodratçı və təmin edən təşkilatlar, idarə edilmə orqanları, elmi-tədqiqat və layihə institutları, resursları göndərənlər və tikinti sənaye müəssisələri. Hazır tikinti məhsulu yaradılmasının bu və ya digər iştirakçıların müəyyən funksiyaları vardır və təşkilin, idarə edilmənin, planlaşdırmanın, layihələndirmənin, resursla təmin edilmənin və tikinti istehsalı proseslərinin həyata keçirilməsində öz aralarında müəyyən funksiyası və qarşılıqlı təsirləri olurlar. Bir obyektin yaradılması məzmununun təsvir edilməsi tikinti, müəssisə (təşkilat), ərazi, dövlət səviyyəsində onların hər birinin uyğunlaşmasına yayılır.

Obyektlərin fəaliyyətinin son məqsədinin vahidliyi haqqında müddəaya əsasən onun bütün səviyyələrində nailiyyətin əldə edilməsi nəticəsində müxtəlif saylı güclər növündə hazır tikinti məhsulu yaradılır, ona görə də nəzərə alınmalıdır ki, tikinti sferasında obyektlərin bütün səviyyələrində elementlərin cəminin eyni tipli uyğunlaşması yerinə yetirilir və onlara həmin tələblərlə eyni funksional komponentlər qarşılıqlı təsir göstərir.

Bu xüsusiyyət bütün səviyyələrdə strukturun qurulmasının eyni prinsipi – onun modelinin model sxeminin istifadə edilməsinə imkan yaradır və onların əsasında ümumi sistemli əlaqələri və asılılığın tədqiqini həyata keçirmək mümkün olar. Tikinti obyektinin sisteməmələgətirən amili kimi tədqiq edilən fəaliyyətin hər hansı səviyyəsinə baxaraq, sifarişçinin, baş podratçının, yarım podratçının, layihə təşkilatlarının, tikinti sənayesi müəssisələrinin, maddi-texniki resursları göndərən müəssisələrin, idarəetmə orqanlarının, planlaşdırma və təmin edilməsinin təşkili elementlərinin cəminin sistem əmələ gətirən kimi qurmaq və mövcud sistem daxili qarşılıqlı əlaqələri təsvir etmək olar.

Şərti olaraq tikinti obyektini ilə elementlərin sistem əmələ gətirməsinin cəminin sistem daxili əlaqələrini iki qrupa bölmək olar: müəyyən müəssisənin tikinti obyektinə birbaşa təsir göstərən əlaqələr və yekun təsir növündə bir müəssisənin bilavasitə digərinə təsirinin ifadə edilmiş əlaqəsi.

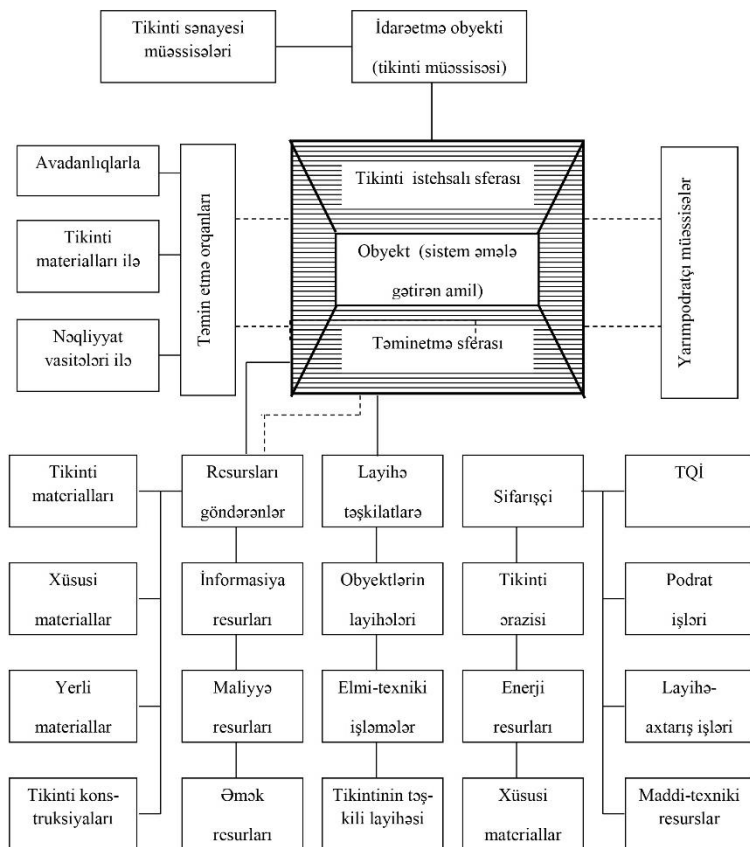
Sistem daxili əlaqələrin birinci qrupa sifarişçini, podrat müəssisəni, tədarükçüləri, maddi-texniki resursları, layihə təşkilatlarının tikinti obyektinin əlaqəsini aid etmək olar. Həmin əlaqələr, adətən, resursların verilməsi növündə əmələ gəlir.

İkinci qrupa müəyyən aralıq nəticələrə nail olunmaq üçün nəzərdə tutulan funksional sistem altlarının (blokları) elementlərinin (təşkilatların) ayrıca cəminibirləşdirən, sistem daxili əlaqələr aiddir – sistemin funksional komponentlərinin yaradılması, hansı ki, hər bir konkret sistem altında sistem əmələ gətirən əmillər kimi. Belə əlaqələr, əsasən, elementlərin cəminin texnoloji asılılığı növündə əmələ gəlir və funksional sistemaltının daxili resurslarının verilməsini xarakterizə edə bilən.

Belə funksional sistemaltına (Şəkil 5.) idarə edilmə, planlaşdırma, layihələndirmə, resursla təmin edilmə və tikinti istehsalı üçün nəzərdə tutulan, qarşılıqlı əlaqəli elementlərin cəmi aiddir. Tikinti obyektinə göstərilən sistem altlarının təsiri idarə, plan, layihə həlləri, maddi-texniki resursların komplekt göndərilməsi və baş podratçının və əlavə podratçının güclərinin cəmi növündə təsəvvür edilir. Funksional sistemaltları (blokları) və onların tərkibi olan elementlərin cəmi sistemin fəaliyyəti prosesində onların qaydaya salınmasının qarşılıqlı təsiri, təşkilati əlaqələr sistemi arasında isə qarşılıqlı əlaqəsidir.

Tikinti sferası obyektlərinin xarici əlaqələrinə, hər şeydən əvvəl, baxılan dövrdə müəyyən obyektlərin tikintisi haqqında qərarlar, habelə sifarişçi ilə tikinti istehsalının əlaqəsi daxildir, hansı ki, onun üçün hazır tikinti məhsulu – güclər, obyektlər, qurğular və onların kompleksləri növündə istehsal edilir. Xarici əlaqələr öz funksional əlamətləri üzrə elementlərin ayrıca cəmi ola bilər.

Tədqiq edilən sistemdə onun bütün elementləri həm texnoloji, həm də təşkilati qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılıdır və müəyyən kəmiyyət münasibətlərində olurlar. Kəmiyyət münasibətləri - tikinti və quraşdırma müəssisələrinin gücləri, tikinti sənayesi müəssisələri, tələb olunan maliyyə və maddi-texniki resurslardır, əmək vasitələri və alətlərinin miqdarı – onların tikintisinin normativ müddətini nəzərə almaqla tikilən obyektlərin layihələrinin məlumatlarının cəminin hesablanması ilə müəyyən edilir.

Şəkil 5. Tikinti sferasındakı obyektlərin modul sxemi

Sistemin hər bir elementi bir neçə kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarına malikdir, müəyyən hissəsi bu və ya digər proseslərin yerinə yetirilməsində digər elementlərlə qarşılıqlı təsirdə əmələ gəlir. Məsələn, tikinti müəssisəsinin aşağıdakı xarakteristikaları vardır: kəmiyyət – gücü, işçilərin sayı, bölmələrin struktur sayı və s.; keyfiyyət (ixtisaslaşma) – bəzək,

mexaniki quraşdırma, elektrik quraşdırma və s. Sifarişçi ilə qarşılıqlı təsirdə tikinti müəssisəsi güclərin resursu növündə çıxış edir və təmin edilmə müəssisəsinə nisbətən isə (sifarişçinin resursları daxil olmaqla) – resursların istehlakçısı növündə.

Həmin elementlərin qarşılıqlı təsirini təyin edən, xarakteristikalar sistemində elementlərin təşkili, onların arasında resurslar növündə əmələ gəlir. Belə halda əlaqə resursun verilməsi (alınması) kimi baxılır və bura informasiya resursları daxil edilir. Resurs əlaqələrindən əlavə obyektin sistemində texnoloji, müvəqqəti əlaqələr, asılılıq vardır və yerinə yetirilən proseslərin növbəsini və ardıcılığını göstərir.

Resurs elementlərinin sistemə daxil olmasının, kəmiyyət əhəmiyyətini hesablayanda qarşılıqlı əlaqəli elementlərin qoşa nisbətləri və onların əhəmiyyətinin yekun uyğunluğu tikiləcək obyektlərin layihə məlumatlarına əsasən nəzərə alınmalıdır. Əgər resurs elementlərinin faktiki parametrləri sistemdə onların vaxta görə bölüşdürülməsini nəzərə almaqla layihəyə uyğun gəlirsə, belə sistemi resursla tarazlaşdırılmış hesab etmək olar. Tədqiq olunan sistemin resursla tarazlaşdırılması onun effektiv fəaliyyəti üçün məcburi şərtədir. Ancaq bu şərt yeganə deyil və ona görə də kifayət olmaya bilər. Sistemin effektiv fəaliyyəti təşkilin səviyyəsindən, ona daxil olan elementlərin qarşılıqlı əlaqəsindən və qarşılıqlı təsirindən, müəssisələrin səviyyəsindən və funksional komponentlərin keyfiyyətindən asılıdır: təşkilindən, idarəçiliyindən, plan və layihə həllərindən, resursla təmin edilmənin vaxtlı-vaxtında olmasından və komplektliyindən, tikinti istehsalının texniki və texnoloji səviyyəsindən. İdarə edilmənin təşkilinin, planlaşdırmanın, layihələndirmənin, resursla təmin edilmənin və tikinti istehsalının kifayət olmayan

səviyyəsi sistemin tam resurs tarazlaşdırılmasının başlanğıc dövründə layihələndirilən əlaqələrin, verilən parametrlərinin qeyri-stabilliyinin pozulmasına gətirib çıxaracaq və sistemin fəaliyyətinin son nəticəsinin əldə edilməsinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Balans asılılığının tədqiqi və sistemin elementlərinin parametrlərinin nisbəti onun modul sxeminə əsasən yerinə yetirilməlidir. Ancaq belə halda nəzərə almaq lazımdır ki, statistik model onun fəaliyyəti prosesində dəyişikliyin sistemdə baş verməsini əks etdirməyəcəkdir.

Sistemin dinamikliyi və elementlərin layihələndirilən parametrlərdən mümkün kənarlaşması, habelə texnoloji əlaqələrin dəyişilməsi və asılılığı modeldə əyani şəkildə əks olunmalıdır. Modeldən görünür ki, son nəticəyə nail olmaq üçün qabaqcadan çoxlu hadisələrə baxılmalı və çoxlu aralıq məqsədlər reallaşdırılmalıdır, bununla yanaşı həm də nail olmağın növbəliyi və ardıcılığı sistem daxili əlaqələrlə qaydaya salınmalıdır.

4.5. AZƏRBAYCANDA TİKİNTİ SEKTORUNUN İNKİŞAFININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN METODLARI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Müstəqillik əldə etdikdən sonra həyata keçirilən iqtisadi transformasiyaların gedişində tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin əsaslı islahatlar aparılması sahəsində bir sıra tədbirlər reallaşdırılmışdır. Bu dövrlərdə bir çox irimiqyaslı müqavilələr bağlanmış, mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənədlər və aktlar imzalanmışdır. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və artırılması üçün dövlət tərəfindən müxtəlif dövrlərdə qəbul olunmuş “Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” Azərbaycan sahibkarlığın inkişafına təkan verdi.

Bu tədbirlər sırasında qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il 2 dekabr tarixli 646 nömrəli “Tikinti kompleksinin inhisarsızlaşdırılması və özəlləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Fərmanı xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Fərmana əsasən tikinti sferasında fəaliyyət göstərən dövlət şirkətləri və konsernləri “Azər tunnel metro tikinti”, “Azərenerjitikintiquraşdırma”, “Azərnəqliyyat-yoltikinti”, “Azərsənaye-tikinti”, “Azərkəndtikinti” dövlət şirkətlərinin və “Azərsutikinti” dövlət konserni ləğv edilmişdir. Həmin dövlət qurumlarının dövlət əhəmiyyətini, texnoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlılığını nəzərə alaraq, rəqabət şəraitində çevikliyi təmin etmək məqsədi ilə onların bazasında səhmləri tamamilə dövlətə məxsus olan “Azərtunnelmetrotikinti”,

səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan “Azər enerji tikinti quraşdırma”, “Azərnəqliyyat yoltikinti” və “Azərsutitikinti”, səhmlərinin 25,5%-i dövlətə məxsus olan “Azərsənayetikinti” və “Azərkəndtikinti” səhmdar cəmiyyətləri yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 10 avqust tarixli, 383 nömrəli Fərmanı ilə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı təsdiq edildi. Dövlət Proqramına uyğun olaraq dövlət tikinti müəssisə və təşkilatlarının böyük qismi özəlləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar tikinti sahəsində özəl müəssisə və təşkilatların sayı artmağa başlamışdır. Özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlər istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətində olan bütün müəssisələr və əmlak özəlləşdirilmənin obyekti ola bilər.

Heydər Əliyevin xüsusi tapşırığı ilə respublikada bir neçə nəhəng dəmir-beton zavodu və tikinti materialları istehsal edən müəssisə tikildi. Çoxlu sayda inşaat texnikası, maşın və mexanizmlər alındı. İxtisaslaşdırılmış yeni sifarişçi təşkilatlar yaradıldı. Nəticədə Heydər Əliyevin bilavasitə şəxsi nəzarəti altında respublikada kütləvi surətdə məktəblər, xəstəxanalar, uşaq bağçaları, səhiyyə ocaqları, mədəniyyət evləri, şahmat klubları, kitabxanalar, yollar və digər obyektlər tikilməyə başladı.

Respublikamızın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsində 2004-cü ildən etibarən reallaşdırılan regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramlarının xüsusi payı var. Çünki məhz bu proqramlar çərçivəsində atılan addımlar, həyata

keçirilən genişmiqyaslı layihələr Azərbaycanın regionlarının ümumi inkişaf dinamikasını təmin edib.

Ölkəmizdə sosial problemlərin, o cümlədən yoxsulluq probleminin həlli istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 20 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Həmin Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində 2005-ci ildə yoxsulluq səviyyəsi 2002-ci ildəki 46,7 faizdən 29,3 faizə endirilmişdir. Sonrakı illərdə bu istiqamətdə nailiyyətlər daha da artırılmış və 2007-ci ilin axırına yoxsulluq səviyyəsi 15,8 faiz təşkil etmişdir. 2019-cu ildə isə bu göstərici 5,1%-ə enmişdir.

Regionların inkişafına dair uğurla icra edilən I Dövlət Proqramı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində inkişafın yeni əsaslarını yaratdı, tərəqqi prosesini növbəti uğurlu mərhələyə keçirdi. Bununla əlaqədar olaraq Prezident İlham Əliyev 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə II Dövlət Proqramını - "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nı təsdiq etdi. Yeni proqramın hazırlanmasını şərtləndirən əsas məqsəd ölkədə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və onun dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli integrasiyasına, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsinə nail olmaq idi.

II Dövlət Proqramının uğurlu icrası nəticəsində ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması,

yoxsulluğun azaldılması ilə bağlı əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdu. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi və icra müddətinin başa çatması, yeni - üçüncü proqramın zəruriliyini ortaya qoydu. 27 fevral 2014-cü il tarixli Fərmanla Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nı təsdiqlədi.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004-2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşıdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Ölkədə həyata keçirilən inkişaf konsepsiyaların, strategiyyaların, layihə və dövlət proqramlarında iqtisadiyyatın tikinti sektorunun prioritet istiqamət olduğunu nəzərə alaraq inkişafın bütün mərhələlərində mütəmadi olaraq resurslardan səmərəli istifadə istiqamətlərini müəyyən etmək üçün bu sahədə müasir metodlar tətbiq etməklə elmi araşdırmaların aparılması zəruri olan aktual problemlərdəndir. Beləki, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin formalaşması və inkişafının təşkil edilməsində tikinti sektoru onun tərkib hissəsi kimi bu sahələrin səmərəli fəaliyyətini təmin edir.

Tikinti sektorunun inkişafı digər sektorların inkişafı ilə sıx əlaqədə inkişaf edir. Respublikamızda tikinti sektoru üzrə işlərin həcmi mütəmadi olaraq artır. Respublikamızın yalnız böyük şəhərlərində deyil, eyni zamanda rayonlarda, kiçik şəhər və kəndlərdə tikinti işləri fasiləsiz olaraq həyata keçirilir. 2009-2013-cü illər Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair sərəncamların nəticəsi olaraq respublikamızın iqtisadi rayonları üzrə bir sıra sosial-iqtisadi məqsədləri əks etdirən obyektlərin tikintisi, təmiri həyata keçirilmişdir. Statistik məlumatlara uyğun olaraq, tikinti müəssisələri tərəfindən ölkə regionlarında kənd təsərrüfatı, sənaye, ticarət, nəqliyyat, turizm, təhsil, səhiyyə və sosial xidmət sahələrində yerinə yetirilmiş işlərin həcmində ardıcıl artım olmuşdur.

Yerinə yetirilən işlərin tərkibinə bir sıra infrastruktur layihələri də daxildir. Avtomobil yollarının tikintisi infrastruktur layihələri arasında önəmli yer tutan sahədir. Son 14 il ərzində 12 min 300 kilometr yol çəkilmiş, 443 körpü istifadəyə verilmişdir. Kənd yollarının tikintisi geniş vüsət alıb. 2017-ci il ərzində Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi tərəfindən “40 yol layihəsi” çərçivəsində regionlarda 42 yerli əhəmiyyətli - kəndlərarası (863.2 km) yol yenidən qurulub.

Sosial infrastruktur sahəsində görülən tədbirlər nəticəsində 2004-2018-ci illər ərzində ölkədə 3100-dən çox məktəb, 642 tibb müəssisəsi tikilmiş və ya təmir edilmişdir, 43 Olimpiya İdman Kompleksi inşa olunmuşdur. İcra olunan bu sosial layihələrin çoxu regionlarda həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının *milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi*”ndə

uzunmüddətli dövr üçün investisiya qoyuluşlarına əlverişli şəraitin yaradılması və bu əsasda iqtisadiyyatın sahələrinə yerli və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi strateji hədəflərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyri-neft sektoruna əlavə investisiya qoyuluşları daha rəqabətli iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır. Bu strategiyaların ardıcıl həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər tərəfindən investisiya resurslarından səmərəli istifadə edilməsi imkanlarının reallaşdırılması ilə sıx bağlıdır.

Tikinti müəssisələrinin resurslarının istifadəsi üzrə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi onun qarşısında duran prioritet məsələlərdəndir. Belə ki, tikinti sahəsində resurs yanaşmasının tətbiqinə uyğun olaraq, müəssisələrə investisiya resurslarının cəlb edilməsini bir neçə elementi: tikinti müəssisələrinin investisiya imkanlarının dəyərləndirilməsi; investisiya informasiyalarının axtarışı və yığılması; tikinti müəssisələrində kadrların cəlb edilməsinin səmərəli təşkili; tikinti müəssisələrinin investisiya planları, layihələri və proqramlarının tərtib edilməsini əhatə edən proses kimi təsəvvür etmək olar.

İstehsal resurslarının səmərəli istifadəsi. Tikintidə istehsal resursları- əmək, maddi və qeyri-maddi resursların cəlb edilməsi və səmərəli istifadəsi tikinti müəssisələrinin yerinə yetirdikləri tikinti-quraşdırma işlərinin, istehsal prosesinin etibarlılığını təmin edir.

Tikintidə istehsal güclərinin tam mənimsənilməsi. Tikinti müəssisəsinin istehsal potensialı müəssisənin rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq və istehsalın məqsədlərinə nail olmağı təmin edən bütün resurslar və onların imkanlarının məcmusu-

dur. Müəssisənin istehsal potensialına texniki resurslar (istehsal gücü, tədqiqat laboratoriyaları, avadanlıq, mexanizm), əmək resursları (işçi heyətinin sayı, təhsil səviyyəsi, təcrübəsi, ixtisasın səviyyəsi və xarakteri), informasiya resursları, innovasiya resursları (ETT, fundamental elmin nailiyyətləri, tətbiqi elmin nailiyyətləri, nou-hau, əmtəə nişanı, patent, lisenziya) aiddir.

Maliyyə resurslarının mənbələrinin axtarışı və cəlb edilməsi. Tikintidə maliyyə resurslarının axtarışına və cəlb edilməsinə xüsusi vəsaitlərin, bank kreditləri və digər investorların vəsaitlərinin əldə edilməsi və maksimum gəlirin alınması daxildir. Tikinti müəssisələri ən çox qarışıq maliyyələşdirmədən istifadə edirlər. Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, tikinti müəssisələrinin investisiya strategiyasının işlənməsində investisiya resurslarının formalaşmasının bütün müxtəlif mənbələrdən ancaq əsasları nəzərə alınə bilər.

İnvestisiya resurslarının formalaşması mənbələrinin strukturunun optimallaşmasının son mərhələsi onların strategiyasının işlənməsidir. Belə optimallaşdırmanın zəruriliyi onunla müəyyən edilir ki, investisiya resurslarının formalaşmasının daxili və xarici mənbələrinin hesablanmış nisbəti tikinti müəssisələrinin maliyyə strategiyasının tələblərinə uyğun gəlməsi və onun maliyyə sabitliyi səviyyəsini aşağı sala bilər.

Tikinti müəssisələrinin cəlb edilmiş qısamüddətli və uzunmüddətli resurslarının səmərəli idarə edilməsi investisiya fəaliyyətinin əlverişli olmasını təmin etməlidir. Tikintidə cəlb edilmiş uzunmüddətli resursların (kreditlərin) məbləği nə qədər çox olarsa, tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi həcmi də o qədər çox olacaq və onların səmərəli istifadəsi tikinti

müəssisələrinin prioritet məsələlərindən biri kimi qarşıda duracaqdır.

Xüsusi kapitalın istehsalın genişləndirilməsinə yönəldilməsi. Vergilər və digər məcburi ödənişlər çıxıldıqdan sonra müəssisələrin hesabında qalan mənfəət investisiyaların maliyyələşdirilməsinin xüsusi mənbələri arasında əsas yeri tutur. Bütün ödənişlər ödənildikdən sonra tikinti müəssisələrinin sərəncamında qalan mənfəətin bir hissəsi investisiya məqsədi üçün istifadə edilə bilər, yəni istehsalın inkişafına yönəldilən vəsait kimi çıxış edə bilər.

Kapitalın cəlb edilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi və səmərəli istifadəsi. Cəlb edilmiş vəsait hesab olunan istiqrazların emissiyası, bir qayda olaraq tikinti müəssisələrinin fəaliyyətində istifadə olunur. Lakin kiçik və orta müəssisələrdə bu əməliyyat geniş yayılmayıb.

Texnoloji avadanlıqlar, binalar və qurğuların səmərəli istifadəsi. Müəssisələrdə əsas vəsaitlər aktiv və passiv hissələrə bölünür. Aktiv hissəyə maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsal ləvazimatları, təsərrüfat inventarları, çoxillik bitkilər və onların fərdi çəpərləri və sair əsas vəsaitlər, bina və qurğular isə passiv hissəyə aiddir. Adətən istehsal müəssisələrində aktiv hissənin xüsusi çəkisi 53,5 %, passiv hissənin xüsusi çəkisi isə 46,5 % nisbətində olması müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Statistik məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən tikinti müəssisələrinin əsas vəsaitlərinin tərkibində bina və qurğuların xüsusi çəkisi uzun müddətli dövr ərzində aşağı düşsə də, orta müddətli dövrdə əhəmiyyətli yüksəliş baş

vermiş, maşın və avadanlıqların payı isə əksinə həm uzun, həm də qısamüddətli dövrdə xeyli aşağı düşmüşdür.

Tikinti müəssisələrində maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisinin 50 %-ə qədər yüksəlməsi normal hal kimi qiymətləndirilir. İnvestisiyalar tikinti müəssisələrində əsas fondların artımını təmin etməklə onların fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən inkişafına və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə yol açır. Eyni zamanda, investisiyaların effektivlik göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə əsas fondlardan istifadəsinin səmərəliliyi ilə şərtlənir. İstehsalda əsas fondlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyi bir sıra göstəricilərlə (ümumiləşdirici-fond verimi, fond tutumu) xarakterizə olunur.

İşçi heyətinin səmərəli istifadəsi. İqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən tikinti sahəsində insanın məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi onun müəyyən vaxt ərzində istehsal etdiyi məhsulun (işin və ya xidmətin) həcmi ilə səciyyələnir. Yəni, əməyin səmərəlilik səviyyəsi onun məhsuldarlığı ilə təyin edilir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının istifadəsi konsepsiyasının tərtib edilməsi üçün investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinə və qiymətləndirilməsinə uyğun nəzəri baxışları istifadə etmək lazımdır.

Tikinti müəssisələri xarici mühitin investisiya imkanlarından istifadə edərək investisiya fəaliyyətini inkişaf etdirir. Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının səmərəli istifadəsinə xarici mühit amilləri də təsir edir.

İnvestisiya resurslarının istifadə olunması məqsədlərinin seçilməsi və daxilə baş verən proseslərlə yanaşı həm də xarici

mühitdə dəyişikliklərlə bağlıdır. Başqa sözlə, tikinti müəssisələrinin investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının istifadə olunmasının məqsədi ilə xarici mühitdə olan müəssisələrin fəaliyyəti də təsir göstərə bilər.

Resurs axınlarının planlaşdırılması və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi. İnvestisiya fəaliyyətinin resurs yanaşması obyektlərin idarə edilməsinin ənənəvi yanaşmasından fərqlənir və birincinin istifadə edilməsinin nəticəsi əlverişlidir.

İnvestisiya risklərinin aşkar edilməsi və qarşısının alınması. Bazar münasibətləri şəraitində ölkəmizdə maliyyə risklərinin əsas tərkib hissəsi hesab edilən investisiya riskləri daha böyük yer tutur. Riskin azaldılması həm çeviklik, həm də məqsədyönlü fəaliyyət tələb edir. Risklərin idarə edilməsi istehsal fəaliyyətinə təsirinin yumşaldılması üzrə kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması və səmərəli istifadə edilməsi xarici mühit elementlərinin dəyişilməsi kimi qeyri-müəyyənliyi özündə əks etdirir. Qeyd edilənlərlə əlaqədar, investisiya resurslarının istifadəsinin nəticəsinə xarici mühit elementlərinin davranışından asılılığını nəzərə almağa ehtiyac yaranır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-müəyyənlik investisiya proseslərinin reallaşdırılmasında həmişə gözlənilir. Ona görə də investisiya resurslarından istifadənin məqsədi tikintidə idarəetmə və ona uyğun göstəricilər sistemini də mürəkkəbləşdirir.

4.6. İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İNVESTİSİYA FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN ROLU

Ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlətin investisiya siyasəti əhəmiyyətli rola malikdir. İnvestisiya siyasəti, xüsusilə, ölkədə iqtisadi inkişaf və təhlükəsizliyin aparıcı amilidir. Başqa sözlə desək, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində investisiya təhlükəsizliyi önəmli rola malikdir. İnvestisiya təhlükəsizliyi fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə qoyulmuş əmanətlərin xarici mənbələrdən olan təhlükələrə qarşı davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə dövlətin yaratdığı hüquqi və siyasi zəmanət sistemi kimi səciyyələnir.

Hər bir dövrün və ictimai formasıyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. O cümlədən, qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin sürətləndiyi müasir dövrün də səciyyəvi cəhətləri vardır. Təbii ki, bütün bunlar, öz növbəsində, siyasi və iqtisadi addımlara da təsir edir. Bu baxımdan da, müasir dövrdə investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri investisiya fəallığının yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatın rekonstruksiyası məqsədilə daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə imkan verən əlverişli mühitin formalaşdırılmasıdır. İnvestisiya siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı aşağıdakı əsas prinsiplərə əməl edilməlidir:

- investisiya proseslərinin davamlı olaraq qeyri-mərkəzləşdirilməsi;
- yığının qeyri infilyasiya təmayüllü mənbələrinin rolunun artırılması;

- yığımın investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsinin stimullaşdırılması;

- istehsalın struktur-texniki quruluşunun sürətləndirilməsi məqsədilə mülkiyyət formasından və sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kiçik biznes subyektlərinə yardım göstərilməsi və xüsusi səmərəli investisiya layihələrinin reallaşdırılmasında mərkəzləşdirilmiş investisiya resurslarının müəyyən hissəsinin istifadə edilməsi;

- investisiya fəaliyyətində ağırlıq mərkəzinin ödənişsiz büdcə maləyyələşdirilməsindən ödənişli əsaslarla kreditlənməyə keçirilməsi;

Ümumiyyətlə, ölkədə əlverişli investisiya siyasətinin reallaşdırılması, beləliklə də investisiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi bir çox amillərdən asılıdır. Müşahidələr göstərir ki, bunlardan ən başlıcası investisiya mühitidir. İnvestisiya mühiti (bəzi hallarda sahibkarlıq mühiti) dedikdə kapitalın tətbiq olunduğu ölkədəki mövcud şərait nəzərdə tutulur. Təbii ki, bu şəraitə siyasi, iqtisadi, maliyyə, sosial, təşkilati-inzibati və digər amillər təsir edir.

İnvestisiya fəallığına təsir edən mühüm amillərdən biri də ölkənin və ya regionun investisiya potensialıdır ki, bu da müəyyən edilərkən aşağıdakı makroiqtisadi, sosial-demoqrafik və digər amillərin nəzərə alınması vacibdir:

- əsas növ təbii resursların ehtiyatı ilə səciyyələnən resurs-xammal bazası;

- təhsil səviyyəsi də daxil olmaqla əmək ehtiyatları;

- təsərrüfatın ayrı-ayrı əsas sahələrində əldə edilmiş nəticələrlə müəyyən olunan istehsal potensialı;

- ETTKİ-nin inkişaf səviyyəsini və onların maliyyələşdirilməsini, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqini ifadə edən innovasiyalar;

- yolların, nəqliyyat xidmətlərinin, kommunikasiyaların, rabitənin və investisiya prosesi üçün zəruri olan digər ümumi şəraitin vəziyyəti ilə müəyyən olunan infrastruktur təminatı;

- büdcə gəlirləri, müəssisələrin mənfəət əldə etmələri və əhəlinin gəlirləri haqqında təsəvvür yaradan maliyyə göstəriciləri;

- əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti.

Bütün bu amillər ölkənin və ya regionun investisiya potensialı haqqında kifayət qədər obyektiv təsəvvür verir. Dövlət, bu potensialdan ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və xalqın həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunmasına şərait yaratmalıdır. Həm də mövcud potensialdan istifadə dövlətçilik və milli maraqlara uyğun formada həyata keçirilməlidir.

Xaricə kapital ixracı investorlardan risk tələb edir. İnvestisiya riski iqtisadi şəraitin təsadüfən dəyişməsi, yaxud da əlverişsiz vəziyyətin yaranması nəticəsində investorun müəyyən itkilərə məruz qalması deməkdir. Hətta, risk bəzi hallarda investor tərəfindən qoyulmuş kapitalın itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Odur ki, riskin qiymətləndirilməsi investorların hamısı, xüsusilə də xaricdə kapital qoyuluşunu həyata keçirənlər üçün olduqca vacibdir. Çünki xarici investor tanış olmadığı bir mühitə düşür. Ona görə də o, bu yeni mühitin müsbət və mənfi cəhətlərindən xəbərdar olmalıdır. Bu məqsədlə müxtəlif mənbələrdən informasiya almaq, onu təhlil etmək və qiymətləndirmək lazımdır. Burada məqsəd, xaricdə firma yaratmaq istəyən investora ilkin mərhələdə “harada” (kapital qoyuluşu üçün ölkə seçilərkən), “necə” (bazara daxil olmaq üsulu müəyyən olunarkən) və “nə

vaxt” (layihədə nəzərdə tutulan müddətdən asılı olaraq) suallarına cavab axtarmaqda kömək göstərməkdir. Xaricdə fəaliyyət göstərən firmalara münasibət isə başqa cür olmalıdır. Çünki onlar demək olar ki, fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin, necə deyirlər, “ab-havasına” öyrənmişlər və onları digər məsələlər - bazarda fəaliyyətin genişləndirilməsinin məqsədəuyğun olub-olmaması, hansı məhsulların satışının təşkili və s. maraqlandırır.

Ölkəmizdə xarici investisiya qoyuluşu üçün sağlam mühit formalaşdırılmış, iqtisadiyyatımıza xarici kapitalın cəlb edilməsi, onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi və tənzimlənməsi üçün lazım olan bütün hüquqi, iqtisadi, siyasi və təşkilati baza yaradılmışdır. Başqa sözlə desək, artıq investorlar əmindirlər ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan hər bir manat, hər bir dollar lazımı səviyyədə qorunur, ölkəmizin qanunvericiliyi buna təminat verir. Bütün bunların nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” bağlandıqdan sonra xarici kapital axını xeyli sürətlənmişdir.

Xarici investisiya siyasəti Azərbaycan dövlətinin ümumi investisiya siyasətinin çox mühüm tərkib hissəsi olmaqla, sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılması, onun hərtərəfli və sabit inkişaf etdirilməsi və sahələr arasında tarazlığın təmin olunmasında xüsusi rol oynayır. Bu siyasətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış xüsusi proqram əsasında həyata keçirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli, ayrı-ayrı sahələr və regionlar üzrə tarazlı inkişaf etdirilməsi üçün strateji əhəmiyyətə malik olan sahələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində sahibkarlığa münasibətdə ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir. Əgər belə olarsa, bu, milli kapitalın bir hissəsinin xarici ölkələrə axıb getməsi ilə nəticələnmə bilər.

Beləliklə, xarici kapitalın ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi, sahələr arasında tarazlığın təmin olunması və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında iştirakı və müsbət rol oynaması haqqında fikirlər danışılmazdır.

Ölkəmizin xarici investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinin aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması məqsədəuyğun hesab edilir:

- xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatını əhatə etmə dairəsi genişləndirilməli, yəni o neft sektoru ilə yanaşı, digər sahələri və ölkənin bütün bölgələrini əhatə etməlidir;

- inkişaf etmiş ölkələrlə elmi-texniki əməkdaşlıq daha da genişləndirilməli, süni maneələr aradan qaldırılmalı, daxili bazarın qorunmasında iqtisadi vasitələrə üstünlük verilməlidir;

- ölkəmizə xarici investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi proqram əsasında həyata keçirilməlidir;

- xarici investisiyaların qorunması və onların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə xüsusi güzəştlər nəzərdə tutulmalıdır;

- ölkəmizin ayrı-ayrı ərazi və bölgələrində mövcud olan təbii-iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə edilməsində, xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi və məhsulların ən sərfəli şəkildə ixrac olunmasında azad iqtisadi zonaların mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq, respublikamızın müxtəlif ərazilərində, hər şeydən əvvəl Gəncə və Sumqayıt şəhərlərinin yerləşdiyi, habelə Bakı ətrafı ərazilərdə Azad İqtisadi Zonaların yaradılması qayğısına qalmaq çox vacibdir. Çünki bu şəhərlər tarixən Azərbaycanın iri sənaye mərkəzləri olmuşdur, burada maşınqayırma və avtomobilqayırma, toxuculuq, xalçaçılıq, kimya, neft kimyası məhsulları, qazma boruları, alüminium oksidi və alüminium istehsal edən müəssisələr, digər yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri yerləşir. Belə zonaların yaradıl-

ması həm xarici investorlar üçün çox perspektivlidir, həm də regionun potensialından səmərəli istifadəyə imkan verir;

- xarici kapitalın infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsi dövlətin investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilməlidir.

Şübhəsiz ki, cəlb olunan investisiyaların iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı istiqamətlərində və ərazi üzrə səmərəli yerləşdirilməsində mütərəqqi struktur dəyişiklikləri aparılması ölkəmizdə tarazlı iqtisadiyyat yaradılmasında çox mühüm rol oynayacaqdır. Ona görə ki, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində investisiyaların rolu inkar olunmazdır. İnvestisiya prosesinə daxil olan ünsürlər isə bunlardır: investisiyaların obyektı, subyektı, onların arasındakı əlaqələr və investisiya mühiti. Öz növbəsində, təcrübə göstərir ki, investisiya fəaliyyətinin aşağıdakı növləri geniş yayılmışdır:

- 1) özəl investisiya fəaliyyəti;
- 2) dövlət investisiya fəaliyyəti;
- 3) xarici investisiya fəaliyyəti;
- 4) birgə investisiya fəaliyyəti;
- 5) innovasiya fəaliyyəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu növlərin hər biri özünəməxsus müsbət və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına məqsədyönlü və iri miqyaslı investisiyaların cəlb edilməsinin ən mühüm şərtləri aşağıdakılardır: 1) uzunmüddətli milli mənafeələrə cavab verən dövlət investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması; 2) investisiya siyasətinin formalaşdırılması, əlaqələndirilməsi və təmin olunması ilə bağlı aydın və dəqiq səlahiyyətlərə və vəzifələrə malik olan məhdud sayda dövlət orqanlarının mövcudluğu; 3) Azərbaycanın investisiya bazarında sabit və uzunmüddətli dövr üçün

tənzimləmə qaydalarını təmin edən və bir-birinə zidd olmayan qanunvericiliyin mövcudluğu.

Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi maliyyə-büdcə və investisiya şəraitindən daha çox asılıdır. Stehsal maliyyə resursları ilə təmin edilmədikdə onun həcmi, keyfiyyəti və assortimenti nəinki xarici bazarın, eləcə də daxili bazarın tələbatına belə yetərli olmur. Odur ki, dövlətin nəinki iqtisadi təhlükəsizliyini, eləcə də istehsal təhlükəsizliyini təmin etmək üçün maliyyə-büdcə və investisiya resurslarından istifadənin aktivləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər ilk növbədə vergi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsini, vergilərin sayının azaldılmasını nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından maliyyə sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəlik tədbirlər büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində inflyasiya doğurmayan mənbələrin rolunun artırılmasını ön plana çəkir. Ümumdövlət prioritetləri baxımından maliyyə resurslarının səmərəli şəkildə yenidən bölüşdürülməsi, səmərəsiz dotasiyaların və subsidiyaların əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması, zəruri dotasiyaların ünvanlı olaraq konkret müəssisəyə və sahəyə yönəldilməsini nəzərdə tutur ki, bu da iqtisadi təhlükəsizliyin maliyyə dayanıqlığını təşkil edir. Ölkənin müdafiəsinə yönəlmiş xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, büdcə resurslarından istifadə edilməsinə nəzarət mexanizminin tətbiqi iqtisadi təhlükəsizliyin maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsinin əyani təzahürü kimi dəyərləndirilməlidir.

Dövlətin maliyyə siyasətinin müasir iqtisadi münasibətlərin reallıqlarına cavab verilməsi onun daimi olaraq dəyişən iqtisadi və bazar konyunkturuna adaptasiya olunması bir də

onunla şərtlənir ki, o iqtisadiyyatda alternativ maliyyə tənzimləyici olan qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Ümumiyyətlə dövlətin maliyyə siyasəti yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının qorunmasına xidmət etməklə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mühüm vasitəsinə çevrilir. Dövlət özünün strateji prioritet maraqlarını qorumaq, ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin əlverişsiz təsirlərindən müdafiə etmək məqsədilə büdcədən yardımlar ayırır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında maliyyə siyasətinin rolu onunla şərtlənir ki, büdcədən məqsədli yardımlarla yanaşı güzəştli kreditləşmələr, ixrac yönümlü istehsalçılara vergi güzəştləri həyata keçirməklə yanaşı, həm də ölkədə investisiya fəallığının yüksəldilməsinə xidmət edir.

Beləliklə, araşdırmalar bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, investisiya cəlb ediciliyinin təmin olunması, daha çox investisiyaların cəlb olunması, vəsaitlərin optimal şəkildə bölüşdürülməsi və yerləşdirilməsi investisiya fəallığının başlıca şərtlərindəndir ki, bütün bunlar da ölkənin təhlükəsizliyi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan da, ölkədə əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması, investisiya fəallığı zamanı ehtimal edilən risklərin azaldılması, cəlb edilmiş investisiyalara dövlət təminatının verilməsi və beləliklə də investisiya fəallığının yüksəldilməsi kimi məsələlərə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin başlıca amilləri kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğun olardı.

4.7. АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ И ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

За последние годы в Азербайджанской Республике проведены многочисленные исследования по изучению существующего потенциала в области развития альтернативной и возобновляемой энергии. В результате исследований выявлено наличие в республике большого ветряного, солнечного и гидроэнергетического потенциала, биогазовых и термальных ресурсов энергии. В целом уровень возможностей для развития инфраструктуры альтернативной и возобновляемой энергетики Азербайджана можно соотнести с такими странами как Дания и Германия.

В сфере альтернативных и возобновляемых источников энергии в Азербайджане ведётся очень важная работа. Основы этого нашли своё отражение в «Государственной Программе по использованию альтернативных и возобновляемых источников энергии в Азербайджанской Республике», утверждённой Указом Президента страны от 21 октября 2004 года за № 462. В то же время в Республике был принят Закон «Об альтернативных и возобновляемых источниках энергии» и ряд нормативно-правовых актов. Также в целях повышения эффективности использования энергетических ресурсов страны за счёт использования альтернативных и возобновляемых источников энергии и ускорения последовательной и эффективной реализации вопросов, вытекающих из «Государственной программы по использованию альтернативных и возобновляемых источников энергии в Азербайджанской Республике» в

июне 2009 года было создано Государственное агентство по альтернативным и возобновляемым источникам энергии Министерства промышленности и энергетики (в настоящее время - Министерство энергетики). 6 декабря 2019-го года Президент Ильхам Алиев подписал распоряжение «О мерах по реализации пилотных проектов в области использования возобновляемых источников энергии».

У Азербайджана в данной области выработан немалый потенциал. В декабре 2015-го года состоялось открытие Нахчыванской солнечной электростанции, которая ежегодно вырабатывает более 30 млн киловатт-часов электроэнергии и играет важную роль в энергоснабжении региона за счёт местных ресурсов. В январе 2017 года состоялась церемония закладки фундамента Ордубадской гидроэлектростанции. Мощность сооружаемой гидроэлектростанции, расположенной на реке Араз, составляет 36 мегаватт. В октябре 2018 года состоялось открытие Парка ветряной энергии «Ени Яшма» на 50 МВт на территории поселков Ени Яшма и Шурабад Хызинского района. Хотелось бы отметить, что этот парк ветряной энергии является крупнейшим на Южном Кавказе сооружением такого типа, а в Азербайджане он обеспечит повышение доли альтернативной энергии в общем производстве страны с 0,7 до 1,8 %.

Необходимо отметить и Самухский агроэнергетический жилой комплекс. За счёт альтернативных и возобновляемых источников энергии этот комплекс, состоящий из солнечных, ветряных, геотермальных, энергетических и биоэнергетических производственных

станций гибридного типа, объединяет в себе высокие технологии и современные системы управления и является одной из составных частей осуществляемой в нашей стране трехступенчатой модели энергетического развития. Главной целью проекта является обеспечение потребностей Самухского района в энергии за счёт исключительно местных источников альтернативной энергии, и наряду с этим, повышение участия в удовлетворении потребностей в энергии и продукции сельского хозяйства и экспортного потенциала.

С начала 2020-го года было подписано два крупных исполнительных контракта с ACWA Power (Саудовская Аравия) и Masdar. По условиям соглашений, ACWA Power в рамках пилотного проекта построит на берегу Каспийского моря на территории Хызинского и Апшеронского районов – самых ветреных в стране - ветряную электростанцию мощностью 240 МВт, Masdar –солнечную электростанцию мощностью 200 МВт неподалеку от поселка Алят. За счёт деятельности этих двух станций годовой объём производства электроэнергии прогнозируется на уровне 1,4 млрд кВт/час. Ожидаемый объём инвестиций в рамках данных проектов суммарно превысит \$300 млн. Весь объём финансирования компании возьмут на себя. При этом, по данным ACWA Power, инвестиции в строительство ветряной электростанции составят \$200 млн

Подобные проекты известны как «grid scale», то есть крупные национальные и региональные энергосистемы. В соседней Турции, обладающей развитым сектором выработки ветряной электроэнергии с 275 ветряными

электростанциями, всего одна из этих станций достигает мощности в 240 мегаватт. Азербайджанская солнечная электростанция станет четвёртой самой крупной в странах Европы и бывшего СССР. В целом, как ожидается, эти два проекта будут генерировать до 1,4 тераватт-часов, что эквивалентно примерно 5% энергетических нужд Азербайджана на сегодняшний день.

Долгосрочные планы ещё более амбициозны: к 2030 году добиться того, чтобы возобновляемые источники покрывали 30% энергетических нужд страны. При содействии Европейского банка реконструкции и развития Азербайджан планирует «аукционы возобновляемой энергии» с целью стимулирования частных инвестиций в новые проекты по использованию возобновляемых источников энергии.

Сейчас Азербайджан обладает мощностями, способными генерировать 6650 мегаватт, причем около 92% производства энергии в 2019 году приходилось на сжигание природного газа. Страна потенциально может получать 23 тыс. мегаватт за счёт энергии солнца, 3 тыс. мегаватт – ветра, и 700 – геотермальной энергии, в дополнение к 3 тыс. путём сжигания биомассы.

Развитие сектора возобновляемой энергии поможет Азербайджану выполнить свои обязательства по сокращению парниковых газов, взятые на себя по Парижскому соглашению по климату, которое страна подписала и ратифицировала.

В последние годы, на фоне роста внутреннего потребления, Азербайджану трудно стало выполнять свои

обязательства по различным контрактам на экспорт газа в западном направлении. Чтобы покрыть дефицит, даже пришлось закупать газ в России. Возобновляемые источники могут позволить избежать подобного в будущем. Новые ветряная и солнечная электростанции будут высвобождать около 300 млн. кубометров газа в год, которые теперь можно будет экспортировать вместо того, чтобы сжигать для покрытия внутренних нужд. Потому для Азербайджана так важны проекты по использованию альтернативной и восстанавливаемой энергии. У нашей страны есть конкретные обязательства перед мировым сообществом по снижению выброса углеродных соединений к 2030 году до 35 процентов. Мы уже ощутимо приблизились к этой цифре и довели показатель до 26%. В результате проделанной в стране огромной работе по расширению использования альтернативной и восстанавливаемой энергии, созданию новых лесных массивов, запуску завода по производству солнечных панелей и прекращению использования мазута на электростанциях, с 1990 года до настоящего времени в Азербайджане количество выбросов углекислого газа сократилось примерно до 600 миллионов тонн.

Таким образом, развитие альтернативных и возобновляемых источников энергии является приоритетом для Азербайджана, обладающего современной энергетической инфраструктурой и богатыми ресурсами для развития ветряной и солнечной энергетики.

4.8. MÜASİR DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI KONTEKSTİNDƏ İSTEHSAL İNFRASTRUKTURU SİSTEMLƏRİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASININ HAZIRLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İnfrastruktur istənilən iqtisadi sistemin mühüm komponentlərindən biridir. İnfrastruktur ümumi iqtisadi həyatın tərkib hissəsi kimi yardımçı və köməkçi xarakter daşıyır, iqtisadi sferanın normal fəaliyyət göstərməsinə xidmət edir.

İstehsal infrastrukturunun müəyyən fərqli spesifik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir:

- istehsal sahəsində əldə edilən mənfəət milli gəlirin ayrılmaz tərkib hissəsidir;
- istehsal infrastrukturunu sayəsində məhsulun keyfiyyət məzmunu baxımından yeni məhsula çevrilməsi baş verir;
- xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün istehsal infrastrukturunun əhəmiyyəti digər iqtisadi sahələrdən az deyil;
- istehsal infrastrukturunu ərazi prinsipinə əsasən inkişaf edir və fəaliyyət göstərir, istehsal infrastrukturunun maddi-texniki bazası məkan həddlərində müəyyən spesifikaya uyğun yerləşdirilir;
- istehsal infrastrukturunu ərazi prinsipinə görə əmək bölgüsü səbəbindən xüsusi, özünəməxsus sahələr qrupuna daxil edilmişdir.

Bütün bunlar isə belə deməyə əsas verir ki, istehsal infrastrukturunu milli və regional səviyyələrdə milli və regional iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi siyasətlə təmin edən, fəaliyyətdə olan istehsal-iqtisadi siyasət modelinin formalaşması prosesi-

nin təcəssümüdür. İstehsal infrastrukturunu milli və regional iqtisadiyyatın digər infrastruktur növləri sosial və bazar infrastrukturuları ilə birlikdə əsas infrastruktur növlərindən biridir. İstehsal infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinə uyğun milli və regional iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi barəsində müəyyən mühakimələr irəli sürmək mümkündür. İstehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müvafiq inkişaf strategiyaların hazırlanması, bütünlükdə sözügedən yarım sahənin idarəedilməsi problemi ilə bağlı araşdırmaların aparılması məhz bu səbəbdən xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Strategiya – uzunmüddətli dövr ərzində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması üsulları, istiqamətləri və mərhələlərin göstərilməsi ilə idarəetmə planıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının, onun ayrı-ayrı sahələri və yarım sahələrinin inkişaf etdirilməsi strategiyası hazırlanarkən hər şeydən öncə dünyada və ölkə daxilində baş verən proseslərin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən uzunmüddətli sistem çağırışları nəzərə alınmalıdır:

Birinci çağırış - global rəqabətin güclənməsidir. Qlobal rəqabət təkcə ənənəvi bazarları - əmtəə, kapital, texnologiya, işçi qüvvələri bazarlarını deyil, eyni zamanda milli innovasiya sistemlərini, innovasiyaların tətbiqi və insan potensialının inkişaf etməsi sahələrində də əhatə edir;

İkinci çağırış - Gözlənilən yeni texnoloji dəyişikliklər dalğası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında innovasiyaların rolunu xeyli artırmışdır, bununla da yeni iqtisadi artım amilləri diqqəti cəlb edir. Yaxın on illiklər də iqtisadi sistemlərin yeni texnoloji bazaları formalaşacaqdır;

Üçüncü çağırış - iqtisadi inkişafın əsas amili kimi insan kapitalının rolunun artmasıdır. Belə bir reallıqlar isə istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi strategiyası hazırlanarkən bütünlükdə proseslərlə kompleks şəkildə yanaşılmasını tələb edir, yəni istehsal infrastrukturunun inkişaf strategiyasında sırf istehsal prosesləri deyil yuxarıda deyilən çağırışlara uyğun bütünlükdə xalq təsərrüfatının infrastruktur komponentinin digər elementlərinin də inkişaf etdirilməsi zərurətinin hiss etdirir. Təbiidir ki, bu çağırışların ölkədə istehsal infrastrukturunun inkişaf strategiyası işlənilib hazırlanarkən mütləq nəzərə alınmalıdır.

Daha sonra digər vacib məsələ bütünlükdə infrastruktur obyektlərinin və o cümlədən istehsal infrastrukturunu obyektlərinin hər şeydən öncə ərazi ilə bağlılığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsi məsələsidir, çünki onların qeyri münasib yerləşdirilməsi ciddi səhv hesab edilir və bu səhvin aradan qaldırılması külli miqdarda vəsaitlərin boşuna israf edilməsi deməkdir. Bütün bunlar istehsal infrastrukturunun işlənilib hazırlanması prosesi zamanı bir sıra əlavə öhdəliklər meydana çıxararaq, məsələnin problem xarakterli məzmun daşmasına səbəb olur.

Həmin problemlərin həlli istiqamətlərində həyata keçirilən müvafiq tədbirlər bilavasitə istehsal infrastrukturunun formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar strategiyanın işlənilib hazırlanması və formalaşdırılmasına, əsas neqativ amillərin və təmayüllərin aradan qaldırılmasına xidmət etməlidir. Belə bir zəmində xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sənaye məhsulları istehsalı üçün yaradılan istehsal infrastrukturunu güclərinin yaradılmasının layihələşdirilməsi zamanı bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur:

- istehsal infrastrukturunu obyektlərinin fəaliyyətində paralellik istisna edilməlidir;

- yerli və mərkəzi idarəetmə orqanları çərçivəsində infrastruktur təminatı məsələləri ilə məşğul olan xüsusi komissiyaların yaradılması tələb olunur;

- yeni idarəetmə təşkilati strukturu yaradılmalı və onun əsas məqsədi, əsas sənaye komplekslərinin istehsal infrastrukturunu obyektlərinin xidmətlərinə olan tələbatların təmin olunması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bütünlükdə innovativ əsaslar üzərində strategiyanın işlənilib hazırlanması istehsal infrastrukturunun idarəedilməsi ilə məşğul olan mühəndis heyətinin azaldılmasına, qeyri səmərəli resurs məsrəflərinin azaldılmasına, həmçinin səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan yaradır. Burada söhbət sənaye kompleksi üçün çox səviyyəli idarəetmə modeli üçün xüsusi strategiyanın hazırlanması və reallaşdırılmasından gedir. Sözügedən strategiyanın hazırlanması və reallaşdırılmasının məhsuldarlığının təmin olunması üçün bir sıra şərtlərin də nəzərə alınması tələb olunur:

- sistemli yanaşma çərçivəsində idarəetmə bölmə və strukturları çərçivəsində idarəetmə iyerarxiyası yaradılmalıdır;

- əsaslandırılmayan və məqsəduyğun olmayan idarə və strukturların yaradılmaması tələb olunur;

- istehsal infrastrukturunu obyektlərinin idarəedilməsi üçün idarələrarası münasibətləri tənzimləyən xüsusi idarə yaradılmalıdır.

İstehsal infrastrukturlarının daha da inkişaf etdirilməsi üçün mövcud infrastrukturunun tərkib hissələri bərpa edilməli, müasir iqtisadi şəraitdə yeni tələb və çağırışlara cavab verən

yeni infrastruktur elementləri yaradılmalı, onlardan ən uğurlusu inkişaf etdirilməli, iqtisadi praktikada özünü doğrultmayan təşkilati idarəetmə strukturları ləğv edilməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə və onun ayrı-ayrı regionlarında istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı müəyyən təməl prinsiplərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

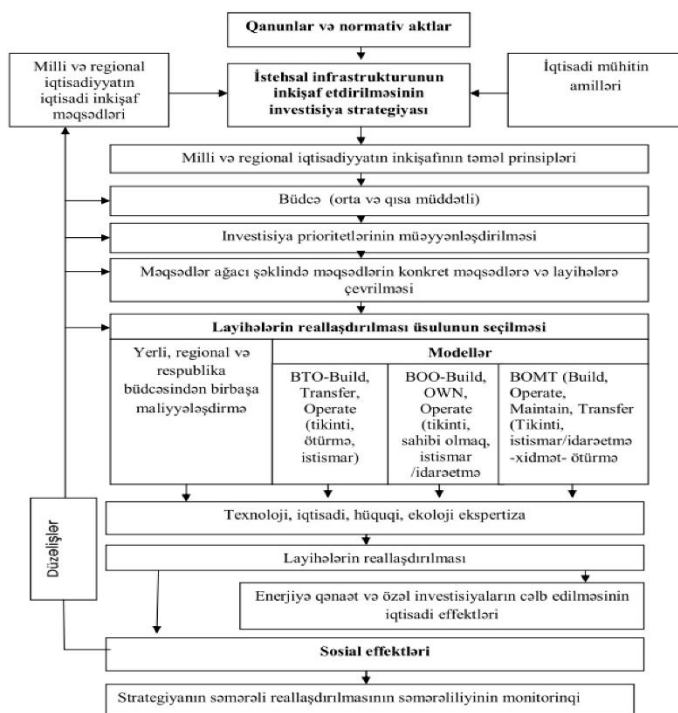
- maliyyələşdirmə mənbələrinin şaxələndirilməsi. Bu prinsipdə istehsal infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsi layihələrinin reallaşdırılmasına xüsusi investisiyaların cəlb edilməsini, həmçinin dövlət əhəmiyyətli proqram və layihələr reallaşdırılarkən istehsal infrastrukturunu obyektlərinin tikintisinə özəl maliyyə vəsaitlərinin də cəlb edilməsi nəzərdə tutulur;

- büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsinin sistemləşdirilməsi, bu prinsip infrastruktur obyektlərinin tikintisinin maliyyələşdirilməsindəki disproporsiyaların aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Bütün bunlar isə bələdiyyə və regional hakimiyyət orqanları səviyyəsində investisiya siyasətinin formalaşdırılması ilə mümkündür;

- texnologiyaların rəqabətqabiliyyətliyi. İnfrastruktur obyektlərinin tikintisi və bərpaı zamanı texnologiyalardan istifadə edilərkən materialların, qurğu və tikinti elementlərinin, görülən işlərin təkcə ilkin dəyəri deyil, istismar xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır;

Enerji məsrəflərində səmərəliliyi və ekoloji cəhətdən yararlı olması. İnfrastruktur obyektləri tikilərkən və istifadə edilərkən ekoloji xüsusiyyətlərində nəzərə alınması tələb olunur. Həmin prinsiplərin isə reallaşdırılması üçün isə məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış inkişaf strategiyası hazırlanmalı və

reallaşdırılmalıdır. Sözügedən strategiyada demoqrafik, iqtisadi, elmi texniki amillərin milli və regional iqtisadiyyata təsiri xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, həmçinin respublika səviyyəsində inkişaf məqsədləri və prioritetlərinə uyğun hazırlanmalıdır. Strategiyanın əsas elementlərindən biri büdcədir. Burada müvafiq layihələrin (yerli, regional, respublika büdcələri, məqsədli proqramlar, özəl investorların vəsaitləri) bütün maliyyələşdirmə mənbələri göstərilməlidir (şəkil 1).

Şəkil 1. İstehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi strategiyası

Büdcə göstəricilərinə əsasən milli və regional iqtisadiyyatın əsas prioritetlərinin seçilməsi tələb olunur və bu əsaslar üzərində bəyan edilmiş strateji istiqamətləri ayrı-ayrı konkret məqsəd və layihələrə bölmək olar. Bunun üçün isə məqsədlər ağacının qurulması tələb olunur. Məqsədlər ağacında konkret layihələr və onların reallaşdırılması müddətləri öz əksini tapmalıdır.

İndiki dövrdə milli və regionlar səviyyəsində istehsal infrastrukturuna aşağıdakı üsullarla investisiya qoyuluşu layihələrinə rast gəlmək mümkündür:

- yerli, regional, respublika büdcəsindən birbaşa maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi;
- özəl-dövlət tərəfdaşlığının müxtəlif formalarından istifadə edilməsi. Azərbaycan Respublikasında daha çox tətbiq edilən üsullar aşağıdakılardır: BTO-Build, Transfer, Operate (tikinti, ötürülmə, istismar); BOO-Build, Own, Operate (tikinti, mülkiyyət, istismar/idarəetmə); BOMT (Build, Operate, Maintain, Transfer)- tikinti, istismar/idarəetmə-xidmət-ötürülmə.

Daha bir vacib məsələ kimi xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, istehsal infrastrukturunu layihələrindən hər hansı birinin seçilməsi üçün bir neçə layihə hazırlanır, onlardan hər hansı birinin seçilməsi üçün prioritetlər matriksi qurulur. Təhlillərdə başlıca kriteriyalar həmin layihələrin investorlar üçün nə qədər cəlbedici olması və Azərbaycan Respublikası üçün sosial-iqtisadi meyarlar baxımından nə qədər səmərəli olması göstəriciləridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal infrastrukturunun inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasına xidmət edən bütün layihələrin texnoloji, iqtisadi, hüquqi, ekoloji ekspertizasının həyata keçirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Özəl investisiyalardan və enerji və digər resurslara qənaət edilməsinə imkan yaradan texnologiyalardan istifadə edilməsi

yüksək iqtisadi effektlərin əldə edilməsinə imkan yaradır, həmin vəsaitləri isə öz növbəsində digər strateji əhəmiyyət kəsb edən layihələrin reallaşdırılmasına yönləndirmək mümkündür.

Elmi müşahidələrin aparılmasında daha bir vacib məsələ istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması prosesində proqnozların tətbiq edilməsi məsələsidir. Əslində burada araşdırılması xüsusi məqsəd kimi təsbit olunmuş problem strateji planlaşdırma imkanlarından milli və regional iqtisadiyyat səviyyələrində istehsal infrastrukturunun inkişaf etməsi üçün proqnozlaşdırma üsullarının tətbiqi imkanlarının dəyərləndirilməsidir. Hesab edirik ki, ölkədə istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi məsələlərinin həlli zamanı proqnozların tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər şeydən öncə nəzərə almaq lazımdır ki, strateji planlaşdırmada proqnozlaşdırma üsulları tətbiq edilərək müasir vəziyyət və gələcək inkişaf perspektivlərinin təsbiti və həmin perspektivlərin reallığa çevrilməsi üçün zəruri olan idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi proseduraları və ardıcılığı müəyyənləşdirilir. Bu səbəbdən də gələcəkdə baş verən hadisələri, yaranacaq vəziyyət və şəraitin mücərrəd təsvir edilməsi tələb olunur ki, indiki dövrdə müəyyən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ardıcılığı planlaşdırılsın. Bu səbəbdən kəmiyyət və keyfiyyət məzmunu daşıyan məlumat və göstəricilərin sistemləşdirilməsi tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında istehsal infrastrukturunda daxil olmaqla bütünlükdə respublikada infrastruktur kompleksinin bütün elementlərinin müəyyən dövr ərzində inkişaf etdirilməsi üçün proqnoz üsulundan geniş istifadə edilmişdir. Nümunə üçün Regionların sosial iqtisadi inkişafı ilə bağlı üç Dövlət Proqramı (artıq reallaşdırılmışdır, dördüncü proqram

gündəmdədir), həmçinin Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikasının bilavasitə gələcəkdə inkişaf perspektivləri ilə bağlı hazırlanmış və reallaşdırılmasına başlanmış bir sıra Dövlət Proqramları və sənədləri xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Deyilənlərlə yanaşı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlar isə Azərbaycanda digər problemlərlə yanaşı, müasir dövrdə əsas iqtisadi artım amillərindən biri kimi çıxış edən istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi strategiyasının hazırlanmasında proqnoz üsullarından geniş istifadə edilməsindən xəbər verir.

Müasir dövrün çağırışları kontekstində istehsal infrastrukturunu sistemlərinin inkişaf strategiyasının hazırlanması xüsusiyyətləri dəyərləndirilərkən üç əsas amilin xüsusi olaraq nəzərə alınması tələb olunur (qlobal rəqabətin güclənməsi, innovasiyaların rolunun xeyli artması, insan kapitalının rolunun xeyli artması). Əldə edilən əsas nəticələrdən biri də odur ki, istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi strategiyasının hazırlanmasında proqnoz üsullarından geniş istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu səbəbdən də ölkədə strateji proqramların hazırlanması zamanı proqnozlaşdırma üsullarından geniş istifadə edilməlidir.

4.9. ƏSASLI TİKİNTİ OBYEKTləri BAZARINDA RƏQABƏTİN TƏHLİLİ

Müasir şəraitdə Marketing tədqiqatlarının istiqamətlərindən biri bu və ya digər bazarların cəlbədiciyi məsələlərini dəqiqləşdirməyə, kampaniyanın müvəffəqiyyətinin həlledici amillərinin sxeminə korreklər etməyə imkan verən bazarlardakı rəqabətin təhlilindən ibarətdir. Firmanın istənilən strategiyasının işlənilib hazırlanması bazardakı rəqabəti nəzərə almaqla həyata keçirilir. BİR-birilə rəqabət aparan firmaların fəaliyyəti haqqında informasiya mənbələri kimi firmaların rəsmi məlumatlarından, dərc olunmuş materiallardan və müxtəlif statistik mənbələrdən istifadə olunur. Paralel olaraq, bilavasitə satış bazarlarında firmanın satış bölmələrindən, mühəndis heyətindən, mal göndərənlərdən və digər bazar agentlərindən əldə olunan informasiyalar ümumiləşdirilir. Rəqiblərin fəaliyyəti haqqında informasiya sonradan sistemləşdirilir və müvafiq nəticələr, tövsiyələr əldə etmək, son təhlil aparmaq məqsədilə marketing xidmətinə təqdim olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya bazasında rəqabətin təhlili iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə ayrı-ayrı bazarlarda rəqabətin səviyyəsi təhlil olunur, rəqabət mübarizəsinin intensivliyinin müxtəlif göstəriciləri nəzərdən keçirilir. İkinci mərhələdə rəqiblərin fəaliyyətinin istehsal-satış göstəricilərinin quruluşu nəzərdən keçirilir və bütövlükdə və ya ayrı-ayrı ölkələrin bazarlarında onların müvəffəqiyyətinin həlledici amilləri seçilir. Nəticədə kampaniyanın nailiyyətləri həlledici amilləri onun rəqiblərinin nailiyyətləri amilləri ilə müqayisə

edilir və Əsaslı Tikinti Obyektlərinin satışı bazarında firmanın vəziyyəti, onun əsas üstünlükləri və nöqsanları aydınlaşdırılır.

Əgər bazarda güclü rəqabət müşahidə olunursa, o zaman əksər podratçı firmalar üçün bu satış əməliyyatlarının yüksək riskini mənfəət normasının nisbətən aşağı düşdüyünü və bazar payının azalmasını şərtləndirir. Bunula əlaqədar olaraq, bir çox firmalar tələb baxımından az perspektivli rəqabətin nisbətən zəif olduğu bazarlara üstünlük verirlər. Digər firmalar tələbin rəqiblər tərəfindən mənimsənilmiş “xanalarını” tutmağa çalışırlar.

Rəqabətin səviyyəsinin təhlili iki mərhələdən ibarətdir: birinci mərhələdə ƏTO-nun sahə bazarında, ikinci mərhələdə ayrı-ayrı ölkələrin və regionların bazarlarında təhlil olunur. Sahə bazarında rəqabətin səviyyəsinin təhlilində məqsədlə sahənin ümumi xarakteristikası verilir, rəqiblərin tipləri və rəqabətin metodları müəyyən olunur, tədqiq olunan sahənin Əsaslı Tikinti Obyektlərinin dünya bazarındakı əsas rəqiblər qrupu seçilib ayrılır və onların ümumi səciyyəsi verilir. Sonra ayrı-ayrı ölkələrin və regionların bazarlarında rəqiblərin fəaliyyəti qiymətləndirilir, rəqabətin səviyyəsinə münasibətdə nəticələr formalaşdırılır.

Əsaslı Tikinti Obyektlərinin sahə bazarında müxtəlif investisiya layihələrinin reallaşmasında iştirak etməyə qabil olan rəqabət aparan nisbətən az saylı iri firmalar iştirak edirlər. Bu firmaların ölçüləri əsas etibarilə əvvəlki illərdə bağlanmış müqavilələr əsasında, bir neçə il ərzində onların ümumi maliyyə göstəriciləri üzrə müəyyənləşdirilir. İstehsal təhlili əsasında firmanın ölçülərinin rəqabətin səviyyəsinə təsiri haqqında nəticələr çıxarılır. Rəqabətin səviyyəsi təsdiq

olunarkən sahə bazarındakı əsas rəqabət aparan firmalar ayrılır və sahədə Əsaslı Tikinti Obyektlərinin məcmu satışında onların rolu nəzərdən keçirilir. Araşdırma prosesində daha təhlükəli rəqiblər kimi çıxış edən iri və dinamik inkişaf edən firmalar seçilib ayrılır. Belə firmaların seçilməsi üçün obyektlərin quraşdırılmasına sifarişlər portfeli, sahədəki bazar payı, satış əməliyyatlarının genişləndirilməsi sürəti, ölkədə bazarların əhatə dərəcəsi, istehsal-texniki bazası və s. kimi müxtəlif meyarlar tətbiq oluna bilər. Daha sonra seçilmiş firmaların satış əməliyyatlarının dinamikası və cari səviyyəsi, sahə bazarında onların payının genişlənməsi perspektivləri öyrənilir. Regionlar və ölkələr üzrə satış əməliyyatlarının coğrafi bölgüsü təhlil olunur və satışın coğrafi quruluşunun dəyişməsində mühüm dəyişikliklər müəyyən edilir.

Rəqib firmaların əməliyyatlarının mənfəətliliyi maliyyə hesabatlarının təhlili əsasında araşdırılır. Bu da rəqiblərin fəaliyyətinin başlıca göstəricilərini səciyyələndirən məlumatları yığmağa imkan verir. Dünya bazarında rəqabətin səviyyəsinin təhlili bazasında bütövlükdə sahələr üzrə rəqabət mübarizəsinə aid olan əsas nəticələr formalaşdırılır və mühüm rəqib firmalar seçilib ayrılır.

Sahədə firmanın rəqabət qabiliyyəti, ƏTO-nun ixracını həyata keçirən aparıcı rəqiblərlə müqayisədə onun mövqelərini müəyyən etməkdən ibarətdir; bundan sonra bu firmanın və onun rəqiblərinin yeri haqqında nəticə çıxarılır.

Ayrı-ayrı ölkələrin bazarlarında rəqabət qabiliyyəti iki istiqamət üzrə aparılır: birincisi-firmaların müqayisəli bazar payı üzrə segmentləşdirilməsidir, ikincisi;- müvəffəqiyyətin həlledici amillərində firmanın liderliyi üzrə segmentləş-

dirmədir. Təhlilin məqsədi ondan ibarətdir ki, bu bazarları onlarda işləyən firmaların rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi üzrə bölüşdürməkdən ibarətdir. Firmanın müqayisəli bazar payı üzrə segmentləşdirilməsi aparıcı rəqiblərin bazar payı ilə müqayisədə onun bazar payının ölçüsünün müəyyənləşdirilməsinə söykənir. Bu zaman bazar payının dəyişməsi meyilləri nəzərə alınır. Orta, yüksək, aşağı və çox aşağı bazar payına malik olan firmalar təsnifləşdirilir. Müvəffəqiyyətin həlledici amilləri sahəsində firmaların liderliyi üzrə bazarların segmentləşdirilməsi hər bir bazarda kompaniyanın və rəqiblərinin mövqelərinin müqayisəli təhlili bazasında həyata keçirilir. Təhlilin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal-satış fəaliyyətinin bütün amilləri deyil, yalnız müvəffəqiyyətin həlledici amillərinə aid olan hissəsi nəzərdən keçirilir. Belə müqayisənin əsasında göstərilən amillərin hər biri üzrə firmanın perspektivdəki yeri dayanır və firmanın rəqabət qabiliyyətinə qiymət verilir.

4.10. İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİNİN SOSIAL-İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

Müasir dövrdə innovasiyalar elm və texnikanın nailiyyətlərinə əsaslanır. O yeni enerji mənbələrinin istifadəsi, elektronikanın geniş tətbiqi, prinsipcə yeni texnoloji proseslərin və progressiv materiallardan istifadəni xarakterizə olunur. Bütün bunlar öz növbəsində, xalq təsərrüfatının yenidən texniki silahlanmasını müəyyən edən sahələrin sürətli inkişafını təmin edir. Beləliklə, innovasiyalardan geniş istifadə olunması ilk növbədə, gündən günə artan rəqabət mühitinin formalaşması ilə əlaqədardır.

Əvvəlki dövrlərdəki keyfiyyət parametrləri, yəni yeni əmək vasitələri və texnoloji proseslərin tətbiqi miqyasına görə müasir innovasiyalardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu fərqləndirici xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- elmin bilavasitə cəmiyyətin məhsuldar qüvvəsinə çevrilməsi. Məlumdur ki, məhsuldar qüvvələrə istehsal vasitələri (alət+ əmək əşyaları) və işçi qüvvəsi aiddir. Ancaq bu o demək deyildir ki, elm cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin dördüncü elementinə çevrilir, o sadəcə olaraq keyfiyyət nöqteyi-nəzərindən bu elementlərdən hər birini, bütövlükdə isə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini gücləndirməklə, onlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir;

- kəşfin və ixtiranın yarandığı andan onların təcrübədə həyata keçirilməsinə qədər olan vaxt intervalının azalması. Ancaq bu o demək deyildir ki, indi bütün kəşf və ixtiraları qısa vaxtda təcrübədə həyata keçirmək olar;

- elmin inkişafının qabaqlanması, yəni nəzəriyyənin

təcrübəni qabaqlaması. Buradan belə bir çox vacib nəticə çıxır ki, indi kifayət qədər dəqiq proqnozlaşdırmaq olar ki, hansı texnika və texnologiya 5-10-15 və daha çox il sonra real həyatda yaranacaqdır;

- müasir elmi-texniki inqilabın və onun miqyasının yayılma sür-hədlərinin genişlənməsi; müasir elm kosmosun, torpağın və okeanın, atomun və insanın və digər sahələrin dərk olunmasında daha dərin kök salır.

Innovasiyaların miqyası dedikdə, yalnız onun dərk olunmasının miqyası deyil, həm də onun reallaşdırılmasının miqyası başa düşülür.

Müasir mürəkkəb texnologiyaların tətbiq olunmasının sosial-iqtisadi tələblərə uyğunlaşdırılması problemi dünya iqtisadiyyatında yeni mürəkkəb və elm tutumlu texnologiyaların geniş yayılması mərhələsində xüsusi kəskinliklə qarşıya çıxmışdır.

Bir sıra hallarda innovasiyaların tətbiq edilməsi prosesinin müqavimətlə üzləşməsi cəmiyyətdə iqtisadi strukturun müxtəlif səviyyəli, çoxsahəli və çoxsaylı idarələrdən asılı vəziyyətdə olmasının nəticəsidir. Buna görə də ayrı-ayrı bölmələrin fəaliyyətini əlaqələndirmək funksiyalarını ən yuxarı səviyyədə gücləndirmək lazımdır. Digər tərəfdən, yüksək texnologiyaların təsiri müəssisələrin malgöndərənlər və istehlakçılarla əlaqələrinin dəyişməsində təzahür edir. Məsələn, texnika istehsalında keyfiyyətə nəzarət üçün mürəkkəb sistemlərdən istifadə edilməsi nəticəsində metal satıcıları öz məhsullarının keyfiyyətini kəskin şəkildə artırmaq zərurəti ilə üzləşmişlər. Yüksək texnologiya satıcıları da, öz növbələrində, onlardan

asılı vəziyyətdə olan müəssisələrə təsiri gücləndirir və nəticədə yeni kooperativ əlaqələr sistemi yaranır.

Müstəqil təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan sahələrin əlavə mənfəət əldə etməyə cəhd göstərməsi, rəqabət mexanizminin təsiri innovasiyaları n tətbiqi istiqamətində sabit meyllərin yaranmasına gətirib çıxarır. Öz rəqiblərini qabaqlamaq, öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq ümidi ilə sahibkarlar texniki yenilikləri istehsalata tətbiq etməyə çalışırlar. İstehsalda texniki çevriliş dövrlərində rəqabət kəskin şəkildə güclənir. Bu, müasir elmi-texniki inqilab şəraitində daha ciddi nəzərə çarpır.

İndi ABŞ-ın, Yaponiyanın və Qərbi Avropanın nəhəng transmilli korporasiyaları (TMK) arasında mübarizə daha kəskin xarakter daşıyır. Bu TMK-dan hansının istehsal etdiyi məhsullar daha mürəkkəb və elmtutumludursa, hansının tətbiq etdiyi texnologiyalar daha mütərəqqidirsə, hansının istehsal xərcləri başqalarından aşağı, məhsulunun keyfiyyəti isə başqalarından yuxarıdırsa, o irəli çıxır.

Innovasiyaların tətbiq edilməsi həmişə sosial müqavimətlə qarşılaşan bir proses olub. Az və ya çox dərəcədə izafi məsrəflərlə müşayiət olunan bu prosesin səciyyəvi cəhəti onun nəticələrinin bu və ya digər dərəcədə qeyri-müəyyən olmasından ibarətdir. Buna görə də yenilikləri tətbiq edən təsərrüfat subyektlərinin mənfəət əldə etmək üçün ənənəvi imkanları rəqabətin təsiri ilə, bir qayda olaraq, tükənir və nəticədə onlar müflisləşmə təhlükəsi ilə qarşılaşırlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeniliklərin tətbiq edilməsi üçün əsas stimül ondan istifadə olunması nəticəsində müvəqqəti inhisar hesabına əlavə mənfəət əldə etmək imkanı yaranmasından ibarətdir. Əgər

yenilik uğurlu olsa, onun mənimsənilməsi üçün çəkilən xərclər bu yeniliyin geniş tətbiq edilməsi nəticəsində qat-qat artıq səmərə ilə əvəz edilir. Bu səmərə həmin yeniliyi birinci olaraq mənimsəyənlə onun rəqibləri arasında, yəni rəqabətdə öz mövqelərini qoruyub saxlamaq məqsədilə həmin yeniliyin tətbiqini təkrar edənlər arasında bölüşdürülür.

Məlumdur ki, yenilikçi müəyyən yeniliyin istifadə edilməsi hesabına mənfəət əldə etmək üçün nə qədər çox imkana malik olsa, bu yeniliklərin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsinə bir o qədər çox stimula olacaqdır. Lakin əgər bu cür imkanlar məhduddursa, onda yeniliklərin işlənilib hazırlanması sərfəli olmaya bilər, çünki yeniliyin tətbiq edilməsi hesabına əldə edilən mənfəətin çox hissəsi novatorun ardıcılıqları tərəfindən mənimsəniləcək, o özü isə həmin yeniliyin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi üçün çəkdiyi xərclərin əvəzini çıxma bilməyəcəkdir. Bu halda təsərrüfat subyektlərinin yeniliklərin işlənməsi sahəsində yüksək fəallıq göstərəcəyini gözləməyə dəyməz.

İnnovasiyaların yaratdığı kəskin ictimai problemlərin nəticələrini vaxtında görə bilməmək iqtisadiyyatda ciddi dəyişikliklərin struktur xarakterinin gec başa düşülməsinə səbəb olmuşdur. Mürəkkəb texnologiyaların tətbiqinin yaratdığı struktur və investisiya siyasəti dövlət aparatının ondan səmərəli istifadəyə əsaslanan sosial-iqtisadi inkişaf proqramı ilə tarazlaşdırılmadığına görə bu istiqamətdə mövcud olan strategiya və taktika ciddi yaradıcılıqla yeniləşdirilməlidir.

Müasir texnika və texnologiyaların tətbiqinin son məqsədini insanların müxtəlif məhsullara olan tələbatının və sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyət kimi

qiymətləndirmək lazımdır. Lakin təcrübədə yeni texnologiyaya münasibət sox vaxt cəlbedici görünür. Bu həm obyektiv, həm də subyektiv planda bir sıra amillərlə şərtləndirilir. Onlar arasında kompyüter inqilabının mürəkkəb texnologiyaların yaranmasında rolu, TMK-nı yeni mürəkkəb texnologiyaların istismarında malik olduğu üstünlük, müharibədən sonrakı dövr ərzində məşğulluq probleminin son dərəcə kəskin olan mövcud vəziyyəti və s. ilk növbədə diqqəti cəlb edir.

Müasir innovasiyaları n tətbiqi nəticəsində istehsalın yenidən qurulmasına ictimai təşkilatların təsirinin miqyası və xarakteri müxtəlif ölkələrdə əmək münasibətləri sistemindən, sosial-iqtisadi tənzimləmənin müxtəlif səviyyələrində qərarın qəbul olunması prosesinə müdaxilə dərəcəsindən xeyli asılıdır. Belə münasibətlərin qanunvericilik və ya müqavilələr qaydasında həyata keçirildiyi ölkələrdə (Almaniya, İsveç, Norveç, Danimarka) bundan texnoloji yeniliklər tətbiq olunduqda təminatlar əldə etmək üçün istifadə edilir.

Bir sıra ölkələrdə iş həftəsinin qısaldılması vacib hesab olunur və buna mürəkkəb texnologiyaların tətbiqinin iş qüvvəsinə tələbin azalmasına əks fəaliyyət vasitəsi kimi baxılır. İnnovasiyaları n sosial yönümlülüüyü əsasında istehsalın idarə olunmasının inkişaf etdiyi bu ölkələrdə işçilərin fəal iştirakı sistemindən istifadə olunur.

Hal-hazırda Qərb ölkələrində müasir innovasiyaları n tətbiq olunması şərtləri haqqında xüsusi müqavilələr geniş yayılmışdır. Bu razılaşmaların daha inkişaf etmiş formaları istehsalın elmi-texniki cəhətdən yeniləşdirilməsi problemlərinə fəal maraq göstərən Skandinaviya ölkələrində yaranmışdır. Texnoloji yeniliyin tətbiq olunması haqqında razılaşma

innovasiyaları n neqativ sosial nəticələrinin aradan qaldırılması və ya yumşaldılmasında müəyyən rol oynayır. Burada müasir mürəkkəb texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı heyətin yenidən hazırlanması, iş vaxtının qısaldılması, müavinətlər, texnoloji yeniliklərin istifadə olunmasına görə sahibkarların işçiləri ixtisar etməməsi və s. məsələlərə baxılır.

İnsana, onun sosial-iqtisadi tələblərinə texnikanı uyğunlaşdırmaq cəhdlərindən fərqli olaraq, istər texnoloji inkişafın yeganə variantda yozulması, istərsə də innovasiyaların alternativliyinin məhdud yozumu neqativ nəticələr törədir. Sonuncu halda texnika universal vasitə hesab edilir, problem isə həmin texnikanın kimin əlində olmasından ibarət olur. Bu halda innovasiyaları n çoxvariantlı olmasına yalnız o mənada yol verilir ki, texnikadan müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsi mümkün hesab edilsin. Belə bir fakta məhəl qoyulmur ki, sosial-iqtisadi şərait təkcə texnikadan istifadə edilməsi üsullarından deyil, texnikanın özündən də asılıdır.

Texnikanın inkişafında sosial-iqtisadi alternativlik ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, o, yaxın onilliklərdə iqtisadiyyatımıza təsir göstərəcək yeni texnoloji dalğanı çox cəhətdən müəyyənləşdirəcəkdir.

Əgər texnologiyanın seçilməsi proseduru demokratikləşdirilməsə, onun mərkəzləşdirilməsinin səmərəsi çox ola bilməz. Texnologiyaya ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi texnoloji inkişafı istiqamətləndirən mərhələlərə nəzarət edilməsini, həmin mərhələlərin cəmiyyət qarşısında real məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Bazar mexanizminin innovasiyalar sahəsində də sərbəst təsir göstərməsinə əsaslanan liberal iqtisadi ideologiya dövlətin

texnoloji inkişafa müdaxilə etməsinin əleyhinədir. Bu halda elmi-texniki tərəqqinin mahiyyəti yeniliklərin rəqabətin görünməz əli ilə fasiləsiz saf-çürük edilməsindən ibarət olur. Rəqabət seçiminin yekunlarını əks etdirən trayektoriya alternativsizlik iddiasında olur, çünki müvafiq hərəkətlərin hər hansı başqa ardıcılığı inkişafın ləngidilməsi hesab edilir. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda cəmiyyət innovasiyaların doğurduğu problemlərin qarşısını almaq iqtidarında olmayıb, yalnız artıq yaranmış problemlərə öz münasibətini bildirməli olur.

Liberal iqtisadi nəzəriyyə inzibati strukturların totalitar «mutasiyalarına» diqqəti cəlb edir. Həmin nəzəriyyə sübut etmişdir ki, idarəetmənin total şəkildə mərkəzləşdirilməsi resurslardan, xüsusən ayrı-ayrı fərdlər arasında paylanmış informasiya resurslarından səmərəli istifadə olunmasını təmin etmir. Bu halda əsas təzyiq obyektə iqtisadi hərc-mərclik deyil, insan özü olur. Əmək alətlərinin çoxunun səmərəli tətbiq edilməsi üçün müəyyən sosial-iqtisadi şərait tələb olunur.

Araşdırmaların nəticəsi kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Innovasiyaların bir qayda olaraq, yalnız insan fəaliyyətinin sərhədləri daxilində qalmayaraq, ondan kənara çıxır və sahələrarası xarakter daşıyır.

2. Yeni texnikanın yalnız iqtisadi nöqteyi-nəzərdən qiymət ləndirilməsi birtərəfli və yolverilməzdir. Innovasiyaların istifadə olunmasının belə metodoloji prinsipinin qanunauyğunluğu yeni texnikanın iqtisadi və sosial nəticələrinin vəhdət şəklində olmasının, onların bir-birinə qarşılıqlı təsir etməsinin, eləcə də bir-birinə xidmət göstərməsinin nəticəsidir.

3. Müasir texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə əlaqədar real çətinliklər məşinlərin köhnəlməsinin nəticəsi deyil, «adamların köhnəlməsi»nin və təşkilati müqavimətin nəticəsidir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, təşkilati müqaviməti aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə həvəsləndirmə sistemini təkmilləşdirmək, mühüm vəzifələrə daha bacarıqlı kadrları yerləşdirmək və idarəetmə işçiləri arasında xüsusi təkmilləşmə kursları keçirmək lazımdır.

5. İqtisadi inkişafa görə digər ölkələrdən geri qalmaq istəməyən hər bir dövlət vahid elmi-texniki siyasət həyata keçirməlidir. Bu siyasət elm və texnikanın kompleks inkişafını təmin etmək və onların nəticələrini iqtisadiyyata tətbiq etməyi nəzərdə tutur. Bundan ötrü elm və texnikanın inkişafında prioritet istiqamətlərin və elmi nailiyyətlərin birinci növbədə həyata keçirilməli olduğu sahələri seçmək lazımdır.

Bu innovasiyaların bütün istiqamətləri üzrə iri miqyaslı tədqiqatların aparılmasına və onların təcrübədə reallaşdırılmasına dövlət ehtiyatlarının məhdud olması ilə bağlıdır.

6. Dövlət özünün inkişafının hər bir mərhələsində innovasiyaların əsas istiqamətlərini müəyyən etməli, onların həyata keçirilməsi üçün lazımi şəraiti təmin etməlidir. İnnovasiyaları n həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri dedikdə, ən qısa müddətdə iqtisadi və sosial səmərəliliyin əldə olunmasını təmin edən istiqamətlər nəzərdə tutulur.

7. Elm və texnikanın prioritet istiqamətləri - sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın cari və perspektiv məqsədlərinə çatmaq üçün elm və texnikanın birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olan sahələridir. Miqyasından asılı olaraq elm və texnikanın inkişafında global (ümumdünya) beynəlxalq

(ölkələr sistemi) və milli (ayrıca ölkə) prioritetlər fərqlənir.

8. Dövlətin elmi-texniki siyasətinin formalaşması və reallaşması prosesinin əsasını innovasiyaların prioritet istiqamətlərinin fərqləndirilməsi və həyata keçirilməsi təşkil edir. Yaranmış şəraitdə dövlətin elmi-texniki siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsinin mühüm şərti elmi potensialın, maliyyə və material ehtiyatlarının elm və texnikanın prioritet istiqamətlərinə təmərküzləşməsidir.

9. Elmi-texniki innovasiyalar yenilik olmalı, bazarın tələbatına ödəməli, istehsalçıya mənfəət gətirməlidir. Yeniliklərin yaradılması kimi, onların yayılması da innovasiya prosesinin tərkib hissəsidir. Innovasiyaların sürətlə yayılması üçün güclü inkişaf etmiş infrastrukturun olması zəruridir.

10. Innovasiyaların səmərəliliyi dedikdə, səmərə və onun əldə olunmasına sərf edilən xərclərin nisbəti başa düşülür. Bu səmərəlilik öz mahiyyətinə və qarşıda duran məqsədə uyğun olaraq sosial-iqtisadi adlanır.

11. İstənilən variantda dövlətin köməyi olmadan istər sənaye, istərsə də kənd təsərrüfatında innovasiyaların inkişafını təmin etmək mümkün deyil.

4.11.KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN İNNOVASIYA AKTİVLİYİNİN ARTIRILMASININ BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ

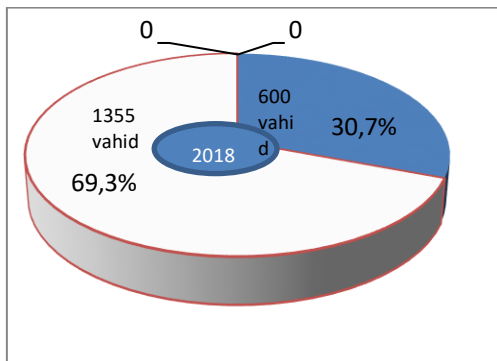
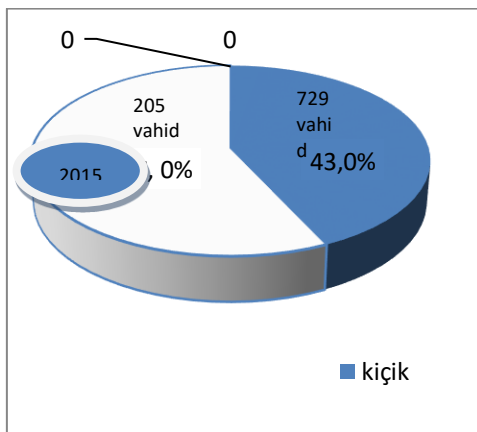
Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş əksər ölkələrində kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektləri iqtisadi artımın və məşğulluğun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dünya bankının hesablamalarına görə həmin ölkələrdə KOS-un UDM-dəki payı 50%, məşğulluqdakı payı isə - 60%-dən yuxarıdır. Məhz KOS bazarda tələb və təklif arasında tarazlığın yaranmasına, məhsulun və xidmətin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, qiymətlərin sabitləşməsinə və iqtisadiyyatın dayanıqlığına münbit şərait yaradır.

Odur ki, qloballaşma kontekstində dünya ölkələri məhz KOS vasitəsi ilə iqtisadiyyatın baş verən böhranlara çevik uyğunlaşmasına çalışırlar. Azərbaycanda siyasi sabitlik təmin edildikdən sonra sahibkarlığın inkişafına nail olmaq üçün 1997-ci ildən başlayaraq 150-yə yaxın normativ-hüquqi sənədlər (dövlət proqramları, qanunlar, fərman və sərəncamlar, təlimatlar, normalar, standartlar, digər tənzimləyici və stimullaşdırıcı mexanizmlər) qəbul edilmiş və onların uğurlu icrası nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin sayı əsaslı şəkildə çoxalmış və özəl sektorda onların xüsusi çəkisi 84%-ə çatmışdır. Azərbaycanda “Sahibkarlıq Günü”nün təsis edilməsi, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların müəyyən müddətə dayandırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lisenziya və icazələrin sayının, ödənilən rüsumların məbləğinin dəfələrlə azaldılması, onların qeydiyyatı və yüklərinin tranziti üzrə “Bir pəncərə” prinsipinin tətbiq olunması, sahibkarlara vergi və gömrük güzəştlərinin verilməsi, idxal-ixrac əməliyyatları zamanı gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və sairə sahibkarlığın səmərəli təşkili və idarə olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər öz yüksək nəticələrini verməkdədir.

Əldə edilən nailiyyətləri yüksək qiymətləndirərkən bir həqiqəti də qeyd etmək lazım gəlir ki, respublikamızda KOS-un innovasiya aktivliyi hələ də aşağıdır. Odur ki, Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak malların istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsində KOS-un inkişafı istiqamətində kompleks xarakterli təşkilati-iqtisadi, hüquqi və stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Əlbəttə, bütün bunlar yaxın gələcəkdə və uzaq perspektivdə KOS-un inkişafı üzrə həyata keçiriləcək kompleks tədbirlərin üzvü tərkib hissəsidir. Lakin real vəziyyət başqadır. Belə ki, respublika ərazisində rəqabətə tab gətirməyən çoxsaylı KOS subyektləri öz fəaliyyətinə xitam verir, onların ixrac imkanları aşağıdır, innovasiya aktivliyini xarakterizə edən indikatorlar beynəlxalq təcrübədə nəzərdə tutulan astana həddindən kəskin dərəcədə aşağıdır. Bunu rəsmi statistik məlumatlar da təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 21 dekabr tarixli qərarı ilə kiçik və orta sahibkarlıq meyarları təsdiq edilmişdir. Belə ki, həmin qərara görə işçilərin sayı 11-50 nəfər və illik gəliri 200 min manatdan 3,0 mln. manatadək olan sahibkarlıq subyekti – kiçik, işçilərin sayı 51 – 200 nəfər, illik gəliri isə - 3,0 mln. manatdan 30,0 mln. manatadək olan sahibkarlıq subyekti orta müəssisə statusuna malikdirlər. Həmin meyarlar nəzərə alınmaqla təkcə 2015-2018-ci illərdə emal sənayesində orta müəssisələrin sayının və xüsusi çəkisinin azalması hesabına kiçik müəssisələrin eyni adlı göstəriciləri əsaslı şəkildə artmışdır (Diaqram 1).

Ölkəmizin emal sənayesində 2018-ci ildə fəaliyyətdə olan 8321 mikro, kiçik və orta müəssisələrin 493-ü (5,9%) kiçik və 282 (3,4) orta müəssisələrdir. Onların 1,2%-zi dövlət, 98,8%-zi isə qeyri-dövlət mülkiyyətindədir. Həmin kateqoriyadan olan sahibkarlıq subyektlərinin 197 və yaxud 2,4%-zi xarici və birgə müəssisələrdir. KOS subyektlərinin 2015-2018-ci illərdə sayının,

orada çalışan işçilərin və istehsal edilən məhsulun (işin, xidmətin) əsaslı şəkildə artmasına baxmayaraq, onların ölkə iqtisadiyyatında payı iri müəssisələrə nisbətən aşağıdır və yaxud kəskin fərqlənir. Belə ki, 2018-ci ildə kiçik müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərdə payı 1,7%, məhsulun həcmində isə 2,7% olmuş, orta müəssisələrdə isə həmin göstəricilərin səviyyəsi uyğun olaraq: 5,6% və 9,6% təşkil etmişdir.

Diaqramma 1. Azərbaycanın emal sənayesində kiçik və orta statuslu müəssisələrin sayı və xüsusi çəkisi (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Lakin işçilərin sayı və əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda həmin subyektlərin payı yüksəkdir və bu ən çox qeyri neft-qaz sektorunda müşahidə edilir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Azərbaycan iqtisadiyyatında kiçik və orta sahibkarlıq
subyektlərinin 2018-ci ildə payı, faizlə**

Göstəricilər	Cəmi	O cümlədən	
		kiçik	orta
Əlavə dəyərdə	13,4	1,7	5,6
O cümlədən: qeyri neft-qaz sektoru üzrə	23,5	3,0	9,8
işçilərin sayında	42,9	11,5	26,1
O cümlədən: qeyri neft-qaz sektoru üzrə	45,0	12,1	27,3
əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda	41,8	6,3	18,5
o cümlədən: qeyri neft-qaz sektoru üzrə	65,2	9,8	28,8
yüklənmiş malların, yerinə yetirilən işlərin və göstəril- miş xidmətlərin dəyərində	20,9	2,7	9,6
o cümlədən: qeyri neft-qaz sektoru üzrə	37,7	4,9	17,4

Mənbə: *Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, s.10*

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, işçilərin sayı 10 nəfərə qədər və illik gəliri 200 min manat təşkil edən mikro

müəssisələrin xüsusi çəkisi, 2018-ci ildə bütün sahibkarlıq subyektlərinin 97,1%-ni, o cümlədən sənayedə - 87,6%-ni, emal sənayesində isə - 90,7%-ni təşkil etmişdir. Deməli, həmin il ərzində fəaliyyətdə olan bütün sahibkarlıq subyektlərinin strukturunda KOS-un xüsusi çəkisi uyğun olaraq: 2,9%; 12,4% və 9,3% səviyyəsində formalaşmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, kiçik sahibkarlıq subyektləri innovasiya məhsulu istehsalı prosesində iştirak etmirlər, elə buna görə də rəsmi statistik büllütlərdə əks etdirilən innovasiya məhsulu haqqında cədvəldə kiçik müəssisələrin fəaliyyəti əks etdirilməmişdir. Hesablamalar göstərir ki, 2015-2018-ci illərdə ölkənin emal sənayesində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalan, yeni və təkmilləşdirilmiş innovasiya məhsulunun həcmi 82,1 mln. manat olmuşdur ki, bu da həmin illərdə emal sənayesində istehsal edilən bütün məhsulların yalnız 0,3%-ni təşkil etdiyindən ən aşağı göstərici kimi qiymətləndirilə bilər. Buna baxmayaraq, qeyd edilən illər ərzində emal sənayesində innovasiya məhsulunun həcmi 2015-ci ildə 1,5 mln.manatdan 2018-ci ildə 29,6 mln.manata çatmış və yaxud 19,5 dəfə çoxalmışdır. Həmin dörd il ərzində emal sənayesində istehsal edilən 82,1 mln.manatlıq innovasiya məhsulunun 36,6%-zi – kompüter və digər elektron avadanlıqları; 15,6%-zi – toxuculuq sənayesi; 12,6%-zi metallurgiya sənayesi; 11,1%-zi – metal məmulatları; 8,0%-zi – tikinti materialları; 6,3%-zi – geyim istehsalı; 3,8%-zi – kimya; 2,4%-zi maşın və avadanlıqlar, 2,2%-zi qida məhsulları üçün xarakterik olmuşdur. Faktlar göstərir ki, 2015-ci ildə ölkənin emal sənayesinin 13 differensial alt sahəsindən 10-da və yaxud 77%-də; 2017-2018-

ci illərdə isə - 7 alt sahədə və yaxud 53,8%-də innovasiya məhsulları istehsal edilməmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrində istehsal edilən innovasiya məhsullarının həcmi, (min. manat)

Alt sahələr	İ L L Ə R				2015-2018-ci illərdə cəmi	Yek una görə, faizlə
	2015	2016	2017	2018		
Emal sənayesi üzrə cəmi o cümlədən:	519,4	36158,2	14876,7	29592,2	82146,5	100,0
Qida məhsullarının istehsalı	-	402,5	589,5	831,2	1823,2	2,2
İçki istehsalı	758,0	41,5	-	-	799,5	1,0
Toxuculuq sənayesi	-	12845,1	-	-	12845,1	15,6
Geyim istehsalı	-	5212,8	-	-	5212,8	6,3
Dəri və dəri məmulatlarını ayaqqabıların istehsalı	-	48,0	-	-	48,0	0,05
Kimya sənayesi	141,0	522,4	1705,1	793,0	3161,5	3,8
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	-	171,3	-	-	171,3	0,2
Tikinti materiallarının istehsalı	-	6586,0	-	-	6586,0	8,0

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

Metallurgiya sənayesi	-	500,0	2176,0	7690,0	10366	12,6
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	-	9112,8	-	-	9112,8	11,1
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	-	-	9990,3	19937,9	29928,4	36,6
Maşın və avadanlıqların istehsalı	588,3	699,7	382,9	305,6	1976,5	2,4
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	-	16,1	32,9	34,5	83,5	0,1

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən “Azərbaycanın sənayesi” statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.

Həmin səbəbi şərtləşdirən amillərdən biri – innovasiya fəaliyyətinin investisiya təminatıdır. Belə ki, 2015-2018-ci illərdə ölkənin emal sənayesində texnoloji innovasiyalara yönəldilən investisiyaların məbləği artıb-azalan xəttlə dəyişərək cəmi 109,3 mln. man. təşkil etmişdir ki, bunun da 87,0%-ni müəssisələrin öz vəsaiti, daha doğrusu amortizasiya ayrımları, 10,9%-ni – xarici investisiyalar, 2,1%-ni isə - digər mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlər təşkil etmişdir. Həmin dövrdə innovasiya fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulan xarici investisiyaların məbləği kəskin azalan xəttlə dəyişmişdir (Cədvəl 3).

Cədvəl 3

**Azərbaycanın emal sənayesində texnoloji
innovasiyalara çəkilən xərclərin maliyyə mənbələri üzrə
həcmi (min. manat)**

Maliyyə mənbələri	İ L L Ə R				2015- 2018-ci illərdə cəmi	Ye kuna görə, faizlə
	2015	2016	2017	2018		
Emal sənaye- si üzrə cəmi: o cümlədən	32492,5	27744,4	16104,0	32967,6	109308,5	100,0
Müəssisə lərin öz vəsaiti hesabına	32092,6	14101,9	16044,3	32892,0	95130,8	87,0
Dövlət bütçəsindən ayırmalar	-	-	-	3,6	3,6	0,0
Xarici investisiyalar	-	11808,3	36,0	72,0	11916,3	10,9
Digər mənbələr	399,9	1834,3	23,7	-	2257,9	2,1

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən “Azərbaycanın sənayesi” statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib, hesablanmışdır.

Ölkənin emal sənayesində şərh edilən innovasiya mühiti bir manatlıq innovasiya məhsulu istehsalı üçün texnoloji innovasiyalara çəkilən xərc göstəricisinin də səviyyəsinə təsir etmiş və onun hesablanmış həddi 2015-ci ildə - 21 man 70 qəp; 2016-cı ildə - 0,77 man; 2017-ci ildə - 1 man 08 qəp və 2018-ci ildə - 1 man 12 qəp. civarında formalaşmışdır.

Emal sənayesi müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətində yaranan həmin təşkilati-iqtisadi vəziyyət bütünlükdə təhlilin əhatə etdiyi dövrdə qeyri neft-qaz sektorunun ixrac payının 2015-ci ildə 12,2%-dən 2018-ci ildə - 8,1%-ə enməsinə səbəb olmuşdur.

Aparılan kompleks təhlil nəticəsində respublikamızda fəaliyyətdə olan KOS-ın innovasiya aktivliyinin artırılmasının aşağıdakı istiqamətlərinin formalaşdırılmasını şərtləşdirmişdir:

- Ölkədə milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması kontekstində emal sənayesinin alt sahələrinin xüsusiyyətləri və inkişafı nəzərə alınmaqla 2025-ci ilədək dövrü əhatə edən innovativ inkişaf proqramının işlənilməsi və həyata keçirilməsi;

- Müvafiq Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərin və tədbirlərin tam məzmununda həyata keçirilməsinin təmin edilməsi:

- innovasiya fəaliyyəti üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;

- KOS-un innovasiya fəaliyyəti üzrə təkmil stimullaşdırıcı mexanizmlərin işlənilməsi;

- innovasiya yönümlü sahə və regional klasterlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

- KOS-un inkişafı üçün yeni innovasiya infrastrukturunun yaradılması;

- Yüksək sıxlığa malik olan sənaye zonalarında pilot – model KOS-un yaradılması;

- Biznes – inkubatorların inkişaf etdirilməsi və Startap layihələrin hər vasitə ilə dəstəklənməsi;

- KOS subyektlərinin qabaqcıl təcrübə əsasında təlim-tədris imkanlarının artırılması;

- Mühasibat uçotu üzrə beynəlxalq standartların KOS subyektlərində tətbiqinin stimullaşdırılması.

4.12. EMAL SƏNAYESİNİN İNVESTİSİYA TƏMİNATINDA İNKİŞAF İNSTİTUTLARININ ROLU

Emal sənayesində əsas kapitala investisiya qoyuluşları üstün olaraq özəl qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Lakin emal sektoru qarşısında duran imkanlar genişmiqyaslıdır. Belə şəraitdə bu sahəyə daha çox vəsait qoyuluşlarını təmin etmək üçün dövlət köməyinə də ehtiyac yaranır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində emal sənayesinə investisiya qoyuluşlarının genişləndirilməsində dövlətin rolu əsas etibarilə müvafiq inkişaf institutlarının formalaşması və onların fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə təmin olunur. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında geniş işlər görülmüşdür.

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edən “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti”, “Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu”, “Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi”, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) yaradılmışdır. İnkişaf institutları emal sənayesinin inkişafı məsələlərinin həllində də fəal rol oynayırlar.

İqtisadiyyatın özəl sektorunun inkişafı üçün investisiya təminatının yaxşılaşdırılmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 27 avqust tarixli, 779 nömrəli Fərmanı ilə yaradılan “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlara Kömək Milli Fondu” mühüm rola malik oldu. “Sahibkarlığa Kömək Milli Fondun”un vasitəsilə güzəştli kreditlərin verilməsi regionların prioritet sahələrində investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi, regionlara investisiya cəlb ediciliyinin artırılmasına və davamlı inkişafına üstünlük verməklə həyata keçirildi. Sahibkarlara güzəştli kreditlərlə maliyyə dəstəyinin

verilməsi, investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi sahəsində konkret sahələrin təşviqi xüsusilə ixrac yönümlü və idxalı əvəz edən məhsulların istehsalını və emalını nəzərdə tutan eləcə də bu sahələrin inkişafını stimullaşdıran infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi bu fondun fəaliyyət sahələridir. Fondun vəsaitlərinin istifadəsi istiqamətlərində emal sənayesi sahələri də üstünlük təşkil edirdi. Hazırda bu istiqamətdə müasir tələblərə cavab verən meyvə-tərəvəz məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılması, yüngül sənaye, tikinti sənayesi, kimya sənayesi, maşınqayırma sənayesi və s. müəssisələrinin yaradılması Fondun əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aid edilirdi.

Sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması və sahibkarlara dövlət maliyyə dəstəyinin göstərilməsi məqsədilə Fond güzəştli kreditlərin hədlərini, kreditlərin müddətini və faizlərini müəyyən etmişdir. Belə ki, 5 min manatdan 50 min manatadək - kiçik həcmli kreditləri 3 ilədək, 50 min manatdan 500 min manatadək - orta həcmli kreditləri 5 ilədək, 500 min manatdan 10 milyon manatadək - böyük həcmli kreditləri isə 10 il müddətinə sahibkarlara güzəştli kreditlər verirdi.

Lakin Fondun davamlı olaraq yüksəlməsi müşahidə edilmirdi. İstər maliyyələşdirilən istərsə də verilən kreditlərin həcmində dinamik artım meyli müəyyən olunmurdu. Sonuncu vəziyyətdə emal sənayesinin inkişafında dövlət tərəfindən güzəştli kreditin verilməsi mexanizminin fəaliyyətinin yüksəldilməsinə ehtiyac yaranırdı.

Əvvəlki bölmələrdə də SKMF-nin fəaliyyət istiqamətləri araşdırılmış və müəyyən təkliflər verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ləğv olundu və Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxs təsis edildi.¹ Fondun nizamnamə fondu 1 094 254 581 (bir milyard doxsan dörd milyon iki yüz əlli dörd min beş yüz səksən bir) manatdır. Bununla yanaşı ona verilmiş əmlakdan və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitdən formalaşır.

Sərəncama görə, sahibkarlığın inkişafına dəstək mexanizminin təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunda innovativ texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal, emal və infrastruktur müəssisələrinin yaradılması, ixrac əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi, real sektora investisiya qoyuluşlarının sürətləndirilməsi və özəl sektorda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədi ilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ləğv edildi. İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxs” təsis edildi. Fondun Nizamnaməsi və vəsaitindən istifadə Qaydası” təsdiq edildi.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi qaydalarına uyğun olaraq göstərdiyi fəaliyyətdən irəli gələn hüquq və öhdəlikləri, o cümlədən güzəştli kreditlərdən istifadə şərtləri haqqında müvəkkil kredit təşkilatları ilə bağlanmış müqavilələr üzrə hüquqlar (müvafiq sənədlərin, məlumatların alınması və s.), verdiyi güzəştli kreditlərdən irəli gələn tələb hüququ, müvəkkil kredit təşkilatlarına müəyyən edilmiş limitlər üzrə vəsaitin ayrılmasına, eləcə də Azərbaycan

Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən maliyyələşdirilməsi barədə qərar qəbul edilmiş sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinə güzəştli kredit ayrılmasına dair öhdəliklər Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxsə (bundan sonra – Fond) keçiridi.

Fondun publik hüquqi şəxs olması ona daha geniş imkanların yaranmasına səbəb oldu. Publik hüquqi şəxslər haqqında Azərbaycan Respublikasının 3 fevral 2016-cı il tarixli Qanuna 5-ci maddəsinə əsasən publik hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malik olmaqla mülki vəzifələr daşıyır və publik hüquqi şəxsin hüququ qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir. Həmcinin Publik hüquqi şəxs yalnız nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş fəaliyyət ilə məşğul ola bilər. Bununla yanaşı dövlət orqanları və bələdiyyə orqanları qanunvericiliklə onlara həvalə edilmiş hüquq və vəzifələri yaratdıqları publik hüquqi şəxslərə ötürə bilməzlər.

Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun qaydalarına əsasən güzəştli kredit sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən təyinatlı və ünvanlı vəsaitdir. Bu vəsaitlərin sahibkarlıq subyektlərinə çatdırılması müvəkkil banklar və bank olmayan kredit təşkilatları (bundan sonra – müvəkkil kredit təşkilatları) vasitəsilə onların öz adından və öz riskləri hesabına həyata keçirilir. Müvəkkil kredit təşkilatlarının Fondun kreditlərinə tətbiq etdiyi illik faiz dərəcəsi (4%-dək) istisna olmaqla, ayrılmış güzəştli kreditlər müvəkkil kredit təşkilatlarının aktivləri hesab edilmir. Müvəkkil kredit təşkilatları ilə Fond arasında vəsaitdən istifadə şərtlərini nəzərdə tutan müqavilə imzalanır. Fond müvəkkil kredit

təşkilatı ilə sahibkarlıq subyektləri arasında bağlanacaq müqavilədə məcburi şərtlərin olmasını tələb edə bilər.

Fondun vəsaitindən istifadə istiqamətlərinə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktları ilə, eləcə də Fondun Müşahidə Şurasının qərarı ilə müəyyən edilmiş prioritet sahələr, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı, innovativ texnologiyaların tətbiqi və ixrac əməliyyatları üzrə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər daxildir.

Sahibkarlara kreditlərin verilməsi zamanı kreditlərin hədləri və müddəti müəyyən olunmuşdur. Belə ki, 5 min manatdan 50 min manatadək kiçikhəcmli kreditlər 3 (üç) ilədək, 50 manatdan 1 milyon manatadək ortahəcmli kreditlər 5 (beş) ilədək, 1 milyon manatdan 10 milyon manatadək – böyükhəcmli kreditlər 10 (on) ilədək kreditlərin verilməsi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi SKMF-dan fərqli olaraq yeni yaradılmış Fond ortahəcmli və böyükhəcmli kreditlərin maksimum məbləğləri 2 dəfə artırılmışdır.

Qaydalara əsasən hər bir sahibkarlıq subyektinin Fondun vəsaiti hesabına aldığı güzəştli kreditin (o cümlədən bir investisiya layihəsi üzrə) maksimum həddi 10 000 000 manatdan artıq ola bilməz.

Fondun kreditlərinin illik faiz dərəcəsi 1 faiz, müvəkkil kredit təşkilatlarının tətbiq etdikləri illik faiz dərəcəsi isə 4 faizdən artıq olmamaq şərti ilə, ümumilikdə güzəştli kreditlərin illik faiz dərəcəsi 5 faizədək müəyyən edilir.

Kreditlərdən istifadə üzrə güzəşt müddəti, kredit verilmiş hər bir sahibkarlıq subyekti üçün fəaliyyətinin xarakterindən asılı olaraq, nağd pulun hərəkəti barədə məlumat əsasında

müəyyən edilir və kreditin istifadə müddətinin ilk 1/2 dövrünü əhatə edə bilər. Güzəşt müddətində sahibkarlıq subyektləri yalnız faiz borclarını ödəyir, əsas borc üzrə isə hər hansı ödəniş həyata keçirmirlər. Müvəkkil kredit təşkilatı sahibkarlıq subyekti üçün müəyyən etdiyi güzəşt müddəti barədə Fonda məlumat verməlidir.

Yeni mexanizm çərcivəsində sənayenin emal sektoruna investisiya qoyuluşlarının üstün templə artırılmasına yönəldilmiş təsirli tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir. Qarşıdakı dövürdə də Fond emal sektorunun güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsində aparıcı mövqeyini saxlamalıdır.

"Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (AİŞ) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 30 mart tarixli 1395 nömrəli "İnvestisiya Fəaliyyətinin Təşviqi üzrə Əlavə Tədbirlər haqqında" Sərəncamı ilə yaradılmışdır.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti kənd təsərrüfatı sektoru üzrə 2,8% həcmində, , həmçinin qida sənayesi üzrə 1.5%, Azərbaycan duz istehsalı birliyi QSC, Milko PRO MMC, Səba ASC, ağır sənaye üzrə isə 73,4%, Bakı Gəmiqayırma zavodu MMC, Holcim şirkəti, əczaçılıq üzrə 5.2% Caspian PHARMED MMC, Hayat PHARM MMC 5%-i öz vəsaiti hesabına müddətli investisiya qoyuluşları vasitəsilə investisiyaların təşviqini həyata keçirmişdir.

Cədvəl 2

**“Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti”nin investisiya qoyduğu
sənaye müəssisələri (2010-2018)**

S/s	Müəssisənin adı	Nizamnamə kapitalına AİŞ-in payı, %-lə	İnvestisiya məbləği (min ABŞ doları)
1	Azərbaycan duz istehsalı birliyi	25%	3513,8
2	Milk PRO MMC	20%	2446,0
3	Səba MMC	10%	1447,5
4	Caspian PHARMED MMC	25%	5535,0
5	Hayat PHARM MMC	10%	7400,0
6	Holcim Azərbaycan MMC	10%	30 (mln avro)
7	Bakı Gəmiqayırma zavodu MMC	25%	111500,0

**Cədvəl “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti”nin www.aic.az rəsmi internet sahifəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Yerli və xarici investorlar birgə investisiya qoyuluşu vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafına dəstək mexanizmlərindən olan “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” indiyədək 1,1 mlrd manat dəyərində investisiya layihələri həyata keçirmişdir. Bu layihələrə 450 mln manat birbaşa xarici investisiya cəlb olunmuşdur. Lakin xarici investorları daha da çox cəlb etmək üçün daha əlverişli və səmərəli tədbirlər planı hazırlanaraq əsas kapitalla xarici investisiyaların stimullaşdırılması zəruridir.

Şirkət tərəfindən yatırılan investisiyaların həcmnin xarici valyutada həmçinin müvafiq illər üzrə rəsmi valyuta məzən-

nələrinə uyğun olaraq Azərbaycan manatı ilə hesablanan ümumi həcmi 2015-ci ildə emal sənayesinə investisiya qoyuluşlarında nisbətdə 1.7% təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" ASC investisiya qoyuluşlarının artmasına köməklik göstərir. Lakin şirkətin uzun müddət fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq, ASC-nin bu sahədə daha çox investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi imkanları olmuşdur. Hələlik, şirkətin ümumi investisiya qoyuluşlarının həcmi nisbətən az olmaqla yanaşı onun əhatə etdiyi sahələr də məhduddur. "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" ASC –nin emal sektorunun prioritet sahələrinə investisiya qoyuluşlarının artırılması məqsədəuyğun olardı.

Emal sənayesinin investisiya təminatında inkişaf institutlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi bu sektorun inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Bu sahədə reallaşdırılan investisiya layihələrinin güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsində özünü daha aydın biruzə vermişdir. Bununla yanaşı, prioritet istiqamətlər üzrə Fond tərəfindən maliyyələşmənin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. Emal sənayesinin maliyyələşdirilməsində digər inkişaf institutlarının rolunu da əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olar. İlk növbədə, "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" ASC-nin daha çox sahəyə investisiya qoyuluşu etməsi səmərəli olardı.

Bununla yanaşı, ixracyönümlü məhsullar istehsal edən sahələr üçün lizinqin miqyasının artırılması, yeni texnoloji avadanlıqlar istehsal edən ölkələrdən avadanlıqların alınması və vaxtında lizinqə verilməsi əlverişli hesab edilə bilər.

Eyni zamanda müvafiq dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə inkişaf institutlarının genişləndirilməsi də məqsədəuyğundur. Bu istiqamətdə, ilk növbədə, ixtisaslaşmış

investisiya banklarının yaradılmasına ehtiyac vardır. Bu bankların yaradılması emal sənayesinin prioritet istiqamətləri üzrə inkişafına yönəldilmiş layihələrin maliyyələşdirilməsi probleminin səmərəli həllinə şərait yarada bilər.

Bunlarla yanaşı yeni qaydaların qəbulu inkişaf institutunun genişləndirilməsi müvafiq dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla agentliyin fəaliyyət mexanizmlərinin ardıcıl sürətdə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaradır. Belə ki, hazırkı şəraitdə kənd təsərrüfatı kimi onun məhsullarının emal edən sahələrdə də investisiya qoyuluşlarının genişləndirilməsində və bu əsasda innovativ inkişafın sürətləndirilməsində kredit institutları ilə səmərəli əlaqələrin qurulması xüsusi rola malikdir.

4.13. AZƏRBAYCAN ENERGETİKA SİSTEMİNDƏ AVROPA İTTİFAQININ 2009/72 ES DİREKTİVİNƏ UYĞUN İSLAHATIN GÖZLƏNİLƏN SSENARİSİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında Enerji sahəsində tərəfdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumunda energetika sahəsində İslahatların aparılması ilə əlaqədar öz siyasi iradəsini bildirmişdir.

Anlaşma Memorandumunun icrası ilə əlaqədar hazırlanacaq və hökumət tərəfindən təsdiq ediləcək “İslahat Konsepsiyası” ölkənin **“Elektroenergetika haqqında” Qanun** layihəsində öz əksini tapmalıdır.

Azərbaycan dövləti və hökuməti keçid dövründə ölkədə elektrik enerjisinin fasiləsiz təchizatını təmin etmək məqsədilə, islahatların gedişini daima nəzarətdə saxlama lıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, islahatlar elektroenergetika sektorunda idarəetmənin şaquli integrasiya olunmuş inhisarçı sistemdən sərbəst rəqabət qabiliyyətli topdansaş və pərakəndəsaş bazarına keçidini nəzərdə tutur.

İlkin dövrdə 1-ci modeldən - inhisarçı sistemdən, 2-ci model ə - “vahid alıcı” və ya birbaşa 3-cü modelə - yalnız topdansaş bazarında rəqabətə

də keçmək olar. Lakin son nəticə 4-modelə (III paketə), yəni hər iki bazarda, həm topdansaş, həm də pərakəndə saş bazarında sərbəst rəqabətin yaradılmasına keçiddir. Bu keçid dövründə islahatları asanlaşdıracaq aralıq taktiki gedişlərin aparılması da nəzərdə tutula bilər.

Azərbaycan hökuməti bazar mexanizminin yaradılması ilə yanaşı, elektroenergetika obyektlərinin inkişafına investisiyaların cəlb edilməsi məsələlərinə, o cümlədən:

- Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını nəzərə alaraq, elektroenergetikanın perspektiv inkişaf proqramının hazırlanmasına;
- Topdansatış və pərakəndəsətış bazarlarında uzunmüddətli tələb-təklifə uyğun yanacaq-enerji balansının proqnozunun və iqtisadiyyatın elektrik və istilik enerjisinə tələbatını təmin edəcək təkliflərin işlənilməsinə;
- Energetikanın inkişafını təmin edəcək investisiya mənbələrinin yeri və cəlb edilməsi yollarının müəyyən edilməsinə də rəhbərlik etməlidir.

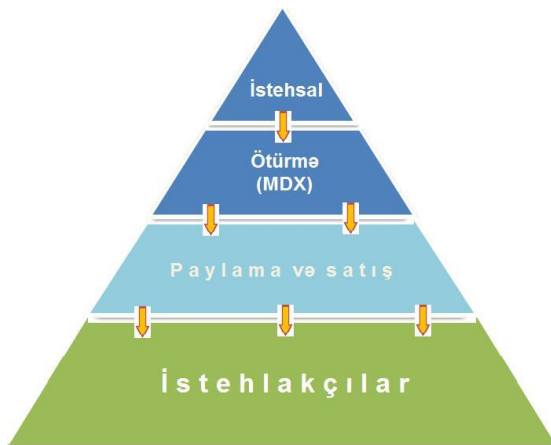
Azərbaycanın Energetika Sistemi vaxtilə “Azərenerji” ASC-nin idarəçiliyinə verilmiş dövlətə məxsus energetika obyektlərindən ibarət idi.

XX əsrin sonlarında bir müddət respublikanın Qərb və Cənub bölgələrinin paylayıcı şəbəkələri birləşdirilərək “Qərb” və “Cənub” Regional Elektrik Şəbəkələri kimi idarəçiliyə verilmişdi. Lakin bu idarəçilik demək olar ki, şaquli integrasiya olunmuş vahid inhisarçı şirkət olaraq, “Azərenerji” ASC tərəfindən həyata keçirilirdi, yəni enerjinin istehsalı, ötürülməsi, paylanması və satışı vahid əldə cəmləşdirilmişdi. Sonralar “Azərenerji” ASC-nin enerji istehsal edən 7 000 MVt – dan çox gücə malik olan 22 (iyirmi iki) əsas elektrik stansiyası, vahid ötürücü şəbəkəsi və paylama-satış funksiyasını yerinə yetirən 8 (səkkiz) Regional Elektrik Şəbəkəsi müstəqil MMC kimi qeydiyyatdan keçsə də, əslində vəziyyət olduğu kimi qalırdı. Belə ki, 2016-cı ilin fevralına qədər respublikada elektrik enerjisinin istehsalı və ötürülməsi

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

bütövlükdə, paylanması və satışının isə böyük bir hissəsi “Azərenerji” ASC-yə məxsus idi.

Şaquli integrasiya olunmuş Energetika Sistemi

Azərbaycan energetika sistemində elektrik sransiyalarının siyahısı

Sıra sayı	Elektrik stansiya larının adı	İstifadəyə verildiyi il	Faktiki qoyuluş gücü (MVt)
1	“Azərbaycan” İES	1981	2400(7x300+1x330)
2	“Şirvan” İES	1962	1050 (7x150)
3	“Cənub” ES	2010	760 (4x125; 128x2)
4	“Sumqayıt qaz- turbın” ES	2009	525 (169x2; 180)
5	“Şimal” ES	2002	400

Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli

6	“Bakı” İEM	2001	106,6 (53,3x2)
7	“Səngəçal modul” ES	2008	300(16,6x18)
8	“Bakı modul” ES	2007	104,4 (8,7x12)
9	“Şahdağ (Quba) modul” ES	2009	104,4 (8,7x12)
10	“Astara modul” ES	2006	87 (8,7x10)
11	“Şəki modul” ES	2006	87 (8,7x10)
12	“Xaçmaz modul” ES	2006	87 (8,7x10)
13	“Mingəçevir” SES	1953	400 (4x70+2x60)
14	“Şəmkir” SES	1982	380 (2x190)
15	“Yenikənd” SES	2000	150 (4x37,5)
16	“Füzuli” SES	2012	25
17	“Varvara” SES	1956	16.5
Cəmi :			6982.9
18	“Naxçıvan modul” ES	2006	87 (8,7x10)
19	“Naxçıvan” İES	1993	60 (4x15)
20	“Araz” SES	1970	22 (2x11)
21	“Biləv” SES	2011	20
22	“Vayxır” SES	2006	4,5
Respublika üzrə cəmi:			7176.4

“Azərenerji” ASC elektroenergetika müəssisəsi kimi 2015-ci ilin fevral ayına qədər şaquli integrasiya olunmuş inhisarçı şirkət olaraq fəaliyyət göstərirdi.

Şaquli integrasiya olunmuş energetika şirkətlərinin (inhisarçı) strukturu:

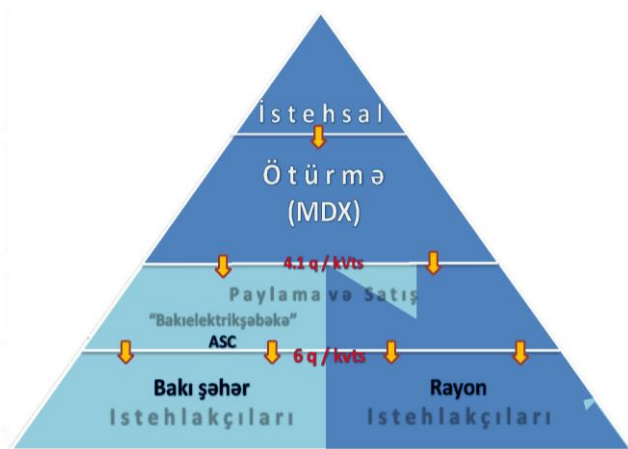
Göründüyü kimi, enerjinin istehsal və ötürücü müəssisələri, o cümlədən regional (paylayıcı və satış) şəbəkələri hüquqi, inzibati və maliyyə cəhətdən (MMC kimi) bir-birindən ayrılmalı da, onların idarəçiliyi “Azərenerji” ASC-nin uyğun İstehsal, Ötürmə, ETİ, Maliyyə və digər strukturları tərəfindən həyata keçirilirdi.

Bu obyektlər “Bakıelektrikşəbəkə” ASC-nin paylayıcı şəbəkələri də daxil olmaqla, vahid texnoloji prosesdə Mərkəzi Dispetçer İdarəsi (MDİ) tərəfindən operativ qaydada idarə edilirdi.

Ölkədə energetika sahəsində islahatlar, Avropa İttifaqı ilə Anlaşma Memorandumu imzalanmamışdan əvvəl 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 7 (yeddi) kiçik SES-in öz əlləşdirməyə çıxarılması və müstəqil enerji istehsalçılarının yaradılması ilə başlanmışdır. Sonrakı illər ərzində energetika sistemində bir neçə rayon və regional paylayıcı elektrik şəbəkələri yerli və xarici şirkətlərə idarəçiliyə verilmiş, lakin bu addımlar özünü doğrultmamışdır.

Belə ki, Abşeron yarımadası və şimal bölgəsinin paylayıcı şəbəkələrinin Türkiyənin “Barmek” şirkəti tərəfindən idarəçiliyi qənaətbəxş sayılmadığından müqavilə ləğv edilərək, 2006-cı ilin ikinci yarısında “Bakıelektrikşəbəkə” ASC yaradılmışdı. Bununla respublikada paylama və satış iki energetika subyekti arasında bölüşdürülmüşdü.

Elektrik enerji tarifləri Tarif Şurası tərəfindən təsdiq edilir. ASC-lərə idarəçiliyə verilmiş dövlət mülkiyyətinə isə Müşahidə Şuraları tərəfindən nəzarət edilirdi.

Bununla, ölkədə elektrik enerjisinin bərabər tələbat həcminə (hər biri, 7-8 mlrd kVts) malik iki paylayıcı şəbəkə - “Bakielektrikşəbəkə” ASC və “Azərenerji” ASC-nin Enerji Təchizatı İdarəsi (ETİ) nəzarət edirdi. Beləliklə, respublikada paylayıcı şəbəkələri ərin fəaliyyəti üzrə son nəticələrin müqayisəsinə və islahatın ilkin tələbi olan rəqabət münasibətlərinin formalaşmasına müəyyən imkan yaradan mühit formalaşmışdı.

Nəticədə, keçən illər ərzində hər iki paylayıcı şəbəkədə elektrik enerjisinin istehlakçılara çatdırılmasının etibarlılığı, ödəniş və itki səviyyələrinin müqayisəsinin yekunu “Bakielektrikşəbəkə” ASC-nin daha effektiv fəaliyyətini üzə çıxarmış oldu.

İslahata aparan yol

Hər iki paylayıcı şəbəkənin fəaliyyət nəticələri nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti paylayıcı şəbəkələrin vahid strukturda birləşdirilməsini məqsəduyğun sayaraq, məlum 10 fevral 2015-ci il tarixli, 1045 N-li Sərəncamı imzaladı.

Sərəncama əsasən yeni yaradılan “Azərişiq” ASC-yə Azərbaycan Respublikası ərazisində elektrik enerjisini satın almaqla istehlakçıların etibarlı, təhlükəsiz və səmərəli elektrik enerjisi ilə təchizatı həvalə edildi.

Energetika sistemində aparılmış bu yeni struktur dəyişikliyi açıq bazarın layihələndirilməsi və fəaliyyətini zəruri edə bilər. Çünki Sərəncama əsasən respublikada istehsal olunan bütün elektrik enerjisi “vahid alıcı” (“Azərişiq” ASC) tərəfindən alınmaqla istehlakçılara satılmalıdır.

Ümumiyyətlə, energetika sistemində idarəçilik prinsipi, qeyd etdiyimiz kimi, 4 model (inhisarçı, vahid alıcı, topdan-

satış və pərakəndəsatış) əsasında qurulur və bizim halda yeni struktur müəyyən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla 2-ci modelə daha yaxındır. İkinci model elektrik enerjisi istehsalçıları (artıq MMC kimi fəaliyyət göstərən elektrik stansiyaları) arasında yaradılan bazar rəqabəti şəraitində məhsulun - elektrik enerjisinin yalnız bir alıcı tərəfindən alınmasını nəzərdə tutur. Bu “vahid alıcı” ötürücü sistem və paylayıcı kompaniyalar üzərində enerjinin satışı üzrə inhisarçı mövqedədir. Lakin yaranmış mövcud şəraitdə “Azərişiq” ASC elektrik enerjisini birbaşa istehsalçılardan deyil, “Azərenerji” ASC-nin ötürücü sistemi ilə balans aidiyyəti sərhəddində almaq məcburiyyətindədir. Hazırda ölkədə islahatlar üçün yaranmış vəziyyət keçici xarakter daşmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, “vahid alıcı”nın (“Azərişiq” ASC-nin) elektrik enerjisini bazar rəqabəti şəraitində birbaşa istehsal subyektlərindən, yəni elektrik stansiyalarından alması üçün əlverişli şərait yaranmışdı.

Ona görə də, “Azərenerji” ASC-nin mövcud strukturda fəaliyyəti müvəqqəti xarakter daşıya bilər. Çünki, “Azərenerji” ASC-nin tərkibində təbii inhisar subyekti kimi, dövlətin strateji maraqlarını, yəni ölkə ərazisində elektrik enerjisinin ötürməsinə həyata keçirən Milli Dispetçer Mərkəzi (MDM) ilə bazar rəqabəti subyektlərinə aid olan elektrik stansiyalarının uzun müddət birgə fəaliyyəti normal hal sayıla bilməz və dolayı subsidiyalar üçün qeyri sağlam şərait yaradır.

Deməli, müəyyən müddətdən sonra “Azərenerji” ASC də “Rusiya Vahid Energetika Sistemi”ndə olduğu kimi ləğv edilməli, ölkənin MDM müstəqilləşdirilərək SO-nun idarəçiliyinə verilməlidir. Elektrik stansiyaları isə ya sərbəst, ya regional və

ya istehsal tipinə görə birləşmiş generasiya mənbələri (BGM) kimi fəaliyyət göstərməlidirlər.

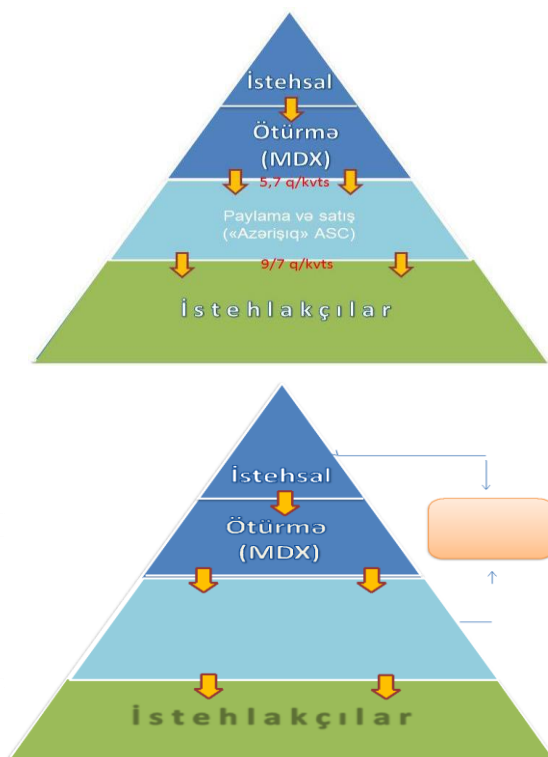
Məsələn: Modul Tipli Elektrik Stansiyaları (860MVt gücündə) “Orta Güclü İstilik Generasiya Birliyi” (OGİGB) kimi qruplaşdırılaraq əvvəl idarəciliyə, sonralar isə tədricən özəlləşdirməyə verilə bilər.

Ölkə əhəmiyyətli böyük istehsal gücünə malik olan bazis elektrik stansiyaları - “Azərbaycan” İES, “Cənub”, “Şimal” və “Sumqayıt” Buxar-Qaz elektrik (BQGB) və cəld işə qoşulan pik (qəza ehtiyatı) güc mənbələri olan “Mingəçevir”, “Şəmkir” və “Yenikənd” SES-ləri isə “Hidro Generasiya Birliyi” (HGB) kimi, dövlətin nəzarətində saxlanılmalıdır.

İndi isə yeni yaradılmış “Azərişiq” ASC-nin islahatın tələblərinə uyğun gələcəkdə hansı dəyişikliyə məruz qalacağını araşdıraraq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “vahid alıcı” olaraq, “Azərişiq” ASC elektrik enerjisinin alışıni yaradılacaq topdansaş bazarında rəqabət prinsipi əsasında MMC kimi sərbəst fəaliyyət göstərən elektrik stansiyalarından onların təqdim etdikləri qiymət və istehsal həcmlərinə müvafiq həyata keçirməlidir.

Elektroenergetika bazarı, mürəkkəb və orqanik bir sistem olmaqla energetika, iqtisadiyyat, bank və informasiya texnologiyaları üzrə təcrübəli mütəxəssislərin birgə səyi ilə yaradılır və lazımi texniki-təşkilati infrastrukturla təmin edilir. Respublikanın topdansaş bazarı yalnız sistem və qeyri kommərsiya operatorlarının birbaşa nəzarəti altında ən azı bir il ərzində “online” rejimində satıcı, alıcı, qeyri kommərsiya operatoru və bankın alqı-satqı üzrə birgə apardıqları treninq - test prosesindən sonra işçi fəaliyyət üçün hazır vəziyyətə gətirilə bilər.

Bazarın yaradılması ilə paralel, bazar subyektlərinin formalaşması və sayının tədricən artması şəraitində bazarda inhisarçılığın yaranmamasına, enerji qiymətlərinin sərbəst formalaşmasına, təbii inhisar sektorunda müvafiq metodika əsasında ötürmə, paylama və sistem xidmətlərinin düzgün qiymətləndirilməsinə və təsdiq edilməsinə nəzarəti həyata keçirəcək müstəqil Tənzimat Orqanı (TO) təsis edilməlidir.

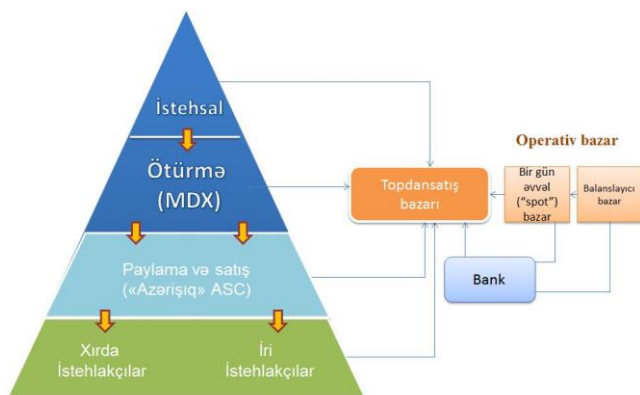
Paylama və alqı-satqı üzrə fəaliyyətin "Azərişiq" ASC-nin inhisarında olması da müvəqqəti xarakter daşmalı və islahatların sonrakı mərhələsində "Azərişiq" ASC restrukturizasiyaya məruz qalmalıdır, yəni respublikanın paylayıcı şəbəkələri regionlar üzrə parçalanaraq idarəçiliyə verilməlidir. Əlbəttə,

yaxşı olardı ki, gələcəkdə paylayıcı şəbəkələr tam texniki istismar məsələləri ilə məşğul olsunlar və satış üzrə çoxsaylı treyderlər yaradılsın.

Energetika sektorunda aparılacaq islahatların sonuncu mərhələsi Aİ Direktivinə əlavə edilmiş III paketə əsasən pərakəndə bazarın yaradılmasıdır. Bu bazarda istənilən pərakəndə bazar subyekti, o cümlədən məişət abonentləri də, istədiyi satıcıyı və ya istehsalçıyı seçmək və onunla müqavilə bağlamaq hüququna malikdir.

Beləliklə, Aİ Direktivinin tələbinə uyğun olaraq, Azərbaycan Energetika Sistemi mində islahatların gedişi və enerji bazarında tam rəqabət mühitinin formalaşdırılması göstərilən ssenari əsasında aparıla bilər.

Energetika sistemində aparılacaq islahatlar nəticəsində yaradılacaq bazar şəraitində energetika subyektlərinin sayı artmaqla, bütövlükdə struktur dəyişikliyi baş verir. Belə ki, bazarda iri tələbatçılar, müstəqil istehsalçılar, istehsalçı və istehlakçıları birləşdirən brokerlər, yəni alıb-satan subyektlər yaranır. Eyni zamanda energetika sisteminin texnoloji (SO) və kommersiya (TSI) operatorları, birja və energetika xidmətləri üzrə subyektlər meydana gəlir.

Rəqabət bazarına keçid ilk növbədə elektroenergetikanın təşkilati strukturunun dəyişdirilməsi (restrukturizasiya) ilə başlayır və energetikada rəqabət qaydalarının tətbiq edilməsi mümkün olan fəaliyyət sahələrinin (istehsal və satış) dövlət tərəfindən tənzimlənməsi müvəqqəti davam etdirilməklə, təbii inhisar sahələrindən (ötürmə və paylama) ayrılmalıdır (unbundinq).

Topdansa satış və pərakəndə satış bazarında alqı – satqı prosesində rəqabətin yaradılması mümkündür, lakin elektrik enerjisinin ötürülməsi (110kV-dan yuxarı, yüksək gərginlik şəbəkəsi) və tələbatçılara paylanması (110kV-dan aşağı, orta və aşağı gərginlik şəbəkəsi) təbii inhisarçılıq qalmaqla tənzimlənən sahəyə aid edilməlidir.

4.14. ПРИНЦИПЫ И МЕХАНИЗМЫ СОБЛЮДЕНИЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Резюме

Корпоративное управление ключевой фактор, обеспечивающий устойчивое развитие бизнеса и один из важнейших критериев при принятии управленческих и инвестиционных решений. Качественное корпоративное управление повышает эффективность финансово-хозяйственной деятельности организаций, обеспечивает эффективное управление рисками и надежную систему внутреннего контроля. Принципы корпоративного управления дают странам возможность разработки и принятия собственных кодексов и инструментов корпоративного управления по результатам анализа и сравнения, общепринятых правил. Соблюдение данных принципов корпоративного управления – один из наиболее важных факторов для создания продуктивных отношений между компаниями и рынками капитала.

Ключевые слова: корпоративное управление, эффективность, принципы, совет директоров, стейкхолдеры, акционеры

Эффективная система корпоративного управления – важнейшая составляющая комплексной поддержки содействия советам директоров и руководству компаний в поисках ответов на интересующие их вопросы в этой области. Принципы корпоративного управления дают странам возможность разработки и принятия собственных

кодексов и инструментов корпоративного управления по результатам анализа и сравнения, общепринятых правил. В разных странах системы корпоративного управления существенно отличаются друг от друга.

Под принципами корпоративного управления понимают фундамент, лежащий в основе организации, функционирования и развития системы корпоративного управления обществом, на основе которого выстраивается и совершенствуется корпоративное управление. Такое воздействие на корпоративные отношения обеспечивает баланс интересов различных участников этих отношений, минимизирует конфликты их интересов, обеспечивает устойчивое существование корпоративных отношений, и их поступательное развитие является корпоративным управлением[1].

Соблюдение принципов корпоративного управления адекватная и эффективная система корпоративного управления, рассматриваемая, как важнейшая составляющая комплексной поддержки, направленной на оказание содействия советам директоров и руководству компаний в поисках ответов на интересующие их вопросы в этой области и обеспечение долгосрочной устойчивой стоимости для акционеров и заинтересованных сторон. Система корпоративного управления укрепляет доверие к рынкам капиталов, приобретают особую значимость, прогнозируемые темпы роста новых и развивающихся экономик входящих в Ассоциацию государств Юго-Восточной Азии. Неудовлетворительное корпоративное управление называют основной причиной корпоративных провалов и масштабных финансовых кризисов. Серьезными

недостатками являются проблемы с выполнением советом директоров своих функций и соблюдением этических ценностей, проблемы с соблюдением принципа многообразия в совете директоров и привлечением в совет директоров лиц, обладающих необходимыми навыками, а также проблемы с соблюдением принципа независимости, внедрением структуры вознаграждения и системы управления рисками, а также обеспечением достоверности финансовой отчетности.

Регулирующие органы ищут способы совершенствования не только самих требований, но и уровня содействия со стороны компаний в части их внедрения. Директора компаний стремятся конкретизировать требования в области корпоративного управления, сделать их более четкими и понятными, так как многие из них являются членами советов директоров компаний, работающих в разных юрисдикциях.

Совет директоров занимает ключевое место в структуре управления компанией. Он осуществляет стратегическое развитие и эффективный контроль за деятельностью компании, реализацию и защиту прав акционеров, разрешение корпоративных конфликтов, способствует эффективной деятельности исполнительных органов и прозрачности компании. Эффективная работа советов директоров - важный фактор повышения инвестиционной привлекательности компаний, роста их акционерной стоимости. Требования инвесторов к прозрачности и открытости в деятельности акционерных обществ во всем мире постоянно возрастают. Независимые директора

играют важную роль в работе совета директоров и вносят весомый вклад в эффективное управление компаниями, они могут выполнять функцию надзора и внутреннего контроля, а при благоприятных условиях внутри компании - более значительные функции, включая определение стратегии компании, а также поддержание эффективного взаимодействия с инвесторами. Независимый директор по истечении 7-летнего срока исполнения обязанностей члена совета директоров общества не может рассматриваться как независимый. При этом компанией предъявляются следующие требования к независимому директору: высокий профессионализм, опыт работы на руководящих должностях, хорошая деловая репутация, знание специфики бизнеса, опыт успешной работы, богатый жизненный опыт, соответствие требованиям независимости.

Роль независимого директора заключается в укреплении доверия акционеров к компании; улучшение отношений с инвесторами; принятии скоординированных стратегических решений; создании эффективных механизмов внутреннего контроля; разрешение конфликтов; повышение прозрачности управления; повышении стоимости компании. Деятельность профессиональной ассоциации позволит независимым директорам обмениваться опытом, а также создаст механизм эффективного удовлетворения рыночной потребности в независимых директорах со стороны компаний.

Механизмы корпоративного управления в рыночной экономике направлены на обеспечение реализации прав собственности и формирование соответствующих структур

корпоративного контроля. Эти механизмы традиционно делятся на внешние, т.е. воздействие внешней среды (корпоративное законодательство и его исполнительская инфраструктура) и внутренние (внутренние процедурные механизмы управления акционерным обществом). Эти механизмы связаны между собой: контроль финансового рынка включает в себя банковский контроль, порождаемый рынком долговых обязательств, и контроль рынка ценных бумаг, осуществляемый через деятельность финансовых посредников, способных осуществлять плотный информационный мониторинг за компаниями, чьи акции обращаются на рынке [2].

Корпоративное управление, как система взаимоотношений между акционерами, советом директоров, исполнительными органами корпорации, а также иными заинтересованными сторонами, ориентировано на соблюдение баланса интересов различных групп стейкхолдеров. Стейкхолдеры корпоративных структур делятся на две группы – внешние и внутренние стейкхолдеры и состоят из собственников акционерного капитала, персонала компании, институциональных инвесторов, клиентов, поставщиков, менеджмента корпорации, государства и местного сообщества. Внешний аспект сфокусирован на отношениях компании с социально-экономической средой: государством, регулирующими органами, кредиторами, участниками рынка ценных бумаг, местными общинами и другими заинтересованными лицами. Внутренний аспект сосредоточен на взаимоотношениях внутри компании: между акционерами, членами наблюдательных, исполнительных

и контрольно-ревизионных органов. Их интересы иногда прямо противоположны друг другу, но все они являются участниками корпоративных отношений.

Правильно выстроенная система корпоративного управления защищает права собственников и обеспечивает равное отношение ко всем владельцам акций, включая миноритарных и иностранных акционеров, минимизирует возможное негативное влияние этих различий на процесс деятельности компании. Система корпоративного управления формулирует и согласовывает интересы акционеров, оформляет их в виде стратегических целей компании и контролирует процесс достижения этих целей корпоративным менеджментом.

Принципы корпоративного управления ОЭСР (Организация экономического сотрудничества и развития) не носят обязательного юридического характера и не преследуют цели предусмотреть детальные положения, которые должны быть отражены в законодательстве отдельных стран. Их задача – определить цели достижения эффективного корпоративного управления и предложить средства их достижения. Реализация принципов будет служить как интересам самих корпораций, так и интересам государства, так как инвесторы заинтересованы в реализации более приемлемой практики корпоративного управления. Это реальность, которую не могут игнорировать ни сами компании, ни государство.

На основе сравнительного анализа двух вариантов принципов корпоративного управления были выделены следующие дополнения: первоначальный вариант

принципов затрагивал пять основных областей корпоративного управления:

- права акционеров;
- равное отношение к акционерам;
- роль заинтересованных лиц;
- раскрытие информации и прозрачность;
- обязанности правления.

Обновленный вариант принципов включает в себя новый раздел – «Создание основы эффективной системы корпоративного управления», то есть, система корпоративного управления должна способствовать развитию прозрачных и эффективных рынков, не противоречить принципу законности и четко определять разделение обязанностей между различными надзорными, регулирующими и правоохранительными органами.

В остальные разделы также был внесен ряд дополнений. Например, в области реализации прав акционеров и основных функций собственников было добавлено следующее: корпорации рекомендуется способствовать реальному участию акционеров в принятии ключевых решений, связанных с корпоративным управлением компании, в частности, при выдвижении и избрании членов совета директоров. Кроме того, акционеры должны иметь возможность выражать свое мнение по поводу политики вознаграждения членов совета директоров и основных членов руководства. Вознаграждение членов совета директоров и сотрудников компании, позволяющее участвовать в акционерном капитале компании, также должно утверждаться акционерами. Акционерам рекомендуется

иметь возможность консультации между собой по вопросам, касающихся их основных прав, с учетом исключений, направленных на предупреждение злоупотреблений.

Еще одним немаловажным аспектом, отраженным в новой редакции принципов корпоративного управления, является равенство условий для акционеров, предполагающее защиту миноритарных акционеров от злоупотреблений со стороны или в интересах держателей крупных пакетов акций.

Совместными усилиями АССА и КПМГ проведено исследований с целью проверки требований в области корпоративного управления, определения новых тенденций, а также сравнение принципов корпоративного управления в различных странах мира. Интерес АССА и ее участие в совершенствовании требований корпоративного управления носят долгосрочный характер. На протяжении многих лет Ассоциация участвовала в изучении разных методов корпоративного управления.

В рамках исследования, проведенного в 25 странах мира из трех экономических зон, рассматривались такие требования корпоративных правил, как: стратегия и результаты, лидерство и культура, а также взаимодействие с заинтересованными сторонами. В центре исследования находились требования кодексов корпоративного управления, действующих в соответствующих странах. Учитывая различия в подходах, применяемых в зависимости от региона, в исследование включены другие элементы требований корпоративного управления.

Принципы рассматривают роль в корпоративном управлении заинтересованных сторон: заинтересованные лица, включая работников компании и их представительные органы, должны иметь возможность свободно высказывать совету директоров свою точку зрения относительно незаконных или неэтичных действий.

Новым в принципах также является акцент на роли корпоративного управления в области избегания банкротства и надлежащего исполнения прав кредиторов вследствие эффективного применения законодательства.

Надлежащий режим корпоративного управления помогает обеспечить эффективное использование компаниями их капитала. Надлежащее корпоративное управление помогает также обеспечить учет корпорацией интересов широкого круга заинтересованных лиц, а также сообществ, в которых она осуществляет свою деятельность, и способствует подотчетности органов ее управления, как самой компании, так и ее акционерам. Это помогает добиться того, чтобы корпорации действовали на благо всего общества. Это помогает поддерживать доверие инвесторов – как иностранных, так и отечественных – и привлекать более “терпеливый”, долгосрочный капитал.

Принципы корпоративного управления призваны помочь директивным органам проводить оценку и совершенствовать правовые, регуляторные и институциональные рамки корпоративного управления. Они также содержат руководство для фондовых бирж, инвесторов, корпораций и других лиц, играющих определенную роль в

процессе выработки надлежащего корпоративного управления. [3].

Большинство стран и рынков разрабатывают свои требования на основе принципов корпоративного управления ОЭСР. Однако остаются «слабые места», характерные для развивающихся стран, в некоторых из которых требования ОЭСР еще не внедрены [4]. Такая разрозненность в стандартах корпоративного управления осложняет взаимодействия внутри международных компаний и между рынками капитала, также осложняет деятельность советов директоров, регуляторных органов, инвесторов и других заинтересованных сторон, потому, что вынуждает их отслеживать соблюдение многих требований при осуществлении деятельности в нескольких странах.

Список использованной литературы:

1. Совет директоров в системе корпоративного управления компанией. - М.: Флинта: Наука, 2004
2. А.П. Шихвердиев Корпоративное управление и инновационное развитие экономики СевераВестник Научно-исследовательского центра
3. G20/OECD Principles of Corporate Governance 2016
4. Д.Джонстон Принципы корпоративного управления ОЭСР. Материалы международной конференции. "Корпоративное управление - Экономический рост". – М.: - 2004

K.M.Məmmədova

i.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

**Korporativ idarəetmənin yerinə yetirilməsinin prinsip
və mexanizmləri**

Xülasə

Korporativ idarəetmə, biznesin davamlı inkişafını təmin edən əsas amildir, idarəetmə və investisiya qərarlarının qəbul edilməsində ən vacib meyarlardan biridir. Keyfiyyətli korporativ idarəetmə, təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırır, risklərin effektiv idarə olunması və etibarlı daxili nəzarət sistemini təmin edir. Təhlil və müqayisə nəticələri əsasında qəbul edilmiş qaydalara əsaslanaraq korporativ idarəetmənin prinsipləri, ölkələrə korporativ idarəetmə üçün fərdi kodekslərin və alətlərintərtib edilməsi və qəbul etmək imkanı yaradır.

Açar sözlər: korporativ idarəetmə, səmərəlilik, prinsiplər, idarə heyəti, maraqlı tərəflər, səhmdarlar

K.M.Mammadova

*PhD economics, Azerbaijan University of
Architecture and Construction*

**Principles and mechanisms of compliance with
corporate management**

Abstract

Corporate governance is a key factor in ensuring sustainable business development and one of the most important criteria for making management and investment decisions. High-quality corporate governance increases the efficiency of the financial and economic activities of organizations, provides effective risk

management and a reliable system of internal control. Corporate governance principles give countries the opportunity to develop and adopt their own codes and tools for corporate governance based on the results of analysis and comparison, generally accepted rules.

Keywords: *corporate governance, efficiency, principles, board of directors, stakeholders, shareholders*

4.15. ƏMƏYİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ CƏHƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Xülasə

İşçilərin əməyinin yekun nəticələrinin göstəricilərinə müxtəlif amillərin birləşməsi təsir göstərir: təbii-bioloji, sosial-iqtisadi, texniki və təşkilati, sosial-psixoloji və bazar. Qiymətləndirmə nəticələrinin etibarlılıq, obyektivlik və etibarlılıq dərəcəsini artırdığı üçün müəyyən vəzifəli şəxslərin yer və zamanın müəyyən şəraitində fəaliyyətini qiymətləndirərkən bu amillərin nəzərə alınması məcburidir.

Fərqli kateqoriyalı işçilərin əməyinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi vəzifələri, əhəmiyyəti, göstəriciləri və ya xüsusiyyətləri, nəticələri müəyyənləşdirmək çətinliyi ilə fərqlənir. Beləliklə, işçilər üçün əmək göstəricisi planlaşdırılmış göstəricilərin istehsal olunan məhsulların miqdarının və keyfiyyətinin real göstəriciləri ilə müqayisə edilməsidir. Menecerlərin və mütəxəssislərin fəaliyyətlərini isə qiymətləndirmək daha çətinidir.

İşçinin əməyinin qiymətləndirilməsinin göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir: yerinə yetirilən işin keyfiyyəti və miqdarı, nəticələrin dəyərli qiymətləndirilməsi, işin miqdarı və s.

Təşkilat işçilərinin qiymətləndirilməsi, bu gün kadr idarəciliyinin əsas elementlərindən biri olmaqla, kadr iş praktikasının qurulması və inkişaf etdirilməsində uzun və güclü bir ənənəyə malikdir, həm də tədqiqatçıların marağını artırmağa davam edir.

Açar sözlər: *əməyin qiymətləndirilməsi, əməyin şəraiti, əməyin səmərəliliyi*

GİRİŞ

Ölkəmizdə əməyin mühafizəsinin mövcud vəziyyətini qənaətbəxş kimi qiymətləndirmək çətindir. Mütəxəssislər, bu vəziyyəti ötən əsrin 90-cı illərində iqtisadiyyatın yeni növünə keçid zamanı əməyin mühafizəsi məsələlərinə diqqətin azalması ilə bağlı ümumi meyllə əlaqələndirirlər. Bu dövrdə sahibkarlıq motivasiyasının mahiyyəti praktik olaraq yalnız zamanətli qazanc əldə etmək arzusuna endirilmişdir. Beləliklə, əməyin mühafizəsi işinin təşkilati dəstəyinə lazımi diqqət verilməməsi, əməyin mühafizəsi sahəsində menecerlərin zəif qanunvericilik və tənzimləmə hazırlığı əməyin təhlükəsizliyinin aşağı olmasına gətirib çıxarmışdır. Mövcud vəziyyət, həmçinin avadanlıqların yüksək fiziki cəhətdən pisləşməsi, işçilərin əmək və texnoloji intizamının aşağı olması ilə əlaqədardır.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyi və keyfiyyəti bir müəssisənin inkişafı və rəqabətqabiliyyətliliyi amili olaraq getdikcə vacibləşir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi işçilərin təşkilati, yaradıcı və intellektual potensialından istifadə etməyin iqtisadi üstünlüklərini göstərmişdir. ABŞ, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, Finlandiya, İtaliya və Sinqapur kimi Qərbi Avropa ölkələrinin universitetlərinə görə, burada insan resurslarından 70% -dən çoxu istifadə olunur. İspaniya, Avstraliya, Yaponiya, Kanada, Çexiyada – isə bu rəqəm 50% -dən çox deyil. İnsan resurslarından istifadənin aşağı dərəcəsi (təxminən 25%) olan qrupa Rusiya, Monqolustan, Ukrayna, Çin, Polşa və Meksika daxildir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi sahəsində metodologiya və metodik işlərlə bağlı əhəmiyyətli uğurlara baxmayaraq,

Azərbaycanın əksər kiçik və orta sahibkarlıq təşkilatlarında əsas kadr funksiyalarının yerinə yetirilməsində parçalanma və uyğunsuzluq mövcuddur. İnsan resurslarının idarə edilməsi müəssisə sistemindəki ən zəif əlaqə olmağa davam edir. Menecerlər istehsal, maliyyə və marketinqə diqqət yetirirlər, ən vacib sahəni - insan resurslarının idarə olunmasını təkmilləşdirmək isə hələ də qiymətləndirilmir. Əksər təşkilatlarda kadr problemləri ən vacib prioritetlərdən biri idi. İşə götürmə və məşğulluğun tənzimlənməsi, işçilərin inkişafı və mükafatlandırılması məsələləri son dərəcə vacibdir. Azərbaycanın kiçik və orta müəssisələrində fəaliyyətin təşkili və müasir kadr idarəetmə prinsiplərinin həyata keçirilməsində mütərəqqi yanaşmaların axtarışı və tətbiqinin aktuallığı artırır.

İnsan resurslarının idarə edilməsi elmi dövrün tələblərinə cavab verməli və daim dəyişən sosial-iqtisadi reallıqlara uyğun inkişaf etməlidir. Xüsusi kadr idarəetmə proseslərinin qiymətləndirilməsi və müəssisələrin nəticələrinin həm iqtisadi elmdə, həm də istehsalat təcrübəsində təsiri dərəcəsi ilə bağlı bilik, inkişaf, mübahisəsizlik və fərdi problemlərin həllinə ehtiyac olmaması tədqiqatın əsas sahələrinin daha da nəzərdən keçirilməsi və seçilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirdi. İnsan potensialının səmərəli idarə olunması üçün modellərin hərtərəfli inkişafı bazar münasibətləri şəraitində vacib iqtisadi vəzifədir, çünki onun həlli bütövlükdə müəssisənin səmərəliliyini artıracaqdır.

Müasir şəraitdə, kadr mütəxəssisləri və təşkilat rəhbərləri müvafiq siyasətin formalaşmasında strateji problemləri həll etmək üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrə ehtiyac duyurlar, çünki yalnız onların əsasında səlahiyyətli qərarlar

qəbul edilə bilər: kadrların seçilməsi və işə götürülməsi, kadrların qiymətləndirilməsi, sertifikatlaşdırılması və motivasiyası, onların hazırlanması və ixtisasartırma. İnsan resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün axtarışlar işçilərin işə götürülməsi, onların təlimi, istifadəsi və əmək haqqı ilə əlaqəli fəaliyyətlərin xüsusi bir funksiyası olaraq müəssisədə işlənməsi dissertasiyanın məzmununu təşkil edir, yeniliyini və aktuallığını müəyyənləşdirir.

Bu işin məqsədi Azərbaycan müəssisələrində iş şəraitinin və əməyin mühafizəsinin təşkili üçün nəzəri və metodiki müddəaları inkişaf etdirməkdir.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli tələb olunur:

- şəraitin və əməyin mühafizəsinin təşkili üçün institusional çərçivəni müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan müəssisələrində iş şəraiti və əməyin mühafizəsinin təşkili sahəsində xarici təcrübə elementlərini müəyyənləşdirmək və təklif etmək;
- müasir şəraitdə istehsalın səmərəliliyini artırmaq üçün sosial-iqtisadi ehtiyatların yaranmasına şəraitin və əməyin mühafizəsi tədbirlərinin təsirini müəyyən etmək;
- ölkəmizdəki müəssisələrdə şəraitin yaxşılaşdırılması və əməyin mühafizəsi üçün tövsiyələr vermək.

Dissertasiya tədqiqatının nəzəri əsasını qoruma və iş şəraiti məsələlərinin nəzəri inkişafına mühüm töhfə verən yerli və xarici alimlərin əsərlərində mövcud olan konsepsiya və fikirlər təşkil etmişdir. Tədqiqatın metodoloji əsası iqtisadi hadisələri onların inkişafı, qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı ilə öyrənmə imkanlarını ortaya qoyan idrakın dialektik metodudur.

ÜSUL

Tədqiqatın obyektı, Azərbaycan müəssisələrində əməyin təşkili elementləri kimi şərtlər və əməyin mühafizəsidir. Tədqiqatın predmeti şərait və əməyin mühafizəsi və onların yaxşılaşdırılması prosesində yaranan sosial və əmək münasibətləridir.

Tədqiqat ümumi elmi və xüsusi metodlar (müqayisə, bənzətmə, rəsmiləşdirmə, struktur təhlili, ekspert qiymətləndirmə metodu, amil analizi metodu, institusional analiz metodu, habelə peşə xəsarətlərinin və peşə xəstəliklərinin səbəblərinin təhlili) əsasında aparılmışdır.

TƏHLİL

Bir şirkətin heyətini idarə etməyin ən vacib vəzifəsi onun fəaliyyətini qiymətləndirməkdir. Hər bir işçinin məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi onun işinin effektivlik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir. Bu, təşkilatın istənilən struktur bölməsinin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərmək qabiliyyətini xarakterizə edir. İşçinin əməyinin nəticəsi bütövlükdə bölmənin və ya təşkilatın məqsədlərinə çatmasına təsir göstərə bilər. Şəxsi əməyin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı məqsədləri var:

1. kadrların səmərəliliyinin artırılması;
2. işçilərin əməyi üçün adekvat qonorar təyin edilməsi;
3. işçinin karyerası ilə əlaqədar qərarlar qəbul etmək.

Yerli müəssisələrin təcrübəsində fərdi bir işçinin əməyinin adekvat və düzgün qiymətləndirilməsi problemi hələ də həll edilmir. Bu o deməkdir ki, əmək münasibətləri modelləri və insan amilinin idarə edilməsi, insan yaradıcılıq qabiliyyətlərinin istifadəsi baxımından daha yaxşı (böyüklük

dərəcəsi ilə) ciddi şəkildə islah edilməlidir (<https://www.studmed.ru/>)..

Bir insanın yaradıcılıq qabiliyyəti, kadr idarəçiliyinin bütün konsepsiyasının mərkəzi anlayışı olan sərəştəsi ilə özünü göstərir. Kompetensiya, vaxt intervalında nəzərə alınan şirkət işçilərinin qabiliyyətlərinin, fərdi keyfiyyətlərinin və motivasiyasının rəşional birləşməsidir (Əlavə 1,2). Həmçinin, kompetensiya, situasiyadan irəli gələn tələblərə cavab vermək üçün bilik, bacarıq, vərdiş, dəyər və keyfiyyətləri fəaliyyət meyarlarına müvafiq şəkildə tətbiq etməkdir (Əlavə 3).

Kompetensiyayı qiymətləndirərək ən ümumi şəkildə qiymətləndiririk:

1. kadr qabiliyyəti (təhsil səviyyəsi, bilik, peşəkar bacarıq, müəyyən bir sahədə iş təcrübəsi və s.);

2. şəxsiyyət xüsusiyyətləri (təşəbbüs, ünsiyyət, etibarlılıq və s.);

3. motivasiya (peşəkar və şəxsi maraq dairəsi, karyera qurmaq arzusu və s.).

Kompetensiyanın idarə edilməsi həm firma səviyyəsində, həm də fərdi səviyyədə baş verə bilər. Fərdi səviyyədə, kompetensiyanın idarə edilməsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

✓ İşçi, vəzifənin tələbləri ilə müqayisədə səlahiyyətlərini qiymətləndirir;

✓ Tələblərinə uyğun gəlmədiyi təqdirdə onun aldığı bilik və bacarıqları aktivləşdirir;

✓ Bu bacarıqlar işçinin vəzifənin tələblərinə uyğunluq səviyyəsinə gətirmədiyi təqdirdə əlavə təlim ehtiyacı barədə qərar verir.

Firma səviyyəsində kompetensiyanın idarəedilməsi xüsusi işçilər tərəfindən həyata keçirilir və bunlara daxildir:

- ✓ şirkətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq şirkətin kadrlara olan ehtiyacının qiymətləndirilməsi;

- ✓ işçilərin kompetensiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

- ✓ tələb olunan resursların kompetensiya səviyyəsi ilə müqayisə edilməsi;

- ✓ tələb olunan resursların uyğunluğunun təmin edilməsi barədə qərar qəbul edilməsi (işçilərin öyrədilməsi və ya əmək bazarından işçilərin cəlb edilməsi ilə).

Əməyin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində, vahidin və ya bütövlükdə firmanın son məqsədlərini əks etdirən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi böyük praktik əhəmiyyət daşıyır. İşçiləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunan göstəricilər qiymətləndirmə meyarları adlanır.

Şirkət işçilərinin əməyinin qiymətləndirilməsi konsepsiyası bir işçinin səriştə səviyyəsini qiymətləndirən göstəricilərin qiymətləndirmə meyarı kimi qəbul edilməsinə əsaslanır.

ABŞ-ın bir sıra firmalarında aparılan tədqiqatlar fərqli meyarlardan istifadə tezliyinin belə olduğunu göstərdi.

- işin keyfiyyəti - 93%;
- iş həcmi - 90%;
- iş biliyi - 85%.

Meyarlar kimi istifadə olunan fərdi keyfiyyətlər bunlar idi:

- təşəbbüs - 87%;
- kommunikativlik - 87%;
- etibarlılıq - 86%.

Bir işçinin əməyinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün meyarların seçilməsi onun müəyyən bir işçi kateqoriyasına mənsubiyyətindən asılıdır: menecerlər, mütəxəssislər və digər işçilər.

Menecerin işinin nəticəsi, bir qayda olaraq, firmanın işinin nəticələri ilə ifadə olunur: mənfəətin böyüməsi, bazar payı, müştərilərin sayının artması və s., habelə işçilərin sosial-iqtisadi şəraiti (məsələn, əmək haqqının artması, müavinətin artırılması və s.).

Mütəxəssislərin işinin nəticələri, onlara həvalə edilmiş vəzifələrin həcmi, keyfiyyəti, vaxtında, yerinə yetirilməsinin tamlığı əsasında müəyyən edilir.

İşçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları müəyyən tələblərə tabedir. Bunlar:

- şirkətin işinin nəticələrinə birbaşa və həlledici təsir göstərmək;
- şirkətin məqsədlərinə çatmasına səbəb olmaq;
- işçilərin əməyinin nəticələrinin ən azı 80% -nə təsir göstərmək.

Əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi meyarları 5-6-dan çox olmamalıdır.

Əsas məqsədlər məhsuldarlığı artırmaq və işçilərin əmək haqqını təyin etməkdirsə, qiymətləndirmə fəaliyyət meyarlarına uyğun aparılmalıdır.

Qiymətləndirmənin tezliyi bir çox amillərdən asılıdır: işçinin əməyinin xüsusiyyətləri, müqavilənin müddəti, iş dövrünün müddəti, əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi, hər fərdi tapşırıq üçün işin tamamlanması və s.

İşçinin əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi üç məqsədin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir: inzibati, məlumat və motivasiya.

Inzibati məqsədlər. İşçinin əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi inzibati qərarlar qəbul etmək üçün aparılır:

- işin azalması;
- başqa işə keçmək;
- təşviq, cəza;
- təlim, yenidən hazırlıq istiqamətləri;
- əmək müqaviləsinin ləğvi.

Informasiya məqsədləri. İşçinin əməyinin səmərəliliyini qiymətləndirmək işinin nisbi səviyyəsi barədə məlumat verməyə, əmək fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə və davranışını tənzimləməyə imkan verir.

Motivasiya məqsədləri. Qiymətləndirmə nəticəsi davranış üçün ən vacib motivdir və güclü işçilərin müəyyən edilməsi rəhbərliyə onları obyektiv şəkildə mükafatlandırmağa imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, işçilərin müntəzəm və sistemativ qiymətləndirilməsi işçilərin motivasiyasına, peşə inkişafına və böyümələrinə müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, hər bir işçinin əmək məhsuldarlığı dərəcəsinin qiymətləndirilməsi hər hansı bir şirkətin əvəzolunmaz nəzarət elementidir. Bu, işin effektivlik səviyyəsini təyin etməyə yönəlmiş kadr idarəetmə funksiyalarından biridir. Əmək səmərəliliyinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi işçinin bütövlükdə müəyyən bir bölmənin və ya şirkətin fəaliyyətinə birbaşa təsir etmək qabiliyyətini xarakterizə edir.

Ümumiyyətlə, işçinin əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi aşağıdakı tədbirləri əhatə etməlidir:

1. müəyyən bir mövqe üçün tələblərin, standartların dəqiq bir ifadəsi;

2. iş tələblərinin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş bir işçinin kompetensiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarları sisteminin formalaşdırılması;

3. işçinin əməyinin hərtərəfli (kəmiyyət və keyfiyyət) qiymətləndirilməsi;

4. işçinin qabiliyyətlərinin müəyyən bir vəzifənin tələblərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;

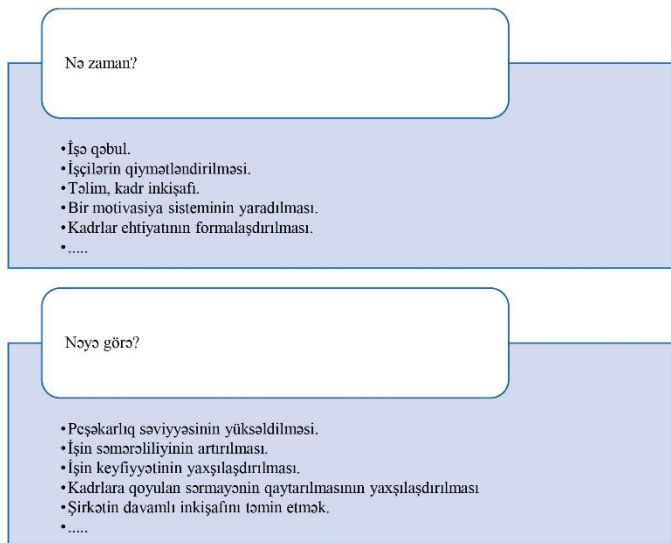
5. işçinin əməyinin qiymətləndirilməsinin nəticələrini əməyin ödənişi sistemi ilə əlaqələndirən mexanizmin yaradılması, yəni. əmək haqqı, bonuslar, müavinətlər və s. tərfi ilə;

6. işçinin əməyinin qiymətləndirilməsinin nəticələrini bu şirkət çərçivəsində karyera yüksəlişi və işçilərin inkişafı sistemi ilə əlaqələndirən bir mexanizm yaratmaq;

7. işçinin əməyinin qiymətləndirilməsinin nəticələrini işçilərin ixtisasartırma və yenidən hazırlanması sistemi ilə əlaqələndirən mexanizmin yaradılması.

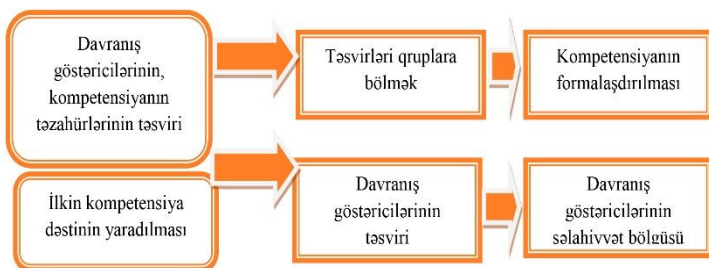
İnsan resurslarının idarə edilməsi sahəsində bütün fəaliyyətlərin doğru və düzgün istiqamətləndirilməsi üçün qiymətləndirilmə prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İş analizində verilən məlumatlar insanların təmin edilməsi, seçilməsi, qiymətləndirilməsi, təhsili və inkişafı kimi fəaliyyətlərin icrasında istifadə edilir. İnsan resurslarının idarə edilməsi şöbəsinin rəhbərləri, müəssisə daxilində insanların yüksək əmək məhsuldarlığı ilə, işləməsinin təmin etmək məqsədi ilə hazırlanmış proqramların tətbiqi zamanı işlər haqqında əldə edilən məlumatlardan istifadə edirlər.

Şəkil 1. Kompetensiya modelinin tətbiqi
(<https://www.studmed.ru/>).

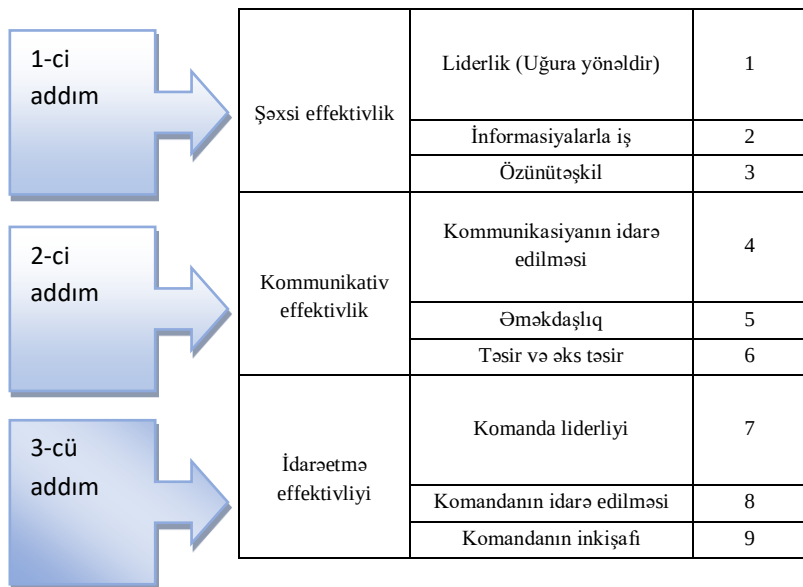

Şəkil 2. Kompetensiya modelinin hazırlanmasına
2 yanaşma

Xüsusiədən ümumiyyə
Ümumidən xüsusiyyə

Sxem 1. Kompetensiya səviyyələri
(<https://www.studmed.ru/>)

NƏTİCƏ

İşçilərin əməyinin qiymətləndirilməsi əməyin idarə edilməsinin ən vacib funksiyalarından biridir, məqsədi təşkilat işçilərinin iş keyfiyyətini artırmaqdır. Bu proses əmək haqqının həcmi müəyyənləşdirmək, uzunmüddətli dövrdə təlim və inkişaf məqsədlərini müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Kadrların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində obyektiv nəticələr əldə etmək üçün qiymətləndirməni aparan rəhbərlik, hər şeydən əvvəl öz qabiliyyətlərini və iş nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək və qiymətləndirmə səhvlərinin qarşısını almağı öyrənmək lazımdır.

Kadrların qiymətləndirilməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi tədbirləri olaraq biz təklif edirik: işçilərin işgüzar və şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi; əmək məhsuldarlığının bir sıra amillərinin müəyyən edilməsi; personal üçün ümumi qiymətləndirmə meyarının inkişafı və ayrı-ayrı işçi qrupları üçün xüsusi keyfiyyətlərin ayrılması. Beş amilə dair bir qiymətləndirmə təqdim etmək lazımdır: iş biliyi; patron tərəfindən hərəkətlərinə nəzarət edilməsinə ehtiyac; iş tərz; təşəbbüs; əməkdaşlığa meyl. Hər bir amil 5 ballıq şkala üzrə qiymətləndirilir. Nəticələr xüsusi fəaliyyət proqramları və tövsiyələr ilə müşayiət olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı Bakı – 2002-ci il
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi – Bakı-“Qanun” – 1999-cu il
3. F.Ə.Əliyev, Ü.C.Orucov – “Əmək mühafizəsinin hüquqi məsələləri” – Gəncə -2001-ci il
4. Артамонова В.Г., Шаталов Н.Н. Профессиональные болезни. - М.: Медицина, 2008
5. Безопасность жизнедеятельности: Учебник / Под ред. К.З. Ушакова. - М.: Изд-во Моск. горн.ун-та, 2000
6. Веснин В.Р. Менеджмент персонала.- М.: Т.Д. «Элит-2000», 2002.-300с.

7. Кукин П. П., Лапин В.Л. и др. Безопасность жизнедеятельности: Учебное пособие для вузов. - М.: Высшая школа, 2002

8. AFL-CIO. (2014). Death on the Job the Toll of Neglect: A National and State-by-State-Profile of Worker Safety and Health in the United States

9. Akbar-Khanzadeh, F., & Wagner, O. D. (2001). Safety and health program assessment in relation to the number and type of safety and health violations. AIHAJ-American Industrial Hygiene Association, 62(5), 605-610

10. https://www.studmed.ru/mitrofanova-ea-razvitie-sistemy-motivacii-stimulirovaniya-trudovoy-deyatelnosti-personala-organizacii-teoriya-metodologiya-praktika_87e07cacf75.html

Э.Ширинов

*магистрант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
Международный Центр магистратуры и
докторантуры (UNEC)*

**Понятие оценки труда, исследование
положительных и отрицательных сторон**

Резюме

Сочетание различных факторов влияет на показатели конечных результатов труда: природно-биологические, социально-экономические, технические и организационные,

социально-психологические и рынок в целом. Поскольку результаты оценки повышают степень достоверности, объективности и достоверности, необходимо учитывать эти факторы при оценке работы отдельных должностных лиц в определенных условиях времени и места.

Оценка результатов работы разных категорий работников характеризуется задачами, значимостью, показателями или характеристиками, сложностью определения результатов. Таким образом, индикатор труда для работников представляет собой сравнение плановых показателей с реальными показателями количества и качества выпускаемой продукции. Сложнее оценивать деятельность руководителей и специалистов.

В целом к показателям оценки работы работника относятся: качество и количество выполненных работ, стоимость результатов, объем работы и т. д.

Оценка сотрудников, являющаяся сегодня одним из ключевых элементов управления персоналом, имеет давнюю и прочную традицию создания и развития практики управления персоналом, но также продолжает повышать интерес исследователей.

Ключевые слова: *оценка труда, условия труда, эффективность труда*

E. Shirinov

*master student, Azerbaijan State Economic University,
UNEC*

**The concept of labor assessment, the study of the
positive and negative aspects**

Abstract

The combination of various factors influences the indicators of the final results of labor: natural-biological, socio-economic, technical and organizational, socio-psychological and market. As the results of the assessment increase the degree of reliability, objectivity and reliability, it is necessary to take into account these factors when assessing the performance of certain officials in certain conditions of time and place.

Evaluation of the results of the work of different categories of employees is characterized by tasks, importance, indicators or characteristics, the difficulty of determining the results. Thus, the labor indicator for employees is a comparison of the planned indicators with the real indicators of the quantity and quality of products produced. It is more difficult to evaluate the activities of managers and specialists.

In general, the indicators of the evaluation of the employee's work include: the quality and quantity of work performed, the value of the results, the amount of work, etc.

Employee appraisal, as one of the key elements of HR management today, has a long and strong tradition of establishing and developing HR practices, but also continues to increase the interest of researchers.

Keywords: *labor evaluation, labor conditions, labor efficiency*

Plagiarism Scan Report

Report Generation Date: [April 01,2020](#) Words: [1371](#) Characters: [14122](#)

Exclude URL :

0%

Plagiarism

100%

Unique

0

Plagiarized Sentences

76

Unique Sentences

Plagiarism Scan Report

Report Generation Date: [April 01,2020](#) Words: [1095](#) Characters: [11234](#)

Exclude URL :

12%

Plagiarism

88%

Unique

6

Plagiarized Sentences

46

Unique Sentences

4.16. TƏCHİZAT ZƏNCİRİNDƏ LOGİSTİKA XİDMƏTLƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Nəqliyyat-logistika xidmətləri bazarının xüsusiyyətləri və onların inkişafının əsas istiqamətləri, həmçinin yaxın əsas nəqliyyat vasitəsi kimi lokomotivin zəncirində yük avtomobillərinin və dəniz logistikasının rolu və yeri araşdırılır. Avtomobil və dəniz nəqliyyatı ilə yükdaşımaların inkişafında müxtəlif istiqamətli tendensiyalar formalaşdırılıb. Malların logistikasında integrasiya proseslərinin inkişafı şəraitində logistika xidmətləri göstərən əsas provayderlər təqdim olunur. Əmtəəşünaslığın logistika zəncirinin iştirakçılarının məqsəd və vəzifələrinin təhlili onların iqtisadi maraqlarının bir-birindən ayrıldığını və qarşılıqlı əlaqələrdə meydana gələn ziddiyyətləri üzə çıxardı. Logistika zəncirinin iştirakçılarının fəaliyyətinin konsolidasiyası üzrə təklif olunan istiqamətlərin həyata keçirilməsi və biznes proseslərinin idarə edilməsində IT texnologiyalarının istifadə edilməsi, göstərilən xidmətlərdən rəqabətli üstünlüklər əldə etməyə, onların keyfiyyətini yüksəltməyə, iştirakçıların xərclərini optimallaşdırmağa və daşımaların maya dəyərini azaltmağa imkan verəcək

Açar sözlər: *Logistika, logistika kənarlaşdırma, nəqliyyat, nəqliyyat axını, logistika provayderi, logistika zənciri.*

Giriş

Təsərrüfat fəaliyyəti, onların təhsil yerlərindən istehlak və ya utilizasiya yerlərinə qədər yol getməli olan malların, işlərin, xidmətlərin, maliyyə resurslarının, məlumatların və s. müxtəlif

istiqamətli axınlarının formalaşması ilə bağlıdır. Bu, yüklərin məkanda və vaxtında hərəkətini təmin edən, ehtiyatları xammal axınlarına çevirən və s.daşıyıcının-nəqliyyatın iştirakı olmadan mümkün deyil. Logistika zəncirinin ayrılmaz hissəsi olmaqla və mal istehsalçısı (topdan-vasitəçilik strukturu) ilə son istehlakçı arasında aralıq mövqe tutmaqla, nəqliyyat bir sıra xidmətlər, siyahı, keyfiyyət və qiyməti bir çox hallarda gətirilən malların rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən və bütün logistika zəncirinin səmərəliliyinə təsir edən xidmətlər təqdim edir. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq bir-biri ilə bağlı məsələlər kompleks həll edilirdi: lokomotivləşmə logistika zəncirinin iştirakçılarını xarakterizə etmək; yük avtomobillərinin logistika xidmətləri sistemində yerini müəyyənləşdirmək; logistika şirkətlərinin xidmətlərinin inkişafının əsas istiqamətlərini formalaşdırmaq.

Malların logistika zəncirinin iştirakçıları.

Əmtəə hərəkətinin inkişafında əsas tendensiya ondan ibarətdir ki, əmtəə hərəkəti zəncirinin iştirakçıları öz səylərini və kapitallarını profil fəaliyyətinə, autsortinq şirkətlərinə və ya xüsusi olaraq törəmə firmalara yönəldirlər. Bir çox mal istehsalçılarının logistik maraqlarını təmin etmək siyasəti hazırda mallar üç və dörd logistik operatorları arasında bölündükdə «diversifikasiya» prinsiplərinə əsaslanır. Üstəlik, logistika funksiyalarının bir hissəsi müəssisənin özünün vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Beləliklə, müəssisələr «maddi-texniki təminatlarını» təmin edirlər. Bununla birlikdə qlobal tendensiyalar xərcləri optimallaşdırmaq üçün «əmək bölgüsündən» istifadə edilir. Bəzi funkiyalardan kənar

maliyyələşdirmə, ilk növbədə sabit xərclərin azaldılması və tədarük elastikliyinin artması nəticəsində rəqabət üstünlüklərini gücləndirməyə kömək edir.

İnteqrasiya proseslərinin inkişafı sayəsində inteqrasiya olunmuş logistika xidmətləri göstərən logistika provayderlərinin (vasitəçilərinin) sayı xeyli artmışdır. Logistika fəaliyyətlərinin beynəlxalq təsnifatında, xidmətlər çeşidi və texnoloji səviyyə ilə fərqlənən beş səviyyəli logistika xidmətləri fəqlənir:

1PL (first party logistic)- avtonom logistika və ya logistika autorsinqi. Malların istehsalçısı (sahibi) müstəqil olaraq bütün logistika əməliyyatlarını həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur;

2PL (sekond party logistic)- ənənəvi logistika və ya «qismən logistika» autorsinqi. Mal istehsalçısı logistika funksiyalarının bir hissəsini (planlaşdırma, anbar, tədarük zəncirinin təşkili) öz üzərinə götürür və öz nəqliyyatına malik olmadığı üçün üçüncü tərəf nəqliyyat şirkətini podratçı (autorsinq) kimi cəlb edir.

3PL (third party logistic)-inteqrasiya edilmiş logistika autorsinqi və ya 3-PL provayder. Bu növə aid ixtisaslaşmış bir şirkət, malların daşınması, anbar, inventar idarəedilməsi, qablaşdırma və nəqliyyat ekspedisiyasını əhatə edən geniş xidmətlər çeşidini itəqdim edir.

4PL (fourth party logistic)-inteqrasiya edilmiş logistika autorsinqi. Yalnız inteqrasiya olunmuş nəqliyyat logistikası üçün deyil, həm də tədarük zəncirinin planlaşdırılması, müəssisədəki logistika iş proseslərinin idarə edilməsi üçün xidmətlər göstərən bir logistika şirkətini cəlb edən bir xidmət.

5PL (fifth party logistik)-«virtual» logistika və ya qlobal informasiya texnologiyaları məkanından istifadə edərək bütün xidmətlər təqdim edə bilən logistika sektorunun xarici nümayəndəsi (onlayn mağazalar 5PL provayderin nümunəsidir).

Pl-party logistic ingilis dilindən «logistika tərəfi» olaraq tərcümə edilmişdir. 1PL; 2PL; 3PL; 4PL; 5PL işarələrinə «operator və ya provayder» sözlərini əlavə edirlər. Rəqəmlər bu şirkətin tədərük zəncirinə qədər dərinə daxil olduğunu göstərir: 1- istehsalçı həm də satıcı; 2-şirkət, fərdi vəziyyətlərdə alış və satış istisna olmaqla, tədərük zəncirinin idarə olunmasının demək olar ki, bütün funksiyalarını öz üzərinə götürür.

Malların hərəkət zəncirində də səmərəliliyin ən vacib şərti bütün əlaqələrdə xərcləri minimum endirməkdir (istehsalçılardan tutmuş son istehlakçıya, o cümlədən paylama mərkəzləri, topdan və vasitəçi qurumlar, pərakəndə satış şirkətləri və nəqliyyat şirkətləri). Vəzifə təkcə malların və onların istehlak xüsusiyyətlərini, vaxtında çatdırılmasını təmin etmək deyil, həm də logistika zəncirində iştirak edənlərin hər birinin bazar məqsədlərinə və maraqlarına uyğun olmaqdır. Bölgünü həyata keçirən mərkəz məhsul istehsal edən müəssisələrdən və ya topdan satıcılardan (ölkənin digər bölgələrində və ya xaricdə yerləşən) malları çox miqdarda qəbul edən və özləri və ya paylama yolu ilə müştərilərə (topdan və pərakəndə müəssisələr) kiçik hissələrə bölüşdürən bir anbar kompleksidir.

Müasir anlayışda - nəqliyyat mal və sərnişinlərin daşınması üçün nəzərdə tutulmuş bir vasitədir. Maddi-texniki baxımdan nəqliyyat maddi və ya inventor axınlarının hərəkətini

təmin edən, nəqliyyat axını olaraq onlarla birlikdə mövcud olan və onlara qarşı bir xidmət funksiyasını yerinə yetirən texniki bazadır.

Logistikanın Ələt limanı

Prezident İlham Əliyevin nəqliyyat infrastrukturunun müasir dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, ölkəmizin tranzit potensialının daha da artırılması ilə bağlı həyata keçirdiyi dövlət siyasəti və qlobal miqyaslı təşəbbüsləri Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir. Son dövrlərdə iqtisadiyyatın, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayan nəqliyyat infrastrukturunun müasirləşdirilməsi, tranzit imkanlarının genişləndirilməsi üçün önəmli işlər görülür, modern nəqliyyat infrastrukturu yaradılır, tranzit potensialı artırılır. Bütün bunlar Azərbaycana böyük siyasi və iqtisadi dividendlər gətirir, ölkəmizin dünyada və regionda mövqeyini daha da möhkəmləndirir, dövlətimizin siyasi və strateji əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan, dövlətimizin başçısının Azərbaycanın regionun mühüm nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilməsi strategiyasının tərkib hissəsi olan, Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşən Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksi ölkənin tranzit imkanlarının genişləndirilməsində həlledici rolə malikdir.

Bu limanın inşası üçün ərazi təsadüfi olaraq seçilməyib. Belə ki, Ələt qəsəbəsi respublikanın ərazisindən keçən avtomobil və dəmir yollarının kəsişməsində yerləşir. Buraya su yollarının da əlavə olunmasından sonra həmin ərazinin geniş potensial ixrac imkanlarına malik beynəlxalq nəqliyyat

qovşağına çevrilməsi üçün zəmin yaranır. Beləliklə, Avrasiya məkanında önəmli geostrateji mövqeyə, çoxşaxəli iqtisadi və ticarət əlaqələrinə malik Azərbaycan bu gün dəniz nəqliyyatının inkişafının yeni, müasir mərhələsinə qədəm qoyur.

Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin tikintisinə Prezident İlham Əliyevin 2007-ci ildə imzaladığı Sərəncama əsasən başlanılıb. 2010-cu ilin noyabrında dövlətimizin başçısının iştirakı ilə yeni liman kompleksinin təməli qoyulub. 2014-cü ilin sentyabrında liman qurğularından biri – iki körpüdən ibarət bərə terminalı, bu ilin yanvarında isə iki körpüdən ibarət olan Ro-Ro terminalı istifadəyə verilib. Liman 117 hektar ərazini əhatə edir və 12 yanalma körpüsünə malikdir. Limanın yükaşıma imkanı illik 15 milyon ton yük, o cümlədən 100 min konteyner təşkil edir. Körpülərin ümumi uzunluğu 2100 metrə yaxındır. Müasir dövrün ən son mühəndislik yeniliklərindən olan dəmir-beton konstruksiyalı istinad divarının uzunluğu isə 1777 metr təşkil edir. Limanda Ro-Ro tipli gəmilər üçün iki körpü, yeddi körpüdən ibarət universal quru yük və konteyner terminalı, iki bərə körpüsü, həmçinin xidməti donanma gəmiləri üçün bir körpü inşa edilib. İkinci Ro-Ro körpüsü və bərə körpüləri hidravlik sistemli asqılı pandusla təchiz olunub ki, bu da suyun səviyyəsinin müəyyən hədlərdə enib-qalxmasından asılı olmayaraq gəmilərin körpüyə təhlükəsiz yan almasını təmin edir. Limanda xidməti donanma gəmiləri üçün körpünün uzunluğu 155 metrdir və buraya eyni zamanda 11 gəmi yan ala bilər. Burada ümumi sayı 2502 olmaqla, uzunluğu 45 kilometr, orta dərinliyi 26 metr təşkil edən müxtəlif diametrli svay işləri aparılıb. Limanın yerüstü

infrastrukturunu bu svaylar üzərində qurulub. Kompleksin qərb istiqamətində olan sahil xəttinin yuyulmasının qarşısının alınması məqsədilə 1077 metr uzunluğunda xüsusi struktura malik müdafiə divarı inşa edilib.

Liman akvatoriyasında dibdərinləşdirmə işləri aparılıb, uzunluğu 7,5 kilometr, dönmə dairəsinin diametri 450 metr olan giriş kanalı inşa olunub. Bu kanal və dönmə akvatoriyası Xəzər dənizində üzən bütün növ gəmilərin limana təhlükəsiz və sərbəst yanalmasını təmin etmək imkanı verir. Hazırda limana çəkisi 7-8 min tona qədər olan gəmilər daxil olur ki, mövcud dərinlik bunun üçün kifayət edir. Layihələndirmə zamanı liman akvatoriyasında dərinliyin artırılma imkanı da nəzərə alınıb ki, bu da gələcəkdə daha böyük gəmilərin də sərbəst yanalmasını təmin edəcək.

Kompleksdə yükləmə-boşaltma əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə Almaniya istehsalı olan 80, 40 və 32 tonluq 6 yeni portal kran quraşdırılıb. Layihə çərçivəsində limanın əməliyyat binası, yük sahələri və anbarlar, sərhəd və gömrük xidməti məntəqələri, bütövlükdə müxtəlif təyinatlı 72 bina və qurğu inşa olunub, sərnəşinlər üçün beynəlxalq terminalın layihələndirilməsi davam etdirilir. Burada qapalı və açıq anbarlar tikilib. Konteyner meydançasında eyni zamanda 1040 konteynerin yerləşdirilməsi, 64 soyuduculu konteynerə xidmət göstərilməsi üçün xüsusi infrastruktur yaradılıb.

Yeni liman kompleksinin Baş Planı və ümumi layihəsi beynəlxalq açıq tenderin qalibi, Niderlandın “Royal Haskoning” şirkəti tərəfindən hazırlanıb. İnşaat işləri liman ərazisinin iki hissəsində - quru və dəniz seqmentlərində

aparılıb. Kompleksin ərazisində tikinti işləri yerli şirkət - “Evrascor” ASC tərəfindən yerinə yetirilib.

Burada əməliyyatların səmərəli idarə olunmasını təmin edəcək Liman İdarəetmə və İnformasiya Sistemi və digər IT komponentləri tətbiq olunub, eləcə də Gəmilərin və Liman Vəsitələrinin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Kodeksin tələblərinə uyğun mühafizə sistemi qurulub, müasir kameralar quraşdırılıb, sərhəd və gömrük nəzarəti zonalarının ayrılması məqsədilə 1 idxal və 2 ixrac sahəsindən ibarət zonalar yaradılıb.

Yüklərin sürətli və səmərəli yüklənilib-boşaldılması üçün Liman Əməliyyat İnformasiya Sistemi vasitəsilə əraziyə daxil olan bütün yüklərin – konteyner, TIR vasitəsilə gətirilən quru yüklərin gəmilərə yüklənmə və boşalma vaxtı müəyyən edilir və proseslər həmin qrafikə uyğun həyata keçirilir. İnternet üzərindən işləyən bu əməliyyat sistemi yük sahibinə yükün Bakı limanına daxil olması və limandan çıxması barədə dərhal məlumat verir. Tətbiq edilən ən son müasir texnoloji və mühəndis həlləri kompleksi regionda beynəlxalq tələblərə cavab verən ən modern və rahat yükaşıırma mərkəzinə çevirir, mühüm nəqliyyat qovşağı kimi onun tranzit və daşıma imkanlarını artırır.

«Yaşıl liman» konsepsiyasının tələblərinə uyğun olaraq kompleksin inşası zamanı ən yüksək ekoloji tələblər nəzərə alınıb, çirkab suların təmizlənməsi üçün 3 müxtəlif qurğu inşa edilib. Limanın elektrik enerjisi ilə təminatı Ələt elektrik yarımstansiyası və Səngəçal modul elektrik stansiyasından olmaqla iki mənbədən yerinə yetirilir. Layihənin ümumi elektrik gücü 18 meqavat təşkil edir. Bununla yanaşı, limanın fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təminatı üçün iki dizel generator

stansiyası qurulub. İçməli su təchizatının təmin edilməsi məqsədilə ərazidə su anbarı inşa edilib.

Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşməsi yeni liman üçün zəngin tranzit potensialı yaratmaqla, ölkəyə daxil olan, ölkədən çıxan və tranzit yüklərin aşırılmasında strateji nəqliyyat qovşağı funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan verərək, Xəzər dənizindən səmərəli, sürətli və təhlükəsiz bərə keçidini təmin edəcək. Bu kompleks Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti üçün birbaşa yükləməyici məntəqə funksiyasını yerinə yetirəcək. Beləliklə, Şimal, Cənub, Şərq və Qərb istiqamətlərindən dəhlizlər üzrə ölkəyə daxil olan yük axınlarının yeni liman kompleksində cəmlənərək, buradan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti ilə Avropa istiqamətində və ya gəmilər vasitəsilə Şərq istiqamətində nəqlini təmin edən səmərəli və dayanıqlı logistik zəncirin formalaşdırılması üçün zəmin yaranacaq. Yeni limanın ərazisi də daxil olmaqla ətraf ərazilərdə azad iqtisadi zonanın yaradılması nəzərdə tutulur ki, bu da mühüm nəqliyyat qovşağı kimi limanı daha geniş tranzit və daşıma imkanları ilə təmin edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Журнал «Логистика» Карх Д.А., Лазарев В.А., - Логистические услуги в цепи поставок: проблемы и перспективы.- Уральский государственный экономический университет. 2017

2. Журнал «Логистика» Скузова Н.В. –Развитие логистических систем розничной сетевой торговли в кризисных условиях- Уральский государственный экономический университет.2018

3. SOCAR-2017- illik hesabat

А.А.Абасова

к.т.н. доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Н.Г.Гамбарли

Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Логистика цепочек поставок: проблемы и перспективы

Резюме

Особенности рынка транспортно-логистических услуг и основные направления их развития, а также роль и место грузовой и морской логистики в локомотивной цепочке в качестве ближайшего основного транспортного средства. Были установлены различные тенденции в развитии автомобильного и морского транспорта. Основные поставщики логистических услуг предоставляются в сфере логистики товаров. Анализ целей и задач участников цепочки товарной логистики показал, что их экономические интересы расходятся, и в их отношениях возникли противоречия. Реализация предложенных направлений консолидации деятельности логистической цепочки и использование ИТ-технологий в управлении бизнес-процессами позволит получить конкурентные преимущества от предоставляемых услуг, повысить их качество, оптимизировать расходы участников и снизить стоимость перевозок.

Ключевые слова: логистика, развертывание логистики, транспорт, транспортный поток, поставщик логистики, логистическая цепочка

A. Abasova

*candidate of Texnikal Sciences, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

N.Q.Qanbarli

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Supply Chain Logistics: Challenges and Prospects

Abstract

Features of the transport and logistics services market and the main directions of their development, as well as the role and place of trucks and maritime logistics in the locomotive chain as the nearest main vehicle. Various trends in the development of road and maritime transportation have been established. The main providers of logistics services are provided in the logistics of goods. An analysis of the goals and objectives of the commodity logistics chain participants revealed that their economic interests were divergent and contradictions arose in their relationship. Implementation of the proposed directions for consolidation of logistics chain activities and use of IT technologies in business process management will allow to gain competitive advantages from the services provided, improve their quality, optimize participants' costs and reduce the cost of transportation.

Keywords: *Logistics, Logistics Deployment, Transportation, Transport Flow, Logistics Provider, Logistics Chain*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları, 1996 http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_6.pdf
2. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin “Azad iqtisadi zonalar yaradılması işinin sürətləndirilməsinə dair” Sərəncam 31.05.2017
3. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət, Bakı-2013, 935 s.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin mikro, kiçik, orta və iri sahibkar subyektlərinin meyarları haqqında 2018-ci il 21 dekabr tarixli qərarı
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamı, 13 iyul 2016-cı il
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı 6 mart 2007-ci il, “İqtisadiyyat və həyat”, 2007, № 3
7. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
8. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2007
9. Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında. Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 9 aprel 2009
10. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi https://monitoring.az/assets/upload/files/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf

11. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi, Bakı, 2016, 96 s.
12. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
https://mida.gov.az/documents/%C4%B0qtisadiyyat_Yol_%20xeritesi.pdf
13. "Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 17 mart tarixli 1912 nömrəli Sərəncamı
14. "2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2018 tarixli Sərəncamı. <https://president.az/articles/30114>
15. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası
16. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı
17. "Azərbaycan Respublikasında əhalinin 2008-2015-ci illərdə ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı". Bakı, 2008
18. 2019-cu il ərzində Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən fəaliyyət istiqamətləri üzrə həyata keçirilmiş tədbirlərin illik hesabatı.
<https://www.agro.gov.az/uploads/documents/pages/2019.pdf>

19. “Rəqəmsal iqtisadiyyat: müasir çağırışlar və real imkanlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: UNEC-2020, 542 səh.
20. Abdullayev K.N. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasının əsas istiqamətləri //AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri , Bakı.: Avropa, №1, 2012
21. AR İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icmalları. <http://iqtisadiislahat.org>
22. Azərbaycan sənayesi, Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2019, 250 s.
23. Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2019, 272 s.
24. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2019, 214 s.
25. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2019, Statistik məcmuə, Bakı-2019, 644 s.
26. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004). I kitab. Bakı: Çapaşloğlu, 2005, 832 s.
27. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2019, № 1 (138), s.16.
28. “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı, 1-10 sayları, Bakı, 2019-2020
29. World Bank. World Development Indicators 2019. <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
30. Bağirov M.S. 1969-1982-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının aqrar inkişafı: retrospektiv yanaşma və gələcəyə hesablanan addımlar. NDU-nun Elmi Əsərləri, № 6 (62)
31. Naxçıvan MR-in 90 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, 2014

32. Bağırov M.S. Aqrar sahədə Heydər Əliyev ənənələri və perspektivləri. «Heydər Əliyev və müasirləşən Naxçıvan iqtisadiyyatı» Beynəlxalq konfransın materialları, NDU, Qeyrət nəşriyyatı, 2016
33. Bağırov M.S., Mahmudov C.İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahənin inkişafı: problemlər və həlli yolları. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 257 səh.
34. Doing Business 2020 - World Bank Group.
<http://www.worldbank.org/>
35. Əhmədov N., Nuriyev Ə.X. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 səh.
36. Əhmədov N.H. Naxçıvan İqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 səh.
37. Əliyev Q.İ. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, Bakı-2008
38. H.B.Allahverdiyev “İnvestisiya Proseslərinin Tənzimlənməsi” Bakı 2003
39. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı, “Təhsil” EİM, 2002, 220 səh.
40. İntellektual sistemlər və texnologiyalar, Bakı 2016, “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, Dərs vəsaiti, 256 səh.
41. KREİ. 2014 Knowledge Sharing program with Azerbaijan 132 səh.
42. Qasımov Ə.Q., Heydər Əliyevin tərəqqi strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-cı illəri, Bakı, 2009, 267 səh.
43. Mahmudov C.İ. Regional bazarın formalaşması və inkişafında sahibkarlığın rolu mövzusunda Naxçıvan MR materialları əsasında işlədiyi iqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi dissertasiya işi. Naxçıvan, 2004, 140 səh.

44. Mammadov M.A. Development of Heart Power Economy of a Big City, International Advanced Research Jurnal in Science, Engineering and Technology, 5may 2019, Impact Factor 5.551
45. Məmmədov E. FES-in çap maşını və yaxud Qızıl Standartı. UNEC Ekspert jurnalı, nömrə 2 (06), dekabr 2018
46. Məmmədov M.A. Yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı və idarə edilməsində iqtisadi proqramlaşdırma, Monoqrafiya, Bakı- 2013, 319 səh.
47. Məmmədov M.A. İqtisadiyyatda sistem dəyişikliyinə xarakteri və onların həyata keçirilməsində proqram-məqsədli yanaşmanın xüsusiyyətlər, “İqtisadiyyat və Həyat” jurnalı №12, Bakı- 2000
48. Məmmədov M.A. və b. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Dərslik, Bakı “Nurlan”, 2003
49. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı, 2000, 220 səh.
50. Naxçıvan Muxtar Respublikası: Azərbaycan SSR-nin 60 illiyi münasibətilə.Tarix, İctimaiyyət, coğrafiya tədrisi. Metodik məcmuə, 1980, №5, 87səh.
51. Parminder Jeet Singh, IT for Change. Digital Industrialisation in Developing Countries — A Review of the Business and Policy Landscape.
https://unctad.org/meetings/en/Contribution/dtl_eWeek2018c06-ITforChange_en.pdf
52. R.Mladjenoviç Fond birjalarında investisiya, Bakı, 2011
53. Robbins, Koulter, De Senzo İdarəetmənin əsasları, Bakı, 2019
54. S.M.Səbzəliyev. Maliyyə hesabatı. Bakı – 2018

55. Sadiqov S. H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən Bakı, 1995, 144 səh.
56. Səfərov S.İ. İqtisadi sistemin transformasiyası: dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Azərnəşr, 1997, 192 səh.
57. Ş.H.Hacıyev “Azərbaycan dünya birliyinə doğru yolda: xarici iqtisadi inkişaf strategiya”sı Bakı-2000
58. Şəkərəliyev A.S. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Bakı. İqtisad Universiteti, 2011, 365 səh.

İnternet resursları

59. <http://economics.com.az>
60. <http://economy.gov.az>
61. <http://xalqqazeti.com/az/news/29685>
62. [http://portal.edu.az/](http://portal.edu.az/?r=article/blog&id=6&mid=5&lang=az) index.php
?r=article/blog&id=6&mid=5&lang=az
63. <http://statistika.nmr.az/source/industry/index.php>
64. <http://www.nakhchivan.az/portal-1/sanaye.htm>
65. <https://azerbaijan.az>
66. <https://azertag.az/xeber/-1214826>
67. https://customs.gov.az/modules/pdf/pdffolder/17/FILE_ED0CD7-BAC0FF-44EAE3-F5506E-2E296C-5FFFBE.pdf
68. <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-printsipy-formirovaniya-strategii-razvitiya-regionalnoy-infrastruktury>
69. <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-i-priemy-strategicheskogo-planirovaniya-i-prognozirovaniya-regionalnoy-infrastruktury>
70. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com>
71. <https://president.az>
72. https://www.agro.gov.az/az/hesabatlar-1_9
73. https://www.taxes.gov.az/files/2/birpencere/DB2019_az.pdf
74. www.azexport.az
75. www.oxu.az
76. www.president.az
77. www.scip.az
78. www.stat.gov.az
79. www.statistika.nmr.az
80. [www.weforum.org/gcr Klaus Schwab /The Global Competitiveness Report-2019/](http://www.weforum.org/gcr/Klaus_Schwab_/The_Global_Competitiveness_Report-2019/) World Economic Forum/Geneva (Switzerland), 666p.

Кабыз форматы 60x84 1/16,

Чап вяргяги: 31

Сифарии № 20. Тираж 100.

AzMIU

“Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”

тел.: (012) 539 07 17

E-mail: azmiu-npm@mail.ru